

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

**ГЕТЬМАН ІВАН МАЗЕПА:
ПОСТАТЬ, ОТОЧЕННЯ, ЕПОХА**

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Київ-2008

УДК 355.441“16/17”І.Мазепа

Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України 24 квітня 2008 р., протокол № 4.

Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха. Зб. наук. праць / Відп. ред. В. А. Смолій, відп. секр. О. О. Ковалевська. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2008. – 398 с.

Висвітлено проблеми внутрішньої та зовнішньої політики І. Мазепи, події Великої Північної війни 1700–1721 рр., представлено дослідження, присвячені окремим пам'яткам української культури кінця XVII – початку XVIII ст., фольклорні інтерпретації образів гетьмана Мазепи та фастівського полковника Палія, рефлексії сучасних вчених щодо історіографічної оцінки постаті гетьмана у XIX ст.; документи, які ілюструють діяльність І. Мазепи, П. Орлика, а також щоденник шведського офіцера, який є змістовним джерелом щодо подій 1709 р. під Полтавою.

Для науковців, аспірантів, студентів, а також тих, хто цікавиться українською історією.

Редакційна колегія: д.і.н., академік НАН України В. А. Смолій (відп. редактор), к.і.н. О. О. Ковалевська (відп. секретар), д.і.н., проф. О. А. Бачинська, д.і.н. проф. В. М. Горобець, д.і.н., проф. С. А. Леп'явко, к.і.н. В. М. Матях, д.і.н. П. М. Сас, к.і.н. В. В. Станіславський, д.і.н. Т. В. Чухліб.

Рецензенти: *О. І. Гуржій*, доктор історичних наук, професор
О. А. Удод, доктор історичних наук, професор
В. О. Щербак, доктор історичних наук, професор

Автори вміщених статей та матеріалів висловлюють свою власну думку, що не обов'язково збігається з поглядами членів редколегії, і несуть відповідальність за достовірність наведених фактів та відомостей.

У разі передруку узгодження з редколегією обов'язкове.

ISBN 978-966-02-5042-0

© Інститут історії України НАН України
© Автори

З М І С Т

I. ІСТОРИЯ

Чухліб Тарас

Український гетьманат у Великій Північній війні 1700–1721 рр.:
проблеми міжнародного та воєнно-політичного становища..... 7

Rakutis Valdas (Ракутіс Валдас)

Hetmani litewscy w polityce rosyjskiej podczas
wojny północnej 1700–1721..... 43

Кресін Олексій

Політико-правові аспекти відносин урядів Івана Мазепи
та Пилипа Орлика з Кримським ханством..... 48

Таирова-Яковлева Татяна

К вопросу о внутренней политике Ивана Мазепы..... 72

Сокирко Олексій

Ще раз про передумови та причини повстання Івана Мазепи 1708 р. ... 81

Корнієнко Олег

Сумський полк та події Сіверсько-Слобожанського походу Карла XII... 93

Бовгиря Андрій

«Мазепа умер, но мазепинцы живы...»: реалії Гетьманщини
після полтавської поразки 120

Струкевич Олексій

Іван Мазепа на соціокультурному тлі свого часу..... 131

II. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

Ясь Олексій

Історія як міф. «Гетьман-відступник» у рецепції М. Костомарова..... 145

Павленко Сергій

Угоди І. Мазепи зі С. Лещинським та Карлом XII: до питання
творення історичних фальсифікацій..... 170

Станіславський В'ячеслав

Військо Запорозьке у воєнному протистоянні й мирних
переговорах з Кримським ханством у світлі нових даних
з документів Івана Мазепи 1691–1694 рр. 185

Ситий Ігор

Старшинські печатки мазепинської доби..... 209

Демиденко Ольга	
Нерухомі пам'ятки історії та культури доби гетьмана І. Мазепи в Україні.....	242
Ситий Юрій	
Гетьманські палаци Івана Мазепи в Батурині та деталі їхнього оздоблення.....	257
Травкіна Ольга	
Шедевр пластичного мистецтва доби гетьмана Івана Мазепи (до історії царських врат Чернігівського Борисоглібського собору).....	269
Іваннікова Людмила	
Фольклорна інтерпретація історичних постатей Івана Мазепи та Семена Палія.....	276
Ковалевська Ольга	
Дослідження іконографії Івана Мазепи за матеріалами листування Т. Цявловської та С. Білоконя.....	289
Александрович Володимир	
«Богоявлення» – новий київський графічний панегірик гетьманові Іванові Мазепі.....	301
Deluga Waldemar (Делуга Вальдемар)	
Українське graficzne wyobrażenia cudownych ikon maryjnych z XVII i XVIII wieku.....	312
Мальченко Олег	
Художнє оформлення гармат часів Івана Мазепи.....	336

III. ПУБЛІКАЦІЯ ДОКУМЕНТІВ

Мицик Юрій	
Нові документи та матеріали періоду гетьманування І. Мазепи та П. Орлика.....	367
Безверхній Олег	
Щоденник шведського фенріка Роберта Петре як джерело інформації про перебіг подій Великої Північної війни в Україні.....	378
КОРОТКО ПРО АВТОРІВ	397

I. ІСТОРІЯ

**УКРАЇНСЬКИЙ ГЕТЬМАНАТ
У ВЕЛИКІЙ ПІВНІЧНІЙ ВІЙНІ 1700–1721 рр.:
ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНОГО
ТА ВОЄННО-ПОЛІТИЧНОГО СТАНОВИЩА**

Історіографія «загальноєвропейської» Великої Північної війни початку XVIII ст. є надзвичайно великою¹, а тому зупинимося лише на висвітленні участі козацької України в подіях чергової Північної війни* і тих міжнародних та воєнно-політичних процесах, які призвели до кардинальної переорієнтації зовнішньої політики гетьманських урядів Івана Мазепи, а потім його наступника Пилипа Орлика наприкінці першого десятиліття XVIII ст. Окремого розгляду потребує позиція у тогочасних подіях правобережних полковників Семена Палія та Самійла Івановича, а також маріонеткового відносно Московської держави (з 1708 р.) уряду гетьмана Лівобережної України Івана Скоропадського.

* Велика Північна війна 1700–1721 рр. була третьою війною у рамках військової боротьби Шведського королівства, Речі Посполитої (включно з Великим князівством Литовським) та Московської держави протягом XVII–XVIII ст. за право володіння прибалтійськими територіями на півночі Європи. Першою Північною війною, по суті, була війна 1600–1602 рр. за Інфляндію між Варшавою і Стокгольмом. Друга відбувалася протягом 1655–1660 рр. між Шведським королівством і Річчю Посполитою, а також Москвою та Стокгольмом (див.: *Herbst S. Wojna inflancka 1600–1602.* – Warszawa, 1938; *Bodniak S. Polska a Baltyk za ostatniego Jagiellona.* – Warszawa, 1969; *Walewski A. Historia wyzwolenia Polski za panowania Jana Kazimierza (1655–1660).* – T. I. – Krakow, 1866; *Nordwall J. Svensk-Ryska Underhandlingar fore freden i Kardis (1658–1661).* – Uppsala, 1890; *Hedenstrom A. Die Beziehungen zwischen Russland und Brandenburg wahrend des ersten nordiscen Krieges 1655–1660.* – Marburg, 1896; *Kubala L. Wojna szwecka w roku 1655 i 1656.* – Lwow, 1913; *Polska w okresie drugiej wojny polnocnej 1655–1660.* – T. I – III. – Warszawa, 1957; *Вайнштейн О. Русско-шведская война 1655–1660 гг. Историографический обзор // Вопросы истории.* – №3. – 1947; *Заборовский Л. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в. Из истории международных отношений в Восточной и Юго-Восточной Европе.* – Москва, 1981; *Федорук Я. Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657.* – Ч. I. – Львів, 1996; *Кобзарєва Е. Дипломатическая борьба России за выход к Балтийскому морю в 1655–1661 гг.* – Москва, 1998 та ін.). Разом з тим, більшість російських дослідників вважає війну 1655–1660 рр. Першою Північною війною в межах «східноєвропейської кризи XVII ст.» (див.: *Заборовский Л. Указ. соч.* – С. 11).

I.

Зі вступом в серпні 1700 р. у Велику Північну війну російського царя Петра I його довголітній підданий гетьман «обох сторін» Дніпра Іван Мазепа відіслав йому на допомогу близько 10 тисяч українських козаків (Полтавський, Чернігівський, Ніжинський та два охочекомонних полки) на чолі з ніжинським полковником І. Обидовським*. Але взяти участь у програшній для росіян битві під Нарвою наприкінці листопада того ж року українці не встигли, а лише взяли участь в локальних сутичках зі шведськими військами поблизу Дерпта (суч. Тарту в Естонії), Нейгаузена, Гдова**, Печер, Ряпина, Новокезерицька, Сиренська, Валок, Пери та Пскова.

Військо лівобережного Українського гетьманату відзначилося у т. зв. Малій у війні 1700–1702 рр. Петра I з Карлом XII Густавом, особливо у період з грудня 1700 р. до жовтня 1702 р., в Східній Прибалтиці. Протягом цього часу українці організовували у неодноразові походах на Марієнбурзьку (Мальборкську) фортецю, а також відзначалися в локальних перемогах над шведами поблизу Ерестфера, Гуммельсгофа, Гелнетів, Каркузи, Лагосу, Ракобору, Алісти та інших міст Естляндії й Ліфляндії².

У 1701 р. Гадяцький полк на чолі з полковником М. Бороховичем***, декілька тисяч запорожців та підрозділи правобережного полковника С. Палія допомагали польсько-саксонській армії атакувати Ригу. Близько 17 тисяч українців у складі Миргородського, Полтавського, Лубенського, Переяславського, двох компанійських полків на чолі з наказним гетьманом Д. Апостолом****, а також кількох полків з Слобідської України у вересні-жовтні того ж року сприяли витісненню шведів з Псковщини³. Українське військо підлягало під загальне командування воєводи Б. Шереметєва й за його наказом мало «ходити за рубеж непрестанно и чинить для прокормления себе загоны и воинский промысел над неприятельскими жилищами»⁴. У результаті вдалих дій російських

* Перед тим на допомогу польському королю Августу II до Лівонії було відправлено 3 000 українців на чолі з полтавським полковником І. Іскрою. Відомо, що наприкінці 1701 р. 10 636 «слобідських черкас» відпустили з далекої Псковщини до України. У результаті поранення і хвороби в лютому 1701 р. помер І. Обидовський, а наказним гетьманом над цим підрозділом став київський полковник К. Мокієвський (*Мельник Г. До історії участі українського козацтва у військових діях у Прибалтиці в роки Північної війни (1700–1702) // На пошану 80-річчя професора Теодора Мацьківа. Науковий збірник. – К., 1999. – С.103, 105*).

** Відомо, що бл. 2 000 українських козаків дислокувалися у Гдові. Окрім того 4 охотницьких полки під керівництвом Г. Пешковського, Ф. Степановича, Д. Чечеля та Л. Шульги перебували в Печерському монастирі неподалік Ізборська (*Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669 – 1726 рр. – К., 2006. – С.249–250*).

*** Перед тим полк М. Бороховича дійшов до Пскова.

**** Залишивши 2 компанійські полки на Псковщині на початку 1702 р. корпус Д. Апостола повернувся на батьківщину (*Устрялов П. Історія царствования Петра Великого. – Т.IV. – СПб., 1863. – Приложения. – С.206*).

підрозділів та українського козацтва на Півночі протягом 1701 р. Шереметєву було присвоєно звання генерал-фельдмаршала та нагороджено орденом св. Андрія Первозванного.

У боях у гирлі Неви під Нотебургом (Орешек) та Ніеншанцом (Канци) протягом 1702–1703 рр. був задіяний Чернігівський полк, очолюваний Ю. Лизогубом⁵. 12 тисяч козаків під керівництвом наказного гетьмана М. Миклашевського разом з російськими, польськими та литовськими частинами завадили військам Карла XII Густава оволодіти білоруськими землями. Зокрема, українці відзначилися під час штурмів Бихова та Могильова. Разом з тим, треба зазначити, що згідно з висновками багатьох істориків, а також сучасного московського вченого В. Артамонова «російська війна за Балтику виходила за сферу як національно-українських, так і гетьманських інтересів»⁶. Хоча питання щодо оволодіння південною частиною білоруських земель було одним з пріоритетних завдань для гетьманських урядів України, починаючи ще від часів Б. Хмельницького.

За наказом Петра I на початку 1704 р. І. Мазепа послав на допомогу Августу II Саксонському 5-тисячний підрозділ, а навесні того ж року задля упередження шведського наступу гетьман вступив на Правобережну Україну з 40-тисячним військом. У вересні того ж року козацькі полки на чолі з Мировичем змусили шведські війська відійти від Львова. Таким чином, протягом п'яти років, починаючи з квітня 1704 р. і до кінця 1708 р., Український гетьманат перебував під єдиною владою, а отже, стосовно цього періоду можна говорити про централізовану зовнішню політику васальнозалежної від російського царя козацької держави.

15 липня 1704 р. на зустрічі послів Речі Посполитої та Московської держави поблизу Нарви королівський представник, хелмський воєвода Т. Дзялинський заявив, що Польща не зможе вступити у війну проти Швеції у зв'язку з утриманням значних військових сил на своїх південно-східних землях. Окрім того, вона укладе союз з Росією лише у тому випадку, коли та збройним шляхом придушить повстання правобережних козаків і змусить їх повернути зайняті міста польським урядовцям. Дзялинський також засвідчив керівникові російських дипломатів В. Головіну, що він не буде проводити подальші переговори, якщо Москва не виконає висунутих ним від імені Августа II умов⁷. У відповідь на це росіяни відповіли, що польський король мусить надати цареві право самому вибирати методи вирішення питання щодо непокірних українців. 17 липня 1704 р. Головін оголосив полякам власний проект, згідно з яким був випрацьований текст мирного договору: Річ Посполита оголошує повстанцям на чолі з С. Палієм амністію, а Росія змусить їх до підпорядкування собі. Дипломатичний шлях розв'язання проблеми мотивувався тим, що збройне погамування повстанського руху може викликати заворушення на Лівобережній Україні, а також відтягнути значні сили росіян з театру бойових дій⁸. Але річпосполитським дипломатам не сподобався такий варіант. На третьому засіданні польсько-російської комісії московські послы погодилися використати військові сили проти керівника повстання – полковника С. Палія, але лише в тому випадку, коли він не складе зброю добровільно. Однак поляки продовжували твердо

стояти на своєму. А тому тільки наприкінці серпня Голіцину вдалося вмовити їх визнати компромісний варіант і укласти 30 серпня 1704 р. мирний договір. З боку Росії четвертий пункт договору було доручено виконувати лівобережному гетьманові І. Мазепі, який ще в травні 1704 р. одержав від правобережного гетьмана Самуся козацькі клейноди, що мали символізувати припинення повстання й перехід правобережців під протекторат російського царя і єдиний «гетьманський регімент»⁹.

Після Андрусова 1667 р. та Вічного миру 1686 р. Нарвський договір 1704 р. вже вкотре засвідчував нехтування польським королем і російським царем інтересів Українського гетьманату, що полягали у прагненні до об'єднання. Адже вже вкотре після Андрусівського перемир'я 1667 р. узаконювався його поділ на лівобережну й правобережну частини. Лише оперативна міжнародно-правова військова ситуація змусила Петра I й Августа II на деякий час віддати Правобережну Україну під управління гетьмана І. Мазепи. Останній, з огляду на такий сприятливий момент, спробував використати домовленості між королем і царем на власну користь, якнайдовше утримуючи «польську» частину України під своєю владою.

У відповідь Швеція підписала т. зв. Варшавський договір 1705 р. зі своїм ставлеником С. Лещинським та його прихильниками в Речі Посполитій. Він мав антиросійське спрямування, а його положення юридично закріплювали військові успіхи шведської армії на землях Речі Посполитої, яка ставала васальною державою¹⁰. Результати довгоочікуваного польсько-російського договору були мінімальними. Протягом 1704–1706 рр. Карл XII Густав отримав ряд важливих перемог на всіх фронтах воєнних дій – Прибалтиці, Білорусі, Польщі та Литві. Зокрема, у 1706 р. в Білорусі були розгромлені українські підрозділи полковників М. Миклашевського (під Несвіжем), І. Мировича (у Ляховичах), Д. Апостола (поблизу Клецька)¹¹. Але головну свою перемогу шведський король здобув на полях Саксонії. Здолавши армію Августа II Сильного, він змусив його 13 жовтня 1709 р. підписати Альтранштадтський договір про відмову Польщі й Саксонії брати участь в антишведській коаліції. Окрім того, Август II Саксонський був змушений зректися корони на користь С. Лещинського, а також виплатити Швеції велику контрибуцію.

У серпні 1708 р. І. Мазепа за наказом Петра I надіслав на білоруські землі до Великого князівства Литовського, близько 7 тисяч козаків у складі Чернігівського, Стародубського та компанійських полків. Окрім того невдовзі під Смоленськ гетьманом було відправлено Ніжинський і Переяславський полки (бл. 3 000 чол.). На Правобережній Україні продовжували перебувати Гадяцький і Київський полки¹². Полтавський полк разом з компанійцями Кожуховського придушував повстання донських козаків на чолі з К. Булавіним. Отже, на момент входження до України шведських військ Карла XII Густава підрозділи українського козацького війська були розкидані на величезному театрі бойових дій – від Смоленська й Білої Церкви до Дону. Під безпосереднім керівництвом Мазепи залишалися тільки Лубенський, Миргородський, Прилуцький та декілька сердюцьких полків.

Перед тим Карл XII Густав добився ще одного успіху: під його протекцію перейшов досвідчений правитель Українського гетьманату Іван Мазепа. Причини й сам процес відмови І. Мазепа від протекції російського царя Петра I та перехід українського регіментаря під зверхність шведського короля Карла XII Густава детально висвітлені у вітчизняній та зарубіжній історіографіях¹³. Узагальнюючи доробок попередників, слід зазначити, що переконливі військові перемоги короля Швеції Карла XII Густава на початковому етапі Великої Північної війни, капітуляція законнообраного короля Речі Посполитої Августа II на користь шведського ставленика Станіслава Лещинського, невдоволення в середовищі українського козацтва зарубіжними походами та будівничими роботами, виснаження людських і матеріальних ресурсів Українського гетьманату на «балтійському фронті» Північної війни – ці та інші причини, що посилювалися накопиченням претензій козацької верхівки до свого довголітнього протектора й сюзерена – російського царя Петра I (поступове обмеження тим владних повноважень гетьмана-регіментаря, політичної та економічної автономії, спроби реформування і підпорядкування української армії тощо), змусили гетьмана І. Мазепу спочатку до кореляції усталеної орієнтації лівобережної частини гетьманату лише на Москву, а з 1707 р. і до її кардинальної зміни вже на чолі об'єднаної на той час козацької держави.

Досить інформативним й переконливим з огляду на перебування в українсько-шведському таборі та спілкування з багатьма козацькими старшинами в т. ч. і з самим гетьманом І. Мазепою виглядає запис сучасника – словацького просвітителя Данієля Крмана у «Подорожньому щоденнику», де висвітлюється мотивації українського правителя та членів гетьманського уряду відносно зміни протектора для своєї держави: «Скликавши між тим приблизно тридцять надійніших полковників, він [Мазепа] у них запитав: що треба робити і до кого хочуть вони приєднатися? Цар, мовляв, усі їхні вольності порушив: наслав до козацьких фортець московське військо, кожного року вимагає більшу кількість коней, відмовляється давати козакам обіцяну плату, відторгнув перед трьома роками три полки, які були до Козакії приєднані з Воротинського (?) воєводства (тут, очевидно, йдеться про полки Правобережної України. – Т.Ч.). Навпаки – від шведського короля, що перебуває вельми далеко, їхнім вольностям нічого не загрожує. Можна навіть думати про їхнє поширення. Король Карл ретельно дотримує своє королівське слово... Після цього всі з великою відповідальністю приєдналися до волі свого воєводи і, склавши присягу мовчання, відійшли...»¹⁴. Непідлеглість від московського царя у цьому випадку українському гетьманові мали забезпечити нові протектори в особах монархів Польського та Шведського королівств. Наведемо лише одне з положень договору 1708 р. між Шведським королівством та Українським гетьманатом, який переконливо засвідчував васальне піддання І. Мазепа королю Карлу XII Густаву: «Й[ого] К[оролівська] В[еличність] зобов'язується обороняти Україну і прилучені до країни козаків землі й негайно вислати туди задля цього помічні війська...»¹⁵.

Очевидно, як стверджують історики, існувала й друга україно-шведська угода, що була укладена у квітні 1709 р. поблизу Великих Будищ. У ній відзнача-

лося, що шведський король не буде укладати угоди з Російською державою до того часу, поки не визволить з-під влади царя Україну включно із Запорозькою Січчю. Окрім того, в цій угоді, очевидно, окреслювалися умови, на яких запорожці погоджувалися служити Карлу XII. Однак військова перемога Петра I поблизу Полтави у червні 1709 року стала переломною в ході Великої Північної війни й перекреслила не лише протекторат Швеції над козацькою Україною, але й над Річчю Посполитою¹⁶. Подальша участь гетьманського уряду І. Мазепи у військових подіях та дипломатичних переговорах країн Центральної, Східної та Південно-Східної Європи була тісно пов'язана із зовнішньополітичними планами шведського короля Карла XII Густава.

II.

Вступ шведської армії до Речі Посполитої в 1702 р. дивовижно збігся з початком повстання на чолі з наказним гетьманом Самійлом Івановичем (Самусем) і полковником Семеном Палієм на Правобережній Україні. Наявні джерела не дозволяють говорити про якийсь конкретний зв'язок між цими подіями, однак можемо вказувати на існування певних домовленостей між представниками шведського короля й правобережними козацькими старшинами. З огляду на плани молодого монарха Швеції розколоти політичну еліту Польсько-Литовської держави (поділ на Сандомирську і Варшавську конфедерації), його інспірація козацького виступу у 1702–1704 рр. виглядає цілком імовірною. Польські історики Й. Йончак та А. Каміньський відзначали, що саме повстання С. Палія не давало змоги Польщі вчасно вступити у війну з Швецією. Більш того, події на Правобережній Україні відтягували й укладення двохстороннього польсько-російського антишведського союзу.

Отже, навесні 1702 р. у Фастові відбулася козацька рада, куди традиційно були запрошені представники інших станів українського суспільства – від православної шляхти (серед них одну з головних ролей відігравав Д. Братковський), міщан (поряд з іншими їх репрезентував межигірський вїйт Ю. Косовський), нижчого духовенства (клеванський священник з Волині Іван)¹⁷. Від козацької старшини на раді виступили наказний гетьман Самусь, полковники С. Палій, З. Іскра та А. Абазин. Були вирішені наступні питання: 1) не вступатися з Правобережжя без боротьби й проводити агітацію серед місцевого населення, щоб збирати сили для антипольського повстання; 2) захопити найсильнішу польську фортецю Біла Церква; 3) у ході повстання заявити про об'єднання з Лівобережною Україною й провести об'єднанчу козацьку раду¹⁸.

Безпосереднім поштовхом до збройного виступу стало те, що великий коронний обозний (очевидно не без дозволу самого короля) прислав до Богуслава свого представника й наказав «відібрати у нього, Самуся, військові клейноди, які після Могили йому в догляд вручені, як то: булаву, бунчук, печатку і п'ять гармат»¹⁹. Така неповага переповнила чашу терпіння козаків та їхнього гетьмана, який відмовився віддавати свої атрибути влади полякам. Не стерпівши образи, Самусь, як засвідчує джерело, «... тих присланих поляка і жидів до смерті побив, а потім до Корсуня: губернатора тамошнього і драгунію скільки було і

жидів всіх смерті віддав же, також і в Лисянці то учинив»²⁰. Свої жорстокі дії по відношенню до місцевої польської шляхти й верхівки єврейського населення Самусь пояснював тим, що від місцевого українського люду постійно «чув відчай», а тому мусив боротися за їхні права, які протягом багатьох десятиліть утискалися політичною й торговельно-економічною владою східних воєводств Речі Посполитої.

Образи й прагнення повсталого козацтва (до яких долучилася й частина патріотично налаштованої православної шляхти та дрібного духовенства) були викладені гетьманом Самусем у документі під назвою «Маніфест до білоцерківської громади»²¹ та ряді листів – до гетьмана І. Мазепи, представників лівобережної старшини та правобережного козацтва. Так, наприклад, у листі Самуся Івановича, «Гетьмана українського» (саме так він був підписаний), до козацької старшини Поділля від 7 вересня 1702 р. відзначалося: «...Цареві Московському і пану Гетьману Мазепі цілою душою присягнув ... служити вірно на службі монаршій і регіментарській за весь народ православний Український, щоб від того часу ляхи з отчизн наших українських відійшли і вже більше на Україні не розпоряджалися...»²². Заява про підданство Петру I й І. Мазепі свідчила ні про що інше, як про бажання сполучити право- і лівобережну частини Українського гетьманату. Однак ні російський цар, ні його регіментар Мазепа не поспішали визнавати протекторат над правобережним козацтвом, з огляду на укладений Вічний мир 1686 р. між Польщею й Росією. Протягом серпня-вересня 1702 р. Самусь неодноразово писав і відсилав своїх представників до лівобережного гетьмана, прохаючи допомоги, але той відповідав, що без наказу російського монарха не може цього зробити. Мазепа хоча й хотів об'єднати Україну, але на той час сподівався це зробити іншим шляхом – за допомогою міжнародних домовленостей Петра I й Августа II.

Розуміючи, що лівобережний уряд вагається щодо підтримки повстання, гетьман Самусь зібрав п'ятитисячне військо й вирішив самостійно атакувати Білу Церкву – 4 вересня 1702 р. він вже був біля її мурів. 12 вересня відбувся перший штурм, який завершився невдало, зважаючи на нестачу в козаків боєприпасів, озброєння та спеціальних засобів для оволодіння фортецею. Однак це не дуже засмутило Самуся, який вирішив досягти свого задуму мирним шляхом. Він звернувся до білоцерківських міщан із закликом підтримати повстанців і перейти на їхній бік. «... Міщани не міщанами, через панщину велику милості не було. Вже і козак хоч найслухняніший, то нижчий у них, бо вже всім ярмо на шії козацькі мали тією осінню остаточно бути»²³, – вказував на причини свого збройного виступу Самусь. Якщо вся Україна від Дніпра до Дністра підніметься на «ляхів», то вони швидко опиняться за давньою польсько-українською межею («по р. Случ») і скрізь запанують «вольності козацькі», – агітував білоцерківців козацький провідник. Він вирішив більше не атакувати місто, тим самим даючи його міщанам та польському гарнізону певний час на роздуми. Залишивши декілька тисяч козаків біля стін Білої Церкви, Самусь разом з основними силами вирушив у напрямку Вінниччини для сполучення з брацлавським полковником А. Абазином (який перед тим відвоював Брацлав) і

визволення від польської присутності подільських міст і містечок.

14 жовтня 1702 р. Самусь звернувся до великого коронного гетьмана Є. Любомирського з листом, в якому говорив, що «вольностей згідно права нашого не маємо в Україні»²⁴, а вже 26 жовтня повстанці розгромили коронні війська та частини посполитого рушення Я. Потоцького й Д. Рушиця під Бердичевом. Протягом жовтня-листопада козацькі підрозділи Самуся, А. Абазина, С. Палія, М. Омельченка, З. Іскри оволоділи такими містами, як Вінниця, Немирів, Котельня, Бердичів, Бихов, Бар, Дунаєвці, Шаргород, Буша, Рашків, Калюс та інш.. Колишня столиця правобережних гетьманів Ю. Хмельницького, С. Куницького, А. Могили, Гришка містечко Немирів було атаковане з двох боків: самусеві козаки штурмували з півночі, абазинцеві – з півдня. Місцева залога боронилася три дні. Четвертого дня козаків підтримали міщани, які розпочали боротьбу з поляками в самому місті. Таким чином був опанований Немирів, звідки Самусь вивіз 12 гармат²⁵. Отже, зважаючи на попередні здобутки, козацька влада охопила протягом невеликого проміжку часу більшу частину Правобережжя – Київщину, Східне Поділля й навіть окремі райони Західної Волині та Галичини.

Такий стрімкий розвиток подій занепокоїв короля Речі Посполитої, війська якого перед тим невдало протистояли шведам на полях Саксонії та Прибалтики, й змусили його видати універсал до Самуся й «куського козацького війська» з наказом не «узурпувати» Україну, перестати бунтувати й розійтися по домівкам. Окрім того, Август II пропонував направити українську войовничість проти спільного ворога – шведів, які на чолі з Карлом XII Густавом увійшли до Польщі. Також польський король обіцяв правобережному козацтву, що призначить спеціальних комісарів, які б вивчили завдані йому «кривди»²⁶. Але наказний гетьман Самусь вже не довіряв своєму колишньому патрону, який перед тим наказав відібрати у нього гетьманські клейноди.

А як реагував на тогочасні події в Україні інший впливовий монарх – російський цар Петро I? У грудні 1702 р. він звернувся з листом особисто до Самуся (якого називав «Самусь Іванов») та С. Палія й запропонував їм звільнити завойовані правобережні міста на користь поляків, при цьому зовсім нічого не згадуючи про можливість своєї протекції над Правобережною Україною²⁷. На початку наступного року в листі до Августа II цар писав: «Також що і не належало було нам, Великому Государю, до них, Самуся і Палія [писати], тому що вони піддані Вашої Королівської Величності і Речі Посполитої, про те наші, Великого Государя грамоти послали, щоб вони від цього злого бажання перестали»²⁸. Отже, сподівання Самуся на підтримку російського монарха і втягнення Москви до українсько-польського конфлікту не справилися.

Хоча віра повстанців і їхнього керівництва в «доброго православного царя» танула на очах, вони не збиралися відступатися від своїх задумів. Облога Білої Церкви, яка тривала з 2 вересня 1702 р., завершилася капітуляцією польської залоги перед десятитисячним козацьким військом 10 листопада. До рук гетьмана Самуся і його прибічників потрапили великі трофеї: 28 гармат, 11 бочок пороху, 2 бочки сірки, 6 тисяч великих і 10 тисяч малих ядер, кількості гранат,

свинець, різна військова зброя, амуніція, припаси тощо²⁹. Того ж дня Самусь відіслав листа до І. Мазепи з повідомленням про взяття польської фортеці «українською зброєю» й запропонував останньому направити до Білої Церкви «якусь знатну надійну людину» на посаду коменданта та «людей з сотню - другу, які б перебували в місті на правах залози»³⁰. У цій справі лівобережний гетьман 20 листопада звернувся за дозволом до Петра I, але натомість не отримав від царя ніякої відповіді.

Взяття Білої Церкви козацькими військами стало кульмінацією у розгортанні повстання на Правобережній Україні й, з одного боку сприяло просуванню військ Карла XII польськими землями, а з іншого – дуже занепокоїло уряди Варшави та Москви. А тому на початку 1703 р. до Київщини вступає 15-тисячна коронна армія на чолі з польним гетьманом А. Синявським. Він відвойовував у правобережного гетьмана Самуся та його полковників Бар, Хмільник, Немирів і розпочав підготовку до штурму Білої Церкви. З огляду на це правобережний гетьман знову (вже вкотре!) звернувся за військовою допомогою до І. Мазепи, але лівобережний правитель надіслав лише незначну кількість боєприпасів та грошей.

Зібравши розрізнені козацькі загони, Самусь вирішив дати бій польським хоруґвам під Старокостянтинівим. Та більш чисельні сили противника під керівництвом Й. Потоцького та Я. Вишневецького розгромили повстанців, які втратили вбитими й пораненими близько півтори тисячі чоловік. За свідченнями сучасників, після цієї битви Самусь «в силі своїй став слабкий»³¹. У січні-лютому 1703 р. козацький устрій на подільських землях був повністю розгромлений. Самусь разом з уцілілими підрозділами відійшов до Білої Церкви. «Старшину бунтівників у більшій частині страчено, тільки Самуся не можемо дістати»³², – повідомляли у квітні того ж року польські воєначальники. У цей час гетьман та правобережні полковники укріплювали Білу Церкву, Богуслав, Фастів і Корсунь.

Розуміючи, що в цих старовинних козацьких містах повстанців буде перемогти важче, владні структури Речі Посполитої знову вдалися до дипломатичних заходів. Ще 12 січня Август II звернувся до царя Петра I з проханням заборонити лівобережним козакам переходити на Правобережжя для допомоги Самусю (а такі випадки були непоодинокими), а також карати тих, хто вже взяв участь у повстанні³³. Російський цар відразу ж відреагував на це звернення короля і 25 лютого відіслав до правобережної козацької старшини лист, в якому, зокрема, говорилося: «... а тобі, кінному Охотницькому Полковникові (Палію. – Т.Ч.) і кінному Охотницькому Полковнику Самусю Іванову, якщо б і кривда яка з боку Його Королівської Величності від кого була, і про те довелося бити чолом Його Королівській Величності, і ті б всі противності заспокоєні були добрим охороненням заспокоєнням всенародним..., а від початого свого противного на сторону Королівської Величності наміри перестали»³⁴.

Крім того, між Польщею та Росією розпочався переговорний процес, метою якого було укладання військово-політичного союзу. Поряд з повстанням на Правобережній Україні, причиною початку цих переговорів стало вторгнення

до Речі Посполитої шведських військ Карла XII Густава, який мав далекосяжні плани щодо утвердження свого впливу в цьому регіоні Європи. Нарвський договір, підписаний між Річчю Посполитою й Московською державою 30 серпня 1704 р., нараховував вісім пунктів³⁵. Перший з них передбачав об'єднання зусиль обох країн у боротьбі проти Шведського королівства; другий і третій – узгодження військових дій, спільне укладення миру й заборону ведення сепаратних переговорів з противником; у четвертому відзначалося, «...що Палій чи добрим, або злим способом до повернення фортець і місць, які в нещодавньому українським замішанні взяв, змушений буде, і вони Королеві Й[ого] М[ило]сці і Речі Посполитій без ніякої претензії, якнайшвидше бути може, а найдовше на кампанію наступного року поверне, під детермінацією амністії Палію, якщо добровільно фортеці свавільно в тих замішаннях опановані, віддасть»³⁶; п'ятий пункт зобов'язував царя віддати королеві ті інфлянтські міста й фортеці, які російська армія захопить під час війни; шостий і сьомий пункти передбачали надання Росією 12-тисячного підрозділу та 200 тисяч рублів субсидії для допомоги Польщі; останній пункт договору передбачав участь Речі Посполитої в Північній війні після того, як шведи залишать її територію.

Перед тим, 1 січня 1704 р., Самусь спільно з півтора десятками правобережних козацьких старшин вирушив на Лівобережжя для зустрічі з І. Мазепою. Метою цього «посольства» була передача Самусем лівобережному регіментареві своїх клейнодів, а отже, такою дією було б визнано єдиного гетьмана з «обох боків Дніпра». Також «тогочасні» полковники хотіли просити Мазепу про гетьманські універсали для їхніх полків на Правобережжі³⁷. Спочатку Самусь побував у Переяславі, де мав зустріч з місцевим полковником І. Мировичем. Потому він рушив у напрямку Батурина й на деякий час зупинився в Ніжині. Саме тут його застав присланий Мазепою осавул з наказом гетьмана залишити привезені клейноди в Ніжині або забрати їх назад. Лівобережний гетьман відмовився їх узяти з огляду на те, що вони були надані польським королем і їхнє прийняття означало б порушення умов російсько-польського Вічного миру 1686 р. Таким чином, Самусю нічого не залишалось, як повернутися на Правобережжя.

Але невдовзі проблема об'єднання України під єдиною гетьманською булавою вирішилася зовсім іншим шляхом. У зв'язку з шведською загрозою Август II запросив Петра I надати йому посильну військову допомогу. Російський монарх у свою чергу наказав правителю лівобережного Українського гетьманату вирушити на Правобережну Україну для об'єднання з польськими військами. Таким чином, з огляду на зміну міжнародної ситуації в ході Північної війни, у травні 1704 р. здійснилася давня мрія І. Мазепи та Самуся про злучення «обох боків Дніпра», адже лівобережні козацькі полки вступили на Правобережжя. Вже в 20-х числах травня Самусь разом з С. Палієм та З. Іскрою приєднався до підрозділів Мазепи. 15 червня 1704 р. в таборі поблизу Паволочі Самусь передав тепер вже «обочасному» гетьману свої клейноди – булаву, бунчук і королівський універсал на гетьманство³⁸.

Тепер вже повноцінний гетьман «обох сторін» Дніпра І. Мазепа залишив

Самуся на посаді полковника Богуславського полку, а також наказав йому виділити дві сотні досвідчених вояків, які б увійшли до складу гарнізону Білоцерківської фортеці. У червні 1705 р. розпочалася нова бойова операція лівобережного козацького війська. За наказом Петра I майже 40-тисячна армія під керівництвом І. Мазепи рушила в напрямку Львова. У цьому поході брали участь і богуславські козаки на чолі з Самусем. Досягнувши кордонів Белзького воєводства, гетьманський уряд тим самим поширив свою владу на всю територію Правобережної України. І хоча польські урядовці виступали проти цього, до кінця липня 1708 р. (цього місяця гетьман разом з військом покинув терени Правобережжя) тут протягом чотирьох років під захистом І. Мазепи урядувала місцева козацька старшина. До існуючих Корсунського, Білоцерківського, Богуславського і Брацлавського полків приєдналися відроджені Уманський, Чигиринський та Могилівський.

Полковник Самусь продовжував боротьбу зі шляхтою, а тому поляки неодноразово вимагали передачі їм тієї території України, яка, згідно з договором 1686 р., відійшла до Речі Посполитої. У лютому та липні 1707 р. польські магнати пропонували Петру I арештувати Самуся, як це було зроблено раніше з С. Палієм³⁹. І хоча тоді московський уряд не прислухався до порад своїх союзників, він все-таки пішов на цей крок трохи згодом і вже за зовсім інших політичних обставин. Натомість Самусь залишався на чолі свого полку і протягом 1708 – першої половини 1711 рр. захищав «права і вольності» українського населення Південно-Східної Київщини. На жаль, з огляду на відсутність повноцінних джерел, не маємо більш повної інформації про цей період його життя та діяльності. Знаємо лише, що він підтримав прихід на Правобережжя наступника Мазепи гетьмана П. Орлика й розповсюджував серед українського населення його «закличні» універсали⁴⁰.

У березні 1711 р., відразу ж після переходу козацькими військами Орлика Дністра, полковник Самусь послав до нього своїх представників, а згодом приєднався до нього з усім складом полку під Білою Церквою⁴¹. Невдалі штурми колись завойованої Самусем правобережної фортеці, яка тепер знову опинилася в руках поляків, спричинили відхід П. Орлика до Бендер. Полковник Самусь не захотів покидати України й у квітні 1711 р. обороняв Богуслав від більш чисельних сил командувача російських військ М. Голіцина, що діяв на Правобережжі спільно з підрозділами польного гетьмана А. Синявського. Під час довготривалого й жорстокого бою росіяни і поляки змогли оточити козацькі полки й полонити Самуся з сином, а також брата кошового отамана К. Гордієнка й майже всю старшину Богуславського й Корсунського полків⁴². Очевидець того бою засвідчував, що, незважаючи на втрату керівництва, українці й далі мужньо оборонялися – зброю до рук брали навіть старі та діти⁴³.

Після поразки військ полковника Самуся під Богуславом більшість населення козацьких полків Правобережної України (а це близько 200 тисяч осіб) протягом зими 1712 року було примусово виселено під конвоєм російських солдат на Лівобережжя. У результаті військових дій та міжнародної дипломатії більша частина українських земель протягом 1712–1714 рр. повернулася під

владу Речі Посполитої, хоча, як відомо, гетьманом П. Орликом у 1713 р. було зорганізовано ще один військовий похід (про його перебіг нижче) з метою відвоювання Правобережжя у союзника Петра I короля Августа II. Так завершилася Велика Північна війна для правобережної частини Українського гетьманату.

III

З огляду на смерть Івана Мазепи 21 вересня 1709 р. в Бендерській фортеці, його політику щодо участі Українського гетьманату у Великій Північній війні продовжив новообраний володар булави, а перед тим генеральний писар Війська Запорозького Пилип Орлик. Уже саме обрання його на гетьманство відбулося при активній підтримці шведського короля Карла XII Густава, а тому ні в кого із сучасників не викликав сумніву факт «вимагання» П. Орликом у цього північноєвропейського монарха гарантій щодо протекції над Україною, поки з неї не буде зняте «московське ярмо» і вона не повернеться до своїх давніх «вольностей»⁴⁴. Майже через місяць після виборів, 10 травня 1710 р., Карл XII надав такий гарантійний документ гетьману. Він мав назву «*Diploma a securatorium pro duce et exercitu zaporoviensi*»⁴⁵.

Згідно з влучним висловом історика Б. Крупницького, цим актом король Швеції не тільки підтверджував права та привілеї Війська Запорозького, а також ставав гарантом незалежності України та її кордонів⁴⁶. Згодом Карл XII ще раз документально підтвердив свої повноваження як протектора України та гетьманської влади. Він затвердив іншим актом під назвою «*Confirmatio horeem Pactorum a Rege Sueciae*» знамениту козацьку конституцію «*Pacta et Contitutiones legum libertatumque Exercitus Zaporoviensis*», що була укладена між П. Орликом і старшиною на зразок угод між новообраними польськими королями та шляхтою⁴⁷.

Таким чином, П. Орлик продовжив курс свого попередника, гетьмана Мазепи, на визнання шведської протекції. Про це свідчили й самі «*Pacta et Contitutiones...*», де зокрема відзначалося: «... Мазепа, поставши правдою та ревністю за цілість Вітчизни... віддався в незламну оборону найяснішого короля, його милості шведського Карла Дванадцятого... осиротіле після смерті свого найпершого регіментаря Запорозьке військо, не покидаючи прагнути бажаної собі свободи і покладаючи сталу надію на Божу поміч у протекції найяснішого короля, його милості, шведського... і погоджуючись у тому з волею найяснішого протектора нашого, королівської величності шведської, обрати собі нового гетьмана... Пилипа Орлика, достойного тієї гетьманської честі, під сей важкий час спроможного той гетьманський уряд двигати, управляти і при Божій помочі і при протекції найяснішої королівської величності...»⁴⁸. Також у преамбулі цього документа вказувалися й причини піддання Українського гетьманату під монаршу владу Карла XII Густава: «...Запорозьке військо вдалося під протекцію найяснішої королівської величності шведської і тепер її міцно й непорушно тримається ні для чого іншого, тільки для поправи й підняття впалих своїх прав та вольностей військових»⁴⁹. Слід відзначити, що

хоча внаслідок постійних військових дій реалізація положень угоди була досить обмежена, однак, очевидно, протягом декількох років вони частково діяли на теренах Правобережної України. Цим актом законодавчо закріплювалася незалежність козацької України від Російської держави.

Оцінюючи тогочасні українсько-шведські стосунки, польський історик В. Конопчинський зазначав, що гетьман Орлик і його оточення мали собі за мету «збудувати незалежну Україну під протекторатом Швеції, відірвано від Польщі і Москви»⁵⁰. У свою чергу російський дослідник В. Артамонов відзначав, що кордони «незалежної Української Речі Посполитої», яка перебувала під протекторатом Швеції та використовувала захист, союз і військову допомогу Османської імперії й Криму, повинні були охоплювати Лівобережну, Сіверську, Слобідську, а також всю Правобережну Україну з традиційним кордоном по р. Случ. Окрім того, українському гетьманові мали підпорядкуватися донці-некрасівці й області Війська Донського⁵¹.

Незважаючи на поразку під Полтавою у 1709 р., король Карл XII будував плани щодо відновлення втрачених позицій й відвоювання в російського царя спочатку Правобережжя, а згодом і всієї України. Разом з турецьким султаном він планував здійснити похід на Київ. 1 грудня 1710 р. у похідній резиденції шведського монарха в Бендерах відбулася нарада за участю гетьмана П. Орлика, кримського хана Девлет-Гірея і Ю. Потоцького – представника «опозиційного» польського короля С. Лещинського, де було узгоджено майбутню військову операцію щодо оволодіння Україною⁵².

У зв'язку з цим Орлик розпочав активну діяльність у двох напрямках. По-перше, він послав в Україну своїх представників, які мали розповсюджувати серед населення гетьманські універсали з закликом визнавати його владу та вербувати серед місцевої старшини прихильників ідеї відмови від російського протекторату й переходу під Шведську корону. По-друге, гетьман проводить переговори з ханом Девлет-Гіреєм і висилає своїх послів до Османської імперії, де ті за допомогою французького резидента у Стамбулі Дезаєра добиваються у султана Агмеда III оголошення війни Росії⁵³.

Дипломатичні заходи гетьмана мали також завершення в укладеному 23 січня 1711 р. українсько-татарському договорі. У першій статті попереднього проекту договору (поданому козацькими дипломатами 19 січня) в першій статті говорилося про те, що, незважаючи на укладений військово-політичний союз між Україною й Кримом, «малоросійський народ і Військо Запорозьке повинні мати постійне заступництво Його Величності Короля Швеції»⁵⁴. Таким чином, уперше гетьманським урядом у переговорах з іншою державою декларувалося визнання протекції Карла XII Густава. Одночасно в одній із пропонуванних статей П. Орлик намагався забезпечити себе від протегування кримського хана й трактував зв'язок з татарами як рівноправний – «хан і вся Кримська держава під жодним приводом братерства, дружби та військового союзу не можуть ані тепер, ані будь-коли в майбутньому висувати якісь претензії щодо підкорення України»⁵⁵. Хоча в остаточному тексті договору, який був

затверджений Девлет-Гіреєм, не згадувалося про заступництво над Україною шведського монарха, проте визнавалося, що «хай вона [Україна] – буде вільним народом»⁵⁶. Українсько-татарська угода 1711 р. мала чітко виражений антиросійський характер і передувала спільному походу П. Орлика, Девлет-Гірея та Ю. Потоцького на Правобережну Україну наприкінці січня. Детальний опис цієї військової операції зробив у своїй праці Б. Крупницький⁵⁷.

Перед тим, як вирушити у похід Орлик заручився підтримкою свого проєктора, який надав гетьману спеціальний універсал-звернення до правобережних українців, де, зокрема, стверджувалося: «... підступні ворожі плани (Москви. – Т. Ч.) сягають навіть далі, щоб козаків, удатних і славних на війні, вигнати з давніх місць проживання й вислати в райони, віддалені від їхніх прадавніх земель»⁵⁸. Наприкінці січня 1711 р. об'єднані українсько-татарсько-польські сили вирушили на Правобережну Україну з метою її звільнення від російської присутності. Біля Рашкова армія, у складі якої перебувало чотири тисячі запорожців кошового отамана К. Гордієнка, близько двох тисяч поляків С. Потоцького і більше двадцяти тисяч буджацьких і білгородських татар, перейшли Дністер. У середині лютого під контролем П. Орлика опинилася велика територія поміж Немировим, Вінницею та Брацлавом.

Неприступною залишалась тільки Біла Церква, фортифікаційні споруди якої мали важливе значення у військово-стратегічних планах гетьмана. 25 березня його війська розпочали приступ добре укріпленої, з чисельним гарнізоном фортеці. Хоча запорожці разом з татарами й оволоділи передмістям, але триденний штурм Білої Церкви не дав результатів. Не витримавши, татари покинули Орлика і, розпорошивши свої загони по Наддніпрянщині, почали грабувати місцеве українське населення, пюндрувати міста і села, захоплювати ясир. Польські підрозділи Потоцького вирушили на Волинь, а сам П. Орлик з запорожцями, зважаючи на ці обставини, змушений був відступити до Фастова. Невдовзі він покинув Україну й наприкінці квітня знову опинився в Бендерах.

Завдяки своїм попереднім заходам та підтримці шведського сюзерена Орлику під час першого етапу походу (лютий-квітень 1711 р.) вдалося заручитися підтримкою майже всього місцевого населення. Про це свідчив сам російський цар Петро I, який 3 травня писав до О. Меншикова, що П. Орлика підтримує вся «задніпровська» Україна⁵⁹. Наступника Мазепи у його прагненні поширити свою владу на Правобережжя підтримали такі місцеві урядовці як полковник Богуславського полку Самійло Іванович (Самусь), полковник Корсунського полку Андрій Кандиба, полковник Уманського полку Іван Попович та полковник Канівського полку Данило Ситинський⁶⁰. Цьому сприяли листи-універсали П. Орлика до «войовничого малоросійського народу» із закликом виступати проти російського царя. Один із них був виданий гетьманом 9 березня під час перебування в Лисянці⁶¹. Універсали Орлика мали розголос на всій території Правобережжя й розповсюджувалися включно до володінь Переяславського полку⁶².

Перебуваючи під враженням успішного просування та переходу на його бік козацьких зверхників, Орлик повідомив королеві Карлу XII Густаву, що його військо зросло більш ніж у п'ять разів⁶³. Зважаючи на те, що раніше його підрозділи без військ союзників нараховували близько 3-х тисяч козаків, то, на кінець квітня, якщо вірити свідченням гетьмана, вони збільшилися до 15-ти тисяч осіб. Орлик також намагається залучити на свій бік лівобережного гетьмана І. Скоропадського. Він звернувся до нього з пропозицією об'єднати зусилля для возз'єднання України та звільнення її від російської присутності. У цьому, на думку правобережного гетьмана, їй мали допомагати шведський король і турецький султан, які постановили, щоб Україна залишалася «вільною Річчю Посполитою»⁶⁴.

Після уважного ознайомлення зі змістом листа П. Орлика до Скоропадського можемо стверджувати, що в ньому була закладена програма-максимум політичних бажань наступника Мазепи, а саме – використовувати зверхність Стокгольма й Стамбула лише як засіб до удільності України. «Не йміть віри тим, – звертався Орлик до лівобережного гетьмана, – що кажуть, буцім Оттоманська Порта думає панувати над Україною. Ні, Блискуча Порта, його Величність Король шведський і хан кримський уже між собою таку згоду зробили, щоб Україна не підлягала ні під чию васальну залежність...»⁶⁵, – відзначалося в листі. Звичайно, опоненти можуть заперечити: мовляв, Орлик задля того, щоб перетягнути на свій бік лівобережні козацькі полки, міг сказати й не таке. Однак зважимо на те, що протягом наступних десятиліть П. Орлик неодноразово висловлювався в такому сенсі, зокрема, у зверненнях до багатьох тогочасних монархів Європи.

На жаль, І. Скоропадський, зважаючи на попередній гіркий досвід Мазепи, не тільки не підтримав починань більш молодого гетьмана, а, навпаки, вислав на Правобережжя козацькі підрозділи для боротьби з Орликом. Хоча це й не стало на заваді планам українсько-татарсько-польських союзників (у першій половині березня під Лисянкою ці полки були ними розбиті), проте в процесі продовження походу між ними почали виникати протиріччя. Якщо П. Орлик зі старшиною хотіли повністю оволодіти правобережними землями, то Ю. Потоцький бажав рухатися на захід – до кордонів з Польщею. У зв'язку з цим гетьман апелював до короля Карла XII, оскаржуючи дії поляків⁶⁶. Другою проблемою для українського гетьмана (яку він так і не зміг вирішити) була поведінка татарських «братів», які на початку квітня після довготривалої облоги Білої Церкви та одержання звістки про надходження російських військ почали залишати союзницький табір і плюндрувати навколишні міста й селища, вибираючи звідти ясир.

До честі П. Орлика, він усіма засобами намагався утримати хана Девлет-Гірея від цих дій. Спочатку гетьман нагадав ханові положення січневого українсько-татарського договору, де йшла мова про неможливість такої поведінки татар. Коли це не переконало кримчан, він вказав Девлет-Гірею на його зобов'язання перед Карлом XII про те, що в ясир братимуть лише ворогів, а не місцеве населення. Однак це також не справило враження на татар – вони і далі продовжували свою традиційну справу. А тому Орлик знову (вже вкотре!)

звертається з протестом щодо такої політики татар до свого протектора – короля Швеції. Одночасно він повідомляє про неправомірні дії татар турецькому султану Агмету III. Той пішов назустріч проханням гетьмана й наказав своїм підлеглим повернути всіх українських полонених до тих місць, звідки вони їх взяли⁶⁷.

Зрада татар спричинила відхід від Орлика правобережних козацьких полків, які були змушені повертатися захищати рідні оселі. А тому П. Орлик, позбавлений підтримки татар і правобережців, у середині квітня вирішив залишити територію України⁶⁸. Карл XII намагався всіляко стримати цей процес. 19 квітня він послав свого представника до султана Буджацької орди з проханням не залишати Орлика й триматися до приходу турецької армії⁶⁹. 24 квітня король листовно звернувся до гетьмана та київського воєводи Речі Посполитої Ю. Потоцького з вимогою не полишати Правобережної України, а П. Орлику наказував стати під командування польського воєначальника⁷⁰. Але це вже не врятувало ситуацію – саме в той час війська Орлика і Потоцького переходили Дністер у районі Бендер.

Таким чином, протекція шведського короля та військова підтримка татар і поляків не допомогли П. Орлику відвоювати Правобережну Україну в російського царя. Більш того, саме намагання Орлика у 1711 р. повернути під свою владу ці землі змусили царя Петра I та лівобережного гетьмана Івана Скоропадського протягом другої половини 1711–1712 рр. здійснити примусовий згін населення правобережного регіону України на Лівобережжя⁷¹. Як свідчив 10 березня 1712 р. сам Орлик у листі до великого візиря Османської імперії, російські війська залишили Правобережну Україну «жахливо і неможливо спустошену, випалену й знелюднену»⁷². Отже, справа об'єднання правобережної та лівобережної частини Українського гетьманату вже вкотре зазнала відчутного удару. Ця невдача спонукала П. Орлика до пошуку нових союзників та продукування інших зовнішньополітичних комбінацій, тепер вже за безпосередньої участю другого монарха – султана Османської імперії Агмеда III.

Улітку 1711 р. війська Орлика брали участь на стороні султана в битві між турецькою та російською арміями на р. Прут поблизу містечка Станішешти. Українські козаки відіграли досить суттєву роль у перемозі турків над росіянами, яких очолював сам Петро I. У липні в таборі поблизу Прута між Османською та Російською імперіями був підписаний т. зв. Прутський мирний договір. Питання про міжнародне становище Українського гетьманату було одним з головних під час переговорів – російський цар змушений був «...відняти від неї руку» на користь кримського хана та гетьмана П. Орлика. У другому пункті російського варіанту Прутського договору говорилося: «в польские дела Его Царское Величество мешаться, також и их казаков и запорожцев, под их область принадлежащих и у хана крымского сущих, беспокоивать и в них вступаться не изволит и от стороны их руку отымает»⁷³. Турецький текст цієї статті був трохи інший і в латиномовному перекладі звучав так: «*Poloniae atque ei adhaerentibus Cosacis et Zaporoviensibus et iis Cosacis, qui Serenissimo Hano Czymede Domino Deulet Geraj confoederati sunt, ex parte Cari nulla in posterum molestia*

*fiat, sed ut a longa annorum serie nullum lus habuit in illis locis, ita modo ex iis omnibus sese subtrahere debeat*⁷⁴. Але обидва варіанти означали наступне: Росія повинна була відмовитися від втручання у внутрішні справи Речі Посполитої, а також від протекції («відняти руку») над козаками Правобережної України, Запорозької Січі та козаками, що перебували під владою гетьмана П. Орлика⁷⁵. Через деякий час, очевидно, під тиском Орлика на турецького султана Агмеда III та кримського хана Девлет-Гірея, цей пункт Прутського договору з турецького боку почав трактуватися у напрямі позбавлення впливу Росії не лише на Правобережжя й Запорожжя, але й на Лівобережну Україну⁷⁶.

Поразка Московської держави в Прутській кампанії 1711 р. зменшила не тільки її тріумф від Полтавської битви, але й міжнародне значення Північного союзу. У зв'язку з цим Петро I був змушений терміново евакуювати свої військові бази з Білої Церкви, Немирова й Вінниці, в результаті чого Правобережна Україна відійшла під зверхність Османської імперії та Шведського королівства, володарі яких протягом другої половини 1711–1712 рр. погоджувалися віддати її під владу гетьмана П. Орлика. Разом з тим, очевидці засвідчували, що, дізнавшись про умови Прутського договору, Орлик швидко виїхав з Бендер до Ясс вмовляти великого візиря Мегмет-Баталджи, щоб той просив султана не ратифікувати його, адже він сподівався на отримання влади над усією територією козацької України. Саме тому гетьман вимагав, щоб царські війська не лише покинули всі українські землі, а також повернули її законнообраному володарю (тобто собі) забране «майно»⁷⁷. Ставлення до російської присутності на українських землях було однозначним: «...щоб московити, залишаючи козацьку країну, за своїм звичаєм не руйнували Україну»⁷⁸.

У зв'язку з укладенням Прутського трактату та відмову царя від Правобережної України на користь султана наприкінці жовтня 1711 р. Орлик вислав до Стамбулу делегацію з метою дієво вплинути на процес ратифікації положень договору. Українське посольство очолив прилуцький полковник Д. Горленко, до нього також входили генеральний суддя К. Довгополий, генеральний писар І. Максимович, генеральний осавул Г. Герцик та кошовий отаман К. Гордієнко. У своїй інструкції Орлик наказував послам, щоб вони вимагали від султана зміни пункту Прутського трактату, що торкався України й був досить неясно сформульований. Загалом генеральна старшина мала відстоювати такі положення: 1) Порті необхідно визнати суверенітет гетьмана над Україною «обох сторін Дніпра»; 2) Україна має управлятися гетьманом, що обирається вільними голосами; 3) Порта не може самовільно зміщувати обраного гетьмана; 4) султан повинен змусити Москву назавжди відмовитись від претензій на Україну; 5) Кримський ханат не може домагатися панування над Україною; 6) протекція шведського короля над українським гетьманом має зберігатися; 7) мають бути забезпечені автономні права Запорозької Січі тощо⁷⁹. Активна діяльність українців у Стамбулі та їхній вплив на переговори султана з російським послом П. Шафіровим дуже стурбували московських дипломатів. «Малоросійські зрадники підбурюють турецький двір проти Росії і вони якраз

і є головною причиною, яка перешкоджає укладенню миру»⁸⁰, – відзначав Шафіров у листі до свого царя.

Таким чином, українські дипломати повинні були укласти договір з Портою про перехід України під управління гетьмана П. Орлика за султанської протекції. Разом з тим, посольство мало при собі три варіанти інструкцій: у першому наголошувалося на тому, що українці мали залишатися під захистом Шведської корони; у другому висловлювалося бажання одержати заступництво султана; третій варіант не розголошувався і його тримав у себе член посольства, генеральний писар І. Максимович, який мав оголосити побажання Орлика лише за певних обставин⁸¹. До речі, підтримка тісних відносин відразу ж з обома монархами (по суті, гетьман відроджував полівасалітетну модель у зовнішній політиці гетьманату) поставила П. Орлика в незручне становище перед ними. Султан вимагав особистої присутності гетьмана на переговорах у Стамбулі, а шведський король забороняв Орлику їхати до столиці Порти. «Він (Карл XII. – Т.Ч.) наказав мені не приставати до турків. Я підкорився його наказам, які суперечили моїм інтересам»⁸², – згадував Орлик у 1719 р. під час свого перебування в еміграції. В особистому зверненні до гетьмана король Швеції вказував на причини такої заборони: «..Порта навряд чи хоче й може звільнити вашу батьківщину від московського ярма..., вона навряд чи може змусити москалів виконати статті, за якими вона (Україна. –Т.Ч.) має повернутися до свого давнього стану»⁸³. Проте в листопаді 1711 р. українська делегація прибула до Туреччини, де розпочала активні переговори щодо вироблення умов, на основі яких уряд Орлика мав володіти Українським гетьманатом..

Відомий сходознавець О. Пріцак дослідив, що внаслідок діяльності тогочасної українсько-турецької комісії було укладено два договори між гетьманом Орликом і султаном Агмедом III⁸⁴. Перший з них, що був оформлений між 25 та 28 грудня 1711 р. як султанська грамота типу «*nisanfy*», забезпечував П. Орлику владу над «козаками обох боків Дніпра»⁸⁵. Тобто, під гетьманську булаву мала відійти як Правобережна, так і Лівобережна Україна. Однак спротив російських дипломатів на чолі з П. Шафіровим (вони саме в той час перебували у Стамбулі) і, найголовніше, виконання Петром I пруських домовленостей, змусили Ахмеда III переглянути цей проект договору в новому варіанті від 16 березня 1712 р. Він був оформлений як султанська грамота «*name*» і в ньому вже не згадувалося про передачу українському гетьману Лівобережжя.

Текст договору, який зберігся в латинському перекладі, мав назву «*Privilegij Imperatoris Turcarum, quod dutam est Duci Zaporoviensium Philippo Orlik in possessionem ab hac parte Borysthenis Ucrainae*»⁸⁶. Його найголовнішим положенням було: «...Ми (турецький султан. – Т.Ч.) оцю Україну по цей бік Дніпра, яка на основі воєнного права перейшла до нашого непереможного цесарства від московського царя, передаємо і ласкаво відступаємо у повне володіння вищейменованованому гетьманові козаків українських і запорозьких, найяснішому Пилипу Орлику і його нащадкам, гетьманам українським і запорозьким... під нашою непереможною протекцією»⁸⁷. Таким

чином, опираючись на положення Прутського договору з Росією, Туреччина віддавала Правобережні землі України («*Ucrainum ab has parte Borysthents*») у «повне володіння» гетьмана П. Орлика. З іншого боку, відмова від претензії на Лівобережжя дала змогу Агмеду III укласти нове перемир'я з Петром I терміном на чверть століття, яке було підписано у Стамбулі 3 квітня 1712 р.

Новоукладений мир між Російською державою та Османською імперією викликав бурхливий протест українського гетьмана. Він знову звертається до турецького візиря, намагаючись якнайгрунтовніше аргументувати свою позицію і при цьому посилаючись на історичне право обраних українцями гетьманів володіти всією Україною: «Не лише всі мої попередники з усім Військом Запорозьким добивалися визволення від московського ярма Лівобережної України, найближчої до Московщини за Правобережну, але й сам гетьман Мазепа не для чого іншого з'єднав зброєю Війська Запорозького з зброєю війська Й[ого] В[еличності] шведського короля і разом з Й[ого] В[еличністю] пішов під протекторат Блискучої Порти, як тільки для того, щоб зробити самостійною всю Україну, і передусім Лівобережну...»⁸⁸. Окремо П. Орлик турбувався про долю Києва, який, згідно з турецько-російським договором, переходив до володінь Московської держави. «Ані Київ без України, ані Україна без Києва існувати не зможуть, бо яка користь з голови без тіла чи тіла без голови?»⁸⁹ – наголошував гетьман у зверненні до найвищих урядовців Османської імперії.

Як ніхто інший, Орлик розумів, що віддання йому згідно з грамотою Агмеда III Правобережжя не вирішить проблеми утвердження тут його влади. Про це переконливо засвідчували не лише наслідки походу 1711 р., але й тогочасна міжнародна ситуація. Адже на Правобережжя, окрім Москви, претендувала ще й Варшава, а тому, якщо б Орлик навіть і затвердився на цьому регіоні, ці дві потужні держави не дали б змоги володарювати йому тут довго. Разом з тим, не вирішувалася головна проблема для українських гетьманів, яка існувала вже півстоліття, від початку 60–х рр. XVII ст. – питання про об'єднання України під єдиною булавою.

Задля виправдання перед шведським королем П. Орлик зробив спробу подати українсько-турецьку угоду не як прийняття османського сюзеренітету, а як рівноправний союз, що був дуже вигідний для України⁹⁰. Також він намагається переконати Карла XII в тому, що посольство на чолі з Д. Горленком не дотримувалося його настанов і не повинно було приймати привілей султана⁹¹. Після розмов з шведським патроном Орлик вирішує звернутися до Порти із заявою, що не буде вступати на Правобережну Україну, поки султан не врегулює це складне питання з королем Речі Посполитої Августом II Сильним. Як стверджують історики Б. Крупницький та О. Субтельний, саме в цей час гетьман П. Орлик відмовився від надмірних зобов'язань перед турками й повертався до безпечнішої зверхності шведського монарха⁹².

Польський дослідник Ю. Фельдман описував ситуацію, в яку потрапив Орлик у той період, як дуже важку, адже в похід на Правобережну Україну гетьмана примушував виступати кримський хан. Водночас Карл XII попереджав гетьмана, що в такому випадку він позбавить його своєї протекції.

Згодом гетьман пояснював свої дії у 1712 р. тим, що Порта не захотіла скористатися із сприятливої нагоди перемоги над росіянами коло Пруту й змусити останніх покинути Україну, а отже, султан порушив свої зобов'язання перед гетьманом. Натомість П. Орлик разом із старшиною «заприсяглися не покидати заступництва Й[ого] В[еличності] шведського короля, доки Україна не буде визволена» від російської присутності⁹³.

Треба наголосити на тому, що при всій своїй «заангажованості» султаном, український гетьман не зрікався короля Швеції навіть у дуже складних і небезпечних для його життя ситуаціях, зокрема, під час підготовки турків і татар до штурму табору Карла XII у Варниці (т. зв. калабалік). Хан Девлет-Гірей направив до Орлика турецького урядовця і двох мурз, щоб ті поцікавилися в гетьмана, кого він буде підтримувати – короля чи султана з ханом? На таке питання гетьман заявив, що він ніколи не зречеться шведської протекції⁹⁴. «...Девлет-Гірей не зміг ані переконати мене, ані [злякати] погрозами, що він відрубав мені голову біля дверей мого помешкання й забере мою родину в полон, якщо я ... не прийму заступництва турків»⁹⁵, – писав згодом Орлик у своєму щоденнику. На чолі декількох десятків козаків гетьман як вірний васал свого господаря бився разом з трьома сотнями гвардійців Карла XII проти 20 тисяч татар і 6 тисяч турків у варницькому таборі 11–12 лютого 1713 р. Після насильної депортації короля з території Османської імперії Орлик хоча й змушений був номінально визнавати зверхність султана, однак був на нього дуже образений з багатьох причин. У листі до шведського радника Міллерна він писав: «...було б мило Богові й відповідало б сподіванням... якби священна Королівська Величність уклали мир з московитом, з'єднавши з ним своє військо і вдарили проти ворога імені християнського (Порти. – Т.Ч.)»⁹⁶. Оскільки гетьман втратив надію за допомогою шведського короля відвоювати в росіян Україну, він запропонував протекторові об'єднатися зі своїми одвічними ворогами. Орлик закликав Карла XII укласти договір з польським королем: «якщо Його Величність король шведський укладе з Августом II мир, щоб я, Військо та Україна, раніше включені в ту угоду, не були ганебно покинуті на мусульманське рабство, оскільки я абсолютно не згоден на турецьку протекцію над Україною»⁹⁷. Разом з тим, незважаючи на невігідні умови султанського привілею й турецько-російських домовленостей, П. Орлик почав виконувати їхні умови й, у зв'язку з тим, що в листопаді 1712 р. Османська імперія знову оголосила війну Росії, висилає на Правобережну Україну підрозділи під керівництвом наказного гетьмана Д. Горленка. Цього разу гетьманські війська мали відвоювати її у Польщі. Проте 4 грудня під Уманню орликівці зазнали поразки від коронних військ на чолі з М. Любомирським. Однак згодом вони все ж таки оволоділи значною територією Правобережжя й перебували тут з лютого до листопада 1713 р. І хоча Карл XII вже знаходився далеко від кордонів України, Орлик у своїх листах до його канцелярії постійно повідомляв про те, як розвивається процес утвердження його влади «на правому березі» Дніпра⁹⁸. На жаль, ця акція гетьмана знову закінчилася невдачею. Причиною поразки була не лише військова неспроможність Орлика та його союзників (1 серпня

1713 р. на Правобережжі перебувало 10 тисяч козаків, 12 тисяч турок і 30 тисяч татар)⁹⁹, а й позиція міжнародної дипломатії.

Поступово Орлик у своїй політиці відходить від орієнтації на військову підтримку Османів. Він продовжує триматися Карла XII, який ще перебував у Бендерах. Доки існувало переконання, що султан і хан допоможуть Орликові звільнити не лише спустошену Правобережну, а й Лівобережну Україну, гетьман співпрацював з турками й татарами, визнаючи їхню зверхність, але не пориваючи з шведським королем. Але як тільки така можливість була втрачена, він звернувся за допомогою до польського короля Августа II. У вересні того ж року козацькі підрозділи знову вирушили на правобережні землі – Орлик дуже хотів добитися від уряду Речі Посполитої дипломатичного визнання. Однак і це не допомогло гетьману втримати під своєю владою хоча б територію Правобережжя. 22 квітня 1714 р. Османська імперія підписала договір з Річчю Посполитою, згідно з яким Правобережна Україна відходила до володінь польського короля. Зважаючи на турецько-польські домовленості, український гетьман змушений був вивести свої війська з Правобережжя, а вже в червні 1714 р. виїхав з найближчим оточенням і сім'єю у напрямку Швеції.

Ще у квітні 1710 р. вальна рада у Варшаві визнала права Августа II на польський трон¹⁰⁰. Тоді ж польською шляхтою було ратифіковано Вічний мир 1686 р. та Нарвський договір («Вічний оборонний союз») 1704 р. і таким чином остаточно визнано західні кордони Речі Посполитої включно з українськими землями («по Дніпру»). Це було зроблено в обмін на погодження Росії вивести свої війська разом з усім населенням козацьких полків з Правобережної України. Однак практичне виконання польсько-російських домовленостей було відкладено на деякий час через оголошення того ж року Османською імперією (яка пішла назустріч настійливим проханням Швеції та гетьманського уряду П. Орлика) війни Російській імперії. У зв'язку з турецькою загрозою в лютому 1711 р. у Москві розпочалися чергові переговори між Росією й Польщею. Керівник польської делегації К. Волович відразу ж заявив, що договори 1686 і 1704 рр. були ратифіковані лише за умови виведення російських військ та козацтва зі східних воеводств Речі Посполитої. Цього не відбулося, а тому поляки збільшували свої претензії: окрім повернення Білої Церкви, Фастова, Брацлава, Немирова й Богуслава, вони вимагали: звільнення російськими гарнізонами Полоцька, Бихова, Вітебська, а також Вільнюса й Риги з окремими прибалтійськими територіями; виплати грошової компенсації; розмежування земель поблизу Києва, Стародуба й Великих Лук¹⁰¹. Лише в цьому випадку, як заявляли польські послы, Річ Посполита зможе виставити 62-тисячне військо на допомогу російській армії у війні з Туреччиною. Не погоджуючись віддати прибалтійські й білоруські міста, канцлери Г. Головкін і П. Шафіров обіцяли негайно повернути Польщі українські міста Правобережжя в разі приєднання польсько-литовських сил до військових дій проти Османської імперії.

На початку 1712 р. московського царя дуже хвилювала ситуація навколо турецько-українських переговорів у Стамбулі¹⁰². Цар побоювався, щоб султан не віддав гетьманові П. Орликові право володіти всією територією України.

З різних причин цього не трапилося, а 5 квітня у столиці Порти був підписаний договір про мир між Османською та Російською імперіями. Він укладався терміном на 25 років і доповнював положення Прутського трактату. Згідно з його положеннями, кордон між Росією й Туреччиною мав пролягати по рр. Дніпро та Кінські Води. Територія Правобережної України виводилася «з-під руки» московського царя задля передачі її під управління гетьману П. Орлику. Обумовлювався переїзд шведського короля Карла XI з Туреччини через Росію до Швеції. Російська сторона виплатила султану 297 тисяч 470 рублів, у свою чергу турки випустили з полону близько 60 полонених росіян на чолі з П. Толстим. У результаті Константинопольського договору султан Агмед III надав Орлику право володіння правобережними землями України під протекторатом Османської імперії.

Через рік, 13 червня 1713 р., у м. Адріанополі було підтверджено статті попереднього Константинопольського договору 1712 р. між царем і султаном. Однак ті, що стосувалися «українського питання», були дещо змінені. Крім того, за Адріанопольським договором Росія мала в 60-денний термін вивести з Речі Посполитої свої війська (які, в основному, перебували на території Правобережної України), а Петру I заборонялося втручатися у внутрішні справи Польщі. Кордон між Османською та Російською імперіями пересувався від Дніпра й приазовських степів в межиріччя річок Самари й Орелі. Від їхніх верхніх частин і до Азова він мав пролягати по р. Північний Донець. Також переглядалися міждержавні кордони на правобережних землях України, починаючи від Києва. Остаточо міжнародно-правовий статус більшої частини України був вирішений 12 квітня 1714 р., коли до Адріанопольського договору було додано дві статті, за якими Османська імперія дозволяла військам Речі Посполитої зайняти територію Правобережної України у кордонах «від Случі до Дніпра»¹⁰³.

Як зазначалося вище, з огляду на міжнародну ситуацію та позбавлення підтримки турецького султана, а також несподіваний від'їзд Карла XII з Бендер до Стокгольму гетьман П. Орлик та генеральна старшина змушені були виїхати до Швеції. Період перебування та діяльності гетьманського уряду Орлика в Шведському королівстві протягом 1714–1720 рр. добре описаний у працях А. Єнсена, О. Субтельного та Б. Хагмана¹⁰⁴. Слід зазначити, що в умовах Великої Північної війни, основні події якої після 1714 р. перемістилися з Південно-Східної Європи до Прибалтики, еміграційний уряд Українського гетьманату робив все можливе для допомоги шведам у боротьбі з росіянами. З огляду на відсутність у своєму підпорядкуванні значних військових сил П. Орлик розвинув бурхливу дипломатичну діяльність у напрямку відновлення південного фронту та залучення до нього Кримського ханства і Запорозької Січі. Це робилося заради відновлення інтересу Шведського королівства та його союзників до «української справи». Разом з тим, активний наступ військ Петра I на позиції шведів у Північній Європі, невтішні результати «полтавсько-бендерського періоду» війни та внутрішньополітична ситуація у Швеції не

сприяли поверненню дипломатії Карла XII до проблем міжнародно-політичного статусу козацької України.

Незважаючи на раптову смерть свого протектора Карла XII під час облоги норвезької фортеці Фредерістен (шведський монарх був вбитий 30 листопада 1718 р.), надії П. Орлика та його оточення щодо перемоги Швеції у Північній війні відновилися з укладенням 5 січня 1719 р. Віденського миру між австрійським імператором Карлом VI, курфюрстом Ганновера Георгом I та курфюрстом Саксонії й, одночасно, королем Речі Посполитої Августом II. Найважливішим у цьому союзі було те, що польський король, який перед тим був найбільш сильним і вірним союзником Петра I, переходив на бік прошведсько налаштованих країн.

З огляду на зміни у міжнародній ситуації та чутки про відновлення активних військових дій тепер вже Швеції, Австрії, Польщі, Саксонії та Ганновера проти Росії, гетьман П. Орлик вислав своїх представників до запорозького отамана Малашевича та кримського хана Саадет-Гірея з пропозицією підтримати у разі потреби військові дії Стокгольму та його нових і старих союзників у їхній війні з Петром I. Відомо, що на початку 1719 р. козацька старшина, яка перебувала у Швеції разом з Орликом, активно готувалася до участі у нових битвах на «східному фронті» Великої Північної війни¹⁰⁵.

У цей час наступник Мазепа розпочав дипломатичне листування з Августом II та його урядовцями. Зокрема у своїх посланнях до короля Речі Посполитої Орлик наголошував на тому, що разом із запорозькими козаками зможе допомогти Польщі у разі її виступу проти Росії. Окрім того, еміграційний український гетьман переконував польського короля у необхідності відновити військово-політичний союз з Османською імперією та Кримським ханством, а також пропонував налагодити стосунки з казанськими татарами й таким чином створити «мусульманський пояс» війни з Петром I. Така пропозиція була частиною більш ширшого (й значною мірою авантюрного) плану гетьманського уряду щодо великого наступу на Російську імперію, в якому були такі пункти: 1) турки мали наступати на Росію з району Кавказу; 2) під час цього походу до османської армії мали приєднатися поволзькі татари; 3) війська Орлика та Запорозької Січі повинні були з'єднатися з Буджацькою ордою і вступити до України з Півдня; 4) з Заходу на росіян мали наступати війська Австрійської імперії та Речі Посполитої; 5) шведи відновлювали б активні військові дії на Півночі¹⁰⁶.

Для запевнення нового шведського короля Фредріка у можливості втілення такого грандіозного плану, гетьман Орлик разом з оточенням у жовтні 1720 р. виїхав з Швеції у напрямку до Польщі. З огляду на перемоги Петра I у ході Великої Північної війни та переорієнтацію учасників Віденського союзу на мир з Росією, уряди Варшави, Стамбулу та Стокгольму відхилили амбіційні пропозиції П. Орлика. Але король Швеції все ж таки надав рекомендаційні листи гетьману для австрійського імператора, польського короля, турецького султана і кримського хана¹⁰⁷.

Відомо, що під час поїздки з Швеції до Польщі гетьман обговорював свій військовий план з першим міністром Ганноверського курфюрства бароном А. фон Бернсдорфом та представником короля Речі Посполитої Флемімінгом. Зрозумівши, що Північна війна йде до завершення, а колишні вороги Петра I хочуть укласти з ним мир, П. Орлик звернувся з пропозицією до російського царя про визнання його влади та своє повернення (за умов надання йому колишніх маєтностей) до України. Не отримавши жодних гарантій від Петербургу, гетьман переїхав на територію Османської імперії під захист турецького султана. З підписанням Ніштадського миру 1721 р. між Стокгольмом і Петербургом, який завершив довголітню Велику Північну війну, гетьман П. Орлик та його сподвижники на певний час припинили активні дипломатичні дії у напрямку відновлення свого статусу.

IV

Картина участі поліцентричного Українського гетьманату* у Великій Північній війні 1700–1721 рр. була б неповною без висвітлення місця та ролі у ній лівобережного гетьманського уряду Івана Скоропадського. Більшість з істориків стверджують, що його правління на Лівобережній Україні було маріонетковим й повністю залежним від царя Петра I¹⁰⁸. Вже саме обрання довголітнього стародубського полковника на гетьманство в Глухові 6 листопада 1708 року проходило під пильним оком російських урядовців та за умов оточення козацької ради царськими військами¹⁰⁹. Протягом листопада - грудня того ж року в Глухові та навколо нього концентрувалися підрозділи українського козацтва, які визнавали владу І. Скоропадського та московського царя Петра I. Невдовзі гетьман отримав наказ передислокуватися до Ніжина, що він і зробив у середині січня 1709 року. Як засвідчував Г. Головкін, це було зроблено для того, щоб «малороссийский народ, что при вас войска, был в доброй надежде; тако же и неприятель имел пострах»¹¹⁰. У період з лютого до квітня козаки Скоропадського брали участь у локальних сутичках зі шведами поблизу Лохвиці і Голтви¹¹¹. Лівобережному гетьману було поставлене завдання перекривати Карлу XII сполучення з Річчю Посполитою й розташуватися у районі

* Вважаємо, що з 1660 й до 1713 рр. козацька Україна (самоназва – Військо Запорозьке, історіографічна назва – Український гетьманат) існувала як поліцентрична держава, окремими автономними частинами якої у різний період визнавали сюзеренітет польського короля (Правобережжя), московського царя (Лівобережжя), турецького султана (південно-західне Правобережжя), шведського короля (частини північного, східного і південного Лівобережжя, а також центрального Правобережжя) та кримського хана (південне Правобережжя, т. зв. Ханська Україна). З цього приводу див. наші праці: *Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663–1713)*. – К., 2004; *Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр.* – К., 2005, а також автореферат докторської дисертації «*Український гетьманат у протистоянні держав Європи з Османською імперією (1667–1699): міжнародне становище, зовнішня політика, зміна союзерів.* – К., 2008».

поміж річками Псел та Сула. 24 травня І. Скоропадський отримав наказ рухатися з підлеглими йому полками до містечка Сорочинці для кращого зв'язку з основними військами Петра І. Окрім того козакам наказувалося знищувати всі запаси провіанту і фуражу на шляху пересування шведів. 8 червня головні сили Скоропадського знаходилися поблизу містечка Богачки, а незадовго до Полтавської битви вони перемістилися у район Будищ та Решетилівки й підійшли до села Жуки¹¹².

Відомо, що перед початком вирішальної битви зі шведами під Полтавою Петро І, не маючи довіри до гетьмана І. Скоропадського, писав до своїх воєначальників: «...а что атакованіе неприятеля от нас будет, не объявляй (І. Скоропадському. – Т. Ч.), дабы не пронеслось, но секретно сіе дело держи»¹¹³. Більшість з майже 8 тисяч козаків І. Скоропадського, які під загрозою проведення репресій щодо них і їхніх сімей (зокрема, жінки і діти багатьох українських старшин знаходилися в ролі заручників в Глухові) перейшли на сторону Петра І також не брали безпосередньої участі в Полтавській битві. Хоча, можливо, що певна їх кількість була поставлена на один з флангів поряд з драгунами, коли в ході Полтавської битви російські полиці вивели перед ретраншементом¹¹⁴. Цікавим фактом залишається те, що з табору Скоропадського в день битви в розташування шведського штабу поступила записка з пропозицією підтримати короля Карла XII і гетьмана Мазепу¹¹⁵. Передбачаючи такий розвиток подій і недовіряючи «зрадливим черкасам» далекоглядний Петро І крім того, що залишив полки Скоропадського в ар'єргарді своєї армії, додатково наказав драгунським полкам на чолі з А. Волконським здійснювати за ними спеціальний нагляд.

Отже, під час Полтавської битви лівобережні козаки Скоропадського знаходилися поза межами головного театру бойових дій. Разом з тим, вони брали участь у переслідуванні розгромлених військ Карла XII, коли ті відступали до Дніпра в район Переволочної. Відомо, що 10 липня 1709 р. цар Петро І запросив гетьмана І. Скоропадського разом із старшиною у свій похідний намет і нагородив їх золотими медалями та пожалував 100 тисяч рублів на потреби «всего малороссийского войска»¹¹⁶.

Як відзначали дослідники, перемога здобута російською армією під Полтавою дала можливість Петру І відкинути декларовану турботу про збереження українських «прав і вольностей» і юридично закріпити присутність при гетьманському дворі царських резидентів¹¹⁷. Згідно з царською інструкцією від 18 липня 1709 р. вони мали: по-перше, контролювати зовнішньополітичні кроки гетьмана І. Скоропадського і не дозволяти йому призначати старшин на українські уряди без згоди з царем; по-друге, слідкувати за переміщенням запорожців на кордонах України; по-третє, нейтралізувати агітацію прибічників І. Мазепи¹¹⁸. Царський резидент при гетьманському уряді А. Ізмайлов також отримав таємну інструкцію від свого монарха, де йому ставилося в обов'язок «смотреть накрепко, чтоб как в нем, гетмане, так и в старшине и в полковнике никакой шатости к измене и возмущению народа... не было, и разведывать того накрепко всякими способами...»¹¹⁹. Одним із найголовніших завдань, яке

поставив перед І. Скоропадським московський цар Петро I було «верстать» українських козаків у російські драгуни¹²⁰.

З цього часу у військовій справі гетьман І. Скоропадський став виконувати накази не лише царя Петра I, але і київського. У 1710 р. цар Петро I наказав гетьману І. Скоропадському прислати 6 тисяч козаків «ради строения фортеции» на печерських пагорбах у Києві. У січні наступного року за розпорядженням канцлера Головкина лівобережний регіментар додатково надав у розпорядження київського військового губернатора Д. Голіцина 2 тисячі козаків для рубки і привезення на фортечні потреби лісу. Певна кількість городових козаків у той же час допомагала укріплювати фортечні мури в Глухові.

У зв'язку зі вступом у Північну війну на стороні Шведського королівства Османської імперії, на початку 1711 р. І. Скоропадський підготував декілька полків (близько 2 000 козаків) для відправки до Приазов'я для охорони кордонів Російської імперії від нападу турків, а сам з основними силами та російськими військами генерала Бутурліна виступив у пониззя Дніпра в напрямку Криму, щоб протидіяти татарським військам. Окрім того, 4-х тисячний загін на чолі з миргородським полковником Д. Апостолом влився до російської армії на чолі з Петром I, яка готувалася для походу вглиб Молдавського князівства¹²¹. У той же час І. Скоропадський за наказом царського уряду намагався протидіяти спробам наступника Мазепи гетьмана П. Орлика оволодіти Правобережною Україною. У квітні 1711 р. у листі до Д. Голіцина Скоропадський пропонував перевести на лівий берег Дніпра жителів Корсуня, Чигирина, Кальниболота і Лисянки¹²².

З огляду на підписання Прутського трактату та у зв'язку з підтримкою правобережного українського населення П. Орлика, у вересні 1711 р. Петро I видав указ, який зобов'язував козацьких полковників «Задніпровської України» зі своїми полками перейти в «Малу Росію». З огляду на це, наприкінці грудня 1711 р. – на початку січня 1712 р. І. Скоропадський видав декілька універсалів про переведення на Лівобережжя жителів Правобережної України¹²³. Незважаючи на такі дії лівобережного гетьмана, московський цар так само як і під час Полтавської битви не довіряв І. Скоропадському, підозрюючи, що той може об'єднатися з П. Орликом. Саме тому до місць дислокації основних сил лівобережного козацького війська у Гадячі, Сорочинцях, Золотоноші та Чигирині були введені російські підрозділи¹²⁴.

Протягом 1712–1713 рр. основні сили лівобережної частини Українського гетьманату були підтягнуті до Києва. Тут вони перед загрозою ймовірного походу Османської імперії на місто укріплювали захисні споруди й Печерську фортецю, а також готувалися для відсічі нападу військ гетьмана П. Орлика та хана Девлет-Гірея на Правобережну Україну. У цей час лівобережний регіментар І. Скоропадський виконував розпорядження фельдмаршала Б. Шереметева, який з приводу підготовки походу проти татар у 1713 р. писав до гетьмана: «дабы в оном походе были вся старшина и реестровые козаки сами, а наемщиков отнюдь никто за себя не посылали...»¹²⁵. Слід зазначити, що російський воєначальник мав право безпосередньо давати накази українським старшинам.

Зокрема, восени того ж року лубенському полковнику В. Савичу наказувалося міцно охороняти переправи вздовж Дніпра, а переяславський полковник С. Томара мав «разъезды, пасы и форпосты по реке Днепру, и в прочих местах, где есть опасность от неприятеля, содержать обще в крепком осмотрении»¹²⁶. Одночасно протягом 1713–1714 рр. близько 12 тисяч козаків були задіяні на будівничих роботах по укріпленню фортець у Глухові, Ніжині, Чернігові, Переяславі та Полтаві. Як зазначали історики, перемога Московської держави у Полтавській битві спричинила «радикальну зміну поглядів воєнних діячів Петра I на воєнне значення та здібність воєнних кадрів – спеціально в справі вживання козаків до незвичних фортифікаційних робіт»¹²⁷.

Незважаючи на те, що після російсько-турецького миру 1714 р. напруга на південних кордонах Московської держави та Лівобережної України зменшувалася, українське козацьке військо продовжувало брати участь у багатьох воєнних подіях. Так у 1715 р. гетьман І. Скоропадський отримав наказ від Петра I зосередити свої підрозділи поблизу Києва. Наступного року вони передислокувалися до Гадяча, який оберігали від нападу кримської орди. В очікуванні нових набігів татар у 1716 р. лівобережному гетьману наказувалося розташувати козацькі полки «в пристойных местах» і узгоджувати свої дії з губернатором Д. Голіциним¹²⁸. У лютому 1718 р. за царським наказом Скоропадський вислав 6 тисяч козаків на Дон у підпорядкування бригадира Кропотова, що готувався у похід проти татар.

У 1716 р. козацький загін на чолі з генеральним хорунжим І. Сулимою було відправлено у донські степи будувати укріплення проти вторгнень ногайців Кубанської орди. Протягом 1718–1721 рр. українські козаки Скоропадського вели будівничі роботи щодо прориття водного каналу між Доном та Волгою, зведенні фортець в Астрахані та Царицині. У листопаді 1718 р. вийшов царський наказ щодо направлення на будівництво Ладозького каналу поблизу Петербурга (з'єднавав річки Волхов та Неву) козаків із Київської губернії – по одному чоловіку від семи дворів¹²⁹. Через два роки, 17 грудня 1720 р., Петро I наказав гетьману І. Скоропадському направити на будівництво Ладозького каналу 10 тисяч українських козаків¹³⁰. У 1721 р., в останній рік Великої Північної війни, з метою оволодіння південним узбережжям Каспійського моря українські козаки під проводом наказного гетьмана Д. Апостола були відправлені до берегів річки Сулак, у т. зв. Терський похід.

На початок 1720-х рр. у Київському, Чернігівському, Переяславському, Ніжинському, Прилуцькому, Стародубському, Лубенському, Миргородському, Гадяцькому та Полтавському полках нараховувалося 55 тисяч 241 козаків (в т. ч. 16 тисяч 540 піших та 38 тисяч 701 кінних)¹³¹, хоча кількісний склад задіяного у подіях Великої Північної війни 1700–1721 рр. козацького війська був набагато меншим й не перевищував 25–30 тисяч вояків. Найбільш активно у воєнних діях брали участь 5 охотницьких (найманих) полків, у кожному з яких нараховувалося від 600 до 1000 козаків. Слід також зазначити, що якщо протягом 1708–1714 рр. Петро I ще використовував (хоча й дуже обережно, доручаючи контроль над ними російським підрозділам) козацьке військо геть-

мана Івана Скоропадського під час бойових дій, то в міру зменшення військової небезпеки цар став дивитися на козацтво Лівобережної України лише як на допоміжне військо та робочу силу й головним чином почав використовувати їх на фортифікаційних і каналних роботах¹³².

* * *

З огляду на військово-політичний союз Москвою та Варшавою проти Стокгольму на першому етапі Великої Північної війни почали справджуватися довголітні сподівання козацької еліти щодо об'єднання двох частин України під однією владою – з весни 1704 р. й до осені 1708 р. Лівобережжя і Правобережжя фактично перебували під військово-адміністративним управлінням «гетьманського регіменту» Івана Мазепи. За домовленістю між Петром I та Августом II український гетьман ввів до правобережних земель України багатотисячне військо для допомоги польському королю у війні з Шведським королівством. Але переконливі перемоги Карла XII у ході війни, складення Августом II своїх повноважень на користь шведського ставленика С. Лещинського, централізаторська політика Петра I щодо Українського гетьманату, а, найголовніше, вступ шведської армії на територію Північної України змусили гетьмана Мазепу в жовтні 1708 р. відмовитися від зверхності московського царя й перейти на бік його ворога.

Характеристика зовнішньополітичного кроку Мазепи має надзвичайно велику історіографічну традицію, серед якої, на жаль, й до цього часу наявні суб'єктивні або ж ідеологічно заангажовані оцінки. Підтримуємо думку тих дослідників, які відзначали вмотивованість такого вчинку українського гетьмана з точки зору політико-правових відносин, які існували на той час в Центральній-Східній Європі у рамках стосунків «сюзерен/протектор – васал/протегований» і накладалися на систему міжнародних відносин ранньомодерної доби. У цьому випадку, на нашу думку, український правитель хотів повторити вчинок курфюрста Бранденбурга і герцога Пруссії Фрідріха I Вільгельма (1640–1688), який заклав основи для утворення незалежного Королівства Пруського за допомогою гнучкої зовнішньої політики, що у світовій історіографії отримала назву *Fuchspolitik*. Нагадаємо, що з 1525 р. частина бранденбурзьких земель під назвою Пруського герцогства перебувала у васальній залежності від Корони Польської й лише під час Північної війни 1655–1660 рр. Пруссія звільнилася від зверхності польського короля. У січні 1656 р. Фрідріх I вирішив позбавитися протекторату Речі Посполитої й перейти на чолі свого війська на бік його супротивника – шведського короля Карла X Густава. Однак вже у вересні 1657 р. курфюрст надав військову допомогу колишньому патрону, польському королю Яну II Казимиру, але вже в обмін на підписання тим угоди про звільнення Пруссії з-під його опіки. Проаналізувавши дії гетьмана Івана Мазепи, який досить добре розбирався в європейській політиці, можна стверджувати, що в умовах Великої Північної війни 1700–1721 рр. він намагався добитися більших «прав і привілеїв» для українських станів, тобто вищого міжнародного політико-правового статусу для козацької держави. Цього він хотів досягнути шляхом

лавівування між російським та шведським монархом, але з огляду на нищівну військову поразку Карла XII під Полтавою в червні 1709 р. ці плани так і не набули логічного завершення.

Від часу поразки шведсько-українських сил у Полтавській битві Лівобережна Україна стала розглядатися російським урядом вже не як васальнозалежна союзницька держава, а як одна з провінцій (хоча і з залишками багатьох автономних ознак), що дісталася Росії на правах переможця у війні. Маріонетковий уряд гетьмана І. Скоропадського хоча й намагався відстоювати «старовинні вольності» козацької України, однак поступово почав перетворюватися на такий собі «бюрократичний додаток» до державної системи новопосталої Російської імперії.

Окрім того у результаті подій Великої Північної війни та міжнародних угод 1711–1714 рр. на території Правобережної України був знищений козацький устрій, і вона остаточно перейшла під владу Речі Посполитої. По суті, російський цар Петро I і турецький султан Агмед III «дарували» більшу частину Українського гетьманату польському королю в обмін на невтручання Польщі та її впливових європейських союзників у військове й дипломатичне протистояння між Москвою і Стамбулом за Молдавію, Причорномор'я та Приазов'я. Хоча позиція козацького уряду Правобережної України на чолі з наказним гетьманом Самусем та полковником С. Палієм в умовах шведсько-польських військових дій на початку XVIII ст. полягала в намаганні витіснити владні структури Речі Посполитої з Правобережжя та об'єднати з Лівобережною Україною під єдиною гетьманською владою і протекторатом московського царя. У зв'язку з ігноруванням Петром I таких політичних ініціатив правобережного козацтва, воно з часом стало підтримувати наступника Мазепи гетьмана Пилипа Орлика.

З огляду на поразку московських військ у Прутській кампанії 1711 р., військову підтримку Шведського королівства, Османської імперії, Кримського ханства та прошведської шляхти Речі Посполитої П. Орлик в умовах Північної війни здійснював неодноразові спроби відвоювання території козацької України у короля Августа II та царя Петра I. Це робилося за допомогою військових походів та активного залучення міжнародної дипломатії, що, однак, завершилося поразкою реваншистських планів еміграційного українського уряду.

Отже, події Великої Північної війни 1700 – 1721 рр. наклали значний відбиток не лише на міжнародне становище Українського гетьманату, але й здійснили великий вплив на зміну політико-правового статусу та внутрішньополітичного устрою його різних частин. Перехід гетьмана Івана Мазепи на бік Шведського королівства спонукав Російську державу, яка, по суті, стала переможцем у довголітній війні за геополітичне панування на Півночі та Сході Європи, переглянути своє ставлення до існування української автономії. У результаті воєнних дій та укладених мирних договорів країн, що брали участь у «загальноєвропейській» Північній війні початку XVIII ст. на Правобережній Україні було остаточно скасовано інститути козацької

державності, а Лівобережжя зазнало незворотніх трансформаційних перетворень у напрямку обмеження державно-політичних інституцій та впровадження імперських владних структур.

¹ Серед основних монографій та збірників наукових праць з проблематики Великої Північної війни 1700–1721 рр. відзначимо наступні: Карцов А. Военно-исторический обзор Северной войны. – Санкт-Петербург, 1851; Костомаров Н. И. Мазепа и мазепинцы. – СПб., 1885; Баскаков В. Северная война. 1700–1721 гг. Кампания от Гродна до Полтавы 1706–1709 гг. – СПб., 1890; Бобровский П. О. Завоевание Ингрии Петром Великим (1701–1703). – СПб., 1891; Мышлаевский А. З. Северная война. Летняя кампания 1708 г. – СПб., 1901; Стилле А. Карл XII как стратег и тактик в 1707–1709 гг. – СПб., 1912; Feldman J. Polska w dobie wielkiej wojny Polnocznej (1704–1709). – Krakow, 1925; Кафенгауз Б. Северная война и Ништадтский мир (1700–1721 гг.) – Москва, Ленинград, 1944; Маркевич А. Разгром Карла XII. – К., 1946; Петр Великий. Сборник статей / Под ред. А. Андреева. – М.–Л., 1947; Шутой В. Народна війна на Україні проти шведських загарбників у 1708–1709 рр. – К., 1951; Хромова Е. А. Северная война и ее отражение в исторических работах и публицистике первой четверти XVIII ст. Автореф. дис. канд. ист. наук. – Л., 1951; Тарле Е. В. Северная война и шведское нашествие на Россию. – М., 1958; Полтавская победа: Из истории международных отношений накануне и после Полтавы. Сб. ст. – М., 1959; Никифоров Л. А. Внешняя политика России в последние годы Северной войны: Ништадтский мир. – М., 1959; Оглоблин О. Гетьман Иван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк, Париж, Торонто, 1960; Международные связи России в XVII–XVIII вв. – М., 1966; Шутой В. Северная война (1700–1721 гг.). – М., 1970; Орешкова С. Ф. Русско-турецкие отношения в начале XVIII в. – М., 1971; Турция накануне и после Полтавской битвы. – М., 1977; Возгрин В. Е. Россия и европейские страны в годы Северной войны. – Л., 1986; Беспятых Ю. Н. Россия и Финляндия во время Северной войны 1700–1721 гг. Автореф. дис. канд. ист. наук. – Л., 1980; История Северной войны 1700–1721 гг. – Москва, 1987; Буганов В. И. Петр Великий и его время. – М., 1989; Артамонов В. А. Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы (1709–1714). – М., 1990; Бобылев В. С. Внешняя политика России эпохи Петра I. – М., 1990; Північна війна та її наслідки для України. – Полтава, 1992; Субтельний О. Мазепинці. – К., 1994; Хегман Бертіль. Шведсько-українська велика стратегія щодо Росії (1709–1714 рр.) // Київська старовина. – 1994. – № 6. – С. 72–76; Мельник Л. Гетьманщина першої чверті XVIII століття. – К., 1997; Карл XII: постать на тлі епохи. Матеріали наукового семінару. – Полтава, 2002; Крупницький Б. Гетьман Мазепа та його доба. – К., 2003; Hallendorff C. Karl XII i Ukraina. En karoliuss berättelse. – Stockholm, 1915; Koroluk W. Polska i Rosja a wojna «Pólnocna». – Warszawa, 1954; Nordmann C. J. Charles XII et l'Ukraine de Mazepa. – Paris, 1958; Kentrschynskyj B. Mazepa. – Stockholm, 1962; Natton R. Charles XII of Sweden. – New York, 1968 *та ін.*

² Бутурлин Д. Военная история походов россиян в XVIII ст. – Ч. 1. – Т. 1. – СПб., 1819. – С. 106 – 108; Балашова Ю. П. Из истории Великой Северной войны: начало Малой войны – зима 1700 – 1701 // Ученые записки Московского облпединститута. – Т. LXXIV. – М., 1958. – С. 201 – 207; Мельник Г. До історії участі українського козацтва у військових діях у Прибалтиці в роки Північної війни (1700–1702) // На пошану 80-річчя професора Теодора Мацьківа. Науковий збірник. – К., 1999. – С. 105–120; Сокирко О.

Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726 рр. – К., 2006. – С. 256–257.

³ Военно-походный журнал генерал-фельдмаршала Б. Шереметева // Материалы Военно-ученого архива Главного штаба. – Т.1. – СПб., 1871. – С.80.

⁴ *Цит. за:* Балашова Ю. П. Из истории Великой Северной войны. – С.188.

⁵ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк; Київ, 2001. – С. 241.

⁶ Артамонов В. Позиции гетманской власти и России на Украине в конце XVII – начале XVIII века // Россия и Украина: история взаимоотношений. Сб. статей. – Москва, 1997. – С.95.

⁷ Королюк В. Д. Вступление речи Посполитой в Северную войну (продолжение) // Ученые записки института славяноведения. – 1954. – Т. 10. – С. 332.

⁸ Там же. – Т. 10. – С. 332 – 334; Janczak J. Powstanie Paleja // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Wrocławskiego. Historia III. – Seria A, № 23. – Wrocław, 1960. – S. 148.

⁹ Бібліотека Музею ім. кн. Чарторийських в Кракові, Відділ рукописів (далі – БМЧ Краків). – Од. зб. 529, арк. 188.

¹⁰ Каминский А. Первые годы польско-русского союза 1704–1709 гг. (В связи с работами В. Конопчиньского и Ю. Фельдмана) // Международные отношения в Центральной и Восточной Европе. – Москва, 1966. – С. 218.

¹¹ Оглоблин О. Вказ. праця. – С. 242–243.

¹² Материалы Военно-ученого архива Главного штаба / Под. ред. Бычкова. – Т. 1. – СПб., 1871 – С. 639–640.

¹³ *Слід вказати на укладену істориком О. Ясем «Вибрану бібліографію про гетьмана Івана Мазепу» розміщену в додатках (сс.426 – 443) до монографії:* Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба (друге видання). – Нью-Йорк, Київ, 2001, а також підготовлену С. Павленком «Бібліографію публікацій та документальних матеріалів про гетьмана І. Мазепу та його добу, що нараховує 1 тисячу 757 позицій (Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. – К., 2004. – С. 458–549.). *Окрім того, див:* Бантыш-Каменский Д. Н. Жизнь Мазепы. – Москва, 1834; Костомаров Н. И. Мазепа. Историческая монография. – М., 1882; Допрос Григория Герцыка об участии его в измене Мазепы // Киевская старина. – Т. V. – № 3. – 1883; Уманец Ф. Гетман Мазепа. – СПб., 1897; Грушевський М. Шведсько-український союз 1708 р. // З політичного життя старої України. – К., 1918. – С. 102–116; Кравцов Д. Гетьман Мазепа в українській історіографії XIX в. // Записки історико-філологічного відділу Української академії наук. – 1925. – Т. VI. – С. 234–246; Борщак І. Мазепа. Людина й історичний діяч // Записки НТШ. – Т. 152. – Львів, 1932; Андрусак М. Зв'язки Мазепи з Станіславом Лещинським і Карлом XII // Записки НТШ. – Львів, 1933. – Т. 152. – С. 35–61; Мазепа. Збірник статей. – Т. 1–2. – Варшава, 1938 – 1939; Королюк В. Д. Речь Посполитая, французская дипломатия и измена Мазепы // Известия АН СССР. Серия истории и философии. – М., 1951. – Т. 8. – № 1. – С. 69–87; Млиновецький Р. Гетьман Мазепа в світлі фактів і дзеркалі історії. – Торонто, 1976; Мацьків Т. Чи Мазепа справді запросив Карла XII в 1708 році // Збірник на пошану проф., д-ра О. Оглоблина. – Нью-Йорк, 1977. – С.329 – 340; Георгиевский Г. П. Мазепа и Меншиков: (Новые материалы) // Исторический журнал. – № 12. – 1940; Шутой В. Е. Измена Мазепы // Исторические записки. – Т. 31. – 1950; Мазепа – людина й історичний діяч. – К., 1991; Сергійчук В. Кого зрадив Іван Мазепа? – К., 1991; Єнсен А. Мазепа. Історичні картини. – К., 1992; Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах. 1687–1709. – Мюнхен, 1993; Мазепа. Збірник статей. – К., 1993; Павленко С. Оточення гетьмана

Мазепи: соратники та прибічники. – К., 2004; Плохій С. В ім'я вітчизни: вірність і зрада Івана Мазепи // Соціум. Альманах соціальної історії. – Вип.6. – К., 2006. – С. 267–282; Таирова-Яковлева Т. Мазепа. – М., 2007; Мицик Ю. Івана Мазепа. – К., 2007; Ковалевська О. Іван Мазепа у запитаннях та відповідях. – К., 2008; Kentschynskij V. The Political Struggle of Mazepa and Charles XII for Ukrainian Independence // The Ukrainian Quarterly. – 1959. – Vol. XV. – № 3. – P. 241 – 259; Sybtelny O. Mazepa, Peter I, and the Question of Treason // Harvard Ukrainian Studies. – No 2 (June 1978). – P. 158 – 183; Mazepa and his Time: History, Culture, Society / Ed. G. Siedina. – Allessandria, 2004. – P. 334 – 366 та ін.

¹⁴ Даніел Крман. Подорожній щоденник (Itinerarium 1708–1709) / Упор. М. Неврлий. Переклали з словацької О. і Г. Булахи. – К., 1999 (переклад здійснено за виданням: Krman D. Itinerarium. Cestovny dennik z rokov 1708–1709. – Bratislava, 1969). – С. 38.

¹⁵ Універсали Івана Мазепи (1687–1709). – Част.І. – Львів, 2002. – С.66; Борщак І. Договір Карла XII і Мазепи // Стара Україна. – Львів. 1925. – № 1–2. – С. 12.

¹⁶ *Бібліографія історичної літератури з історії Полтавської битви нараховує не одну сотню наукових праць вчених різних країн. Вибірково назвемо основні з них:* Феофан (Прокопович). История императора Петра Великого от рождения его до Полтавской баталии и взятия в плен остальных шведских войск при Переволочне включительно. 2-е изд. – М., 1788; Щеглов В., Дмитриевский Д. Поле Полтавской битвы и ее исторические памятники. – Полтава, 1895; Победы Петра Великого над шведами 200 лет назад: Лесная – Полтава. – СПб., 1908; Павловский И. Битва под Полтавой 27-го июня 1709 г. – Полтава, 1908; К 200-летию Полтавской победы, 1709–1900. – СПб., 1909; Погосский А. Ф. Нарва и Полтава. – СПб., 1911; Борисов В.Е. Безбах С. А. Полтавское сражение (27 июня 1709 г.) – Москва, 1939; Козаченко А. И. Битва под Полтавой. – Москва, 1945; Тельпуховский Б. Полтавская битва. – М., 1947; Полтавская победа: из истории международных отношений накануне и после Полтавы: Сб. статей. – М., 1959; Порфирьев Е. И. Полтавское сражение 27 июня 1709 года. – М., 1959; Полтава: К 250-летию Полтавского сражения. Сб. статей. – Москва, 1959; Кан А. С. Шведские историки о Полтавской битве: (Обзор источников и литературы за последние полвека) // История СССР. – №4. – 1959; Марлинский С. Юбилейные сборники к 250-летию Полтавского сражения: (Обзор) // Военно-исторический журнал. – №11. – 1960; 250 років перемоги під Полтавою: нариси. – Харків, 1960; Дядиченко В. Полтавська битва: науково-популярний нарис. – К., 1962; Научная конференция, посвященная 275-летию Полтавской битвы. – Полтава, 1984; Энглунд П. Полтава. Рассказ о гибели одной армии. – М., 1995; Сандстенд Б. Деякі міркування про шведську історіографію Полтавської битви // Історична пам'ять. – №1–2. – Полтава, 1999. – С. 193–194; Adlerfeld G. Histoire militaire de Charles XII, roi de Suede. – T.I–IV. – Amsterdam, 1740; Stille A. Carl XII's falltagsplaner 1707–1709. – Lund, 1908; Kentschynskij V. La propaganda politica en Ucraina en visperas de la batalla de Poltava. – Buenos Aires, 1954 та ін.

¹⁷ Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов (далі – Архив ЮЗР). – Ч. 3. – Т. II. – К., 1868. – С. 484, 502, 518–519.

¹⁸ Бібліотека Національного інституту ім. Осолінських у Вроцлаві, Відділ рукописів (далі – БНІО Вроцлав). – № 271, арк. 126; Janczak J. Powstanie Paleja. – S. 107–108.

¹⁹ Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА). – Ф. 229, кн. 86, арк. 424–425; Сергієнко Г. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст. – К., 1963. – С. 132.

²⁰ Сергієнко Г. Вказ. праця. – С.132.

- ²¹ БНІО Вроцлав. – Од. зб. 271, № 126.
- ²² БМЧ Краків. – № 1676, арк. 119–120; Архив ЮЗР. – Ч. 2. – Т. III. – С. 449–450.
- ²³ БНІО Вроцлав. – Од. зб. 271, № 126; Janczak J. Powstanie Paleja. – S. 115.
- ²⁴ БМЧ Краків. – Од. зб. 1955, арк. 120–123.
- ²⁵ Там само. – Од. зб. 1676, арк. 19.
- ²⁶ БНІО Вроцлав. – Од. зб. 3550, арк. 141.
- ²⁷ РДАДА. – Ф. 124, оп. 3, № 39.
- ²⁸ Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т.IV. – СПб., 1900. – С. 468.
- ²⁹ Антонович В.Б. Содержание актов о козаках на правой стороне Днепра (1679–1716) // Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. II. – К., 1868 – С. 133–134; Сергієнко Г. Вказ. праця. – С. 147.
- ³⁰ РДАДА. – Ф. 124, оп. 1, спр. 253, арк. 39.
- ³¹ Там само. – Ф. 229, кн. 122, арк. 97–98; Сергієнко Г. Вказ. праця. – С. 190.
- ³² БМЧ Краків. – Од. зб. 1676, арк. 357.
- ³³ Там само. – Од. зб. 525, арк. 236–237.
- ³⁴ Там само. – № 197, арк. 131–134; Janczak J. Powstanie Paleja. – S. 143.
- ³⁵ Volumina legum. Przedruk zbioru praw staraniem XX pijarów. – Т. VI. – Petersburg, 1860. – S. 82–84.
- ³⁶ Ibid. – S. 85.
- ³⁷ Сергієнко Г. Вказ. праця. – С. 174.
- ³⁸ Грабянка Г. Действия презельной от начала поляков крвавшой небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана запорожского. – К., 1854. – С. 166.
- ³⁹ Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т. V.– СПб., 1907. – С. 490–491.
- ⁴⁰ Там же. – С.216
- ⁴¹ Крикун М. Згін населення з Правобережної України в Лівобережну 1711–1712 років // Україна модерна. – 1996. – № 1. – С. 48.
- ⁴² Артамонов В. Россия и Речь Посполитая после Полтавской битвы (1709–1714). – М., 1990. – С. 54.
- ⁴³ Там же.
- ⁴⁴ Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, татарского хана, турецкого султана, генеральского писаря Филиппа Орлика, киевского воеводы Иосифа Потоцкого на латинском и польском языках / Изд. О.Бодянского. – Москва, 1847 – С. 18.
- ⁴⁵ Там же. – С. 18–19; Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. – К., 1994. – С. 15.
- ⁴⁶ Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик (1672–1742). Огляд його політичної діяльності. – Варшава, 1938. – С. 57.
- ⁴⁷ Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII. – С. 17–18.
- ⁴⁸ Пилип Орлик. Конституція, маніфести та літературна спадщина. Вибрані твори. – К., 2006. – С.28 – 29.
- ⁴⁹ Там само.
- ⁵⁰ Koporczyński W. Polska a Turcja. 1683–1792. – Warszawa, 1936. – S. 63.
- ⁵¹ Артамонов В.А. Указ. соч. – С. 51.
- ⁵² Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик. – С. 31.
- ⁵³ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. – Т. 3. – Львів, 1991. – С. 322.
- ⁵⁴ Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII. – С. 44–45; Субтельний О. Мазепинці. – С. 194–185.

- ⁵⁵ Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII. – С. 45.
- ⁵⁶ Там же. – С. 46–47; Субтельний О. Мазепинці. – С. 189.
- ⁵⁷ Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик. – С. 36–53.
- ⁵⁸ Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII. – С. 34–35.
- ⁵⁹ Письма и бумаги Петра Великого. – Т. XI. – Вып. I. – Москва, 1964. – С. 216.
- ⁶⁰ Крикун М. Згін населення з Правобережної України. – С. 48–49; Артамонов В.А. Указ соч. – С. 116.
- ⁶¹ Артамонов В.А. Указ. соч. – С. 52.
- ⁶² Война с Турцией 1711 года (Прутская операция): Материалы // Сборник военно-исторических материалов. – Вып. 12. – СПб., 1898. – С. 225–227.
- ⁶³ Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII. – С. 38.
- ⁶⁴ Субтельний О. Мазепинці. – С. 56.
- ⁶⁵ *Цит. за:* Ульяновський В. Пилип Орлик // Володарі гетьманської булави: історичні портрети. – К., 1994. – С. 443.
- ⁶⁶ Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик. – С. 48.
- ⁶⁷ Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII. – С. 81.
- ⁶⁸ Матеріали з Пруського таємного державного архіву в Берліні // Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик. Додатки. – С. 185–186.
- ⁶⁹ Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик. – С. 53.
- ⁷⁰ Там само. – С. 54.
- ⁷¹ Крикун М. Згін населення з Правобережної України. – С. 46.
- ⁷² Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII. – С. 59.
- ⁷³ Письма и бумаги Петра Великого. – Т. XI. – Вып. I. – Москва, 1964. – С. 216.
- ⁷⁴ Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII. – С. 50.
- ⁷⁵ Крикун М. Згін населення з Правобережної України. – С. 52–53.
- ⁷⁶ Артамонов В. А. Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы. – С. 90.
- ⁷⁷ Ульяновський В. Пилип Орлик. – С. 446.
- ⁷⁸ Там само.
- ⁷⁹ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. – Т. 3. – С. 326.
- ⁸⁰ Артамонов В.А. Указ. соч. – С. 178–179.
- ⁸¹ Допрос Григора Герцика // Киевская старина. – 1883. – Т. III. – С. 601–610; Субтельний О. Мазепинці. – С. 84.
- ⁸² Єнсен А. Орлик у Швеції // Записки НТШ. – Т. 92. – Львів, 1908. – С. 140, 209.
- ⁸³ Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII. – С. 30.
- ⁸⁴ Пріцак О. Один чи два договори Пилипа Орлика з Туреччиною на початку другого десятиріччя вісімнадцятого століття // Український археографічний щорічник. – Вип. 1. – К., 1992. – С. 307–320.
- ⁸⁵ *Цит. за:* Борщак І. Гетьман П. Орлик і Франція // Записки НТШ. – Т. 134–135. – Львів, 1924. – С. 133–134; Пріцак О. Один чи два договори Пилипа Орлика. – С. 308–309.
- ⁸⁶ БМЧ Краків. – Од. зб. 498, арк. 101; Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. – К., 1916. – Вып. 2. – С. 75–77; Пріцак О. Один чи два договори Пилипа Орлика. – С. 907–908.
- ⁸⁷ *Цит. за:* Пріцак О. Один чи два договори Пилипа Орлика. – С. 307.
- ⁸⁸ Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII. – С. 57–60.
- ⁸⁹ Там же. – С. 57.
- ⁹⁰ Борщак І. Orlikiana // Хліборобська Україна. – Ч.4. – Відень, 1922. – С. 366–367.

- ⁹¹ Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик. – С. 80.
- ⁹² Субтельний О. Мазепинці. – С. 96.
- ⁹³ Feldman J. Polska a sprawa wschodnia 1709–1714 // Polska Akademia Umiejętnosci. – Т. 40. – Krakow, 1920. – С. 86.
- ⁹⁴ Єнсен А. Орлик у Швеції. – С. 160.
- ⁹⁵ *Цит. за:* Субтельний О. Мазепинці. – С. 98.
- ⁹⁶ Єнсен А. Орлик у Швеції. – С. 95.
- ⁹⁷ Матеріали з Стокгольмського державного архіву // Крупницький Б. Вказ. праця. – С. 212.
- ⁹⁸ Письма к государю императору Петру Великому от генерал-фельдмаршала графа Бориса Петровича Шереметева. – Ч. 3. – Москва, 1778–1779. – С. 224, 228, 239, 252; Материалы для отечественной истории / Изд. М. Судьенко. – Т. 2. – К., 1885. – С. 52.
- ⁹⁹ РДАДА. – Ф. 79, оп. 1, спр. 5, арк. 44.
- ¹⁰⁰ Historia dyplomacji Polskiej. – Т. II: 1572–1795. – Warszawa, 1982. – С. 364.
- ¹⁰¹ Артамонов В.А. Указ. соч. – С. 56.
- ¹⁰² Орешкова С. Ф. Русско-турецкие отношения в начале XVIII в. – Москва, 1971. – С. 152–158.
- ¹⁰³ *Див. ширше:* Чухліб Т. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663–1713). – К., 2004. – С. 188 – 189.
- ¹⁰⁴ Єнсен А. Орлик у Швеції. – С. 139–210; Субтельний О. Мазепинці. – С. 108 – 111; Haggman B. Den svenske befriaren av Ukraina – Ivan Mazepa, Filip Orliks och Kosta Nordijenkos hopp och forvantningar 1708–1718 // Karolinska forbundets arsbok. – 1997, november (Stockholm). – Р. 7 – 20.
- ¹⁰⁵ *Про це докладніше див.:* Субтельний О. Мазепинці. – С. 109–110.
- ¹⁰⁶ Там само.
- ¹⁰⁷ Источники малороссийской истории, собр. Д. Н. Бантышем-Каменским. – Ч. 2. – М., 1859. – С. 302.
- ¹⁰⁸ *Див., наприклад:* Лазаревский А. Люди старой Малороссии. I. Семья Скоропадских (1674–1758 гг.) // Исторический вестник. – № 8. – 1880; Джиджора І. Україна в першій половині XVIII віку. Розвідки і замітки. – К., 1930; Мельник Л. Гетьманщина першої чверті XVIII століття. – К., 1997; Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. – К., 2004; Верстюк В., Горобець В., Толочко О. Україна і Росія в історичній ретроспективі. – К., 2004 та ін.
- ¹⁰⁹ Гуржій О. Іван Скоропадський. – К., 2004. – С. 56–59.
- ¹¹⁰ Материалы Военно-ученого архива Главного штаба / Под. ред. Бычкова. – Т. 1. – СПб., 1871. – Т. 1. – С. 634 – 635.
- ¹¹¹ Труды Императорского российского военно-исторического общества. – Т. III. – СПб., 1909. – С. 107–108, 123.
- ¹¹² Дядиченко В. Украинское казацкое войско в конце XVII–XVIII в. // Полтава. К 250-летию Полтавского сражения. Сборник статей. – Москва, 1959. – С. 266–267.
- ¹¹³ Голиков И. И. Деяния Петра Великого. – Т. 15. Дополнение. – М., 1843. – С. 12; Верстюк В., Горобець В., Толочко О. Україна і Росія в історичній ретроспективі. – К., 2004. – С. 184.
- ¹¹⁴ РДАДА. – Кабинет Петра Великого, отд. 1, кн. II, л. 56.
- ¹¹⁵ Артамонов В. Указ. соч. – С. 97–98.
- ¹¹⁶ Труды Императорского российского военно-исторического общества. – СПб.,

1909. – Т. III. – С. 314; Гуржій І. Гетьман Іван Скоропадський. – К., 1998. – С. 93.

¹¹⁷ Горобець В. Політико-правове і соціокультурне означення України-Малоросії в системі російської лояльності // Верстюк В., Горобець В., Толочко О. Україна і Росія в історичній ретроспективі. – С. 184.

¹¹⁸ Источники малороссийской истории, собр. Д. Н. Бантышем-Каменским. – Ч. 2. – С. 228–230.

¹¹⁹ Там же. – С. 230.

¹²⁰ Тарле Е. В. Северная война и шведское нашествие на Россию. – М., 1958. – С. 343.

¹²¹ Материалы для отечественной истории. – Т. 2. – С. 31–32.

¹²² Крикун М. Згін населення з Правобережної України в Лівобережну 1711–1712 років // Він же. Між війною і радою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття. – К., 2006. – С. 401.

¹²³ Там само. – С. 414.

¹²⁴ *Цит. за:* Артамонов В. А. Указ. соч. – С. 167.

¹²⁵ Материалы для отечественной истории. – Т. 2. – С. 377.

¹²⁶ Там же. – С. 380–381.

¹²⁷ Грушевський О. Воєнні роботи // Записки НТШ. – Т. 80. – Львів, 1907. – С. 29–30.

¹²⁸ Мельник Л. Гетьманщина першої чверті XVIII століття. – К., 1997. – С. 148.

¹²⁹ Полное собрание законов Российской империи.. – Т. V. – СПб., 1830. – № 3235. – С. 592.

¹³⁰ Материалы Военно-ученого архива Главного штаба. – Т. I. – С. 550.

¹³¹ Бантыш-Каменский Д. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства.. – М., 1842. – Т. III. – С. 589–590.

¹³² Мельник Л. Вказ. праця. – С. 157.

HETMANI LITEWSCY W POLITYCE ROSYJSKIEJ PODCZAS WOJNY PÓŁNOCNEJ 1700–1721

Na przełomie wieków XVII–XVIII społeczeństwo Wielkiego Księstwa Litewskiego przeżywało okres wewnętrznego kryzysu i konfliktów. Ród Sapiechów uzyskał od króla Jana III Sobieskiego najważniejsze urzędy na Litwie (kontrolę nad wojskiem i skarbem), uniemożliwiając innym rodom magnackim dostęp do wspomnianych godności w państwie. Wielokrotnie inne możliwe rody próbowały pozbawić Sapiechów dominującej pozycji¹, na drodze sądowej, a nawet poprzez zbrojne wystąpienia. Dopiero w roku 1700, przy cichym wsparciu króla Augusta II udało się konfederatom w bitwie pod Olkienikami (koło wsi Leipuny, lit. Leipūnai) zwyciężyć siły Sapiechów. Dzięki temu dominującą pozycję na Litwie uzyskały inne rody litewskie, jak: Wiśniowieccy, Ogińscy, Pocięjowie, Kriszpin–Kirszensztejnowie, Kociełowie. Jednak Sapiehowie, którym konfederacja olkieniicka² odebrała wpływy, nie chcieli uznać takiego stanu rzeczy i zaczęli szukać pomocy u króla Augusta II. Szybko jednak zrozumieli, że król nie tylko nie zamierza im pomóc, ale nawet nie widzi miejsca dla ich rodu w swoich dalekosiężnych planach dotyczących przyszłości Litwy. Wtedy Sapiehowie zwrócili się o pomoc do rywala Augusta II, króla Szwecji Karola XII. Ten szybko skorzystał z okazji i pod pretekstem obrony praw hetmana Kazimierza Jana Sapiehy wkroczył na ziemie Wielkiego Księstwa Litewskiego. W ten sposób wewnętrzny spór litewski³ stał się częścią większego konfliktu w Europie Północno-Wschodniej. Skonfliktowana magnateria litewska była obiektem zainteresowania różnych grup wpływu i państw, które przy tej okazji realizowały własne interesy. Jednym z instrumentów takiej polityki stał się urząd hetmana litewskiego.

Urząd hetmana w Wielkim Księstwie Litewskim został ustanowiony w końcu XV w., kiedy to wielki książę litewski, piastujący tę funkcję najczęściej razem z godnością króla Polski, nie był w stanie wypełniać obowiązków zwierzchnika wojska i powierzał ją wyznaczanym hetmanom. Początkowo urząd hetmana został utworzony tymczasowo, jednak od połowy XVI wieku stał się godnością stałą i dość znaczącą. W tradycji rodu Radziwiłłów, często pełniącego tę godność, urząd hetmana litewskiego wraz z nominacją na wojewodę wileńskiego, był najwyższym urzędem w Wielkim Księstwie Litewskim, co w praktyce czyniło go niekoronowanym władcą Litwy. Ponadto urząd hetmana dawał wielkie możliwości wzbogacenia się. Za poniesione koszty związane z pełnieniem urzędu hetman odpowiadał przed sejmem. Należy tutaj dodać, iż hetmani często ponosili koszty utrzymania wojska z własnych pieniędzy, które następnie zwracano im z wielkim opóźnieniem z powodu opłakanego stanu finansów Rzeczypospolitej. W tej sytuacji hetmani mieli wielkie prawa, z

których najważniejszym stało się prawo lokacji jednostek na «leże zimowe». Takie jednostki *nota bene* stanowiły problem dla starostw, w których stacjonowały, obawiano się, bowiem, że źle opłacani bądź w ogóle nieopłacani żołnierze będą stosować przemoc wobec miejscowej ludności. Hetman miał także prawo do nominacji oficerów⁴.

Specyfiką urzędów hetmańskich zarówno litewskich, jak i koronnych, była godność *inter majestatis et libertatis*. W czasach, kiedy demokracja szlachecka dążyła do dominacji politycznej, hetmani stali się przewodnikami magnaterii przy prawie do mobilizacji całej szlachty. Ta realna władza stała się tym bardziej znacząca, gdy konflikt między władcą a magnaterią nasilał się. Stan konfliktu był właściwie ciągły od czasów panowania Michała Korybuta Wiśniowieckiego, trwał za króla Jana III Sobieskiego, ale największe apogeum osiągnął w czasie panowania Augusta II Mocnego Sasa. Hetmani stali się rzeczywistymi liderami szlachty, a królowie tylko osobami koronowanymi z iluzoryczną władzą wykonawczą.

Hetmani byli dość niezależni i mogli prowadzić swoją politykę międzynarodową. Taka polityka miała duże znaczenie w czasie bezkrólewia, a także podczas kryzysu monarchii w Polsce po elekcji Stanisława Leszczyńskiego.

Sytuacja polityczna Rosji, jako jednego ze sprzymierzeńców Rzeczypospolitej Obojga Narodów, stała się dość krytyczna po klęsce pod Narwą w roku 1700. Jednak po zmianie głównego kierunku natarcia szwedzkiego na południe (1702 rok), Rosja miała czas na reorganizację wojska, a potem nawet na stopniowe uderzenie na twierdze ingerlandzkie i fińskie, a następnie inflanckie. Warunkiem powodzenia było podsycanie bezwładu panującego na ziemiach Polski i Litwy. Wojsko litewskie, mające wielkie problemy finansowe, stało się instrumentem polityki rosyjskiej, dlatego car Piotr I nie szczędził ani obietnic, ani nawet pieniędzy na podtrzymanie stanu wojska litewskiego, nawet przy prawdopodobieństwie, że znaczna część przekazywanych sum wpadała w ręce elit szlacheckich, bo to uzależniało ich od rosyjskiego monarchy⁵.

Legalność stosunków politycznych między szlachtą litewską a Rosją zapewniał sojusz między carem Piotrem I a królem Augustem II Mocnym. Zależność szlachty od Rosji zaczęła wzrastać po zrzeczeniu się tronu polskiego przez króla Augusta II. Tylko Rosja mogła zapewnić stronnikom Augusta II realną pomoc.

Jednym z czynników podtrzymania związków między Piotrem I a stronnikami litewskimi Augusta II stała się sprawa urzędu hetmańskiego. Kazimierz Jan Sapieha, hetman wielki litewski już pod koniec roku 1701 zaczął wiązać swoją przyszłość z Karolem XII, królem Szwecji, utraciwszy nadzieje na utrzymanie się na urzędzie hetmana przy pomocy króla polskiego Augusta II. Wszystkie możliwości były stracone po zerwaniu sojuszu między magnatami litewskimi, który pod naciskiem wojska saskiego został podpisany na początku 1702 roku. Po tym wydarzeniu hetmanem polnym litewskim w miejsce zmarłego B. Słuszki został młody lider opozycji antysapieżyńskiej, Michał Serwacy Wiśniowiecki. Urząd hetmana polnego nie odebrał mu godności pułkownika generalnego, która miała wielkie znaczenie finansowe. Taka zmiana sytuacji nie podobała się drugiemu liderowi wspomnianej opozycji,

Grzegorzowi Antoniemu Ogińskiemu, mającemu jego zdaniem większe zasługi dla obozu antysapieżyńskiego.

Rywalizacja o władzę hetmańską między nimi stała się ważnym czynnikiem w polityce wewnętrznej Wielkiego Księstwa Litewskiego. Osobą rozstrzygającą miał być władca, posiadający prawo nominacji hetmanów, ale zakulisowy wpływ na obsadę tego stanowiska miał także car Piotr I, który poprzez swoich wysłanników lub nawet osobiście wspierał raz jednego, a raz drugiego z kandydatów. Taka postawa cara rosyjskiego zapewniła mu pozycję arbitra, który w sprzyjających okolicznościach mógł doprowadzić do podporządkowania sobie całego Wielkiego Księstwa, przy czym hetman nadal mógłby pozostać najważniejszą osobą na Litwie, ale jako namiestnik *Jego Impiatorskiego Wieliczeztwa*. Takie plany Piotra I wobec ziem litewskich pojawiły się po raz pierwszy jeszcze przed bitwą pod Połtawą, a następnie podczas konfliktu między królem polskim Augustem II a szlachtą, mającym miejsce w latach 1714–1717.

Należy tutaj wspomnieć obszerniej o kandydatach do godności hetmana, wspieranych przez Rosję. Było ich trzech: najpoważniejszy z kandydatów Michał Serwacy Wiśniowiecki, następnie Grzegorz Antoni Ogiński oraz Ludwik Konstanty Pociąg. M. S. Wiśniowiecki niecierpliwym z racji młodego wieku, po abdykacji króla Augusta II nie czekając na wsparcie Rosji, zaczął szukać porozumienia z królem-elektem Stanisławem Leszczyńskim⁶, co automatycznie wyeliminowało go z listy osób popieranych przez cara Piotra I. Natomiast siłą G. A. Ogińskiego było to, że będąc wiernym królowi polskiemu Augustowi II, pozostał lojalny wobec Rosji. Brał udział w ważniejszych spotkaniach cara Piotra I z królem Augustem II, dyplomatycznych misjach Wielkiego Księstwa Litewskiego do jej wschodniego sąsiada, dostawał *jurgiel* moskiewski i gdyby nie jego przedwczesna śmierć, zostałby niechybnie hetmanem wielkim litewskim⁷. L. K. Pociąg na scenie politycznej pojawił się w tym samym czasie co i G. A. Ogiński, pochodził z tego samego rodu, ale zawsze był subordynowany M. S. Wiśniowieckiemu i G. A. Ogińskiemu, zajmując ważny urząd podskarbiego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Nigdy nie zdradził Piotra I, zawsze dostawał pomoc rosyjską na działalność i kupowanie popleczników. Natomiast z królem Augustem II jego stosunki układały się różnie, często prowadził samodzielną politykę, wykorzystując nastroje antysaskie na Litwie. Jednak jego przewrotność polityczna, częste zmiany frontu politycznego, a także zarzucane mu liczne sprzeniewierzenia środków finansowych doprowadziły w 1716 roku do utraty poparcia jego osoby przez szlachtę litewską, i chociaż przy pomocy cara Piotra I i jego sukcesorów pozostał na urzędzie hetmańskim, to nigdy już nie odegrał ważnej roli w historii Litwy. L. K. Pociąg był idealnym hetmanem z punktu widzenia Rosji i odegrał znaczącą rolę w sprowadzeniu zarówno Litwy, jak i samej Rzeczypospolitej z podmiotu politycznego, jedynie do obiektu niemającego większego znaczenia na mapie Europy tamtych czasów. Właśnie ten hetman był gotowy za swój urząd, dający mu kontrolę nad wojskiem i finansami w kraju zapłacić unią z Koroną Polską, tworząc Wielkie Księstwo Litewskie pod protektoratem Rosji⁸. Takie rozwiązanie polityczne nie raz pojawiło się na scenie politycznej w okresie 1701–1721.

Król Polski August II Mocny Sas kilkakrotnie proponował carowi Piotrowi I część Rzeczypospolitej za poparcie dla wprowadzenia absolutystycznej władzy. Takie plany były dla Rosji ważne i interesujące, jednak często nierealne z powodu nastrojów miejscowej szlachty i całego polskiego systemu politycznego. Takie układy nie mogłyby liczyć na aprobatę, doprowadziłyby do wojny, która mogłaby zostać natychmiast wykorzystana przez nieprzyjaciół Rosji (Szwecję i Turcję). Korzystniejsze dla caratu było wykorzystywanie praw i wolności szlacheckich – wartości, o których w samej Rosji nie mogło być mowy. Hetmani były uważani za przywódców szlachty, a ich ogromne prawa na przełomie wieków XVII–XVIII i w czasie wojny północnej nikogo nie dziwiły. Taka pośrednia kontrola nad szlachtą poprzez kontrolę nad hetmanami dawała więcej korzyści, niż bezpośrednia władza nad częścią czy całym terytorium Wielkiego Księstwa Litewskiego. Urząd hetmana stał się najlepszym instrumentem prowadzenia takiej polityki. Tym samym pozycja Wielkiego Księstwa w omawianym okresie zbliżyła się do sytuacji Lewobrzeżnej Ukrainy, gdzie właśnie urząd hetmana był wykorzystywany jako tradycyjne narzędzie wiążące ten kraj z caratem rosyjskim.

Omówiona powyżej sytuacja polityczna w Wielkim Księstwie Litewskim w latach 1700–1721, uprawnia do postawienia następujących wniosków:

1. Ewolucja społeczna Rzeczypospolitej Obojga Narodów, wojna domowa w Wielkim Księstwie Litewskim oraz wojna północna doprowadziły do głębokiego kryzysu państwowości i instytucji społecznych na Litwie. Kryzys ten umożliwił sąsiadom, Szwecji i Rosji, wykorzystanie polityczne urzędu hetmana wielkiego litewskiego jako «instytucji» realizującej obcą politykę.

2. Hetman jako mediator między monarchą a szlachtą był korzystnym elementem dla krajów sąsiednich: aby go mianować nie trzeba było organizować elekcji, co było zawsze związane z akceptacją innych mocarstw; miał realną władzę, którą można było kontrolować poprzez finansowanie jego wojska, *jurgielt* osobisty, szantaż polityczny, podsycanie rywalizacji między konkurentami do stanowiska, obronę w przypadku sprzeniewierzenia funduszy, mediację przy obsadzie urzędu.

3. Hetmani musieli być ludźmi znanymi, «dobrze urodzonymi», ambitnymi, ale mającymi słabą pozycję we własnym kraju, potrzebującymi wsparcia i obrony ze strony Rosji, której się odwdzięczali popierając jej interesy.

4. Próba doprowadzenia sytuacji politycznej w Wielkim Księstwie Litewskim do tej, jaka panowała na Lewobrzeżnej Ukrainie nie była jednak najważniejszym celem polityki rosyjskiej, chociaż taki wariant był rozważany jako możliwe rozwiązanie przy pogłębianiu się kryzysu politycznego na Litwie. Na przeszkodzie takiemu rozwiązaniu stały formalny status kraju, będącego w unii z Rzeczpospolitą, instytucja monarchy i tradycyjny styl życia w kraju, mającym głębokie tradycje demokracji szlacheckiej. Taki kraj nie byłoby trudno zająć zbrojnie, ale praktycznie nie można by liczyć na jego wierność.

5. Studia porównawcze nad sytuacją polityczną Wielkiego Księstwa Litewskiego i Lewobrzeżnej Ukrainy mogłyby stać się pomocne dla oceny ówczesnej polityki zagranicznej Szwecji i Rosji, a także dla zrozumienia głębokich procesów wewnątrz-

nych zachodzących w społeczeństwach obu krajów, a przede wszystkim służyłyby nawiązaniu szerszej dyskusji naukowej między badaczami z Ukrainy i Litwy.

¹ Więcej o genezie tego konfliktu zob. w: G. Sliesoriūnas, *Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė vidaus karo išvakarėse: didikų grupuočių kova 1690–1697*, Vilnius 2000.

² Konfederację olkienicką zawiązała szlachta po bitwie pod Olkienikami. Postanowiono wówczas nadal walczyć z wpływami Sapiehów i wyznaczono M. S. Wiśniowieckiego na pułkownika generalnego Wielkiego Księstwa Litewskiego.

³ O znaczeniu tego konfliktu dla ogólnej sytuacji politycznej zob. w: J. Staszewski, *Wojny XVIII w. Między barokiem a oświeceniem, wojny i niepokoje czasów saskich*, Olsztyn 2004, s. 9.

⁴ A. Mączak, *Klientela*, Warszawa, 1994.

⁵ Układy polityczne między Piotrem I i magnatami litewskimi zaczęły się podczas spotkania Piotra I i Augusta II w Birżach w 1701 r. i potem były regularnie potrzymane przez jego specjalnych wysłanników, bądź osobiste spotkania. Poparcia takim układom udzieliły kolejne zjazdy szlachty litewskiej.

⁶ O. Didžiojo, *Šiaurės karo frontas Lietuvoje II*, «Karys» 1963, nr 4, s. 176; A. Rachuba, *Michał Serwacy Wiśniowiecki [w:] Hetmani litewscy. Poczet hetmanów Rzeczypospolitej*, Warszawa, 2006.

⁷ A. Sowa, T. Waliszewski, *Ogiński Grzegorz (Hrehory) Antoni [w:] Polski słownik biograficzny (toliau PSB)*, t. XXIII/3, z. 98, 1978; A. Rachuba, *Hrehory Antoni Ogiński [w:] Hetmani litewscy. Poczet hetmanów...*, op.cit.

⁸ A. Rachuba, *Ludwik Konstanty Pocij [w:] Hetmani litewscy. Poczet hetmanów...*, op.cit.; A. Sowa, *Pocij Ludwik Konstanty [w:] Polski słownik biograficzny*, t. XXVII, Wrocław, 1982.

**ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ВІДНОСИН УРЯДІВ
ІВАНА МАЗЕПИ ТА ПИЛИПА ОРЛИКА
З КРИМСЬКИМ ХАНСТВОМ**

У дослідженнях, присвячених різним питанням українського державотворення XVII–XVIII ст., однією з провідних тем є дипломатія українських політичних суб'єктів. Увага вчених до цієї проблематики зумовлена, зокрема, тим, що комплекс дипломатичних документів глибоко відбиває українські державотворчі програми, розроблені з урахуванням міжнародних та внутрішніх обставин. Аналіз цих матеріалів значною мірою визначає концепції розвитку української державної ідеї цього періоду¹.

Незважаючи на справді активну розробку проблематики, невирішеними залишаються такі фундаментальні питання, як систематизація джерел, їх переклад та публікація з урахуванням сучасних здобутків археографії та джерелознавства, створення узагальнюючих праць, комплексних збірників та загальнодоступних навчальних хрестоматій. Поширеним є некритичне використання матеріалів, уміщених в історико-літературних творах XVII–XVIII ст., вільно оперували як справжніми, так і неавтентичними документами.

Іншою, не менш важливою проблемою є визначення критеріїв аналізу змісту документів української дипломатії. Більш-менш аргументований та загальноприйнятий підхід, вироблений лише щодо українсько-російських договорів. Праці українських і російських учених А. Яковліва², Б. Нольде³, В. Горобця⁴ та інших незаперечно доводять наступність таких договорів, наявність відповідної правової традиції, відправною точкою якої стали Березневі статті 1654 р. Інші вектори української дипломатії цього періоду комплексно не досліджені, розвідки щодо окремих договорів часом позбавлені контексту. Стан археографічної розробки відповідних документів здебільшого виразно нижчий, публікації розпоршені по малодоступних виданнях, частково не перекладені українською мовою. Окрім того, над дослідниками значною мірою тяжіють старі штампи. Загалом усе це створює нав'язливе враження вимушеності та випадковості таких договорів. Як і у радянські часи, домінує тенденція, хоча й виразно не визначена, вважати усі напрями української дипломатії того періоду, окрім російського, відверто зрадницькими (щодо інтересів українського населення), тактичними маневрами або похідними (додатковими або стихійно альтернативними) від відносин з Москвою.

Одним із перспективних напрямів дослідження української дипломатії того періоду є наскрізне вивчення різних її векторів за таким самим принципом, що й

вище згаданий російський. На нашу думку, серед традиційних дипломатичних партнерів козацької держави можна виділити Річ Посполиту, Московську державу, Кримське ханство, значною мірою також Османську імперію, Шведське королівство й Трансільванське князівство. Подальші дослідження та відкриття документів можуть розширити цей список. Підставою для виокремлення таких напрямів повинна стати насамперед відносно постійна політична та правова проблематика взаємовідносин сторін. Окрім того, у рамках різних традицій можна виділити принаймні такі визначальні елементи, як українська програма, програма держави-партнера, укладені договори як наслідок компромісу сторін.

* * *

Легальні, підконтрольні Москві контакти гетьмана Івана Мазепи з Кримським ханством були досить широкими. На час прийняття гетьманства він уже мав тривалий досвід дипломатичних відносин з Бахчисараєм. 1691 року в Крим направлений посол Івана Мазепи Пантелеймон Радич, завданням якого було узгодити позиції сторін щодо можливості укладення мирного договору між Москвою та Бахчисараєм, досягти домовленості про обмін полоненими⁵. 1692 року посол гетьмана В. Велецький був висланий разом із царським послом В. Айтемировим до Бахчисарая для укладення мирного договору і затриманий там на три роки⁶. Завданням гетьманського посла Завидовського, висланого до хана 1701 року, було недопущення укладення союзу Криму із Запорозькою Січчю, а також вирішення питань компенсацій за вчинені кримськими підданими пограбування та розбої, обміну полоненими⁷. 1704 року гетьман виряджав до Бахчисарая посла Івана Биховця. Його завданням, вірогідно, було не допустити зближення та можливого союзу між Кримом та польськими силами шведської орієнтації, а також вирішити справи про взаємні претензії запорожців і кримських татар⁸. 1705 року уповноважений Івана Мазепи Дмитро Максимович брав участь у комісії Російської держави та Війська Запорозького – з одного боку, Османської імперії та Кримського ханства – з іншого, що мала визначити кордони царської держави на півдні Правобережжя (межі правобережної частини території Запорозької Січі)⁹. З іншого боку, відомо, що принаймні у 1704 р. та 1706 р. гетьман приймав кримських послів¹⁰. Окрім того, у 1694, 1699 та 1706 рр. гетьман виправляв до Молдавії та Волощини шпигунів: серед їхніх головних завдань було вивідання стану військ та комунікацій у Кримському ханстві¹¹.

Достовірні дані про таємні, непідконтрольні Москві зв'язки Івана Мазепи з Кримським ханством під час його гетьманування до 1708 р. поки що не виявлені. Враховуючи його попередній дипломатичний досвід, їх наявність можна визнати вірогідною. Однак перебіг подій 1708–1709 років не дає підстав стверджувати наявність попередніх таємних домовленостей гетьманського та ханського урядів. Теза багатьох авторів про розвинуті таємні дипломатичні зв'язки Івана Мазепи з Кримом 1687–1708 років та навіть концептуальність і стадіальність їх розвитку заснована на логічних спекуляціях на основі дуже

ненадійної групи джерел – матеріалах доносів на гетьмана, голосливих твердженнях Петра Іваненка та близьких до нього людей¹². Натомість ми підтримуємо думку Є. Крамара, якої він дійшов на основі аналізу справи про найбільш «докладні» доноси на гетьмана Василя Кочубея та Івана Іскри 1707–1708 років, щодо ненауковості «ретроспективного погляду на донос, вірогідність якого визнається на підставі пізнішого Мазепинового вчинку, а не з матеріалів самої справи»¹³.

З нашого погляду, подібні доноси є насамперед пам'ятками провокаційної діяльності опозиційних політичних кіл у Війську Запорозькому, а твердження багатьох з них про таємну дипломатію Івана Мазепи, спрямовану на відокремлення лівобережного українського автономного утворення, включені у них як найнебезпечніше (з точки зору царського уряду) звинувачення гетьмана з метою добитися його відставки.

Крім того, зміст таких свідчень дає змогу стверджувати, що автори або натхненники доносів самі не мали скільки-небудь докладної інформації про існування та зміст таємної дипломатії гетьмана. Тому наявні у дописах свідчення, навіть якщо вони безпосередньо не сфабриковані авторами, є насамперед інтерпретацією чуток та розмов. Як відомо, Іван Мазепа широко використовував власний, непідконтрольний уряду Війська Запорозького дипломатичний штат («слуг»), що пізніше було засуджене старшиною у «Пактах і конституціях...» 1710 р., для виконання спеціальних доручень, зокрема, погоджених з Москвою. Зважаючи на це, можна припустити, що чулки про дипломатичні місії могли сприйматися непосвяченими як діяльність, непідконтрольна також царському уряду. У будь-якому разі матеріали доносів не містять суттєвої інформації щодо зв'язків гетьмана з Кримським ханством.

«Листи І. Мазепи», представлені королю Речі Посполитої Яну Собеському С. Троцьким (Соломоном) у 1689–1690 роках, виявилися неавтентичними. Тому, на наш погляд, заклики до утворення союзу Війська Запорозького, Речі Посполитої та Кримського ханства, що містилися у них, нема підстав приписувати гетьману. Свідчення С. Троцького у Варшаві, Москві та Батурині натомість дають змогу припустити, що натхненники цієї місії розраховували повернути до влади у Лівобережній Україні прокримськи та антипольськи налаштоване угруповання, пов'язане з колишнім гетьманом Іваном Самойловичем та, скомпрометувавши Яна Собеського, сприяти розірванню мирного договору Російської держави та Речі Посполитої 1686 року¹⁴.

Одним з джерел тверджень деяких авторів щодо намірів Івана Мазепи у 1691–1692 рр. укласти союз із Кримським ханством є заяви Петра Іваненка та свідчення його оточення. На нашу думку, їх непевність, суперечливість та непоодинокі самозаперечення не дають підстави для їх використання при аналізі таємної дипломатії гетьмана. Як відомо, Петро Іваненко був змушений визнати перед посланцями Запорозької Січі, що у нього нема ніяких листів від Івана Мазепи до хана і цим визнати свої попередні заяви брехливими. Писар Петра Іваненка Григорій Волковський, який стверджував наявність такого листа, не побачив на ньому гетьманського підпису і не був певний у справжності

печатки¹⁵. Водночас його твердження про те, що хан віддав лист Петрику, не відповідає згаданому вище свідченню останнього. Однак найвагомішим аргументом не тільки не інспірованості, а й відвертої опозиційності Петрика Івану Мазепі стало його обрання гетьманом 1692 року. Те, що Петру Іваненку Кримське ханство надало воєнну підтримку, зовсім не свідчить про те, що хану були представлені автентичні листи Івана Мазепи. Ворожі Російській державі та Війську Запорозькому операції Криму зовсім не суперечили дійсному стану війни між ними. Тому, на нашу думку, як уже зазначалося вище, можна припустити, що Петро Іваненко представляв мабуть таки політичну опозицію у Війську Запорозькому (цю гіпотезу докладно обгрунтував О. Оглоблин¹⁶).

Виявлені документи Івана Мазепи досить виразно характеризують його офіційне бачення українсько-кримських відносин. Гетьман виступав як виразник несекулярної концепції останніх, вважаючи, що «союз з Кримом вірі нашій супротивний». Окрім того, Іван Мазепа вказував, що такий союз шкодить народному господарству, вірогідно маючи на увазі вибирання ясиру та грабунки татарського війська. Союз Богдана Хмельницького з Бахчисараєм він розглядав як вимушений, спричинений конфронтацією з Річчю Посполитою.

Природним сувереном українських земель з огляду на етнічну та лінгвістичну спорідненість, спільну конфесію, спільну історичну спадщину – Давньоруську державу, а також через нібито легітимність влади династії Романових як нащадків Рюриковичів на території останньої, на думку Івана Мазепи, була Російська держава. Тому приєднання Війська Запорозького до Російської держави 1654 року І. Мазепа сприймав як цілком закономірний акт.

Водночас, гетьман характеризував суть цієї події як «схиляння під оборону російського монарха» («склонился ... под оборону пресветлых монархов российских московских»). Він підкреслював, що ніхто не може відхилити українців від присяги царю, бо вони користуються усіма своїми правами. На нашу думку, останні твердження мали засвідчити, що і після 1654 р. під російською владою Військо Запорозьке зберегло політичну, зокрема і зовнішньополітичну суб'єктність. Зважаючи на мету документа, в якому такі думки були висловлені (лист до візиря Кримського ханства приблизно 1693 року), – обгрунтувати нелегітимність укладеного Петром Іваненком договору з Бахчисараєм – викладена концепція мала підкреслити, що населення Лівобережної України має законного виразника народного самовизначення – гетьмана Війська Запорозького. Отже, український народ в особі гетьмана висловився проти укладення антиросійського союзу з Кримським ханством. Іван Мазепа наголошував на природності для Криму підтримання мирних відносин з Російською державою та Військом Запорозьким як таких, що можуть забезпечити безпеку кордонів ханства¹⁷.

Водночас, у листах до молдавського господаря (1688 р.) та російських царів (1693 р.) гетьман висловився за продовження війни з Бахчисараєм, що мало попередити можливе становлення альтернативних уряду Війська Запорозького прокримських українських політичних сил та, за сприятливих обставин, знищити саме Кримське ханство¹⁸.

Отже, офіційна позиція Івана Мазепи щодо українсько-кримських відносин досить подібна до офіційної російської, хоча має і специфічне українське політичне «обличчя». Наявні документи не дають нам змоги стверджувати, що гетьман мав відмінне неофіційне бачення цієї проблематики. Правда, «дорошенківське» минуле Івана Мазепи може поставити під сумнів релігійну аргументацію гетьмана. Водночас невідомо, як гетьман оцінював такий досвід. Однак наявність потужної опозиції, що у своїх діях орієнтувалася на Крим, на нашу думку, могла спонукати його не лише до цілковитої підтримки антикримського курсу російської зовнішньої політики, але й до відповідного розвитку поглядів, навіть якщо раніші позиції були іншими. Вважаємо, що за наявного стану джерельної бази спроби багатьох авторів виокремити погляди Івана Мазепи на українсько-кримські відносини, відмінні від офіційно заявлених, є спекулятивними.

Єдиний достеменно відомий випадок установлення представником лівобережного Війська Запорозького протягом 1687–1708 років відносин політичного характеру з Кримським ханством поза офіційною дипломатією гетьмана був пов'язаний з Петром Іваненком (зв'язки Запорозької Січі з Бахчисараєм, активні та різнопланові у цей час, ми тут не розглядаємо¹⁹). Судові справи, що проводились у цей час у Війську Запорозькому за підозрою у самовільних політичних зв'язках з Бахчисараєм окремих урядовців (наприклад, Леонтія Полуботка²⁰), виправдовували звинувачених.

Бездоказові звинувачення Іваном Мазепою різних урядовців у зв'язках з Кримом могли мати за основу, окрім можливих непрямих свідчень, власне бажання знайти привід для усунення з посад чільних опозиціонерів, адже, згідно з Коломацькими статтями 1687 р., єдиним випадком, коли гетьман міг без погодження з царем відставити урядовця, була зрада останнього. Зазначимо, що після виправдальних вироків суду ці особи здебільшого поверталися на попередню посаду. Однак відповідні звинувачення з боку гетьмана могли, цілком ймовірно, викликатися також бажанням скомпрометувати опозицію загалом для укріплення власних політичних позицій.

Незважаючи на відсутність обґрунтованих свідчень про такі зв'язки, їх наявність була досить вірогідною. Серед об'єктивних причин, що могли викликати їх появу²¹, слід назвати:

- обтяжливість війни проти Криму, що могла викликати намагання владних груп змінити зовнішньополітичний курс Війська Запорозького;
- наявність численної та впливової олігархічної групи (насамперед у південних полках), зацікавленої у припиненні конфронтації та забезпеченні політичним чином більш вигідних умов для розвитку торгово-економічних зв'язків з Кримом;
- боротьба за владу у Війську Запорозькому, до якої за умов «розірваності» політичного процесу в лівобережній автономії традиційно залучалися зовнішні сили²².

З іншого боку, ініціатором встановлення політичних зв'язків поза волею Москви виступав також Бахчисарай. Зокрема, Іван Мазепа 1687 року отри-

мав ханську пропозицію відступити від російської протекції²³. У Війську Запорозькому з'явилися також ханські емісари, що мали шукати контрагентів для укладення антиросійського союзу²⁴. Проте залишається невідомим, чи знайшли ці місії якийсь відгук.

На нашу думку, достатньо логічно обгрунтованою є характеристика, дана О. Оглоблиним кримській політиці щодо лівобережного Війська Запорозького у другій половині XVII ст.: «Основним завданням кримської політики, в умовах війни з Росією, було або відібрати Україну від Росії, або, принаймні, внести розбрат і колотнечу в табір своїх супротивників»²⁵. У 1700-х роках в умовах реалізації критичного за своїми наслідками для Криму Константинопольського договору 1700 р., проведення кримськими ханами політики, спрямованої на здобуття незалежності від Османської імперії та інтенсивних зв'язків ханства зі Шведським королівством та польськими силами шведської орієнтації, політика Бахчисарая щодо зв'язків з Військом Запорозьким залишалася загалом незмінною²⁶.

Для відтворення розвитку українсько-кримських відносин важливим є розуміння еволюції поглядів на них також і в колах, що хоча й не були причетні до здійснення зовнішньої політики Війська Запорозького, проте через свою широку обізнаність та доступ до державної документації змогли сформувані власне концептуальне бачення цієї проблематики. На нашу думку, найбільш виразно тема українсько-кримських відносин у цей час була розвинута в творах двох службовців часів гетьманування Івана Мазепи (хоч і написаних пізніше) – у «Действиях презельной...брани...» Григорія Грабянки (1710 рік) та монументальному «Летописном повествовании...» Самійла Величка (1720-ті роки).

Для Григорія Грабянки Крим виступав, водночас, як об'єкт утисків з боку Османської імперії і як держава, що мала далекосяжні агресивні плани щодо Росії. Україна, на його думку, виступала не як самостійний об'єкт зовнішньої політики Бахчисарая, а лише як засіб для реалізації планів останнього щодо відвоювання у Москви колишніх складових Золотої Орди – Казанського та Астраханського ханств²⁷.

Незважаючи на констатацію Грабянкою наявності мусульманської загрози для Східної Європи, автор подав це як елемент політичної ідеології Речі Посполитої²⁸ і залишив цю тезу без відповіді з українського боку. Насправді ж геополітичні погляди автора, приписані українським політичним діячам, є цілком раціональними. Він визнавав вирішальну роль Криму як зовнішнього чинника становлення української державності у 1648–1653 рр. Водночас Григорій Грабянка наголошував і на вимушеності, обмеженості та негативних сторонах українсько-кримського союзу середини XVII ст. На його думку, Бахчисарай проводив політику, спрямовану на розвиток Війська Запорозького як автономії у складі Речі Посполитої, водночас певними діями заважаючи досягненню тривалого українсько-польського компромісу. Окрім того, збереження українсько-кримського союзу, на його думку, могло втягнути Військо Запорозьке у не вигідні для нього війни Кримського ханства.

Григорій Грабянка вважав, що Богдан Хмельницький збирався визнати протекторат Османської імперії, незважаючи на протести деяких полковників, занепокоєних можливістю відриву України «від миру християнського». Однак наполягання Бахчисарая щодо участі Війська Запорозького у планованих ним завойовницьких війнах проти Москви схилило врешті Богдана Хмельницького до прийняття протекторату останньої. Отже, українсько-кримський союз не допустив війни Війська Запорозького на два фронти та дав необхідну останньому допомогу, але, на думку автора, втратив свою необхідність після його приєднання до Російської держави. Сфабриковані Григорієм Грабянкою матеріали дискусії Богдана Хмельницького з кримським ханом 1655 року, що є одним із центральних сюжетів твору, являють собою виразне «прощання» з українсько-кримським союзом, своєрідну відмову від нього на майбутнє. Автор ретроспективно «проголошує» крах антиросійських експансивних планів Бахчисарая. Більше того, цей діалог актуалізує авторську концепцію походження українського народу²⁹, натякаючи на нібито історичне право українців на землі Кримського ханства.

Цілковито секулярний погляд на українсько-кримські політичні зв'язки подав у своєму «Летописном повествовании...» Самійло Величко. Негативні висловлювання на цю тему, що все ж таки кілька раз трапляються, дуже неконкретні й формальні. Натомість висловлювання, приписані політичним діячам та аналіз подій демонструють чітко виражене позитивне концептуальне бачення відносин Війська Запорозького з Кримським ханством. Твердження про те, що саме за допомогою Криму «Мала Росія» визволилася з-під гніту поляків, навіть стало частиною назви цього твору. Ініціативу розриву союзу з Кримом 1654 року Самійло Величко приписує українській стороні. Він так само виправдовує пізніші союзні відносини українських політичних суб'єктів з Бахчисараєм, зокрема і об'єктивно антиросійські (наприклад, Івана Виговського), припускає можливість позитивної оцінки виступу Петра Іваненка з Кримом проти Російської держави: «...знаміряючись начебто досягти з Кримською допомогою чогось корисного і віддалити її (Малу Росію – *О. К.*) від Московського володіння»³⁰.

Для Самійла Величка Військо Запорозьке та Кримське ханство є загалом подібними за багатьма характеристиками: це мілітаризовані та залежні від військової служби суспільства прикордоння двох великих держав – Російської та Османської імперій. Ці утворення загалом дотримуються «давньої добросусідської приязні»³¹. Сутички між ними на рівні окремих груп є перманентними, проте вони не є приводом до серйознішої конфронтації. У цій праці Військо Запорозьке виступає як сильніший та агресивніший сусід Кримського ханства. До того ж автор по-новому інтерпретує популярну антикримську тезу свого часу – про захоплення ними ясиру на українських землях, приписуючи такі самі дії щодо татар Богдану Хмельницькому³². Отже, для Самійла Величка українсько-кримські політичні відносини не відійшли у минуле, а розглядаються як цілком нормальний, природний та, не виключено, перспективний напрям зовнішньої політики Війська Запорозького.

* * *

Згідно з мирними договорами Османської імперії з європейськими державами 1699–1700 років вона втратила свої володіння на Правобережній Україні – Кам'янецький еялет та Український вілайет (правобережне Військо Запорозьке), територія яких відійшла до Речі Посполитої. Константинопольський договір 1700 р. підтвердив визнане за Бахчисарайським (1681) та Константинопольським (1682) договорами входження лівобережного Війська Запорозького та Запорозької Січі до Російської держави. Ситуація, що складалася, загрожувала самому існуванню Кримського ханства:

- через існування постійної воєнної загрози у вигляді російських фортець у пониззі Дніпра, Азова, що відтепер став російським; через царський флот на ріці Дон Бахчисарай був позбавлений можливостей впливати на східноєвропейську політику;
- основна територія Криму була відрізана від свого природного союзника – Речі Посполитої;
- значно скоротилася традиційна територія ханства, що створювало умови господарського перенаселення на решті володінь, а також мало призвести до територіальних конфліктів на цьому ґрунті між різними гілками (субетносами) татарського суперетносу, представленими окремими родоплемінними організаціями;
- послаблялися можливості контролю Бахчисараєм своїх васалів, що мало призвести з часом до розпаду території ханства;
- під загрозою опинилася система відгінного скотарства, що становило одну з головних галузей кримського господарства;
- разом із цим значно послаблявся воєнний потенціал кримської армії, що спирався на кінноту;
- були поставлені під загрозу, а частково й перекриті торговельні шляхи, що проходили територією ханства;
- промисли українського козацтва (зокрема видобування солі) на території ханства стали майже безконтрольними, що суттєво знижувало митні надходження ханського скарбу;
- Крим був позбавлений дуже важливих джерел прибутку скарбу, ханської родини та аристократії – щорічної данини від Речі Посполитої та Російської держави; прибутків, які отримувало ханство від Речі Посполитої за участь у союзних операціях до 1672 р.; а також податків та прибутку від торгівлі полоненими.

З 1700 р. домінування Російської держави у Східноєвропейському регіоні стало очевидним. Зусилля інших державних утворень тут спрямовувалися насамперед на зупинення російської агресії, хоча зберігалися й сильні реваншистські настрої. Тому поява нової сили в регіоні мала обов'язково привести до активізації зовнішньої політики місцевих суб'єктів та утворення антиросійських коаліцій навколо кордонів царської держави. Після масштабних повстань на російській периферії дістали поширення ідеї панкозацької (Військо Запорозьке + Запорозька Січ + Правобережна Україна + Слобожанщина +

Військо Донське) та пантюркської (Кримське ханство з васальними ордами + мусульманські народи в межах Російської держави) антиросійських коаліцій. Однак після модернізації та переозброєння армії та нарощення промислової бази Росії війська згаданих суб'єктів, а також, до певної міри, Османської імперії та Речі Посполитої не становили серйозної загрози для Москви. Тому реалізуватися подібні моделі могли лише у випадку значного військового ослаблення Росії.

Центральною подією перших десятиліть XVIII ст. для Східної Європи стала Північна війна. Суттєві успіхи та широкі плани Карла XII викликали зацікавлення у країнах регіону. Безпосередньо залученою до російсько-шведської війни виявилася Річ Посполита. З 1703 р. новообраний король Станіслав нав'язав союзницькі відносини із Стокгольмом. Деякі країни, навіть віддалені від бойових дій, виявили значну зацікавленість у встановленні відносин зі Шведським королівством та його новим союзником. Водночас Станіслав, відчуваючи свою залежність від зовнішньополітичного партнера, намагався вирівняти відносини з Карлом XII за рахунок утворення східноєвропейської коаліції.

Уже в перші роки війни були встановлені відносини Кримського ханства із Стокгольмом, згодом – Варшавою. Бахчисарай послідовно виявляв бажання вступити у війну проти Москви³³. Водночас, вже згадане нами значне ослаблення Криму в цей період та значні тактичні переваги Росії у регіоні (зокрема, наявність добре укріплених фортець – Азова та Кам'яного Затону, що фактично розрізали територію ханства) зробили неможливим самостійне ведення ним бойових дій – без допомоги Порту чи інших зовнішніх сил. Тому зовнішньополітична активність Бахчисарая спрямовувалася передусім на спонукання до війни стамбульського уряду. Дослідники стверджують, що саме хан очолював «партію війни» в Османській імперії³⁴.

Позиції Криму досить повно відображені у листі хана Девлета II до султана у квітні 1709 р. (за російськими агентурними даними). У ньому зазначалося, що у ситуації війни між Росією та Швецією не можна займати пасивно-нейтральну позицію, не ризикуючи багато втратити у майбутньому. У хана, втім, як і у значної частини тогочасних політиків у різних країнах, не було сумнівів щодо того, що російська експансія на південь лише розпочалась і продовжиться ще з більшою енергією після закінчення Північної війни. На його думку, наступною жертвою російської агресії може стати Крим, адже він слабо уфортифікований і, у випадку несподіваного вторгнення, може бути завойований ще до того, як Порта надасть йому допомогу³⁵. На нашу думку, апогеєм цієї активності став колективний лист до султана у червні 1709 р. від кримських, ногайських, кубанських орд з проханням дозволу та допомоги для війни у союзі зі Шведським королівством та Річчю Посполитою проти Росії³⁶.

У першому десятилітті XVIII ст. Кримське ханство стало центром тяжіння для частини антиурядових рухів у Російській державі. До нього 1708 року перейшла частина донського козацтва під проводом отамана Некрасова після поразки повстання Булавіна. Також до Бахчисарая зверталися погляди башкир, татар та частини інших мусульманських народів Росії. 1706 року делегація

татар, які проживали в межах Росії, звернулася до Криму за військовою допомогою для уможливлення їхнього масового переселення до ханства³⁷. Так само сплески невдоволення Запорозької Січі політикою Москви супроводжувалися посольствами до Бахчисарая або, принаймні, відповідними намірами³⁸.

Водночас політика Порти на підтримання миру з Москвою, віддаленість російсько-шведського театру бойових дій, згадана вразливість території Криму та обмежені можливості ведення ним війни самостійно – все це змусило ханство в умовах, коли, не в останню чергу, вирішувалася його доля як держави, обмежувати зовнішньополітичні зусилля лише дипломатією.

* * *

Перехід уряду гетьмана Івана Мазепи на бік шведсько-польського союзу загалом не змінив співвідношення сил у війні. Проте наближення військових дій до Криму створило передумови для вступу останнього у війну. Паралельно зі шведським встановив зв'язки з Бахчисараєм і уряд Івана Мазепи. Відомо, що з посольствами до Криму неодноразово виїжджав племінник гетьмана Андрій Войнаровський³⁹. Власну дипломатію мала й Запорозька Січ.

Пропозиції, зроблені від імені союзу Швеції, Речі Посполитої та Війська Запорозького Кримському ханству, викладалися посланниками останнього до Стамбула так: за військову допомогу Бахчисарая проти Росії союзники пропонували:

- Військо Запорозьке бере на себе зобов'язання з щорічної виплати упоминків* у обсязі, в якому це робила Російська держава до Константинопольського договору 1700 р.;

- Військо Запорозьке зобов'язується знищити фортецю Кам'яний Затон;

- Річ Посполита зобов'язується виплатити упоминки за всі попередні роки, коли їх не платили;

- Шведське королівство дасть Криму великі дари (вірогідно, мається на увазі оплата татарської військової допомоги)⁴⁰.

Отже, українські послы вступили в переговори з Кримським ханством як представники держави, яка, до того ж, згодна взяти на себе скасовані перед тим зовнішні зобов'язання Російської держави.

Проте, якщо Бахчисарай був згодний піти на визнання державності Війська Запорозького, то султанський уряд визнавав мешканців останнього царськими підданими, що зрадили, і продовжував визнавати право Російської держави на цю територію⁴¹.

Водночас Порта навесні 1709 р. виявила зацікавлення в укладенні тристороннього договору (Швеція, Крим, Османська імперія) про забезпечення своїх інтересів при укладенні майбутнього договору Швеції з Росією, за умови чого

* Упоминки – щорічні натуральні та грошові дари ханській родині та головам бейських родів. Скасовані договорами Османської імперії з Річчю Посполитою (Карловицький 1699 р.) та з Російською державою (Константинопольський 1700 р.). Реально не платилися останніми принаймні з кінця 1670-х років.

погоджувалася надати Карлу XII військову допомогу⁴². У переговорах Швеції з Кримом у Бахчисараї у квітні 1709 р. брав участь посланець від уряду Івана Мазепи⁴³. Укладенню такого союзу та прибуттю татарської допомоги у червні 1709 року завадила Полтавська битва⁴⁴.

Кримське ханство, хоча й не допомогло антиросійському союзу військовою силою, відіграло у його формуванні важливу роль як чинник впливу на позицію Запорозької Січі, зокрема, схилиючи останню до підтримки «нового курсу» гетьмана Івана Мазепи⁴⁵.

Перехід Карла XII та уряду І. Мазепи на територію Османської імперії після поразки у Полтавській битві суттєво спростило подальші відносини союзників з ханським урядом. Відомо, що в липні 1709 року до Карла XII прибув ханський посланець. Тоді ж до Бахчисараю були відправлені шведський та український посланці⁴⁶. У серпні 1709 року хан Девлет відмовився від переговорів про підтвердження миру з Москвою⁴⁷.

* * *

Новий гетьман Пилип Орлик, обраний в еміграції, 1710 року активно вів переговори про військовий антиросійський союз як з Кримським ханством загалом, так і з Кубанською ордою та донськими емігрантами отамана Некрасова, а також з представниками повсталих башкир⁴⁸. Наприкінці жовтня 1710 р. відбулася його особиста зустріч з ханом Девлетом II, а наприкінці листопада чи на початку грудня до Бахчисараю виїхала делегація від українського еміграційного уряду⁴⁹. На жаль, ми не маємо згадок про конкретний зміст цих переговорів до кінця 1710 р. Однак, на нашу думку, інструкція, підготовлена Пилипом Орликом для української делегації десь у грудні 1710 р., мала увібрати й зміст попередніх перемов. Повна назва цього документу – «Головні пункти для переговорів про договір з ханом та Кримською державою»⁵⁰. Документ складається з 23 пунктів. Він не має дати, але наприкінці його зазначено, що у грудні 1710 р. його зміст було доведено до Карла XII.

Цікавий другий пункт, що передбачає «анулювання й подальше підтвердження статей, укладених із Богданом Хмельницьким». На нашу думку, він вказує на те, що Пилип Орлик насправді не знав змісту цього договору, а тому хотів дистанціюватися від невідомих йому норм і водночас спертися на авторитет традиції.

За змістом у документі можна виділити політичний, економічний та військовий блоки, серед яких перший виразно домінує.

Український суб'єкт майбутнього договору в документі визначається як нація (згідно з тогочасними поняттями це – соціальне поняття – знать)⁵¹ та держава – «Малоросійський народ і Військо Запорізьке» (п. 1 та ін.). Як синонім назви держави виступає також слово «Україна» (п. 4 та ін.). Окрім того, в межах Війська Запорозького виділено «Низове Військо Запорізьке», яке виступає у документі як суб'єкт, що володіє певними територіями за правом посідання (п. 14).

Загалом, окрім безумовного, хоча й не конкретизованого, опертя при формуванні державної території Війська Запорозького на вже існуючі міжнародні договори, документ визнає джерелом походження держави та її території етнічне самовизначення. При цьому документ фактично оперує концепцією «козацької» нації, ідентифікуючи феномен козацького військово-територіального устрою за етнічністю. Тому «Головні пункти...», відходячи від характерної для української думки XVI–XVII ст. панруської (українсько-білоруської) концепції української нації, означають останню як населення Наддніпрянщини, слобідське (п. 10, 11) та донське козацтво – «нащадків того самого народу» (п. 20).

Крим мав визнати протекторат над Військом Запорозьким шведського короля (п. 1)⁵². У п. 12 недвозначно говориться про те, що Військо Запорозьке мало стати незалежним від Речі Посполитої. Самі ж відносини першого з Бахчисараєм характеризувалися як «братерство, постійна дружба та військовий союз» (п. 1). Хоча договір мав бути двостороннім, текст «Головних пунктів...» недвозначно проголошує, що зобов'язання ханського уряду мають поширюватися також на Османську імперію (п. 4 та ін.). Разом із Шведським королівством Крим мав укласти договір з Російською державою (після закінчення війни), що гарантував би відмову царського уряду від претензій на територію Війська Запорозького (п. 19), отже, мав стати гарантом української державності. Передбачалося погодження зовнішньої політики сторін. Зокрема, Крим мав взяти на себе зобов'язання не закінчувати війну проти Росії, доки не буде досягнуто зазначеної мети війни. Так само зміст майбутнього договору з Москвою мав погоджуватися з Військом Запорозьким (п. 6).

Військо Запорозьке мало обіймати територію по обидва боки Дніпра (вірогідно, у кордонах, визначених Зборівським договором 1649 р.). Окрім того, до нього мали, по можливості, увійти території Слобідської України (п. 11) та Війська Донського (п. 20). Передбачалася тристороння гарантія Кримського ханства, Шведського королівства та Османської імперії щодо недоторканості кордонів Війська Запорозького як щодо Російської держави, так і Речі Посполитої (п. 12, 19). Окрім того, зазначалася непорушність кордонів Війська Запорозького щодо самого ханства та Османської імперії (п. 13). Отже, загалом визнавалася чинність положень Константинопольського договору 1700 р. та територіального розмежування 1700-х років на «українському» відрізку. Зокрема до української сторони мав належати Дніпро, включно з Дніпробузьким лиманом, «притоками та прилеглими поселеннями» (п. 14). Власне, вся так широко окреслена територія Дніпровського басейну нижче ріки Самари мала, згідно з цим пунктом, на основі права посідання належати до Запорізької Січі.

Договір мав забезпечити невтручання Бахчисарая у внутрішні справи Війська Запорозького. Зокрема, вказувалося на зовнішню та внутрішню суверенність гетьманської влади, що не мала обмежуватися з боку ханського уряду (п. 21). Документ застерігав у п. 23 ханський уряд від спроб впливати на обрання гетьмана. Пункт 4 передбачав заборону для Криму будувати або посідати фортеці на території Війська Запорозького. Також вказувалося, що Крим не

може претендувати на здійснення тут будь-якої влади або змінювати законодавство чи юридичну практику Війська Запорозького (п. 4, 5). Згідно з п. 15 хан не мав права здійснювати судівництво щодо козаків, які мали перебувати під виключною юрисдикцією військових судів Війська Запорозького (вірогідно, малися на увазі злочини, вчинені проти ханських підданих або на території Криму).

Водночас, ідеї невтручання Криму у внутрішні справи Війська Запорозького суперечив п. 7 документа, що передбачав участь Бахчисарая в охороні гетьманської влади на випадок ускладнення внутрішньополітичної ситуації у Війську Запорозькому. Також п. 17 передбачав надання гетьману в особисте розпорядження до закінчення війни проти Росії певної кількості татарського війська, що можна розглядати насамперед як засіб посилення гетьманської влади всередині Війська Запорозького за рахунок використання іноземного воєнного чинника. Цій же меті, на нашу думку, відповідало й положення п. 22 про видачу гетьману «зрадників, порушників внутрішнього спокою, учасників замахів на життя Гетьмана, які втікатимуть до Криму».

Окрему увагу в документі приділено економічним питанням. Зокрема, купці з Війська Запорозького мали бути прирівняні до їхніх татарських і турецьких колег за розміром сплачуваного товарного мита при торгівлі у Криму (п. 18).

Документ передбачав воєнний союз держав проти будь-якого ворога (п. 3). Проголошувалася війна союзників проти Російської держави з метою звільнення території Війська Запорозького (п. 6, 11). Сторони мали погоджувати між собою плани воєнних операцій проти Росії (п. 16). На час їх проведення Крим мав гарантувати захист життя та майна мешканців Війська Запорозького від своїх військ (п. 8). Так само застерігалася недоторканність церковних споруд (п. 9).

Отже, головними правовими та політичними положеннями документа були:

- 1) визнання Бахчисараєм Війська Запорозького державою, утвореною відповідно до принципів національного і територіального самовизначення;
- 2) надання цій державі гарантій цілісності та суверенності;
- 3) посилення гетьманської влади за рахунок контролюваного зовнішнього втручання;
- 4) непряме визнання особливого, автономного статусу Запорозької Січі як військово-територіальної організації;
- 5) надання пільг українським купцям;
- 6) регламентація тактичних та стратегічних питань військового співробітництва Війська Запорозького з Бахчисараєм.

Унікальність «Головних пунктів...» полягає в тому, що це єдиний збережений документ такого характеру в історії відносин Війська Запорозького з Кримським ханством. На думку О. Субтельного, в основу цього документа покладено договір Богдана Хмельницького з ханом Ісламом 1648 р.⁵³. Мусимо визнати, що аргументи цього автора не дають підстав уважати, що останній

документ, якщо він і мав письмовий вигляд, був збережений і використаний Пилипом Орликом при складанні «Головних пунктів...».

Єдиним джерелом документа, про яке можна з певністю говорити, були «Пакти і конституції...» 1710 р. Зокрема «Головні пункти...» досить повно, а подекуди майже дослівно викладають пункти 2–5 Конституції 1710 р. На нашу думку, їх зміст був виконанням обов'язку, покладеного на П. Орлика при укладенні Конституції 1710 року у п. 2 останнього документа. Єдиним важливим, хоч і непрямим, відхиленням від ідей, закладених у «Пактах і конституціях», тут стало намагання гетьмана посилити свою владу за рахунок планованого внесення до майбутнього договору Кримського ханства з Військом Запорозьким положень, які унеможливили втручання Бахчисарая у політичні процеси в українській державі.

Можливим джерелом «Головних пунктів...» міг бути й договір, укладений 1710 р. між Кримським ханством та Шведським королівством⁵⁴. Пізніша не дуже певна згадка вказує на те, що він обумовлював утворення незалежної української держави та закріплював за нею території в пониззі Дніпра, здобуті Російською державою згідно з Константинопольським договором 1700 р.⁵⁵

У світлі матеріалів допиту Григорія Герцька видається можливим також, що це був не єдиний текст інструкції, а лише той її варіант, що відповідав характеру відносин українського еміграційного уряду з королем Швеції*. Але у розрядженні дослідника є тільки згаданий текст.

Договір між українським еміграційним урядом та Кримським ханством підписано 23 січня 1711 р. Його повна назва – «Договір між Кримською державою та Запорозьким Військом та народом Малоросії, укладений для вічної дружби, братерства та нерозривного військового союзу»⁵⁶. За аналогією з іншими міжнародними договорами, що отримали у пізніших дослідженнях назву згідно з місцем їх укладення, цей документ можна назвати Кайрським договором 1711 року (брід Кайр на р. Дніпро). Договір складено у формі привілею-резолуції Криму Війську Запорозькому. Він охоплює, хоча й у менш чіткій формі, частину вимог, висловлених у «Головних пунктах...». Водночас він не містить норм, не запропонованих українською інструкцією. Тому доцільно зупинитися лише на положеннях «Головних вимог...», що не увійшли до тексту договору:

- Кримське ханство не брало на себе гарантійних зобов'язань щодо українських державності й територіальної цілісності.
- Ханство не визнало протекторат Шведського королівства над Військом Запорозьким.
- Зобов'язання Криму не поширювалися на Османську імперію.

* На допиті Г. Герцьк згадував про кілька різних за змістом інструкцій П. Орлика українській делегації щодо переговорів з Портою, що мало дати змогу, не ускладнюючи відносин з Карлом XII, проводити власну зовнішньополітичну лінію у відносинах із Стамбулом. Див.: Допрос Григорія Герцька... – С. 601.

- Обійдене питання про звільнення Війська Запорозького з-під влади Російської держави як мету війни союзників проти останньої.

- Не було зафіксоване входження Слобожанщини та Війська Донського до Війська Запорозького.

- Крим не відмовився у договорі від посідання фортець на нижньому Дніпрі та не визнав ці землі володінням Запорозької Січі. Натомість це положення вміщено у формі дозволу мешканцям Війська Запорозького займатися промислами у традиційних місцях.

- Не зазначена в тексті відмова ханського уряду від юрисдикції над мешканцями Війська Запорозького.

- Не включені до договору статті, що могли забезпечити посилення гетьманської влади.

Отже, кримські послы не включили до договору майже нічого з політичного блоку українських вимог. Уся політична частина документа була обмежена до досить невиразного визнання права мешканців Війська Запорозького на самовизначення* та невтручання у внутрішні справи останнього. При цьому договір обходив питання державної приналежності території Війська Запорозького і міг розглядатися як угода з козацтвом як військовою організацією. Власне, він майже ні до чого не зобов'язував Бахчисарай з політичної точки зору. Натомість у документі досить повно відображено військовий та економічний блоки українських вимог.

Цікаво, що українська сторона пропонувала відновити договір Б. Хмельницького з ханом Ісламом, але кримські послы відклали це на невизначений час («Якщо виникне потреба, хай знову набуде чинності договір з Хмельницьким»⁵⁷). Оформлення договору у вигляді шертної (присяжної) грамоти послів (беїв та мурз – навіть без участі калги чи нуреддіна) на посольському з'їзді та відсутність даних про письмові шерті П. Орлика та Девлета II, разом з положенням щодо відкладення відновлення договору 1648 року дають підстави стверджувати, що ханський уряд свідомо пішов на укладення тимчасової, насамперед військової угоди, відмовившись від будь-яких політичних зобов'язань.

Причини такого рішення достеменно невідомі. Вірогідно, ханський уряд, зважаючи на до кінця не визначену та хитку позицію Стамбула, не зміг взяти на себе обов'язки, що мали поставити Бахчисарай в опозицію до Порти і водночас не могли бути виконані без допомоги останньої.

Окрім того, можливо, що принципова позиція українського еміграційного уряду щодо визнання протекторату Швеції не викликала у Бахчисарай великого ентузіазму. Адже війна проти Росії обіцяла бути тяжкою, а мета, визначена урядом П. Орлика, у випадку перемоги могла призвести до утвердження могутнього союзу християнських держав, потенційно спрямованого проти Стамбула та Бахчисарая.

* «Коротше, хай воно [Військо Запорозьке] буде вільним краєм, а вони [козаки] вільним народом» (Субтельний О. Мазепинці... – С. 189).

З відомих нині документів «Головні пункти...» є, безперечно, найбільш досконалою програмою розвитку нормативної бази відносин Війська Запорозького з Кримським ханством, в якій, водночас, найбільш послідовно відображена ідея української державності. З формальної точки зору вона нагадувала «зборівський» трикутник: Військо Запорозьке (автономне утворення у межах Речі Посполитої) – Річ Посполита (суверен українських земель) – Кримське ханство (гарант автономного статусу Війська Запорозького в межах Речі Посполитої)⁵⁸. Проте відбулася не просто заміна у схемі – «Стокгольм замість Варшави», а й значно глибша ідейна еволюція. Вперше в українсько-кримських відносинах Військо Запорозьке виступало як суверен своєї території, хоча й під протекторатом Швеції. Також вперше була запропонована ідея багатосторонніх гарантій української державності й територіальної цілісності. Незважаючи на вже згаданий похідний характер «Головних пунктів...» від «Пактів і конституцій...» 1710 р., остання ідея була висловлена вперше українським еміграційним урядом саме в цьому документі. Багатосторонні гарантії, об'єктивно створюючи систему противаг та рівноваги, на нашу думку, найбільш повно відповідали ідеї незалежності української держави. Отже, «Головні пункти...» були новим кроком у формуванні зовнішньополітичної складової державницької ідеї української еміграції XVIII ст.

Проте договір 1711 р. не увібрав цих нових ідей і виявився звичайною воєнною угодою, подібною, наприклад, до Ставищенського договору 7 вересня 1661 року між Юрієм Хмельницьким та ханом Мегметом⁵⁹.

Українська політична еміграція першої половини XVIII ст. пропагувала протягом наступних десятиліть договір як один з найбільш красномовних доказів української державності. З нашого погляду, він таким об'єктивно не був і не міг в той час так розглядатися політичними чинниками. Тому питання про таке розуміння змісту документа лежить насамперед у царині правової ідеології, а не міжнародного права. Зокрема, Пилип Орлик проголошував, що Кайрський договір визнав незалежність української держави⁶⁰.

Ще більш неадекватним було тлумачення договору Григорієм Орликом, сином еміграційного гетьмана та майбутнім фельдмаршалом Французького королівства. Зокрема, у бесіді з ханом Капланом I 1732 року він висунув твердження про те, що Кайрський договір 1711 р. визнав протекторат Шведського королівства над Військом Запорозьким⁶¹. До речі, саме Григорій Орлик залишився заручником – гарантом виконання Кайрського договору 1711 року в Бахчисарі⁶².

Одразу після укладення Кайрського договору було розпочато похід на Правобережну Україну, організований Кримом, українським еміграційним урядом та польськими прихильниками короля Станіслава. Під час походу загострилися суперечності між програмою «станіславівців», що виступали за відновлення єдності Речі Посполитої (принаймні в «Андрусівських» кордонах 1667 року), та «мазепинців», що виступали фактично за соборність Війська Запорозького (у межах, визначених Зборівським договором 1649 р.), незалежного від Речі Посполитої та Російської держави.

Представник Криму калга Мехмет зайняв у цьому питанні більш-менш односторонню позицію. Він своїм маніфестом до українського населення 28 січня 1711 року проголосив, що «Військо Запорозьке і Панство Малоруське вільні від віків і нікому не підлегли»⁶³. Проте, зрозуміло, така заява насправді ні до чого не зобов'язувала Бахчисарай. Водночас похід показав насамперед слабкість козацьких збройних сил на Правобережжі, залежність їхніх визвольних змагань від іноземної допомоги; а також ненадійність та застарілість сезонних методів ведення війни Кримом. Безперечно, невтішні наслідки походу дисонували із звичними заявами українських емігрантів про великий військовий потенціал та рішучу антиросійську налаштованість українського козацтва. На нашу думку, саме невдалий похід міг призвести до погорсткішання позицій Бахчисарая та Стамбула щодо української державності.

Подальший розвиток відносин українського еміграційного уряду з Кримським ханством пов'язаний з привілеями Османської імперії Війську Запорозькому 1711 та 1712 років. Вони були результатом Прутського договору 12 липня 1711 р. Згідно з ним, зокрема із ст. 2, Російська держава обіцяла не втручатися у справи Речі Посполитої та козаків⁶⁴. Реально за відсутності додаткового комплексу угод ішлося лише про денонсацію Константинопольського договору 1700 року та положення Бахчисарайського договору 1681 р. щодо приналежності Запорозької Січі. Отже, постало питання про те, кому відійдуть Правобережна Україна та Запорожжя. Для вирішення питання на користь Війська Запорозького до Стамбула виїхала делегація українського еміграційного уряду.

Позиції української делегації мав визначати документ «Настанови для ... надзвичайних посланців Війська Запорозького до Найяснішої Порти Оттоманської у справі визволення нашої вітчизни, Малоросії, з обох боків Дніпра, від жахливого московського ярма...» від 3 листопада 1711 року⁶⁵. Пункт № 9 цієї інструкції безпосередньо стосувався українсько-кримських відносин. Зокрема, вимагалось підтвердження Портою положень Кайрського договору Кримського ханства з Військом Запорозьким (представленим українським еміграційним урядом). Від Порти також вимагалось видати спеціальний документ – привілей, що гарантував би невтручання Криму у внутрішні справи Війська Запорозького, зокрема, заборонив би ханському уряду встановлювати тут свою владу. Так само ханський уряд не мав претендувати на збирання будь-яких податків чи данини у Війську Запорозькому.

Вимагалася передача Війську Запорозькому всіх фортець, що будуть відібрані у Російської держави. Безперечно, це насамперед стосувалося фортець на Нижньому Дніпрі. Отже, ці території, що належали Криму до Константинопольського договору 1700 р., мали перейти до Війська Запорозького. Водночас, п. 9 відійшов від вимоги «Головних пунктів...» про визнання усєї нижньої течії Дніпра з притоками, включно з Дніпробузьким лиманом, власністю Запорозької Січі. Натомість вимагалось лише вільне промислове використання цих угідь запорожцями. Вірогідно, такі вимоги були по-

передньо узгоджені з Бахчисараям, адже цей самий пункт передбачав, що для їхнього задоволення слід скористатися посередництвом ханського уряду⁶⁶.

Отже, на нашу думку, головним змістом «Настанов...» щодо українсько-кримських відносин було гарантування Портою Кайрського договору 1711 року, що само по собі мало стати новим кроком до реалізації ідеї про багатосторонні гарантії незалежності й територіальної цілісності Війська Запорозького.

Перший привілей Війську Запорозькому («Грамота Великого Пана Султана Агмеда, що забезпечує гетьманові Орликові володіння всією Україною»), датований між 25 та 28 грудня 1711 р.⁶⁷, містить пряму вказівку, що його укладенню сприяв хан Девлет II. Це дає змогу з великою мірою вірогідності говорити про узгодженість програм побудови української держави між українським еміграційним та ханським урядами. Хоч він не приділяє окремої уваги українсько-кримським відносинам і не згадує Кайрського договору, проте, фактично, є затвердженням останнього з поширенням зобов'язань за ним на Османську імперію.

Другий султанський привілей від 16 березня 1712 р.⁶⁸ написаний фактично не лише від імені падишаха, а й від імені хана Девлета. Це, разом з посиланням на відновлення чинності договору П. Дорошенка з Портою, фактично відновлює стан подвійного васалітету Правобережного Війська Запорозького – щодо Османської імперії та Кримського ханства, як це було від середини 1680-х років до Константинопольського договору 1700 р.

Саме так інтерпретував документ член делегації українського еміграційного уряду на переговорах у Стамбулі Григорій Герцик на своєму допиті: «Порта определила ему Орлику быть под протекциею и под правлением хана крымскаго, и для уверения-б он Орлик дал к нему хану сына своего в аманаты...»⁶⁹. Водночас він зазначає, що такий текст привілею не відповідав сподіванням еміграційного гетьмана, тому члени делегації ховали документ від Герцика як від людини, наближеної до Пилипа Орлика. Повідомляти про зміст документа Орлика довелося уповноваженому від стамбульського уряду. Відомо, що член української делегації кошовий отаман Кость Гордієнко та хан Девлет II залишили переговори ще до видання цього привілею⁷⁰.

Такий привілей ставив Правобережне Військо Запорозьке та Запорозьку Січ під контроль Бахчисарая. Відповідно, це не могло бути прихильно зустрінуте ані гетьманом Пилипом Орликом, ані Карлом XII, ані Станіславом Лещинським. Як зазначав Григорій Герцик, «Орлик выразумев от Порты такое определение, учинить того не похотел, однако-ж деньги и провиант он Орлик [від Порты для походу на Правобережну Україну] получил»⁷¹.

Цей конфлікт між українським еміграційним урядом та шведським королем, з одного боку, і ханським урядом – з іншого, швидко розгортався. Пилип Орлик продовжував висувати ідею багатосторонніх гарантій української державності, зокрема, у «Маніфесті до європейських урядів» від 4 квітня 1712 р. Відомо, що Карл XII категорично не сприйняв ідеї кримського протекторату над Військом Запорозьким.

Одразу після видання султанського привілею Війську Запорозькому від 16 березня 1712 р. Девлет почав спонукати українську еміграцію до походу для опанування Правобережної України. Пилип Орлик відмовлявся брати участь у поході – як особисто, так і дати наказ козацькому війську. Можливо, окрім неприйняття ідеї кримського протекторату над Військом Запорозьким, його позиція зумовлювалася ще низкою чинників: сумним досвідом походу на Правобережжя 1711 р., коли виявилися низькі бойові якості татарського війська; неможливістю проведення останнім тривалих воєнних кампаній; низьким рівнем його дисципліни та схильністю до насильства; взяттям у рабство тисяч людей, відчутною шкодою економіці регіону; неминучим падінням популярності союзу з Кримом серед населення.

Водночас опанування Правобережжя неминуче поставило б уряд Пилипа Орлика у конфлікт з Річчю Посполитою, власне, з обома її королями – шведської та російської орієнтації. Отже, справа про утворення української держави на Правобережжі за таких умов могла обернутися лише воєнною поразкою і компрометацією уряду Пилипа Орлика.

Під тиском хана Девлета українська еміграція розкололася. Уже в березні 1712 р. Костянтин Гордієнко проголосив себе кошовим гетьманом⁷², що, безумовно, означало поглиблення сепаратизму Запорозької Січі щодо Війська Запорозького (відомо, що К. Гордієнко вже проголошував себе кошовим гетьманом до приєднання до шведсько-українського союзу в березні 1709 р.⁷³). Запорожці вирушили на Правобережжя. Також ханським урядом поза волею гетьмана Пилипа Орлика здійснювався тиск на городове козацтво на еміграції – в особі прилуцького полковника Дмитра Горленка – щодо виступу на Правобережжя⁷⁴. Вірогідно, у травні 1712 р. було досягнуто певного компромісу: принаймні, у маніфесті до мешканців Правобережного Війська Запорозького від 15 травня 1712 р. Девлет II проголошував П. Орлика гетьманом. Проте вже через місяць питання про вихід Пилипа Орлика на Правобережжя постало знову⁷⁵.

Зрештою, еміграційний гетьман був змушений відкрито визначитися під час т. зв. «калабалика» – спроби Порти примусити Карла XII покинути територію країни. П. Орлик заявив ханському посланнику, що не визнає турецько-татарської протекції, а лише шведську, що викликало вкрай негативну реакцію Бахчисарая⁷⁶. Пізніше еміграційний гетьман звинувачував Карла XII у тому, що був змушений відмовитися від протекторату Криму й Порти, позбавивши себе шансів створити українську державу⁷⁷.

Після цієї події відділи запорозького та городового козацтва на вимогу Девлета II все ж таки вирушили на Правобережжя. Проте невдовзі хана було усунуто, а надісланий замість нього хан Каплан I повів політику, орієнтовану на Річ Посполиту.

Згодом представники української політичної еміграції твердили, що Запорозька Січ до 1714 р. знаходилася під шведським протекторатом, але, повертаючися до Швеції, Карл XII передав її тимчасово під турецько-татарську опіку⁷⁸. Нам не відомо жодного документа, що міг би це підтвердити.

Насправді, Порта і Крим здобули суверенні права на територію Запорозької Січі міжнародно-правовим чином внаслідок серії договорів з Російською державою та Річчю Посполитою 1711–1714 років.

Характерно, що після 1714 р. Кримське ханство уникало офіційних контактів з Пилипом Орликом. Ми підтримуємо думку Б. Крупницького про те, що еміграційний гетьман міг розглядатися Бахчисараєм як потенційний конкурент у впливі на Запорозьку Січ, що перебувала під протекцією Криму⁷⁹. Як засвідчують матеріали допиту Григорія Герцика, П. Орлик у цей час свідомо підробляв документи, імітуючи визнання себе гетьманом з боку Запорозької Січі. Натомість матеріали взаємовідносин Коша з ханським урядом після 1714 року дають змогу виключити будь-який вплив еміграційного гетьмана чи Карла XII, що претендував на протекцію над Січчю, на справи останньої, що перебувала у васальних відносинах щодо Криму.

Лише у 1730-х роках, коли запорожці перейшли під російську владу, ханський уряд відновив політичні контакти з Пилипом Орликом. Відомо, що йому було надано можливість та певні фінансові засоби для набору козацького війська⁸⁰. Також відомо, що Григорій Орлик у 1730-х роках пропонував ханському уряду вважати Кайрський договір таким, що не втратив чинності⁸¹. Проте про правові аспекти взаємин гетьмана П. Орлика з Бахчисараєм у цей час поки що нічого не відомо.

Отже, починаючи з 30-х років XVIII ст., політичні відносини Війська Запорозького з Кримським ханством припинилися назавжди. Пізніше у відносини такого характеру з українських політичних суб'єктів входила, але не систематично, лише Запорозька Січ.

На нашу думку, відносини українського еміграційного уряду Пилипа Орлика виступили не лише хронологічним, а й логічним завершенням політичних контактів Війська Запорозького з Бахчисараєм. Ідея досягнення юридичної рівності у таких відносинах була найповніше втілена саме у політичних проєктах П. Орлика через концепцію багатосторонніх гарантій. Окрім того, проєкти еміграційного уряду розглянули і запропонували рішення найбільш широкого кола питань за всю історію українсько-кримських відносин.

Водночас об'єктивно несприятливі обставини воєнно-тактичного, зовнішньополітичного характеру, небажання Бахчисарая підтримати створення української незалежної держави, взаємна недовіра сторін тощо не дали змоги реалізуватися програмі «Пактів і конституцій...» 1710 р. щодо всебічного розвитку українсько-кримських відносин. Першою їх моделлю – на початку 1711 р. – став воєнний союз, зумовлений положеннями Кайрського договору. Другою моделлю, хоча виразно й не окресленою, став протекторат-васалітет, встановлений привілеєм султана від 16 березня 1712 р. Цей тип відносин не був новим, він пророблявся у договірних актах Кримського ханства та Російської держави 1668–1669 років, договорі з Кримом Петра Іваненка 1692 року тощо. Він, певною мірою, був реалізований щодо Запорозької Січі до 1730-х років. Отже, це єдиний випадок тривалої реалізації такого типу відносин.

- ¹ Див., наприклад: Смолій В., Степанков В. Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К., 1997. – 368 с.
- ² Яковлів А. Українсько-Московські договори в XVII–XVIII віках. – Варшава, 1934. – 180 с.
- ³ Нольде Б. Автономія України з історичного погляду. – К., 1995 (передрук з видання 1912 року).
- ⁴ Горобець В. Від союзу до інкорпорації: українсько–російські відносини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. – К., 1995. – 70 с.
- ⁵ Яворницький Д. Історія Запорозьких козаків. – К., 1991. – Т. III. – С. 78, 83.
- ⁶ Лист І. Мазепи до візира Кримського ханства (без дати) // З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи. – К., 1996. – С. 102–103.
- ⁷ Костомаров Н. Мазепа / Костомаров Н. Руїна. Мазепа. Мазепинці. – М., 1995. – С. 513.
- ⁸ Биховець І. Діаріуш // Хроніка-2000. – 2000. – № 34. – С. 95–104.
- ⁹ Лист к гетману Мазепе Дмитрия Максимовича о границе с Турцией... (24. 10. 1705 р.) // Источники Малороссийкой истории, собранные Д.Н. Бантышем–Каменским, и изданные О. Бодянским. – М., 1858. – Ч. II. – С. 51–52.
- ¹⁰ Доношение Кочубея государю по статьям // Там само. – С. 104; Биховець І. Діаріуш... – С. 104.
- ¹¹ Костомаров Н. Мазепа... – С. 504; Лист І. Мазепи до Івана та Петра Олексійовичів від 8. 06. 1694 // З епістолярної спадщини... – С. 114–115; Лист І. Мазепи до Петра І (вересень 1706 р.) // Там само. – С. 148.
- ¹² Див., наприклад: С. Павленко. Міф про Мазепу. – Чернігів, 1998.
- ¹³ Крамар Є. Справа Кочубея й Іскри // Іван Мазепа і Москва. Історичні розвідки і статті. – К., 1994. – С. 86–87. Статтю вперше опубліковано у книзі: Крамар Є. Дослідження з історії України. – Торонто, Балтимор, 1984.
- ¹⁴ Див. наприклад: А. Kaminski. Republic vs. Autocracy. Poland–Lithuania and Russia, 1686 – 1697. – Cambridge, 1993. – P. 201–228.
- ¹⁵ Лист І. Мазепи до Івана та Петра Олексійовичів (26. 05. 1693 р.) // З епістолярної спадщини... – С. 98.
- ¹⁶ Оглоблин О. Боротьба старшинських угруповань на Гетьманщині в кінці XVII ст. і виступ Петрика // Записки історичного та філологічного факультетів Львівського державного університету ім. І. Франка. – Львів, 1940. – Т. 1. – С. 59–72.
- ¹⁷ Лист І. Мазепи до візира Кримського ханства (без дати) // З епістолярної спадщини... – С. 104–107.
- ¹⁸ Лист І. Мазепи до О. В. Голіцина (3. 10. 1688 р.) // Там само. – С. 49; Н. Костомаров. Мазепа... – С. 475.
- ¹⁹ Кресін О. Політико–правові аспекти відносин Запорозької Січі з Кримським ханством у 1687 – 1708 рр. // Вісник університету внутрішніх справ. – 1999. – Вип. 7. – Ч. 2. – Харків, 1999. – С. 96–106.
- ²⁰ Лист І. Мазепи до Івана, Петра та Софії Олексійовичів від 31. 12. 1688 р. // З епістолярної спадщини... – С. 61–62.
- ²¹ Пор. Оглоблин О. Боротьба старшинських угруповань...
- ²² Кресін О. Конституційна проблематика відносин Війська Запорозького з Російською державою в 1654–1709 роках // Держава і право. – 2000. – Вип. 6. – С. 74.

- ²³ Лист к государю от гетмана Мазепы (18. 10. 1705 р.) // Источники Малороссийской истории... – Ч. II. – С. 48–49.
- ²⁴ Лист І. Мазепи до Ф. О. Головіна (1706 р.) // З епістолярної спадщини... – С. 142.
- ²⁵ Оглоблин О. Борьба старшинских угруповань... – С. 68.
- ²⁶ Див., наприклад: Возгрин В. Исторические судьбы крымских татар. – М., 1992. – С. 239–240.
- ²⁷ Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – К., 1992. – С. 66, 91.
- ²⁸ Там само. – С. 55.
- ²⁹ Про неї див.: Кресін О. П. Орлик, Г. Грабянка і народження хозарського міфу // Третя академія пам'яті професора Володимира Антоновича. – К., 1996. – С. 490–499.
- ³⁰ С. Величко. Літопис. – К., 1991. – Т. II. – С. 389.
- ³¹ Там само. – С. 193.
- ³² Там само. – Т. I. – С. 131, 161.
- ³³ Возгрин В. Указ. соч. – С. 238–242.
- ³⁴ Там само. – С. 244.
- ³⁵ Станіславський В. Запорожжя та Крим у підготовці спільного виступу проти Російської держави (листопад 1708 – червень 1709 рр.) // Середньовічна Україна. Зб. наук. праць. – Вип. 2. – К., 1997. – С. 230.
- ³⁶ Соловьев С. История России с древнейших времен. – Кн. VIII. – М., 1962. – С. 356.
- ³⁷ Там само. – С. 165.
- ³⁸ Кресін О. Політико-правові аспекти відносин Запорозької Січі з Кримським ханством у 1687 – 1708 рр... – С. 101.
- ³⁹ Радовський В. Допит Войнаровського, небожа Івана Мазепи // Дзвін. – 1992. – № 7–8. – С. 126.
- ⁴⁰ Соловьев С. История России с древнейших времен... – Кн. VIII. – С. 259.
- ⁴¹ Кордт В. Матеріали з Стокгольмського державного архіву до історії України другої полов. XVII – поч. XVIII вв. // Український археографічний збірник. – Т. III. – К., 1930. – С. 42–43.
- ⁴² Возгрин В. Указ. соч. – С. 241–242; Крман Д. Подорожній щоденник (Itinerarium 1708– 709). – К., 1999. – С. 82.
- ⁴³ Крман Д. Назв. праця. – С. 72.
- ⁴⁴ Тарле Е. Северная война и шведское нашествие на Россию / Тарле Е. Избранные произведения. – Т. III. – Р.-н.Д., 1994. – С. 419.
- ⁴⁵ Станіславський В. Запорожжя та Крим... – С. 228, 233.
- ⁴⁶ Борщак І. Іван Мазепа. Життя і пориви великого гетьмана / Борщак І. Мазепа. Орлик. Войнаровський. Історичні есе. – Л., 1991. – С. 100; Лагус Ф. Карл XII в Южной России // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. 3. – Одесса, 1853. – С. 322, 324.
- ⁴⁷ Возгрин В. Указ. соч. – С. 242.
- ⁴⁸ Ульяновський В. Пилип Орлик // Володарі гетьманської булави. – К., 1994. – С. 441; Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. – К., 1994. – С. 70; Допрос Григорія Герцька об участии его в измене Мазепы // Киевская старина. – 1883. – № 4. – С. 601.
- ⁴⁹ Субтельний О. Назв. праця. – С. 70.
- ⁵⁰ Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава

Лещинского, татарского хана, турецкого султана, генерального писаря Ф. Орлика, и киевского воеводы, Иосифа Потоцкого, на латинском и польском языках // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1847. – Кн. I. – С. 44–47. Переклад на сучасну українську мову: Головні пункти для переговорів про договір з ханом та Кримською державою // Субтельний О. Назв. праця. – С. 184 – 188 (Текст цитується за цим перекладом).

⁵¹ Див. наприклад: Крупницький Б. «Нація» в козацькій Україні XVIII віку // Україна (Париж). – 1952. – № 8. – С. 605–608.

⁵² Головні пункти для переговорів... – С. 184.

⁵³ Субтельний О. Назв. праця. – С. 223.

⁵⁴ Соловьев С. История России... – Кн. VIII. – С. 242; Костомаров Н. Указ. соч. – С. 757, 763.

⁵⁵ Костомаров Н. Указ. соч. – С. 763.

⁵⁶ Переписка... – С. 47–50; український переклад: Договір між Кримською державою та Запорозьким Військом та народом Малоросії... (23. 01. 1711 р.) // Субтельний О. Назв. праця. – С. 188–190.

⁵⁷ Там само. – С. 190.

⁵⁸ Кресін О. Політичний і правовий вимір відносин Війська Запорозького з Кримським ханством у 1648–1708 рр. // Держава і право. Зб. наук. праць. – Вип. 7. – К., 2000. – С. 122.

⁵⁹ Про неї див., наприклад: Там само. – С. 111.

⁶⁰ *Soria literarum ad excell Scgoropadscium, ab Orlik* (20. 12. 1711) // Переписка... – С. 56; Костомаров Н. Указ. соч. – С. 758; Борщак І. «Orlikiana» (Опись невиданих матеріалів про гетьмана Орлика, його родину і оточення) // Хліборобська Україна. – 1923. – Зб. VII–VIII. – С. 341.

⁶¹ Борщак І. Гетьман Пилип Орлик і Франція // Записки НТШ. – Т. 134–135. – Львів, 1924. – С. 115.

⁶² Борщак І. Григор Орлик. Великий мазепинець, генерал–поручник Людовика XV / Борщак І. Мазепа. Орлик. Войнаровський. – Львів, 1991. – С. 114.

⁶³ *Literae universales a Parte Tartarogum* (маніфест до українського населення калги Мехмеда від 28 січня 1711 р.) // Переписка... – С. 36.

⁶⁴ Мельник Л.Г. Українсько–турецькі взаємовідносини і політичні проекти П. Орлика // Укр. історич. журн. – 1997. – № 6. – С. 25; Договір, заключенный при реке Пруте, 12 июля 1711 г. // Договоры России с Востоком. Политические и торговые. Сост. Юзефович Т. – СПб., 1889. – С. 13.

⁶⁵ Опубліковано у: Переписка... – С. 61–66. Переклад на укр. мову: Настанови для... надзвичайних посланців Війська Запорозького до Найяснішої Порти Оттоманської... (3. 11. 1711 р.) // Субтельний О. Назв. праця. – С. 190–195.

⁶⁶ Субтельний О. Цит. праця. – С. 193–195.

⁶⁷ [Привілей Оттоманської Порти Війську Запорозькому, між 25 та 28. 12. 1711 р.] // Прицак О. Один чи два договори Пилипа Орлика з Туреччиною на початку другого десятиліття вісімнадцятого століття? // Укр. археограф. щорічник. – Вип. 1 (4). – К., 1992. – С. 309–310.

⁶⁸ [Привілей Оттоманської Порти Війську Запорозькому від 16. 03. 1712 р.] // Прицак О. Назв. праця. – С. 307–308.

⁶⁹ Допрос Григория Герцыка... – С. 602.

⁷⁰ Субтельний О. Назв. праця. – С. 91.

⁷¹ Допрос Григория Герцыка... – С. 602.

⁷² Переклад листа від кримського хана Девлет-Герая до Карла XII (28. 03. 1712 р.) // Кордт В. Назв. праця. – С. 53; Крикун М. Згін населення з Правобережної України в Лівобережну 1711–1712 років (До питання про політику Петра I стосовно України) // Україна модерна. – 1996. – Вип. 1. – С. 81.

⁷³ Тарле Е. Указ. соч. – С. 379.

⁷⁴ Костомаров Н. Указ. соч. – С. 773; Субтельний О. Цит. праця. – С. 95.

⁷⁵ Ульяновський В. Назв. праця. – С. 453.

⁷⁶ Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик (1672–1742). Його життя і доля. – К., 1991. – С. 37.

⁷⁷ Ульяновський В. Назв. праця. – С. 460.

⁷⁸ Лист Орлика к кошовому Милашевичу и запорожцам (8. 12. 1719 р.) // Источники... – Ч. II. – С. 290 – 291; Борщак І. Григор Орлик... – С. 193 – 194.

⁷⁹ Крупницький Б. В гостях у гетьмана П. Орлика в Салониках (За Діярієм 1722 – 1724 рр.) // Вісник. – № 99 (1957). – С. 7.

⁸⁰ Борщак І. Гетьман Пилип Орлик і Франція... – С. 124.

⁸¹ Там само. – С. 115.

К ВОПРОСУ О ВНУТРЕННЕЙ ПОЛИТИКЕ ИВАНА МАЗЕПЫ

Повышенный интерес к личности Ивана Мазепы (к сожалению, зачастую – крайне политизированный) породил обширную Мазепаиану, т.е. историографию данного вопроса. Однако многие аспекты деятельности этого гетмана по-прежнему очень слабо изучены. Историки кардинально расходятся даже в таких основополагающих вопросах, как был ли Мазепа диктатором или демократом, «эксплуататором» или сторонником голландского пути развития. Очень смутные представления имеются о его внутренней политике, каким он видел идеал административного управления Гетманщины и экономики страны.

Надо отметить, что преобладающее среди историков мнение не слишком лестно для Мазепы. Советская историография, а за ней и современная российская чаще всего представляли гетмана как жестокого феодала, стремившегося усилить эксплуатацию трудящихся масс. Эта традиция свои корни ведет еще из пропагандистской компании Петра I, который в манифесте к украинскому народу заявлял, что Мазепа «хитростию своею, без нашего указа, аренды и многие поборы наложил на малороссийский народ, будто на плату войску, а в самом деле ради обогащения своего»¹. Ниже, рассматривая вопрос аренды, мы покажем, что такая попытка царя объявить себя не причастным к введению аренд не выдерживает критики.

О Мазепе, как о самовластном правителе, нарушавшем «демократические традиции» Войска Запорожского, высказывались и его сторонники, старшины из ближайшего окружения гетмана, ушедшие вместе с ним к шведам². Правда, такие разговоры имели место уже после смерти Мазепы, когда речь зашла о дележе его наследства. Можно представить, что говорили бы «птенцы гнезда Петрова» о царе после его смерти, если бы им представилась возможность высказаться о нем на бумаге. Пожалуй, только в исследовании М. М. Плохинского Мазепа изображен как талантливый и дальновидный экономический стратег, значительно опередивший свою эпоху³.

Мы начнем с популярного тезиса «об усилении феодального гнета». Если обратиться к статистике универсалов, выданных в период гетманства И. Мазепы, то, безусловно, число пожалований старшине и монастырям сел было немалым, хотя и вполне сравнимым с тем, что происходило при жизни Б. Хмельницкого. Больше половины всех универсалов, связанных с вопросами собственности, изданных при Мазепе, представляли собой подтверждения давних прав, полученных от «антецесоров» (например, при Б.Хмельницком подтверждения составляли примерно 40%, а при И.Выговском – 70 %) ⁴.

Другое дело, что в конце XVII века начался процесс, когда старшина становилась реальным собственником своих владений. Известный факт, что в августе 1657 г., во время визита посольства П. Тетери в Москву, он просил для себя и Выговских больших пожалований в Белоруссии. Ему ответили, что их уже пожаловали «большими городами и маятностями» на Украине «и им из того мочно жить без нужи». Тогда Тетеря объяснил, что «они тем ничем не владеют, опасаясь от войска запорожского»⁵.

Превращение старшины в реальных собственников началось задолго до Мазепы. Попытки переписей населения, целью которых было установление жестких социальных границ и закрепления частной собственности, проводились и при И. Выговском, и при И. Брюховецком. Правда, каждый раз они наталкивались на жесткое сопротивление населения, переходившее в массовые восстания. Но наметившийся в начале 80-х годов XVII в. выход Гетманщины из экономической Руины, сопровождавшийся укреплением гетманской администрации, должен был неминуемо привести к увеличению роли частного владения.

Разумеется, все опять же не было так однозначно. В Гетманщине существовало большое количество «свободных войсковых» сел с гораздо более льготными условиями повинностей, а также «слободки», жители которых на 3–5 лет получали значительные налоговые льготы. Широко известный универсал И. Мазепы от 28 ноября 1701 г. запрещал панщину более двух дней в неделю⁶. Удивительно, но именно этот документ до сих пор используется в историографии лютыми противниками Мазепы как аргумент о его «эксплуататорской» политике. Если сравнить два дня в неделю панщины украинских крестьян в начале XVIII в. и положение крестьян в России, Речи Посполитой или большинстве стран Западной Европы, то разница будет разительная. Например, в Польше панщина в конце XVII в. достигала 5 дней в неделю⁷. Можно тут вспомнить и Г. Л. де Боплана, который в начале XVII в., до восстания Б. Хмельницкого, писал, что украинские крестьяне были «вынуждены собственными силами обрабатывать три дня в неделю на собственных лошадях в пользу своего сеньора»⁸.

Представление о том, каково же было видение самого И. Мазепы идеала внутреннего устройства Гетманщины, дает уникальный, до сих пор не изученный историками, документ – так называемые «Московские статьи»⁹. Это соглашение гетмана, заключенное им с Петром осенью 1689 г., сразу же после Нарышкинского переворота. История создания этого документа весьма витиевата. По приказу В. В. Голицына Мазепа прибыл в Москву после второго неудачного Крымского похода. По приезду Мазепа подал в Приказ Малой России статьи, которые включали в себя ряд серьезных изменений.

Но почти сразу после приезда Мазепы происходит переворот, в котором позиция украинского гетмана и его казаков оказывается очень весомой¹⁰. Затем, 14 сентября (через два дня после казни Ф. Л. Шакловитого) в Троицко-Сергиевский монастырь по именному приказу Петра приезжает думный дьяк Емельян Украинцев и ведет долгие переговоры с Мазепой по поводу поданных

им статей. Практически со времен Б. Хмельницкого это был первый случай, когда просьба об изменении утвержденных статей была царским правительством удовлетворена. Тут можно вспомнить безуспешную депутацию А. Одинца в 1660 г. и многие другие. Уникальна была и сама процедура. «А преж объявления его великого государя указу думной дьяк ему гетману говорил, чтоб он, гетман, услышав великого государя указ, каков ему он объявит на те статьи, помыслит, не будет ли по некоторым статьям войску запорожскому и народу малороссийскому какой тягости и оскорбления»¹¹.

Далеко не просто гетман добивался принятия своих статей. Сохранившиеся в архиве РГАДА материалы дают возможность узнать аргументацию гетмана, которую он представил Е. Украинцеву. Внешние обстоятельства, при которых гетман добился пересмотра многих положений Коломакских статей 1687 г., были для него очень благоприятными: его собственная активная роль в перевооружении, стремление Нарышкиных обеспечить надежный тыл в Украине, крайнее ослабление центральной российской власти и т.д.

20 сентября 1689 г., когда Мазепа повторно приехал в Москву (из Троицкой Лавры), уже получив «отпуск» у Петра в Троице-Сергиевском монастыре, ему были вручены «Московские статьи».

Таким образом, в нашем распоряжении имеется первоначальная просьба Мазепы, ход его дискуссии с Е. Украинцевым и окончательный вариант статей. По генезису Московских статей можно составить представление о том, какие аспекты внутреннего управления представляли в тот момент для гетмана решающее значение.

Безусловным фактом в гетманство И. Мазепы являлась социальная напряженность и участвовавшие выступления крестьян. Их, в частности, рассматривал в своей монографии А. Оглоблин¹² и отмечал, что в основном они происходили под лозунгом требования включить посполитых в казаки.

Проблема «показачивания» крестьян и их дальнейшие притязания на казачье звание, со всеми вытекающими из него правами и вольностями, уходит во времена формирования украинского казачества. Впервые остро столкнулся с ней еще П. Сагайдачный, особенно после московских походов времен Смуты. В период восстания Б. Хмельницкого показачивание приобрело массовый характер. Все попытки как-то ограничить этот процесс в условиях продолжавшейся войны были обречены на неудачу. Но как только наступил мирный период, сразу же произошел взрыв, вылившийся в серию восстаний еще при жизни Б. Хмельницкого¹³. С начала гетманства И. Выговского проблема показачивания приобрела особое значение, как главный фактор начавшейся Руины. Именно толпы показачиваемых стали дестабилизирующим фактором в Гетманщине, главными участниками гражданской смуты, и именно на волне их выступлений добился своего гетманства И. Брюховецкий.

В Москве не могло не зреть понимание необходимости решения этой проблемы, особенно после «измены» Брюховецкого. Но с другой стороны, прекращение внутренних смут способствовало бы усилению гетманской администрации, чего царское правительство совершенно не хотело. При избра-

нии И.Мазепы гетманом вопрос показаченных был снова затронут. 3-й пункт Коломакских статей говорил о создании реестра в тридцать тысяч казаков, но не ограничивал возможность записи в казаки мещан и посполитых¹⁴. В поданных Мазепой в 1689 г. статьях говорилось следующее: «А меж народом малороссийским, как в казаках, так и у посполитых людей, в отдавании належащих их повинностей великая чрез то синитца помешка что ис посполитых людей частократно в казацкую роспись пишутся, а другое меж казаков некоторые в мещаяння во одщество к посполитым людем, а как чрез написание посполитых людей в роспись казацкую остается тягость отбывание подвод и всяких повинностей на самых скудных людей так и чрез самовольное некоторых казаков из росписи казацкой отпаденне чинится в чину казацком непорядок и непристойство»¹⁵. Мазепа предлагал «во всех полках казаков учинити смотр и перепись и постановити то намере крепко дабы хто есть казак хранил всегда казацкою должность свою, и николи не отходил в посполитую роспись, а хто мужик не могл в казаки писатися»¹⁶. Ответ правительства Софьи был непоколебимым и просто повторял формулировку Коломакских статей, уходя от сути проблемы¹⁷.

На встрече с Е. Украинцевым Мазепа убеждал его, что «в полках Казаков доведетца пересмотреть, а те де смотры учинят сами полковники тех полков и в тягость то казаком не будет, потому что и повсягод у них казаков смотры бывають»¹⁸. Гетман подчеркивал, что после составления реестра «невозможно будет тогда из росписи казацкой казаку выбитца, и мужику в роспись казацкую написатися»¹⁹.

В результате упорства Мазепы, в четвертом пункте Московских статей говорилось, чтобы «всех полков казаком учинить смотр и перепись и поставити то намере крепко, кто казак, и тот бы не отходил в посполитую роспись, а мужик бы не писался в казаки». Этот вопрос приказывалось гетману «с полковниками накрепко учинить по своему ж рассмотрению, однакож усматривая того, чтоб в казаках и в посполитном народе тягости и сумнения какова за то не было»²⁰.

Не менее упорно Мазепа добивался и решения вопроса об арендах. Еще в самом конце гетманства Ивана Самойловича, в 1686 г., была введена система аренд, доходы от которых должны были идти на содержание церковей, сердюков и компанейских полков. Аренды были введены на продажу хлебного вина, дегтя и табака, а также на мельницы. Кроме того, был введен налог на варение пива и на шинкование горилки. Только с Лубенского полка аренда приносила 17 тыс. злотых²¹.

Коломакские статьи уничтожали аренду («чтоб для отложенья тягостей в Малороссийском краю аренды не были»²²), лишая гетмана всякой финансовой самостоятельности. Поэтому возобновление системы аренд стало главной экономической задачей гетманства Мазепы, решение которой позволяло укрепить административную власть.

Вопрос о содержании наемных войск по Коломакским статьям повисал в воздухе. Гетману и старшине предлагалось «о том деле помислить и на мере постановить», где брать на них деньги.

В поданных Мазепой в 1689 г. статьях первым пунктом шел именно вопрос об арендах. Гетман приводил весомые аргументы о необходимости решения насущной проблемы о содержании охотничьего войска. «Понеже охотничье войско конные и пехотные полки на монаршескую вашего царского пресветлого величества службу ко обороне малороссийского краю всегда суть потребны по сохраненному обыкновению во всякой год за тое службу платити им надобно какого платежу взятии негде ибо чрез те минувшие два годы ниотколь неимея потпоры войсковая казна таким выдачею отнюдь неопростаетца»²³. Гетман писал, что «аренды те как за гетмана Богдана Хмельницкого во всей Малой Росии были держаны, так и за Ивана Самойлова». При это он подчеркивал, что система аренд была избрана населением добровольно: «он, Иван Самойлов, збирати старшин посылал по всем городам умысленных посланных чрез писма, и чрез словесный приказ всего посполу спрашивая, естли поборы денежные похотят в ряд с себе давати или шинки пустить в аренду, отколь бы мошно имети в войску охотничком тот платеж»²⁴.

По словам Мазепы, аренда давала очень весомый доход: «приходила с нее в войсковый скарб сто тысячей золотых щету полского с небольшим лишком, а шинки пивные, медовые и бражные всякому как казаку, так и посполитому человеку держати было волно, безовсякого платежу и поборов денежных на посполстве нигде небрано»²⁵.

Несмотря на все приведенные аргументы и на реальную необходимость решать вопрос о содержании охотничьих войск, правительство Софьи ответило гетману жестким отказом, повторив формулировку Коломакских статей²⁶.

На встрече с Е. Украинцевым Мазепа снова первым делом поднял вопрос об арендах. «О тех арендах милости у великих государей он с старшиною и полковники и с войском и с народом просит для того, что всему народу поборы денежные на жалованье охотничьим полком конным и пешим надокучили, и ту аренду городовые жители и крестьяня вменяют себе гораздо лехче тех поборов, которые с них бывають». Мазепа заявлял даже, что «давно б они тое аренду и учинили, толко он, гетман, без воли и указу их царского величества на то поволить им не смел»²⁷. У него был готов и конкретный план бесконфликтного введения аренды: «во время съезду Рождественского учинит он о том с старшиною и полковники раду, и на той раде о тех арендах или о поборех помыслят накрепко и поставят намере и руками своими подпишут. Да и переде той рады разошлет он уневерсалы свои по всем городом и велит оголосить посполитому народу и спрашиват у них, аренда ль им будет лехче или поборы денежные на охочее войско с них збирать, и чтоб они к нему гетману писали о том подлинно и когда он так учинит, и от того де никакова поречения в народе не будет...»²⁸.

Следствием позиции Мазепы стало включение в Московские статьи второй статьи, которая практически полностью излагала план гетмана. «Великие государи их царское величество указали ему, подданному своему, во время съезду старшины, и полковников, и знатных войсковых товарищей в Батуриин о празднике Рождества Христова учинить раду и помыслить о той аренде накрепко не будет ли она посполитому народу малороссийскому тягостна и прежнему их

обыкновенно к нарушению. А прежде того съезду разослать по всем городам малороссийским універсалы и велеть объявить посполитому народу, чтоб они ему гетману объявили и дали о том писма за своими руками, что им лутче и сноснее, аренду иметь или поборы давать, да что они, гетман, и старшина, и полковники, и знатное войсковое товариство о том усует и из городов посполитой народ объявит, и о том писать ему, гетману, к ним великим государем»²⁹.

Уже в конце 1689 г. гетман провел совещание старшины об «отмене поборов денежных, об установлении аренд». В результате все полковники, сотники и войты подали прошение к государям царям и была получена государственная грамота по этому предмету³⁰. Но возобновление отмененных Голицыным аренд не могло произойти гладко.

Вопрос этот встал особенно остро во время восстания Петрика, когда его сторонники вместе с запорожцами выдвинули два экономических обвинения Москве, которые, по его мнению, наносили наибольший ущерб Украине: систему аренд и раздачу имений старшине. В Сечи поговаривали, что как только хан вернется из венгерской земли, запорожцы совместно с татарами устремятся на московские земли. В Гетманщине, мол, гольтьба сама старшин да арендаторов побьет, а вот царям за все неправды – счет предъявят запорожцы³¹. Сам Петрик тоже с ненавистью высказывался об арендаторах³².

Встревоженное восстанием Петрика петровское правительство, опасаясь срыва своих внешнеполитических планов на юге, обратилось к гетману за советом, нельзя ли нейтрализовать обвинения, из-за которых «происходят меж народом посполитым вопль и пререкания»³³.

Выполняя волю царя, Мазепа начал популистский опрос казачества, лучше ли ввести новую подать или наложить пошлину на шинки. В октябре 1692 г. на встрече с С. И. Языковым и дьяком В. И. Бобининым гетман объяснял, что «та аренда здесь в Малороссийских городах не так налогами своими народу есть тяжелоносна, как самым именем из давних времен (чаяти для того, что при польской державе жиды оною владели и многие вымышленныя отягощения чинивали) есть досадна и полна безчестья и хулы». Мазепа разослал универсалы, согласно которым полковники должны были также наблюдать, чтобы от аренд «чтоб досады людям не делалось». Кроме того, разрешалось каждому жителю свободное беспошлинное винокурение в случае крестин или свадьбы. Гетман также обещал, что он «с старшиною и с полковниками и со всеми войсковыми урядники, и за их посполитых людей ведомом, будем мыслити о ином способе на собрании денег на заплату вышепомянутому войску». А до конца года сохранялось старое положение вещей³⁴.

На Пасху, в мае 1693 г., в Батурине состоялся съезд всех полковников, которым было приказано взять с собой всю полковую старшину, городских урядников, знатное войсковое товарищество и мещан. На съезде обсуждался вопрос аренды. На здравые доводы, что аренда не вредит никому кроме шинкарей, но наоборот приносит большие доходы в казну, победили популистские лозунги, что «аренда издавна есть вещь ненавистная». Было решено заменить ее сбо-

рами с занимающихся шинкарным и винокурным промыслами. Через год следовало подвести результат этих новых сборов и принять окончательное решение³⁵. Аренда, таким образом, отменялась временно, как эксперимент.

Разумеется, очень скоро начали поступать сообщения, что при сборе денег с шинков возникали различные споры. В результате недобор по сравнению с арендой оказался очень значительным. На традиционном рождественском съезде старшины в 1694 г. Мазепа объявил, что опыт не удался, и спрашивал совета, как быть дальше. Было высказано предложение обратиться в Москву, чтобы царь присылал на содержание охотничьего войска и на другие военные расходы свою казну, как это бывало до аренды во времена Чигиринских походов. Мазепа не стал спорить и написал Льву Николаевичу Нарышкину. Официального ответа не последовало, но на словах ему намекнули, что в условиях, когда все налоги в Украине собирались исключительно гетманской администрацией и Москва никаких доходов не получала, то и просить о деньгах на содержание охотничьих войск негоже.

На Пасху Мазепа сообщил об этом ответе старшине. Та, поразмыслив, пришла к выводу, что следует снова вводить аренду. Она и доходов гетманской казне больше приносит, и не всех людей затрагивает. Иван Степанович для вида сопротивлялся, говорил, что, мол, опять запорожцы начнут кричать, что простой народ обижают. Старшина заявляла, что в самом Запорожье кошевой и куренные атаманы забирают себе треть доходов от вина. Но Мазепа все же настоял, чтобы во всех полках прошли обсуждения, чего придерживаться – налога или аренды. Единодушное мнение было за аренду. Именно такое прошение к царю и подал гетман³⁶. Аренда была восстановлена.

Такое отстаивание гетманом аренды далеко не случайно. Сохранились свидетельства старшины из его ближайшего окружения, а о том, что вплоть до 1708 г. аренда ежегодно давала 180 тыс. золотых (в сравнении, пошлина («мито») ежегодно давала 60 тыс. золотых. Один только Стародубский полк давал в год в казну 9 тыс. флоренов, а лично гетману 1 500 дукатов (1 дукат был равен примерно 8 золотым)³⁷.

Кочубей высказывал недовольство тем, что «скарб войсковый арендовый без надлежитого догляду... найдется, больше тое, видно, же гетманский скарб, а не войсковый...». Он предлагал вместо этого «отдати б его в казну монаршую для платы ратным людем, в Малороссии зостаючим». Очень примечателен следующий комментарий Кочубея: «Нехай бы хотяй в том оказалось владение великого государя над Малою Россиею!»³⁸.

С точки зрения понимания политики московских властей весьма любопытно то обстоятельство, что никакого противодействия (как мы видели, в отличие от других пунктов) не вызвало в 1689 г. требование Мазепы сделать любые земельные пожалования в Украине прерогативой исключительно гетмана. Ведь, по сути, речь шла о серьезном усилении внутренней власти гетмана, которая становилась в Украине, таким образом, верховной над властью старшины и русских воевод.

В статьях была подана просьба: «Покорно он, гетман, милости у великих государей просит, чтоб никому без иво, гетманских, листов и причинных писем жалованные их царского величества грамоты на села и мельницы были не даваны»³⁹. Мазепа пояснял, что многие приезжали в Москву и там «о трудной подлинный и непристойной себе маетности вашему царскому пресветлому величеству бьют челом. И потому челобитию одержав монаршеские грамоты, немалую нам вносят трудность и неналежную доуку, понеже под кем что подлинное или место к подпору потребное одержит то хто на то давное имеет право тотчас нам печально о том доучает, прося, чтоб то не было оделено. А тот, кто грамоту монаршескую жалованную имеет, тот неотступно доучает, чтоб по грамоте данное тотчас было ему отведено»⁴⁰.

Правительство Софьи, как ни странно, ничего опасного в этой просьбе для себя не усмотрело. Ответ, данный Мазепе, был полностью удовлетворительный и категоричный: «не давано и впредь давано не будет»⁴¹. Это положение без всяких споров и обсуждений вошло затем и в Московские статьи. «И великие государи, их царское величество, ево, гетмана, и старшину, и войско, и народ малороссийской пожаловали, никому малороссийских городов жителем своих царского величества жалованных грамот на села и мельницы без листов ево, гетманских, давать не указали»⁴².

Это положение сохранялось до конца правления Мазепы. Старшина в 1709 г. подтверждала, что свободными поместьями царь не распорядился, их жаловал гетман, а царь утверждал⁴³.

Мы рассмотрели только некоторые аспекты внутренней политики Ивана Мазепы. Однако и эти наблюдения позволяют лучше оценить его шаги по усилению государственной структуры Гетманщины, а также составить более полное представление о Мазепе – государственном деятеле.

¹ Источники малороссийской истории, собранные Д. Бантыш-Каменским и изд. О. Бодянским. – Т. 1 // ЧОИДР. – Кн. 2. – Отд. 1. – М., 1858. – С. 173.

² Здесь можно вспомнить высказывания старшины во время Бендерской комиссии 1709 г. Например, И. Ломиковский, Д. Горленко, Ф. Орлик, Ф. Мирович и К. Гордиенко заявляли: «досьгодні невідомі нам скриті думки й таємні наміри того самого нашого гетьмана» [См.: Возняк М. Бендерська комісія по смерті Мазепи // Мазепа: Збірник. – Т. 1. – Варшава, 1938. – С. 115].

Намек на недовольство самовластной политикой Мазепы просматривается и в Конституции Ф. Орлика: «Однак дехто з гетьманів Війська Запорозького захоплювали собі необмежену владу, геть потоптавши рівність і звичаї, і свавільно встановлювали отой закон: «Так хочю – так повеліваю» // Перша конституція України гетьмана Пилипа Орлика. – К., 1994. – С. 30.

³ Плохинский М. М. Гетман Мазепа в роли великорусского помещика. – Харьков, 1892.

⁴ Яковлева Т. Г. Гетьманщина в другий половині 50-х років XVII століття, причини і початок руйни. – К., 1998. – С. 411–418.

⁵ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные

- Археологическою комиссией. – Т. XI. – СПб., 1879. – С. 764.
- ⁶ Універсали Івана Мазепи (1687–1709). – Київ–Львів, 2002. – С. 379.
- ⁷ Тымовский М., Кеневич Я., Хольцер Е. История Польши. – М., 2004. – С. 188.
- ⁸ Боплан Г.Л. Описание Украины. – М., 2004. – С. 159.
- ⁹ См.: Яковлева Т. Г. Московські статті гетьмана Івана Мазепи // Український археографічний щорічник. – Вип. 10/11. – К., 2006. – С. 450–457.
- ¹⁰ См.: Приятель гетмана-злодея. Как Мазепа Петра к власти приводил // Родина. – 2007. – № 11. – С. 26–31.
- ¹¹ РГАДА. – Ф. 229. Малороссийский приказ. – Оп. 2. – Д. 57. – Л. 130.
- ¹² Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк–Київ–Львів–Париж–Торонто, 2001. – С. 134–143.
- ¹³ См.: Яковлева Т. Г. Богдан Хмельницький і рядове козацтво // Укр. іст. журн. – 1995. – № 4. – С. 56–67.
- ¹⁴ Універсали Івана Мазепи (1687–1709). – С. 52–53.
- ¹⁵ РГАДА. – Ф. 229. Малороссийский приказ. – Оп. 2. – Д. 57. – Л. 119–119 об.
- ¹⁶ Там же. – Л. 119 об.
- ¹⁷ Там же. – Л. 120.
- ¹⁸ Там же. – Л. 131 об.
- ¹⁹ Там же. – Л. 132.
- ²⁰ РГАДА. – Ф. 229. Малороссийский приказ. – Оп. 2. – Д. 57. – Л. 140 об.
- ²¹ Акты относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Архивной комиссией. – Т. V. – СПб., 1853. – № 158. – С. 189.
- ²² Універсали Івана Мазепи (1687–1709). – С. 61.
- ²³ РГАДА. – Ф. 229. Малороссийский приказ. – Оп. 2. Д. 57. – Л. 117.
- ²⁴ Там же. – Л. 117 об.
- ²⁵ Там же. – Л. 118.
- ²⁶ Там же. – Л. 118–118 об.
- ²⁷ Там же. – Л. 130 об.
- ²⁸ Там же. – Л. 131–131 об.
- ²⁹ Там же. – Л. 139–139 об.
- ³⁰ РГАДА. – Ф. 229. Малороссийский приказ. – Оп. 2. – Д. 204.
- ³¹ Соловьев С.М. История России с древнейших времен. – Т. 14. – М., 1962. – С. 502.
- ³² Там же. – С. 324.
- ³³ Источники малороссийской истории, собранные Д. Бантыш-Каменским и изд. О.Бодянским. – Т. 2 // ЧОИДР. – М., 1858. – С. 5.
- ³⁴ Там же. – С. 6.
- ³⁵ Там же. – С. 10–14.
- ³⁶ РГАДА. – Ф. 229. – Оп. 2. – Д. 59. – Л. 65–67.
- ³⁷ Возняк М. Бендерська комісія по смерті Мазепи // Мазепа: Збірник. – Т. 1. – Варшава, 1938. – С. 121.
- ³⁸ Источники малороссийской истории, собранные Д. Бантыш-Каменским и изд. О.Бодянским. – Т. 2 // ЧОИДР. – М., 1858. – С. 108.
- ³⁹ РГАДА. – Ф. 229. Малороссийский приказ. – Оп. 2. – Д. 57. – Л. 145 об.–146.
- ⁴⁰ Там же. – Л. 125 об.
- ⁴¹ Там же. – Л. 126.
- ⁴² Там же. – Л. 146.
- ⁴³ Возняк М. Указ.соч. – С. 122.

ЩЕ РАЗ ПРО ПЕРЕДУМОВИ ТА ПРИЧИНИ ПОВСТАННЯ ІВАНА МАЗЕПИ 1708 р.*

Дискусії, що розгорнулися в українській та зарубіжній історіографії останнього десятиліття довкола антиросійського виступу української старшини на чолі з Іваном Мазепою, ілюструють показову тенденцію: питання «зради» гетьмана, особистих міркувань чи то будь-яких інших суб'єктивних мотивів його вчинку вже майже цілком винесені за дужки наукового диспуту й полишені на поталу політичній кон'юктурі. Усе це, однак, не знімає з порядку денного «вічно актуальних» питань, серед яких хіба не перше місце належить визначенню причин та передумов мазепинського виступу. Позиція авторів щодо мотивів виступу Мазепа та його однодумців і до нині ділить цех істориків на різні табори, в залежності від того, що саме вони вбачають у них як вирішальний чинник. Те, що сучасниками сприймалося як одне ціле (характерно, що в політичній риториці власне мазепинської доби і передумови, і безпосередні причини його виступу злиті воедино), сучасний сциентистський науковий канон вимагає розкласти на окремі складові.

З початку 80-х років ХХ ст. однією з найбільш продуктивних пояснювальних моделей позиції та вчинків української правлячої еліти Гетьманату став базований на дослідженнях її світогляду та політичної програми концепт про захист старшиною своїх станово-корпоративних, а в тодішніх реаліях суспільного життя і державних прав і привілеїв, яким загрожували централістські та абсолютистські тенденції Росії. Ця лінія пояснення, розвинута головним чином в працях О.Субтельного, ілюструвалася численними аналогіями та порівняннями з ранньомодерної історії «малих держав» Центрально-Східної Європи. Пізніше версія О.Субтельного значною мірою модифікувалася й уточнилася новітніми розробками з історії міжнародних відносин гетьманату, його еліти та її відносин з Кремлем. Так чи інакше, але автори всіх подальших версій зосереджувалися на визначенні власне передумов того, що призвело до антимосковського повстання 1708 р.: тих тривалих в часі глобальних проблем, незгод і суперечностей, котрі виникали поміж інтересами оновлюваної Петром I Російської держави та автономною Гетьманщиною.

Натомість «за кадром» цих досліджень постійно залишається питання, що спонукало до повстання, так би мовити, «меншого масштабу» – безпосередні причини, котрі штовхнули Мазепу та його оточення на пошук нового протектора,

* Публікацію підготовлено за фінансового сприяння Канадського Інституту українських студій

спочатку пасивну, а згодом активну протидію російській політиці в Україні. Безпосередні причини невдоволення російською політикою мазепинський табір сформулював буквально при початку самого повстання у «війні маніфестів» – це стало не стільки консолідуючим фактором повстанців, скільки чинником їхньої самоідентифікації, позиціонування. З-поміж достатньо риторичних, за формою викладу, причин переходу на бік Карла XII було названо й цілком конкретні, що далі перекочували у практично всі пізніші за часом звернення: бажання росіян викоринити козацтво та його основні політичні та соціальні права, виселити «малоросів» та ліквідувати козацьке військо, перетворивши його на драгунські полки. Перший подібного роду документ, який містив кредо мазепинців – лист Мазепи до стародубського полковника Івана Скоропадського від 30 жовтня 1708 р. з поясненнями причин переходу на бік шведів, – змальовує перспективу реформування козацької служби російською владою як не тільки цілком реальну річ, а й як таку, що неодмінно призведе до повної ліквідації козацтва й перетворення «вільного лицарства» на солдатів: «не тилко от зычливыхъ пріятелей міючи тайные перестороги, лечъ и сами тое явными доводами відячи и совершенно вдаючи, же насъ, Гетмана, Енералную Старшину, Полковников и увесь войска Запорожского начал, врожонными своими прелестми хотят к рукамъ прибрати и в тиранскую свою неволю запровадити, имя войска Запорожского зглядити, а козаков в драгонію и салдати перевернути»¹.

Універсал Івана Скоропадського від 16 грудня 1708 р., розісланий у відповідь «мазепинским прелестям», намагався у не менш переконливому тоні спростувати ці відомості, твердячи, що «явная его мазепина неправда, для покрытя безбожной изміны вымышленная, будто бы онъ міль отъ Двору Царского Пресвітлого Величества перестороги, же хотятъ его всю Старшину Енеральную и Полковниковъ въ руки прибрати и въ неволю запровадити, а Козаковъ въ драгуны и салдаты устроити, народъ засъ посполитый поработити, албо за Волгу загнати, а нашъ край Великоросійскими людьми осадити»². Абсурдність цих чуток, згідно з думкою Скоропадського й старшин-лоялістів, є очевидною сама по собі, до того ж російський цар, як православний монарх, не може знехтувати вірною й добропорядною службою своїх підданих, чия відданість була засвідчена не тільки йому, а й його предкам. «А для чегожъ – продовжує універсал – бы такой невинный гнівъ на насъ завзяти и права наши ламати, а особливе выдаючи тое, же нашъ народъ Малоросійській до драгунской и солдацкой службы не способный, окромъ своего обыклого порядку козацкого, и для чегожъ такого прикладу не показано, не тылко надъ нашимъ народомъ, але и надъ слободскими въ Великоросійскихъ городахъ живучими козаками, где непременно оные удержуются при старожитнихъ своихъ обыкlostяхъ и отправуютъ козацкую, а не драгунскую службу»³. Аби надати більшої вірогідності своїм аргументам, Скоропадський навіть наводить докази причетності самого Мазепи до проектування реформи під час Жовківської наради, демонструючи тим самим неправдивість слів гетьмана–«зрадника», який «для приватной треклятой своей чести умышленной, хотячи отчизну нашу въ такой лябиринтъ и спустошене привести»⁴.

Сюжети довкола «учинения казакам регулярства» привертали увагу авторів перших узагальнюючих праць з історії України. Автор «Краткого описания о козацком малороссийском народе» безпосередньо пов'язував «мазепинское злоумышление» з бажанням Петра I навчити українських козаків регулярній службі, чому гетьман чинив активний опір⁵. Пізніше цю версію підхопив Дмитро Бантиш-Каменський, «История Малой России» якого категорично відносила чутки щодо запровадження «регулярства» на рахунок «ложных слухов», що їх зловісні гетьманські підручні поширювали в народі⁶. Дещо критичніше, але з незмінним наголосом на мазепиній підступності, коментував конфлікт російського уряду з українською старшиною Микола Маркевич. Аналізуючи причини «зради» гетьмана, він ставив на перше місце легенду, згідно з якою на одному з бенкетів Петро I заявив, що хоче перетворити козаків на солдатів і у відповідь на заперечення Мазепи схопив його за вуса, промовляючи: «Нет! Пора уже мне за вас приняться!». Утім, на його погляд, цей сюжет, неодноразово переказуваний оповідними джерелами й історичними дослідженнями, навряд чи мав місце. Посилаючись на твори сучасника тих подій Феофана Прокоповича, Маркевич ставив під сумнів ініціювання реформи російською стороною, більше того – за свідченням Нордберга, Мазепа сам пропонував залучити козаків до регулярної служби, на що цар відповів відмовою. Не вдаючись у глибше розв'язання проблеми, Маркевич розцінив політику гетьмана як спробу налаштувати «народ против народа», що цілком логічно вписувалося в образ злостивого гетьмана-«зрадника».

Уперше від такої трактовки відмовився М. Костомаров, показавши обставини виникнення цих чуток і той реальний ґрунт, на якому вони ширилися. Опрацьовуючи документи Колегії іноземних справ та Імператорського кабінету, вчений натрапив на цілу низку різного роду згадок про наміри царя запровадити серед козаків «регулярство», які передували подіям повстання 1708–1709 рр. Якщо частина з них у вигляді натяків і окремих висловлювань самого гетьмана або прибічної старшини була відома історикам і раніше, то тепер до неї долучилися фрагменти листування Мазепи з канцлером Г. Головкиним з літа 1707 р., в яких ішлося про існування офіційного царського указу «об устройении козаков подобием слободским полков». Очевидно, Костомарову не вдалося повною мірою розшифрувати контекст цієї згадки, хоч він інтуїтивно відчув, що «Мазепе в это время, как видно, запахло чем-то очень плохим – возможностью потерять гетманство»⁷. Отже, ажіотаж, викликаний чутками про реформу, мав цілком реальне підґрунтя, підтверджене, хоч і не зовсім виразно, листуванням Мазепи з офіційними російськими урядовцями.

На жаль, спостереження Костомарова в подальшому не були розвинуті ані українською, ані російською історіографією і, не дійшовши остаточного висновку, так і лишилися на рівні коментарів до історичних реалій⁸. Як не дивно, але й історична наука в діаспорі, абстрагована від радянських ідеологічних штампів, не аналізувала версії Костомарова, продовжуючи й донині буквально тлумачити чутки про реформу як цілком реальні наміри Петра I обернути козаків у солдати⁹.

Найраніші згадки щодо спроб царського уряду реформувати козацьке військо вперше фіксуються дуже пізнім джерелом – листом гетьмана Пилипа Орлика до митрополита Рязанського Стефана (Яворського) від 12 липня 1721 р. – й, отже, не є прямими. Змальовуючи картину визрівання невдоволення російською політикою під час Північної війни, Орлик згадував про лист стародубського полковника Івана Чарниша, надісланий Мазепі з-під Гродна восени 1705 р., де на зимівці перебували Київський і Прилуцький полки. Переглядаючи цю кореспонденцію, тодішній генеральний писар, знайшов «в писме /.../ заключенную копію указу царского величества, которымъ будто определено было тые два полки городовые Киевскій и Прилуцкій, подъ комендою Димитріа Горленка бывшіе, посылать в Прусы, ради наученія и устроенія ихъ въ регулярные драгунскіе полки»¹⁰. Пізніше, по приїзді до гетьманської ставки, цю інформацію підтвердив «при инныхъ реляціяхъ» і сам прилуцький полковник Д. Горленко, «опасаяся, чтобы его съ полками теми въ Прусы не послано и въ драгуны не устроено, чимъ бы онъ подвигнулъ на ненависть и вражду противъ себе целое войско, что отъ его початокъ того регулярного строю учинялся, притворилъ себе якуюсь болезнь и подъ покривкою оной упросилъ себе у генерала Рена отпускъ»¹¹.

Далі, під 1706 р., Орлик згадував про якісь загрозливі наміри росіян з приводу листів княгині Дольської, після прочитання яких Мазепа сказав: «знаю я самъ барзо добре, что они и о васъ думаютъ и о мне: хотятъ меня уcontentовать княженіемъ римскаго государства, а гетманство взять, старшину всю выбрать, города подъ свою область отобрать и воеводъ или губернаторовъ въ нихъ постановить; а когда бы спротивилися, за Волгу перегнуть и своими людьми Украину осадить»¹².

Однозначно визначити джерельну цінність цих повідомлень важко. З одного боку, Орлик входив до небагатьох гетьманських «конфідентів», з якими Мазепа ділився найпотаємнішими міркуваннями, а отже, й різного роду секретною інформацією. Безумовний доступ до останньої він, як випливає з того ж листа, мав і як генеральний писар, і часто навіть як особистий секретар гетьмана. З іншого боку, лист до Яворського написаний через 15 років після подій, що не могло не відбитися на ненавмисному перетлумаченні деталей і фактів, їхньому викладенні у довільній послідовності, словом, фіксації в манері, властивій не суворому канону офіційного документа, а швидше мемуарного жанру. Не слід забувати й про загальний тон листа, його спрямованість. Пишучи до Яворського, Орлик через компроміс і примирення з Петром шукав можливостей повернутися в Україну, що пояснює передусім той набір фактів, які фігурують у листі. У своїй сукупності вони мусять розкрити причини не стільки мазепинського виступу, в якому Орлик відводить собі досить пасивну роль, скільки причини загального невдоволення «малоросійським» народом російською політикою: знущання російських офіцерів над козаками, використання їх на роботах, що не личать лицарському стану, презирливе ставлення до старшин тощо.

Перелічення подібного роду випадків передає атмосферу невпевненості й страху, яка наростала в настроях і керувала поведінкою власне самого Мазепи

та його оточення. Так, після «дискурсу» з кн. Меншиковим під час банкету в Києві влітку 1706 р., коли підпилий царський фаворит привселюдно радив гетьманові розправитися з непокірними старшинами «преразили тые слова страхомъ сердце слышавшихъ и частое было роптаніе и переговоры между полковниками ...»¹³.

Хронологічно наступна, вже пряма вказівка на наміри Петра I щодо реформування всього козацького війська, датується в орликовому листі влітку 1707 р. «Прибывши Мазепа въ Киевъ и выпровадивши государя царевича въ путь свой къ Смоленску, возвратился самъ до Батурина, и тамъ нисколько дней переживши, восприялъ походъ паки къ Киеву, для доконченя фортецы Печерской, где получили указъ царского величества о устроении козаковъ, подобіємъ Слободскихъ полковъ, въ пятаки, который такъ устрашилъ и раздражилъ былъ всіхъ полковниковъ и старшину, что ціле отчаявшись своихъ волностей, ни о чомъ инномъ не говорили, токмо что тотъ выборъ пятаковъ, степень есть до устроения въ драгуны и солдаты, для чого много роптали и часто собиралися до обозного енералного Ломіковского, а наипаче повседневно до полковника Миргородского, у которого и о способахъ обороны своей совітовали, и пакта Гадяцкіе читали (курсив наш – О.С.)»¹⁴. Уперше ці події були прокоментовані у згаданій монографії М.Костомарова, якому, окрім листа Орлика, були відомі й інші документи. Передовсім ідеться про лист Петра I до Мазепи від 10 серпня 1707 р. з розпорядженням, «дабы вы по обнадеживательному слову к нам о кумпаниях, во всех Малороссийских палках конечно нынешне(й) осенью и зимою определение учинили и неотложно к будущей кумпании оным готовы были, ибо из нынешних некумпанейских ничего добра, разве худа есть, понеже не имеючи определенного жалованья, толко на грабеш и тот час домой уйдут»¹⁵. Про деталі цього «устроения» та якийсь спеціальний указ з цього приводу тут не йдеться. Цар згадував про реформу як про факт, що вже обговорювався з гетьманом («по обнадеживательному слову»), лише черговий раз спонукаючи його до реальних дій.

22 серпня Мазепа в своїй відповіді обіцяв «с всяким тщательным прилежанием ... старатися, дабы тот премошный вашего царского величества указ самым совершенством исполнен был»¹⁶, пишучи того ж дня канцлеру Г.Головкіну листа у зовсім іншій тональності. Після повідомлення про царський указ городових полковників гетьман зазначав, що, докладаючи всіх зусиль до його виконання, старшини «не отрицаются, токмо трудность в том усмотревают, что в указе его царского величества изображено, дабы тая компания чрез осень и зиму устроена конечно была и к будущей кампании выготована, а войско рейменту моего всю осень здесь на фортификации Печерской проживет», що зашкодить козацьким господарствам, утруднюючи підготовку до наступного походу. «Над то и в том узнают не меньшую трудность, что всякому з них полковнику надобно полк свой увесь в поле выпровадити, товариство, кони и оружье пересмотрети и разсудително войско перебрати, хто будет угоден, а хто негоден до компанийской службы... И разсуждают они, полковники, что лутче б было, когда бы весною повеленное устроивалось»¹⁷.

Фактично, цими двома звітками, які мають автентичне походження, й обмежуються всі прямі відомості щодо реформи козацького війська 1707 року. Їх аналіз та інтерпретація почасти унеможлиблюються через лапідарність самих повідомлень, а надто – відсутність у нашому розпорядженні тексту царського указу «об устроении кумпаний». Якщо в листуванні Петра I та російських урядовців цей документ не згадано ані до, ані після серпня 1707 р., то на його реальне існування вказує посилання на текст указу Мазепи, що знайомив з ним полковників¹⁸.

Відносно легше прокоментувати власне саму модель і сутність реформи, якій присвячено спеціальну публікацію автора¹⁹. Обставини вироблення її задуму тісно пов'язані з контекстом воєнно-політичної ситуації 1706–1707 рр. В очікуванні шведської інтервенції Петро I скликав у грудні 1706 р. в м. Жовкві представницьку військову раду, яка розробила план майбутніх дій. Стратегія кампанії передбачала активний захист кордонів і територій, який базувався на використанні властивостей досить протяжного в географічному відношенні театру воєнних дій у поєднанні з ударами головних сил російської армії. Втягуючи противника в глиб своєї території, його поступово виснажували й, переходячи в слушний момент у контрнаступ, розбивали²⁰.

Усе це породжувало необхідність докорінної реорганізації управління як російськими військами в Україні, так і військовими ресурсами самої Гетьманщини. Царським указом від 29 січня 1707 р. Дмитру Голіцину велено «ведать (к) белгородскому розряду Киев и все замки в черкасских городех, в которых русские люди, и для того из Белгорода надлежит быть вам в Киев, к будущему лету приготовление учинить, и к нам писать, а имянно во управлении артиллерии и магазинов»²¹. У березні того ж року голові Військового приказу Т.Стрешневу наказувалося «князь Дмитрия [Голіцина – О.С.] ... за честь города Киева писать Воеводою Киевским, а не Белгородским; а ведать и Белгород со всем разрядом ему же, и Киев с прочими замками Черкасскими возьми в разряд»²². За слушним спостереженням П.Мілюкова, в цій реформі, окрім переведення військової влади з Малоросійського приказу до Розрядного й, по суті, створення нового військового округу, «мы видим дальнейшую централизацию военного управления»²³. Унаслідок цього в руках київського воєводи зосереджувались основні функції управління не тільки продовольчими складами й магазинами, арсеналами й фортецями, а й мобілізаційними ресурсами Севського, Білгородського розрядів і військ, розташованих на території Гетьманщини. З точки зору тодішньої управлінської логіки та традицій, це було безпрецедентним кроком, адже Гетьманщина фактично вперше виводилася з-під прямого управління своєї «профільної» установи (Малоросійського приказу), з якої вона контролювалася протягом усього попереднього періоду.

«Устроение регулярства», плановане реформою, передбачало «перебор» найкраще підготованих і озброєних реєстрових козаків, котрі могли б служити у гетьманському війську на постійній основі. Це давало можливість відокремити справді боєздатну частину козацького війська від незаможної й соціально

нестабільної «голоти», яка в умовах майнової диференціації козацького стану вже не могла справно нести військову повинність. Парадоксальність ситуації полягала в тому, що приблизно подібні наміри устроєвих реформ виношувалися ще напередодні другого Кримського походу 1688 року самим гетьманом Мазепою²⁴. Як свідчить статейний список посольства Ф.Шакловитого, Мазепа, аби якимось призупинити розклад козацтва, котре продовжувало лишатися основою державного ладу й війська Гетьманщини, збирався поділити реєстр на дві частини, з яких одна б складалася з більш заможних і досвідчених козаків («полки малороссийские городовые, домовые, старые полные»), здатних самостійно відбувати військову службу, а інша – лишалася б «по берегу» Дніпра, виконуючи допоміжні завдання й при необхідності роль резерву²⁵. Посилення реєстрового війська, яке могла принести така реформа, спільно з нарощуванням чисельності війська найманого, котре в кількох війнах проти Туреччини переконливо засвідчило свою боєздатність, допомогло б створити в Гетьманщині досить боєздатну армію. Можливо, Мазепа виступив з такою пропозицією й на Жовківській раді наприкінці 1706 р. В універсалі гетьмана Івана Скоропадського з грудня 1708 р., зокрема, згадано, що «по его жь (Мазепа – О.С.) доношеню, въ Жовкві, (вказано – О.С.) жебы по давному звичаю и постановленю учинити реєстровыхъ козаковъ, котрые бы въ войско ходили, и за тое зъ войскового скарбу плату брали, а иншіе которые бъ не были въ реєстрі, домовство управляли»²⁶.

Утім, після проведення організаційних реформ початку 1707 р., котрі звели над Україною новий російський адміністративний «дах», значно вищий від гетьманського, такого роду зміни навряд чи могли влаштувати Мазепу. Будь-які зміни в козацькому стані після заснування Української дивізії й фактичного зосередження адміністративного та оперативного управління в руках київського воєводи, навіть якщо вони не мали принципового, модернізаторського характеру, віщували для гетьмана лише втрату контролю над військом і перетворення його в подальшому на складову частину російської армії. Приклад Слобідської України, на який посилався в своєму листі Орлик, порівнюючи заснування там «кумпаний» з гетьманською Україною, був у свідомості старшини загрозливим симптомом, пересторогою.

Страх в очікуванні змін можна значною мірою пояснити ще й через статус тих об'єктів, навколо яких він виникав і поширювався. Ще в період свого визрівання з військово-служилої групи до масштабів стану наприкінці 16 – на початку 17 ст. козацтво відчувало хронічну загрозу своєму існуванню. Навіть після утвердження його частини на державній (реєстровій) службі в Речі Посполитій дамоклів меч ліквідації «вільного лицарства» з усіма його вольностями та привілеями лишався цілком реальним не тільки для старшинської верхівки, а й для рядового товариства. Своєрідним перетином, «вузлом напруги», цих фобій і побоювань було питання реєстру, котре гаряче дебатовалося впродовж усієї першої половини 17 ст., ставши перманентною причиною практично всіх антиурядових козацьких повстань. Уже перші генеральні ради повстанського війська під проводом Богдана Хмельницького,

зібрані наприкінці травня – на початку червня 1648 р. під Білою Церквою, зробили домагання збільшення реєстру одним з провідних соціальних гасел війни²⁷. Коронний уряд добре усвідомлював, що задоволення цієї вимоги лише на деякий час може призупинити повстання, в кінцевому результаті лише розпаливши апетити «черні». Власне, це й підтвердилося подальшими подіями: у перших козацьких вимогах фігурувала цифра у 12 000, тоді як уже на зустрічі з польськими комісарами в лютому 1649 р., котрі мали дозвіл уряду на 12 000 – 15 000, Хмельницький заявив, що «нашо їх (козаків – *О.С.*) так мало писати, коли їх може бути на сто тисяч; тільки їх буде, колько захочу»²⁸. Проводжаючи розгублених парламентарів, гетьман сумнівався в можливості замирення, «якщо козаки не погодяться на 20 000 чи 30 000 реєстрового війська»²⁹.

Складність і навіть небезпечність кількісного збільшення реєстру однак дуже швидко стала проблемою й для гетьманської влади. Ще на початку повстання Хмельницький не квапився з укладанням козацьких компутів, аби до них не потрапили залежні селяни Тишкевичів та Вишневецьких, з якими повстанське керівництво проводило переговори, сподіваючись на магнатську підтримку. Справжнім головним болем виявилось укладення першого в історії Гетьманщини повномасштабного реєстру – Зборівського. Фіксована кількість козаків у ньому – 40 000 осіб – означала неминуче викреслення, «виписування» решти понаднормових. Практично всі антигетьманські повстання, котрі спалахнули після листопадової Корсунської ради 1649 р., за своєю суттю були виступами покозачених, яким відмовили у внесенні їх до реєстру³⁰. Ще страшнішою загрозою для влади Хмельницького виявилася Білоцерківська угода 1651 р., котра визначила майже половинне скорочення кількості реєстрових. Навіть після Переяславської угоди з її максимальним розширенням козацького війська до 60 000 чоловік укладення нового «чистового» варіанту реєстру оминалося старшиною під усіма можливими приводами.

Як не дивно, але утвердження козацької держави, а разом і панівного місця в ній самого козацького стану не пододало в його середовищі комплексу «соціальної загроженості». Цього разу йшлося вже про ті страхи й фобії, котрі прямо конотують з описаними нами вище реаліями мазепинської доби. Смерть Богдана Хмельницького, котра стала першим прецедентом зміни політичної влади в гетьманаті, збіглася з планами Кремля щодо розширення московської військової присутності в Україні, збільшення прерогатив воєводської влади, встановлення жорсткішого контролю над місцевими фінансами тощо³¹. Уже з жовтня 1657 р. до прикордонних воєвод стали доходити відомості про скликання в окремих полках «чорних рад», на яких оголошувався царський наказ про направлення в Україну військ князя О.Трубецького та воєвод, «которым быть в наших городех, и хочет царское величество у нас воли наши подломать и привести нас по своему изволенью, и хочет с нас подати всякие имать... с аранд, и с мельниц... и быть Войску Запорожскому только десетмя тысячам, а что затем черкас... будет, и тем черкасам быть в мещанех, а *будет не похотят, в драгунех, и в солдатех* (курсив наш – *О.С.*)»³². За кілька місяців

звістки про царський указ щодо майбутньої служби козаків під «московськими капітанами» вже жваво обговорювалися на стихійних радах по обидва боки Дніпра й стали, в кінцевому підсумку, рушійною силою антимосковської війни під проводом Івана Виговського.

Як бачимо, фобія ліквідації «славного лицарства» з'являлася в масовій свідомості і ставала гаслом у політичній боротьбі, військовому протистоянні в кризові моменти козацької державності. На початку XVIII ст. загроженість традиційного козацького війська була автоматично сприйнята правлячою елітою як загроженість усього політичного устрою України, як початок зміни всієї моделі влади, суспільних відносин, структур суспільного побуту взагалі.

Значною мірою гострота відчуття небезпеки цих змін, активний опір ним частини старшини й згодом напружене очікування простолюдом пояснюється надзвичайно тісним зв'язком військової організації суспільства з іншими його інститутами – устроєвою моделлю держави, її територіальною організацією, владною вертикаллю тощо. Очікування змін у цих сферах упродовж кількох років та ще й в умовах Північної війни саме по собі породжувало гнітючу атмосферу, що таїла в собі вибухонебезпечні елементи. Зауважимо, що коли сприймати реконструйовану Миколою Андрусяком хронологію стосунків польського короля Станіслава II Лещинського з Мазепою, які власне й виносили українсько-шведський таємний союз, одразу привертає увагу той факт, що їх поживалення припало якраз на час після обнародування царського указу про «устроение кумпаний», себто на осінь – зиму 1707 р.³³

Таким чином, саме спроби російського уряду провести реорганізацію козацького війська в 1707 р. стали остаточним поштовхом і однією з головних причин для пошуку гетьманом Мазепою та його однодумцями нового протектора. Реформування козацької служби загрожувало не тільки політичному впливу еліти Гетьманщини, а й вибухом невдоволення серед самих козаків. Швидше за все її відкладення спричинило невдоволення полковників і старшини, які Мазепа у цитованій вище відповіді Головінкіну обтічно пояснив неслухняністю моменту, організаційними труднощами тощо. Підтвердження цьому є і в листі до малоросійського поспільства гетьмана Івана Скоропадського від 16 грудня 1708 р., в якому йшлося, що «лечь гды Панове Полковники и Старшина о томъ почали просити, жебы тое отложено, теды присланъ знову инный Его Царского Пресвітлого Величества Указъ, жебы того, по общему прошенію нашему, занехано»³⁴. Очевидно, Петро I справді не наважився перевести свої плани в дійсність, керуючись чи то побоюваннями опору з боку козацької еліти й, можливо, самих козаків, чи то швидким наближенням шведської армії, котра могла б захопити гетьманське військо зненацька, під час комплектування виборних «кумпаний», послабивши таким чином оборону західного напрямку.

Від кінця 1707 р. ми не маємо жодної прямої чи опосередкованої згадки про долю реформи. Мовчанка джерел щодо неї, втім, протривала недовго. Відколи проекти нового впорядкування реестру зникають з офіційного листування, вони

постають у цілком новій іпостасі в розпал мазепинського повстання восени 1708 р. На кінець 1708 р. завдяки згадкам у «війні маніфестів» реформа козацтва набула мало не апокрифічного характеру, міцно закріпившись у риторичному арсеналі мазепинської партії як один з найбільш убивчих і переконливих доказів порушення «старожитних прав і вольностей» Москвою. Прикметно, що в цій ролі загроза впровадження «регулярства» продовжувала використовуватися і в подальшому, ставши яскравою компонентою ідеології мазепинців. Так, у листі до Скоропадського кошового отамана Юсифа Кириленка від червня 1710 р. ворожість російських царів до Гетьманщини виявлялася передусім у тому, що «як городовыхъ козаков волочачи по Ифлянтах, по Казанях, по Полци и по Литве, едних умисне для уменшеня народу нашего запропастила, других до последнего знищеня припровадила», намагаючись насамкінець обернути козаків на солдатів³⁵. Широковідомі «Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького», укладені поміж старшинами-емігрантами й новообраним гетьманом Пилипом Орликом у Бендерах у квітні 1710 р. у вступній частині описували підступність російського уряду, котрий навзаєм справедливого відзначення вирішив «перетворити козаків на регулярну армію, підкорити своїй владі міста, відмінити права і вольности, знищити з коренем Військо Запорозьке»³⁶.

¹ Маркевич Н. История Малой России. – М., 1842. – Т. 4. – С. 218.

² Там само. – С. 250.

³ Там само.

⁴ Там само. – С. 251.

⁵ Краткое описание о козацком малороссийском народе и о военных его делах, собранное из разных историй иностранных... чрез бунчукового товарища Петра Симоновского, 1765 года. – М., 1847. – С. 121.

⁶ Бантыш-Каменский Д. История Малой России. – К., 1993. – С. 390.

⁷ Костомаров Н. Мазепа. – М., 1992. – С. 179.

⁸ Уманец Ф.М. Гетман Мазепа. Историческая монография. – СПб., 1897. – С. 212–213, 397.

⁹ Пор.: Борщак І. Мазепа. Людина й історичний діяч // Записки НТШ. – Львів, 1933. – Т. 152. – С. 26; Крупницький Б. Гетьман Мазепа та його доба. – К., 2001. – С. 139; Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк – Київ – Львів – Париж – Торонто, 2001. – С. 245–246; Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку 18 ст. – К., 1994. – С. 24.

¹⁰ Лист Пилипа Орлика до Стефана Яворського (1721 р.) // Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку 18 ст. – К., 1994. – С. 159.

¹¹ Там само. – С. 160.

¹² Там само. – С. 162.

¹³ Там само. – С. 164.

¹⁴ Там само. – С. 167.

¹⁵ Письма и бумаги императора Петра Великого (далі – ПИБ). – СПб., 1912. – Т. 6. – С. 44.

¹⁶ Там само. – С. 287.

¹⁷ Там само. – С. 288–289.

¹⁸ На актуальність віднайдення оригіналу указу й з'ясування його змісту вказував свого часу В.Горобець: Горобець В.М. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I. – К., 1998. – С. 57–58. Цілеспрямована евристична робота з пошуку документа автора цих рядків у російських архівах наразі не дала жодних результатів. Прикметно, що реєстраційні матеріали Малоросійського приказу не містять інформації щодо висилки до гетьмана протягом весни – літа 1707 р. посланців чи кур'єрів з царськими розпорядженнями (Російський державний архів давніх актів. – Ф. 229. – Оп. 2. – Кн. 102–103), що може опосередковано вказувати на те, що відповідний указ про реформу був виданий в обхід Малоросійського приказу, безпосередньо з похідної царської канцелярії. Утім, навіть такий фундаментальний корпус петровських документів, як «Письма и бумаги Петра Великого», в рамках якого зібрано джерела з різних фондів та архівосховищ, не має цього документа й навіть опосередкованих згадок про нього.

¹⁹ Сокирко О. Козацьке військо під прицілом модернізації // Соціум: Альманах соціальної історії. – К., 2003. – Вип. 2. – С. 101–116.

²⁰ Гербильский Г.Ю. Русско-польский союз и Жолковский стратегический план // Полтава. К 250-летию Полтавского сражения: Сб. ст. – М., 1959. – С. 80–82.

²¹ Бумаги императора Петра I. – СПб., 1873. – С. 83.

²² Голиков И.И. Деяния Петра Великого, мудрого преобразователя России... – М., 1837. – Т.3. – С. 228.

²³ Милуков П. Государственное хозяйство России в первой четверти 18 столетия. – СПб., 1905. – С. 261; Щербина В. Два київські генерал-губернатори першої половини 18 в. // Записки історичної секції Всеукраїнської Академії наук. – К., 1925. – Т. 19. – С. 80.

²⁴ Докладніше про контекст цих заходів: Сокирко О. Гетьманщина під царським скіпетром (військове будівництво в Україні другої половини 17 – початку 18 ст.) // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. – К., 2003. – С. 305–307.

²⁵ Востоков А. Посольство Шакловитого к Мазепе в 1688 г. // Киевская старина. – 1890. – № 5. – С. 214–215.

²⁶ Маркевич Н. Указ. соч. – С. 257.

²⁷ Документи Богдана Хмельницького 1648–1657 рр. – К., 1961. – С. 38–39; Документы об Освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. – К., 1965. – С. 72.

²⁸ Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы. – М., 1954. – Т. 2. – С. 119.

²⁹ Там само. – С. 121.

³⁰ Там само. – С. 264; Степанков В.С. Антифеодальна боротьба у роки Визвольної війни та її вплив на формування української державності (1648–1654 рр.). – Львів, 1991. – С.91.

³¹ Яковлів А. Московські проекти договірних пунктів з гетьманом Ів. Виговським // Записки НТШ. – Львів, 1933. – Т. 152. – С. 119–122.

³² Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб., 1863. – Т. 4. – С. 29.

³³ Андрусяк М. Зв'язки Мазепи з Станиславом Лещинським і Карлом XII // Записки НТШ. – Львів, 1933. – Т. 152. – С.42–45.

³⁴ Маркевич Н. Указ. соч. – С.257.

³⁵ Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. Інститут рукопису. – Ф. 8. – Спр. 1827. – Арк. 149 зв.

³⁶ Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького між ясновельможним паном Пилипом Орликом, новообраним гетьманом Війська Запорозького, та між старшиною..... // Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Історія української конституції. – К., 1993. – С. 26.

СУМСЬКИЙ ПОЛК ТА ПОДІЇ СІВЕРСЬКО-СЛОБОЖАНСЬКОГО ПОХОДУ КАРЛА XII

Питання участі слобідських козацьких полків у подіях кінця 1708 – початку 1709 рр., пов’язаних з воєнно-політичним виступом гетьмана І. С. Мазепи, залишилося ледве не поза увагою більшості вітчизняних та зарубіжних дослідників. Складається враження, що ці військові формування ледве не стояли осторонь російсько-шведсько-українського конфлікту, хоча Сіверсько-Слобожанський похід війська Карла XII та гетьмана І. С. Мазепи відбувався в прикордонній смузі між Гетьманщиною та Слобідською Україною та безпосередньо на території «московських» козацьких полків – Сумського та Охтирського.

На нашу думку, з’ясування ставлення населення Слобідської України, передусім козацької верстви, до антимосковського «зриву» гетьманців та ступінь його участі у зазначених подіях становить значний інтерес. Цей заселений українцями край становив значну частину України і, незважаючи на наявність кордону, був тісно пов’язаний з Наддніпрянською Україною економічними, культурними та політичними зв’язками. Окрім того, Слобідська бригада становила значну військову потугу, і залучення 3,5 тис. «виборних» козаків (не рахуючи резервів) на той чи інший бік конфлікту давало суттєві переваги.

Для того, щоб давати оцінку настроям, що панували в 1708–1709 рр. на Слобожанщині та в Сумському полку зокрема, необхідно зробити екскурс в недалеке минуле. Варто відзначити, що, зважаючи на обставини утворення та окремішній від решти українських земель статус, Слобідська Україна завжди була притулком для радикальних елементів та різного штибу опозиціонерів до гетьманської влади. Тут переховувалися насамперед ті, хто орієнтувався в своїй діяльності на Москву. Однак вихід з-під юрисдикції гетьманської влади аж ніяк не означав повної покори владі московській: задля збереження свого особливого статусу проміжної ланки між гетьманцями-реєстровцями та московськими служилими людьми, слобідське козацтво перманентно заявляло про своє «іноземство». Відстоювання своїх «вольностей» виявлялося також у численних конфліктах з московськими поміщиками та служилими людьми на кордонах полкового регіменту. Найбільш характерною була боротьба Сумського полку за т. зв. «присеймівські сотні», яка розпочалася ще в 1676 р. У 1686 р. до юрисдикції сумського полковника були віднесені слободи Кобилки, Кариж, Глушкове, Любимівка, Худяківка, Саліївка, Коров’яківка, Лежеч за попами, Тьоткіне, Летучівка, Вир та Глушець¹. Протягом 1696–1698 рр. конфлікт із

поміщиками м. Путивля переріс у відкриту збройну боротьбу, призупинити яку вдалося лише завдяки втручанню центральної влади². Попри все, протистояння зберігалось ще до середини 1720-х років.

Однак чи не найбільшим подразником для слобожан були місцеві царські воєводи, що призводило до збройних заворушень, як у випадку зі сумським воєводою Умаєм Шамордіним в 1661 року³.

Порубіжне слобідське козацтво, перебуваючи між Москвою та неспокоїною Гетьманщиною, майже завжди вело подвійну гру і під час соціально-політичних потрясінь могло виступити проти центрального уряду, як це сталося 1668 року, коли воно підтримало І. Брюховецького та С. Разіна. У Слобідській Україні, що страждала від воєводської сваволі, в березні того року спалахнуло повстання в Харківському полку, а пізніше – в Острогозькому. Спокуса звільнитися з-під московської залежності або принаймні позбутися опіки приказних була досить сильною, проте певний досвід дав можливість сумському полковнику Г. Кондратьєву, що потайки контактував з повстанцями, вчасно зорієнтуватися у ситуації та вийти сухим із води. Звичайно, що певні огріхи йому були прощені, а про підтримку в критичний момент урядових сил у Москві згадували не лише у 1668–1669 рр., а й значно пізніше.

Наприкінці XVII – на початку XVIII ст. прикладом для наслідування у повсякденному житті для слобожан виступала не напівазійська Москва, а, безумовно, блискучий гетьманський двір з його європейським етикетом та церемоніями. Тут варто згадати про повальне «ушляхетнення» слобідської козацької верхівки, яке виявилось у замовленнях панегіриків, «парсун», вигадуванні гербів, колекціонуванні коштовного посуду, зброї тощо. Урядовий перепис рухомого та нерухомого майна харківського полковника Федора Донця, здійснений на поч. XVIII ст., зафіксував у останнього разом із полковницьким перначем наявність бунчука – виключно гетьманського клейноду⁴. Подібну відверту зухвалість могли собі дозволити хіба що самовпевнені і незалежні від ясновельможного слобідські полковники.

На відміну від гетьманської старшини, яка наприкінці XVII – на початку XVIII ст. боролася за збереження своїх прав, слобідська старшина, завдяки своїй «вічній уособленості» та схильності до авантюриництва, домоглася розширення власних повноважень: у 1706 р. вийшов царський указ, відповідно до якого по слобідських полках скасовувалися воєводи і вся влада передавалась полковникам⁵. Водночас, декларована козацькою старшиною відданість цареві не завжди відповідала дійсності: варто лише згадати про зв'язки сумського полковника Гарасима Кондратьєва з опозиційними гетьманами Брюховецьким і Дорошенком, конфлікти з Многогрішним і Самойловичем та яскраво виражені претензії на гетьманську булаву.

З огляду на перехід у найближчому майбутньому гетьмана І. Мазепи на бік шведського короля Карла XII, поведінку слобідської старшини щодо його «зради» та подальшої діяльності екзильного гетьмана П. Орлика можна визначити як зовні цілком прихильну до царського уряду. Декларація лояльності була тоді явищем звичайним і в переважній більшості випадків не

відповідала дійсним настроям, що панували у середовищі козацтва та інших верств населення Слобожанщини. Невдоволення політикою центрального уряду посилювалося з початком Північної війни: грамотою від 18 лютого 1700 р., надісланою з Розрядного приказу на ім'я полковників Сумського полку Гарасима та Андрія Гарасимовича Кондратьєвих наказувалося «Сумскаго Черкасскаго полка быть в конной службе казакам указанному числу 1230 человек»⁶.

Коментуючи участь слобідських козаків у війні за «австрійський спадок» (1740–1748), Д. Багалій справедливо і влучно зазначив: «Їм треба було виступити в похід за гряницю Росії і прийняти участь у боротьбі за австрійську спадщину, підтримуючи право Марії Терезії; до сього діла у них було стільки інтересу, скільки до позаторішнього снігу...»⁷. На нашу думку, подібними словами можна охарактеризувати й ставлення слобідського козацтва до подій, що розгорталися далеко на півночі на самому початку московсько-шведської війни. Це був перший бойовий конфлікт (особливо його початковий період), який прямо не стосувався слобідських полків і України загалом.

«Бойове хрещення» сумців у Північній війні розпочалася з т. зв. Свейського (Лівонського) походу до Лівонії. Слобідські козаки, як ніхто інший, ідеально підходили для військових конфліктів низької інтенсивності та здійснення рейдів у ворожому заплілі. У період «малої війни» 1701–1704 рр., вони брали найактивнішу участь у бойових діях, відзначившись у битвах під Ерестфером (1701) та Гумельсофом (1702). На відміну від московських офіцерів і солдат, старшинам і козакам українських полків, які впродовж осінньо-зимових рейдів і походів відігравали роль основних ударних сил і в результаті бойових дій та несприятливих погодно-кліматичних умов втратили чимало коней, нагород не передбачалося – царські урядовці вирішили, що з них достатньо і трофеїв, здобутих у Лівонії⁸. 1701 року в Москві було карбовано першу з 25-ти російських медалей, запроваджених Петром I, присвячену перемозі під Ерестфером⁹. Однак про нагородження нею бодай козацької старшини нічого не відомо.

Козаки, які повернулися з Лівонського походу, «объявили там во всеуслышание, как зло и презрительно обращались с ними великороссийские войска, как они отнимали у них взятую на войне добычу, били, топили в воде. Это обращение так подействовало на малороссиян, что некоторые из малороссийского посольства даже стали переходить на сторону шведских войск»¹⁰.

Після виводу 1704 року з Лівонії Сумський полк було відряджено на придушення Астраханського бунту (1705–1706). Невдовзі, захищаючи власні інтереси, слобожани взяли участь в урядовому Донському поході проти булавінців. 8 червня 1708 р. у нічному бою під Валуйками Сумський полк, оточений близько 20 тис. повстанців, втратив полковника і більше 300 козаків¹¹. Можливо саме цей факт зумовив вкрай низьку бойову активність сумців під час Сіверсько-Слобожанського походу шведсько-українського війська.

1708 року гетьман І. Мазепа уклав таємну угоду з Карлом XII, в якій певна увага приділялася слобідським козацьким полкам. На жаль, оригінальний документ першого україно-шведського договору не опублікований, оскільки, скоріше за все, не зберігся. Справа в тому, що радник королівської похідної канцелярії Олаф Гермелін, колегіальний професор Дерптського університету до війни, автор найважливіших державних актів, спалив польову канцелярію того самого дня, як тільки йому стало зрозуміла очевидність поразки шведів у Полтавській битві. Крім того, одразу ж після битви король наказав генералу Левенгаупту негайно знищити архів, щоб запобігти його захопленню московською стороною¹². Незважаючи на це, угоду можна реконструювати на основі авторитетних джерел. Одним з таких документів виступають спогади шведського «анонімного майора», додані до мемуарів офіційного шведського історіографа Г. Адлерфельда («Воєнна історія Карла XII»), які вийшли друком французькою мовою в Амстердамі 1740 р. Невідомим автором напевно виступає Петро Шоенстрем – секретар похідної королівської канцелярії. В своїх спогадах він подав наступне. Одна із статей угоди передбачала, що «шведський король може зробити зимовий постій у тій провінції [Сіверщині – *О.К.*], доки Мазепа збере все козацьке військо та прихилить на свій бік білгородських [слобідських – *О.К.*] козаків, як також донських козаків, що також були незадоволені тиранською московською владою, тому що цар поступово позбавив їх привілеїв». Згідно з іншою статтею, гетьман мав приєднатися до королівського походу на Москву зі слобідськими й донськими козаками, а також поставляти провіант шведському війську «з України та Слобідщини, найбільш родючих у всьому світі»¹³. П. Шоенстрем згадував і про умови українсько-польського договору І. Мазепи з королем Станіславом Лещинським, укладеним майже одночасно з українсько-шведським. Однією з його умов було залучення до цього союзу слобідських, донських козаків та хана калмиків Аюки¹⁴. Отже, виходячи з вище наведеного, можна стверджувати, що Слобідська Україна в планах гетьмана посідала не останню роль, а саме як джерело надходження продовольства та додаткової військової сили. Варто зауважити, що, навіть до приходу шведської армії, московські частини в Україні своїми грабунками, підпалами, побоями та гвалтуваннями нагадували радше карну експедицію, аніж союзне військо. Отже і сподівання гетьмана на невдоволеність слобожан московською владою аж ніяк не є дивним.

Планам гетьмана І. Мазепи не судилося здійснитися через низку причин, у т.ч. через зраду частини старшинської верхівки. На поч. XVIII ст. в Україні вже сформувалася стійка промосковська партія з числа генеральної старшини. Власне це була не класична політична партія з певними програмними поглядами на подальшу долю України, а своєрідний «гурток» царських угодівців і підлабузників, які діяли, нехтуючи інтересами України, виключно заради можливості вислужитись і збагатитися. До змови проти гетьмана І. Мазепи, окрім його найближчого оточення, залучається й слобідська старшина в особі охтирського полковника Федора Перехреста, який після одруження з багатоговдовою почав іменуватися по жінці Осиповим¹⁵.

На початку 1708 р. генеральний суддя Кочубей написав донос на гетьмана – «за рукою своєю, все лжи превосходящую, сказку». Доправити пасквіль до Москви взявся Петро Янценко (Яценко, Яковлев) – «человек худородный, з жида перехрест»¹⁶. За дорученням генерального судді, полтавський полковник І. Іскра 13 лютого 1708 р. на р. Коломак зустрівся з охтирським полковником і попросив щоб той повідомив про «зраду» Мазепи київського воєводу Д. Голіцина. Не зволікаючи, Осипов виконав прохання донощиків і особисто передав донос князю Меншикову (за даними Філарета – 10 лютого 1708 р.)¹⁷.

Стародубському полковнику І. Скоропадському «со товарищи» гетьман доручив переконати царя передати «кривдників для слідства в Київ»¹⁸. Петро І, який на той час ще довіряв І. С. Мазепі, вирішив покарати змовників, зібравши їх до купи. 5 березня він наказав графу П. Головкіну письмово подякувати Осипову та Іскрі і запросити їх для нагородження за вірну службу. Майже одночасно Мазепа послав за Іскрою та Кочубеєм посиленій козацькій загін, але ті вже встигли сховатись у Осипова в Охтирському полку. Нарешті 18 квітня донощики були зібрані у Вітебську. Першого на допит взяли саме Осипова. Оцінивши ситуацію, він повністю видав своїх спільників, а невдовзі взагалі відмовився від знайомства з Кочубеєм. Наприкінці місяця відбувся суд, і змовники були покарані. Винятком був охтирський полковник, який не тільки «викрутився немов вужака», а ще й «за оказанную верность» отримав похвальну грамоту, яку цар повелів виголосити по всій Україні та безпосередньо у слобідських полках¹⁹. Пізніше, у 1711 р., Ф. Осипова призначили слобідським бригадиром. Драпічництво (здирство), підлабузництво, хабарництво та зрада взагалі були притаманні всім поколінням Перехрестів-Осипових, про що красномовно свідчать численні приклади, наведені у працях Д. І. Багалія та Є. Альбовського²⁰.

Направлення доносу за посередництвом слобідського старшини було певною перестраховкою – «московські» полки не підпадали під гетьманську юрисдикцію, а оперативність доведення інформації вказує на те, що слобожани швидше засвоїли уроки московської політики та права: згідно з «Соборным уложением» 1649 р. донос офіційно заохочувався, а замовчування відомостей про «державну зраду» вважалося карним злочином.

Про безумовну підтримку царату з боку слобідських урядовців не можна твердити однозначно. Наприклад, ми не маємо жодного повідомлення про подібну ганебну поведінку родини сумських старшин Кондратьєвих, утім як і про їх особливе «усердіє» стосовно блокади непокірного Запоріжжя, чий отаман Кость Гордієнко поділяв погляди гетьмана Мазепи. Цей факт пояснюється тим, що кожний слобідський полк в особі полковника чи родинного клану самостійно обирав пріоритети у визначенні друзів та ворогів, покровителів і спільників, як, власне, самостійно будував свої взаємини з владою. Не викликає сумнівів той факт, що перший сумський полковник Гарасим Кондратьєв добре знав гетьмана І. С. Мазепу. Адже останній отримав свою булаву значною мірою завдяки зусиллям Кондратьєва та охотницьких полковників. На початку серпня 1687 р., посланий воєводою Неплюєвим, передовий загін сумського

полковника Кондратьєва, до якого приєдналися частини Пешковського та Апостола, нейтралізував гетьманича Г. Самойловича та його сердюків²¹. Натомість, завдяки підтримці І. Мазепи, Сумський та Охтирський полки були врятовані від повного розгрому татарами в бою 16 травня 1689 р. під Чорною Долиною під час другого Кримського походу. За досить короткий час у перебігу жорсткого бою зі 1500 чоловік, що налічувалося в обох полках, залишилося заледве 150 козаків²². Як писав автор «Історії Русів», наслідки могли б бути ще трагічнішими, «коли б гетьман після нагального й слізного прохання тих полковників не послав у рятунок кілька піхотних сердюцьких полків»²³.

До цього варто додати, що Кондратьєви перебували у добрих стосунках з відомими старшинськими родами Гетьманщини, більшість з яких у свій час була прихильниками І. Мазепи. Родинними зв'язками сумські полковники були пов'язані з Велецькими та Скоропадськими²⁴. Андрій Гарасимович був одружений (напевно другим шлюбом) з внучатою племінницею полковника І. Скоропадського Оленою Михайлівною. Їхня донька вийшла заміж за вихідця з Гетьманщини підпрапорного та сумського полкового суддю В. Савича²⁵. Іван Андрійович (син А. Г. Кондратьєва) був одружений на доньці гетьманського старшини М. Миклашевського, а своїх доньок згодом повідавав заміж за «знатного товариша», колишнього мазепинця А. Гамалію та за бунчукового товариша А. А. Марковича. За невідомими нам зв'язками, Іван Іванович Кондратьєв доводився небожем (напевно внучатим племінником) Д. Апостола²⁶. Одружений на Кондратьєвій, П. Полуботок отримав маєток у с. Михайлівці Сумського полку. Під час арешту в 1723 р., завчасно попереджені Полуботком члени родини встигли знищити частину його паперів, а решту вивезли в далеку від Глухова Михайлівку²⁷.

Окрім цього, прибічниками І. Мазепи було чимало родичів сумської старшини: швагер полковника Андрія Кондратьєва лубенський полковник Дмитро Зеленський, син білопільського сотника С. Куколя Федір, що служив писарем при гетьманській канцелярії та був у таборі Карла XII. Під час Полтавської битви Ф. Куколь разом з Лизогубом з'явився до Апостола, а потім до Скоропадського. Це стало причиною того, що навіть у 1720 р. тривало слідство і в маєтностях Куколів робилися обшуки²⁸.

Старшини Сумського полку, об'єднані навколо клану Кондратьєвих, декларуючи лояльність до царського уряду, не виявляли надмірної активності проти гетьманців. Напевно, якщо вони щось і знали про наміри мазепинців, то не подавали виду перед царем та його урядовцями. Однозначно стверджувати про їх залучення до кола прихильників І. Мазепи не можна, проте ряд фактів наводить на таку думку.

Антишведські та антигетьманські настрої в середовищі сумського козацтва суттєво поглибилися взимку 1708–1709 рр. з огляду на каральні шведські експедиції та масові репресивні заходи, що здійснювалися московською стороною проти мазепинців.

З поступовим наближенням до України шведського королівського війська, бойові дії Північної війни кінця 1708 – початку 1709 рр. відбувалися вже у

безпосередній близькості, а той на території Сумського козацького полку та прилеглих до нього гетьманських і слобідських полків.

Замість того, щоб іти на Новгород чи Москву, несподівано для всієї Європи та гетьмана І. Мазепи, Карл XII вирушив на Україну. Проминувши Стародуб, ставка Карла XII розмістилася в с. Гірках на березі р. Десни. Сюди ж прибув і гетьман з частиною вірного йому війська. Московське військо рухалося майже паралельно королівським частинам, прикриваючи напрямом на північний схід. 27 жовтня 1708 р. царю стало відомо про перехід Мазепи на бік шведів, а вже 30 жовтня в с. Погребках відбулася військова рада, на якій було прийнято рішення захопити гетьманську столицю Батурина допоки шведи ще знаходяться за Десною.

Об'єднавшись із гетьманом, король приймає рішення негайно форсувати Десну. Місцем переправи він обрав ділянку ріки поблизу с. Мезина, що знаходилося на відстані поприща (одноденного переходу) від основних московських сил. Переправі намагався перешкодити загін генерала М. Алларта. Із незначними втратами шведи форсували досить серйозну перешкоду і рушили в напрямку ворога на Чапліївку. Захопивши її, шведське військо стало поспіхом гатити підмерзле болото, яке пролягло на шляху до Батурина. Від Лушників до Обтова у важкопрохідному місці було зроблено греблю завдовжки з кілометр. Природні перешкоди та удари московських частин катастрофічно уповільнили просування королівського війська та вірних І. Мазепі частин.

Утрата оборонної лінії на Десні змусила царську армію відійти через села Макове і Слоут на Глухів. При цьому загін Меншикова наражався на небезпеку бути відрізанам від основних сил. Однак царський урядовець уже 31 жовтня опинився під стінами Батурина. Жорстка й кровопролитна оборона гетьманської столиці тривала з 24 жовтня до 2 листопада 1708 р. Лише через зраду І. Носа, який показав таємний хід у місто, фортецю було захоплено. Квітуче місто дощенту знищили і спалили, а по Сейму ще довго пили трупи мирних батуринських мешканців. Загальна кількість українських жертв за даними різних джерел становила 11–12,5 тис. осіб²⁹. Необхідно відзначити, що тактика «спаленої землі» широко застосовувалася московським командуванням. У листі до Б. Шереметева від 5 вересня 1708 р., надісланого з Мигновичів, Петро І рекомендував: «Извольишь отписать Аларту, чтоб когда станет отступать, то б все строение везде жег, город и деревни... Так же и в своей дивизии чинить изволь». 19 вересня було надіслано аналогічну вказівку відносно сотенного містечка Стародубського полку Почапа, «понеже сей городок плох и лутче при случае сжечь»³⁰. Подібні заходи перманентно здійснювалися на шляху просування королівських військ у напрямку до Полтави, що призводило до антимосковських виступів з боку місцевого населення та його поблажливого ставлення до шведів на початковому періоді їхнього Сіверсько-слобідського походу.

6 листопада 1708 р. у Глухові цар влаштував імітацію обрання гетьмана, яким було призначено Івана Ілліча Скоропадського. Місцєблюститєль патріаршого

престолу, галичанин за походженням Стефан Яворський та деякі єпископи 12 листопада виголосили І. Мазепі анафему.

Прибувши 7 листопада до Батурина, король та гетьман застали суцільну руїну, згарище та гори трупів. Втрати людей, артилерії, значних запасів продовольства та фуражу були не виправними. Відгомін батуринської різанини докотився й до Сумського полку. Захоплений в полон 2 листопада 1708 р. генеральний гарматний осавул Фрідріх Кенігсек, один з керівників героїчної оборони Батурина, помер від ран по дорозі до царської ставки. Однак йому й після смерті не дали спокою: спочатку тіло колесували в Конотопі, а потім його голову з виколотими очима «на столп каменном також на шпичу желізную воткнуно» в Сумах³¹. Подібною акцією московська влада намагалася залякати населення та запобігти можливим виявленням лояльності до «зрадників». Однак виникає запитання: чому голову генерального старшини привезли саме до Сум? Можливо, що до царського уряду дійшла певна інформація про приховану підтримку сумцями опального гетьмана. Низка подій, що відбувалися впродовж листопада-грудня 1708 р., можуть слугувати певним підтвердженням цього припущення. Але про це йтиметься нижче.

Після Батурина шведи зупинилися на кілька днів у Городищі, щоб зібрати розтягнуту на марші армію. Зима, що насувалася, змусила короля подбати про зимові квартири, і армія вирушила через Дмитрівку на Ромни, зайняті 18 листопада 1708 р. Майже одразу 4 шведські полки з маршу захопили Гадяч. Стрімкими ударами шведи просувалися територією Гетьманщини, впритул підійшовши до кордону зі Слобожанщиною. Район базування королівської армії обмежувався Прилуками, Ромнами, Гадячем, Лубнами та Лохвицею, що зумовлювало розпорошеність армії на площі 50 верст у ширину і 70 у довжину. В стратегічному відношенні вибір цього району для вілтер-квартир навряд чи був удалим. Перебуваючи в глибині України, шведи віддалялися від Дніпра, втрачали зв'язок зі своїми частинами в Польщі та потрапляли в ізольоване становище. Розпорошеність шведської армії зумовлювалася двома обставинами: неможливістю розквартирувати напередодні зими в одному чи двох містах більш ніж 30-тисячну армію та необхідністю розмістити полки на значній території, оскільки єдиним джерелом забезпечення військ провіантом і фуражем були реквізиції за рахунок місцевого населення. Шведам не вдавалось утримувати під своїм контролем усі поселення, розташовані між крайніми пунктами дислокації їхніх військ. Не знайшли вони на цій території і спокою від виснажливих переходів і безперервних сутичок, а також статок у продовольстві, на який вони так розраховували. Керівник московського Посольського відомства Г. І. Головкін так писав про становище шведів у середині грудня 1708 р.: «... принужден он (Карл XII – *О.К.*) всю свою армию з превеликою трудностию в самом стеснении держать, которого мы непрестанно партиями докучать не оставляем, ибо мы от него меньше двух миль с кавалериею нашею стоим»³². Шведам не давали спокою не тільки «летючі» загопи зі складу регулярних драгунських полків Петра I, а й козаки та населення прилеглих територій Слобожанщини та Гетьманщини.

Для переважної більшості населення України Північна війна була незрозумілою і чужою. Ставлення до шведсько-українського війська мешканців міст і сіл у листопаді 1708 р. було нейтральним або навіть прихильним. Як відзначає словацький посол євангелічного синоду до Карла XII, учасник Сіверського походу і автор «Подорожнього щоденника» Данієл Крман, 16 листопада 1708 р. мешканці придеснянського с. Лукнова «пригостили свого воєводу (І. Мазепу – *О.К.*) й короля хлібом і сіллю, рибою, медом і сиром. Король Карло, шануючи народний звичай, щиро прийняв ці дари і перед очима гостителів відломив хліб і їв, закушуючи іншими дарами цієї країни»³³.

Натомість ставлення місцевого населення до особового складу московської армії з самого початку просування шведів Україною було вкрай негативним. 1708 року на всіх українців без винятку було навішано ярлики «мазепинців», «зрадників» і «запроданців». Це давало привід показати істинну личину «братерської любові». Царські частини, що навіть просто проходили через міста і слободи, завдавали великих утисків їх мешканцям – захоплювали провіант і фураж, грабували та били козаків і простий люд. Поширеною стала вже згадувана практика «випаленої землі», коли напередодні приходу шведських частин москвинами знищувалися запаси продовольства та фуражу, а будівлі спалювалися. Про подальшу долю місцевого населення царські урядовці й думати не хотіли. Показовим щодо цього були спалення сіверянського м. Почепу та с. Хоружівки на слобідському прикордонні. За таких умов почастишала кількість сутичок з московськими вояками, в яких брали участь не лише місцеве цивільне населення, а й козаки. Останні знаходилися на межі відкритого збройного виступу.

Застосовуючи кордонну стратегію, Петро I на шляху шведської армії розташовував посилені гарнізони, які прикривали напрямок на північний схід у глиб етнічних московських земель. Розташовані по українських містах і селах московські гарнізони мали підтримувати «прихильний настрій для царя»³⁴, проте у більшості випадків стосовно місцевого люду їхні функції зводилися до ролі жандармів і потенційних катів. Особливо це стосувалося прифронтової смуги, де залякане щодо неприйняття шведів на постій населення автоматично наражалося на конфлікт з королівськими частинами. Фортеці Сумського полку вже в середині листопада готуються до можливої оборони: населення ховає найцінніше майно в цитаделях, а гарнізони намагаються нашвидкуруч привести до ладу укріплення.

Для більш оперативного управління своєю армією царський уряд налагодив дієвий зв'язок між цивільними та військовими установами. Після подій, пов'язаних із відступництвом від нього І. Мазепи, Петро I планував перевести «всю армію» до Сум, де хотів розмістити «гаупт-квартиру». Організація надійного поштового сполучення між гетьманськими та слобідськими містами, «которая бы могла быть в корреспонденции писем без задержания», була доручена «новообраному» гетьману І. І. Скоропадському. З огляду на відсутність урядового фінансування останній був змушений зобов'язати

місцеві козацькі та цивільні уряди і навіть духовенство сплачувати певну суму коштів на утримання поштової служби³⁵.

Як вже зазначалося, московське військо постійно базувалося на схід від району дислокації шведів, прикривало підступи до Білгороду та Курська, діючи за принципом кордонної стратегії. Як тільки на Десні кіннота виявила напрямок ворожого руху, Петро перемістив головні сили на південь. 16 листопада з Глухова він вирушив на Нову Слободу і Путивль, надіславши відповідний наказ князю М. М. Головкіну: «А мы отсель с своим полком пойдём к Путивлю, куда и вам надобно идти не мешкав»³⁶. Вирушивши 18 листопада з Путивля через с. Красне ставка прибула наступного дня до Тернів. 20 листопада вона передислокувалася до с. Хоружівки, куди зі Смілого прибули частини О. Меншикова, який доповідав Петру I: «Шведов счастливо отбили и гнали с полмили, и с четыреста взяли; обоз весь в передместье взяли. И потом, ради некрепости места, жителей выпустили (вигнали. – *О.К.*) в ыньяя городы». Хоружівку було пограбовано, про що писав сам Петро I: «Сего часу в местечко Оружовку мы приехали, где зело довольно обрели хлеба в скирдах стоячего. И понеже оное место Гамалеево (Антон Андрійовича. – *О.К.*), который с Мазепою у Шведов, ... оной хлеб велите брать. Буде же вам не надобно, то мы велим оной зжечь. Также и вина сыскали бочек с 30, которое також надобно взять». Того ж дня Петро наказав Б. Шереметеву «со всею пехотою иттить к Сумам будущего утра или до света, куда и мы завтра пойдём»³⁷. У Вільшані 22 листопада цар був присутнім на богослужінні у Миколаївській церкві, а потім обідав у маєтку судді Сумського полку Івана Пустовойта. 23-го числа в Марківці проводиться військова нарада. Б. Шереметеву, що перебував зі своїми частинами у Вірах, було наказано «пехоте всей стоять в Лебедине, в Михайловке, в Межиричах». До Лебедина, як однієї з найпотужніших сотенних фортець Слобожанщини, вирішено було перебазувати і штаб самого царя³⁸. З приводу дня народження О. Меншикова генерал Брюс влаштував тут феєрверк, а з Путивля прибули дружини царя та іменинника. Затримавшись через гучну гулянку, 26 листопада 1708 р. цар прибув до Лебедина. Звідси він зробив короткий перехід до Веприка, де оглянувши московську кінноту і гарнізон у 1500 осіб, повернувся до Лебедина. У ці дні він написав листа до сотника та козаків Котельви, в якому вихваляв їхню вірність і стійкість у боротьбі проти «невірних» козаків³⁹. Виконуючи рішення військової ради, московські частини Алларта розмістилися в Кризі, а генерал Інфлянт з 4 драгунськими полками прикривав рух піхоти до визначених містечок і сіл Лебединщини.

У листопаді цар відвідав Хоружівку Охтирського полку, розташовану в 4 верстах від полкового міста. Тут знаходився дерев'яний міст через Ворсклу на шляху до Лебедина: аналізуючи дії шведів, цар планував організацію прикриття напрямку на Білгород і Москву⁴⁰. Відвідував Петро I також с. Михайлівку Лебединської округи, де, згідно з переказами, спостерігав за стратою козаків-мазепинців, яких повісили на дубах і заборонили місцевому населенню знімати трупи допоки не розсиплються кістки.

Як зазначалося, опорними пунктами для московської армії в ці місяці стали Білопілля, Віри, Суми, Лебедин, Михайлівка, Межиріч та Охтирка. Дії Петра I у відповідь на перехід до шведів частини козацтва на чолі з гетьманом можна назвати блискавичними. За короткий період було написано значну кількість указів і листів до українських полковників і духовних осіб. В указі, надісланому від 27 листопада 1708 р. з Лебедина на ім'я полтавського полковника І. Левенця, передбачалося, що у випадку шведської облоги Полтави князю О. Волконському наказано «с Великороссийскими и с Слобоцкими полками итти в случение к вам». Однак наступного дня цар вирішив посилати лише Волконського, «а вместо ево посадить слобоцких Черкас (слобідських козаків. – *О.К.*) тысяч две», оскільки з Інгрії додатково викликалися 2 кінних і 6 піхотних регулярних полків⁴¹.

Поєднуючи пусті обіцянки й відверте улещування з терором, цар домігся того, що українське населення залякане й обдурене, позбавлене об'єктивної інформації про істинні наміри гетьмана Мазепи, залишалося в більшості пасивним до його виступу. З боку сотень Сумського козацького полку та його найближчих сусідів, вражених присутністю великої кількості московських частин, батуринським погромом, а невдовзі і лебединською різаниною, шведам було вчинено суттєвий спротив. Як вже згадувалося вище, 19 листопада, коли до сотенного містечка Сміле Лубенського полку, розраховуючи на зимові квартири підступили три кінних і один піхотний королівський полки, козаки та міщани відмовилися впустити їх. Меншиков та генерал Ренне, довідавшись про це, на чолі драгунських полків поспішили до Смілого і разом з козаками та мешканцями завдали шведам поразки: близько 500 чоловік було вбито, а 400 потрапили у полон. Увесь шведський обоз став трофеєм московських частин⁴².

Карл XII, дізнавшись про поразку своїх підрозділів, направив каральний загін під орудою полковників Дукера і Таубе, який форсованим маршем підійшов до Смілого. Використавши відхід Меншикова, шведи знову підступили до містечка Смілого, але й цього разу його жителі не впустили їх. Щоб виграти час до можливого підходу московського загону, вони пішли на хитрість. До шведського полковника Дукера прибула делегація від міщан і просила його затриматися на одну добу, щоб сміляни могли краще підготуватися до зустрічі шведського війська. Полковник погодився. Сміляни ж тієї ночі (на 21 листопада) з протилежної сторони міста впустили московський загін. На світанку разом із солдатами жителі міста здійснили вилазку і завдали шведам відчутних втрат. Через деякий час до Смілого підійшли головні сили Карла XII. Московський загін відступив, а з ним пішли і мешканці. Шведи зайняли Сміле, але не знайшли там жодної живої душі. Пробувши там добу, вони залишили місто і підпалили його. Царський офіцер Воронов, який прибув до Смілого після цих подій, писав про його стан: «А местечко Смелое выпалено все, дворы и гумна, а я стал в замку, а в замке халуп пять осталось, а в слободах халуп и гумен нет, а фуражу никакого нет». Після відходу шведів почали повертатися жителі міста

і взяли за його відбудову. З маршу шведська армія зайняла і село Хоружівку, яке за наказом короля було остаточно дограбоване⁴³.

Через деякий час після погрому Смілого шведський загін полковника Дукера зробив спробу оволодіти Недригайловом. Надвечір 30 листопада 1708 р. розвідувальний кінний загін в кількості 50 чол. підійшов до міста. Шведи спішилися і стали вимагати від козаків та мешканців щоб ті їх пустили до Недригайлова. Одержавши рішучу відмову, вони від'їхали, але через півгодини їм на допомогу прибуло 1500 кіннотників полковника Дукера. Московських військ у містечку не було. «И прежде стрельбы говорили они шведы недрыгайловским жителям, когда они от них ушли в замок, чтобы их пустили в тот замок, а сами б вышли, и обещали им, что ничего им чинить не будут». Підготувавшись до оборони, захисники попередили королівських солдат, «что их в город не пустят, хотя смерть примут». Відкривши вогонь, шведи кинулися на штурм міста. Захисники відповіли вогнем зі своєї зброї і почали лаштуватися до рукопашного бою. «И те слова шведы выслушав, стали ворота рубить, потом по них в город залп дали, а по них шведов из города также стреляли и убили шведов десять человек. И они шведы, подняв тела их, от замка отступили, и стали на подворках и церкви и дворы все сожгли». Близько 2 години ночі з 30 листопада на 1 грудня 1708 р. недригайлівський воевода Фрол Висковатий послав місцевого священника Андрія Олександрова до Лебедина, і він повідомив про те, що трапилося, фельдмаршалу Б. Шереметєву. Спаливши передмістя, королівський загін відступив від Недригайлова⁴⁴. На його подальшому шляху були сплюндровані навколишні села, зокрема Вільшана. Ієромонах Іосаф записав: «Року 1708 шведы конные й пешие всю слободу Ольшану разогнали, а козаки баталь чинили з шведами до самого Городища й пощады не было от шведа никому»⁴⁵.

Подібні сутички з просуванням військ Карла XII територією нинішньої Сумщини тривали й надалі. Просте населення дуже часто захоплювало у полон поодиноких шведських вояків і переправляло їх до штаб-квартири Петра I, чому сприяли щедрі обіцянки царя. За полоненого генерала була обіцяна винагорода у 2000 крб., за полковника – 1000 крб., за інших офіцерів – згідно з їхнім чином, за рядового – 5 крб., за вбитого шведа – 3 крб.⁴⁶. Однак, як-то кажуть, обіцянки – цяцянки: як написано в «Історії Русів», українці отримували «платню, спершу грішми по кілька карбованців, а опісля – по чарці горілки з привітанням: «Спасибо, Хохленок!»⁴⁷.

Під час різдвяного посту до кінця грудня 1708 р. у Лебедині знаходилася головна царська штаб-квартира. За місцевими переказами, цар зупинивсь у будинку лебединського сотника Татарчука, що знаходився в межах «великого осадного города» біля церкви Преображення Господнього (там, де зараз знаходиться будинок пожежної команди. – *О.К.*)⁴⁸. Разом з Петром прибули Меншиков та гетьман Іван Скоропадський.

У цей час в Україні старшин і козаків, запідозрених у прихильності до гетьмана, та тих, хто не з'явився на Глухівську раду для «обрання» Скоропадського, заарештовували та гнали в Лебедин на допити, якими

безпосередньо керував петровський поплічник О. Меншиков. Провини заарештованих встановлювались у відповідності до зізнань кожного, а зізнання добувались у відповідності до «Соборного уложения» 1649 р., тобто ступенями і за порядком – канчуками, батоном і розпеченим залізом, яким повільно проводили по тілу людини від чого шкіра кипіла і здіймалась пухирями. Той, хто проходив одне випробування, переходив до іншого, а хто не витримував, того вважали за винного і страчували.

На думку сучасного українського історика С. О. Павленка, на страту до Лебедина в основному були доставлені непокірні сердюки і компаніїці з-під Десни та з Новгород-Сіверського. Почувши про перехід Мазепи на бік Карла XII, 800 компаніїців, які переправлялися через Десну з московським генералом М. Інфлянтом, повернулися до гетьмана. До цих «зрадників» Петра I слід додати ще й 200 волохів, які повернулися з-під Новгород-Сіверського. Їхній перехід у табір мазепинців відбувався, напевно, не безкровно. У всякому разі, полковник А. Танський, прибувши в район розквартирування московських військ, спромігся зібрати під свою команду лише незначну кількість волохів другої половини свого полку⁴⁹.

У центрі Лебедина на майдані біля Преображенського храму кати (передусім Меншиков. – *О.К.*) рубали голову старшині, козакам, а також жінкам і дітям, запідозреним в прихильності до мазепинської партії⁵⁰. Стинання голів та вішання людей було для Меншикова «за іграшку» – колесування, четвертування і саджання на палю стало його звичним ремеслом. Як повідомляє невідомий автор «Історії Русів», «потерпіло таким чином людей, що не перейшли тих проб тортурами, до дев'яти сот. Число се може бути приблизене, але, судячи з кладовища, відлученого від християнського і відомого під назвою «Гетьманців», треба думати, що зарито їх тут чимало. І якщо в народі прославляється той великодушністю, хто зневажає страхіття і небезпеку, то вже немає для тих і титулів, хто був зряддям і учасником лебединських тиранств та звірячих лютоостей, що жахають саму уяву людську»⁵¹. Орієнтовно в Лебедині загинуло близько 900 чол., в т. ч. і делегація від Запорізької Січі, послана до царя. Сучасний історик С. Павленко серед репресованих мазепинців, урядників та членів їх родин називає наступні імена: Яків Яременко (закатовано 1709 року), Прокіп Іваненко (1708), Н. Лютий (11.1708–1709), Опоченок (11.1708), Григорій Пархомов (01.1709), запорізький отаман Тимофій Полугер, посланець гетьмана до І. Скоропадського (11.1708), Трохим Васильович Троцина (29.11.1708 – 12.1708)⁵². Усього за підрахунками свідка подій і хроніста Петра Крекшина протягом листопада 1708 – липня 1709 рр. в Україні «изменников до тридцати тисяч порублено»⁵³.

За вироками, винесеними у Лебедині, велику кількість «мазепинців» і членів їхніх родин було заслано до Сибіру. На тих, хто залишився в Україні, на довгі роки було накладено особливу податкову повинність – т. зв. мазепщину, скасування якої, згідно зі свідченнями щоденника генеральної канцелярії 1722–1723 рр., добивалася від російського уряду козацька старшина⁵⁴. Мазепинці, що не зазнали прямих репресій всіляко утискалися, насамперед у майнових

питаннях. Так, граф П. Головкін привласнив собі ґрунти «зрадника» і родича сумських полковників Кондратьєвих Дмитра Зеленського на прикордонні Сумському полку та Гетьманщини в селах Костянтинівка та Хоружівка⁵⁵.

До Лебедина на поклін цареві збігалися козацькі старшини, в т.ч. і ті, хто брав участь у виступі гетьмана Івана Мазепи. Для залагодження негативного резонансу, викликаного на Україні лебединською різаниною, цар «великодушно» прийняв генерального хорунжого І. Сулиму, полковника Д. Апостола та деяких інших старшин, які небезпідставно підозрювались у довірливих стосунках з І. С. Мазепою.

Управлінська діяльність царської штаб-квартири в Лебедині була спрямована передусім на те, щоб не дати шведам можливості повернути на північний схід у напрямку Москви. З Лебедина відряджалися розвідувальні партії, розсилалися нові накази, догани та заохочення. До проведення розвідувальних акцій залучалися козаки і міщани Сумського полку. 24 листопада мешканці сотенного містечка Межиріч Іван Дадосі і Левко Кошман були відряджені в район розташування шведів, і, повернувшись, доповіли, що Карл XII перебуває в Ромнах, а «под Гадячем на реке После греблю раскопали, понеже от наших имеют опасение», про сутужний голодний стан шведського війська⁵⁶. 30 листопада Петро I надіслав старшинам Гадяцького полку наказ щодо призначення нового полковника замість С. Трощинського – родича І. Мазепи. З Лебедина ж гетьман Іван Скоропадський, розсилає свій універсал від 8 грудня 1708 р., спрямований проти «злокозненного» Мазепи і явно написаний під московську диктовку. Йдучи проти правди, Іван Ілліч розписував у ньому переваги перебування українців під «милостію монаршою» та закликав приєднатися до нього⁵⁷. До Лебедина стягувалися додаткові сили – гвардії капітан-поручик А. Ушаков отримав наказ «с казаками, которые с вами есть, подайся сюды к Лебедину ближе»⁵⁸. Пізніше цар особисто виїжджав з розвідувальною партією на рекогносцировку: він оглядав гарнізон Веприка та розташовані неподалік частини генерал-поручика Рена, а потім вивчав місцевість поблизу Гадяча, зайнятого королівським військом. Після повернення, 3–4 грудня 1708 р. цар провів у Лебедині військову раду, яка напрацювала рішення щодо подальшого ведення бойових дій зі шведами. Було розроблено план оволодіння Ромнами, де розмішалася головна квартира Карла XII. Для цього основну частину військ вирішили кинути на Гадяч для здійснення відволікаючого маневру, а в цей час генерал Алларт повинен був зайняти Ромни⁵⁹. Плануючи операцію, царська ставка навіть виходила з деяких властивостей характеру короля: його азартності і любові до стрімких атак кавалерії, які вносили сум'яття у лави частин, що оборонялись. На раді було вирішено демонстративним зосередженням значних сил у районі Гадяча зробити вигляд, що війська готуються до штурму міста. Суть плану московського командування полягала в наступному: більшій частині військ наказано було йти «добувать Гадяч, а генералу Алларту итти в Ромну... в таком намерении, что ежели король не пойдет на сикурс Гадяча, то Алларту не приближаться к Ромну, но добывать Гадяч; буде же пойдет на

сикурс, то от Гадяча отступить, а Алларту в Ромен вступить, дабы одно из двух сделать»⁶⁰.

Неподалік від Лебедина відбувалися постійні сутички зі шведськими загонами, постріли з гармат ясно було чути у місті. Посилоючи гарнізони найближчих до шведів населених пунктів, цар частину піхотних полків передислокував до Полтави, а інші – до Сум та Лебедина «и около оных по местечкам, селам и деревням, а конницу в Ахтырку»⁶¹. З огляду на велике значення Сумської фортеці 5 грудня 1708 р. цар направив до командира дивізії князя Анікіти Репніна в сотенне містечко Кригу (Білопілья) листа, в якому наказав негайно відправити до Сум московський регулярний полк «из средних, который пристойно» та «баталион из Глухова возми с собою». Від полкового командира найсуворіше вимагалось лояльне ставлення до місцевого люду – «чтоб никакого разорения и обид и насилия тамошним жителям не чинили». У випадку, якщо Сумська фортеця потребувала невідкладного ремонту, наказувалося терміново його виконати. Робітників пропонувалося залучити за сприяння сумського регіментаря Івана Андрійовича Кондратьєва та полкової старшини. До Сум, ще до отримання царського розпорядження, А. І. Репнін завбачливо перевів Устюзький полк. За переказами, в середині грудня Петро I особисто приїжджав до Сум з метою перевірки робіт щодо приведення місцевих укріплень до ладу⁶².

У цей час королівське військо теж не сиділо склавши руки. Репресії з боку шведів щодо слобідського населення ставали все більш жорстокими, але це не допомагало: 9 грудня (за іншими даними – 10 грудня) 1708 р. загін шведів чисельністю 500 чол. під проводом полковника Томаса Функа відряджено, щоб покарати та «навчити розуму» селян, які об'єдналися в різних місцях у повстанські загони⁶³. Шведський полковник Поссе про події, що сталися в козацькій слободі Терни, свідчив: «Коли шведи увійшли в містечко, всі козаки й селяни збіглися на церковне подвір'я і все воно і вся церква заповнилися народом. Навколо подвір'я ішов вал, а де він попсувався – там обвели палісадом. Шведи двічі атакували церковне подвір'я, але зустріли сильний опір, навіть жінки на валу й билися проти шведів, і противник був відбитий. На третій раз шведам вдалося влізти на вали, й драгуни почали рубати всіх, хто траплявся під руку – всього 1600 чоловік. Тих, хто сховався в церкві (в ній було повно народу) і не хотів відчиняти дверей, Функ звелів підпалити, і всі, хто був у церкві, згоріли». Дві години мешканці чинили опір, проте сили були нерівні: у захисників слободи було обмаль вогнепальної зброї та й та переважно дрібна, тоді як шведи мали її вдосталь. Старожили Тернів розповідали, що залишки валу завдовжки з півверсти можна було спостерігати ще в XIX ст. від річки Терн до самої середини селища⁶⁴.

Функ зажадав від мешканців Тернів, щоб вони відкрили ворота, але отримав відмову. Для об'єктивності варто відзначити, що у більшості подібних випадків шведи бажали лише відігритися, але налякане московськими погрозами населення часто провокувало їх на штурм.

Після «погамування» Тернів Функ з каральною експедицією рушив на Недригайлів. Довідавшись про це, 14 грудня Петро I надав А.Ушакову та підпорядкованому йому загону донських козаків наказ: «Господин капитан-поручик, по получению сего указа казакам всем, которые с вами есть, вели идти к Недригайлову, а сам ты одною своей персоною поезжай, не мешкав, к господину генералу Аларту, и что он вам прикажет делать, и то по его приказу исполнять неотложно. А казаки б конечно стали у Недригайлова завтра, т.е. 15-го дня к вечеру». 15 грудня Ушаков з донськими козаками прибув до Недригайлів. Разом з жителями міста вони відбили новий напад шведів, захопили у полон ротмістра і вісім солдат, «иных погубили и гнали под самый Ромен». У цьому бою полягло багато королівських вояків, навіки знайшовши спокій за тисячу кілометрів від своєї рідної домівки. За стійкість в обороні свого міста цар висловив його мешканцям подяку⁶⁵. «Он испепелил также несколько враждебных казачьих деревень и велел перебить всех, кто повстречался, чтобы внушить ужас другим», – розповідав з повним схваленням шведський королівський камергер Адлерфельд про дії шведського загону⁶⁶. 15 грудня Петро I, через підхід шведів до Марківки, наказав генералу М. Аларту здійснити розвідку боєм, «а буде партия (невелика частина. – *О.К.*), то, ежели возможно, чтоб поиск с помощью Божиею учинить над оными, понеже люди у вас в готовности»⁶⁷.

У період усіх цих подій активну допомогу шведам надавали роменці, що зберегли вірність гетьману Мазепі. Однак ця допомога часто-густо виявлялася в акціях проти своїх же братів-українців. Князь Д. Голіцин пізніше писав: «Грицько, сотник Роменский с шведами непрестанно набеги чинили и города разоряли, а именно местечко Смелое и город Недригайлов и два села Сумского полку разорили». Філарет відзначав, що в XIX ст. за р. Сулою, на горі, на відстані однієї версти від Недригайлова ще зберігалися рештки укріплення з колись глибоким ровом, що належало колишньому гетьману Мазепі. На його думку, тут була розташована артилерія, спрямована на Недригайлів⁶⁸. І донині цю гору місцеві жителі називають Мазепиною.

Петро I до кінця 1708 р. не полишав надії якщо не перетягнути гетьмана на свій бік, то хоча б виманити його для подальшої розправи. За вказівкою царя граф Головкін 22 грудня писав з Лебедина відповідного листа, обіцяючи Мазепі амністію, «прежній уряд», а також виконати всі його «кондиції» (умови), якщо він захопить і приведе до царя Карла XII або принаймні «протчих знатнейших»⁶⁹. Однак цей лист залишився без відповіді – лебединські катівниці були занадто яскравим прикладом царського милування про яке в народі навіть склали прислів'я: «Московська ласка швидким конем їздить».

Характерною рисою зимової та літньої кампаній 1708–1709 рр. було те, що проти шведів діяли не тільки дрібні «партії», як це було раніше, головною метою яких було добування «язиків» та розвідка боєм, а й великі загопи, що вступали в бій проти значних сил шведів. Прикладом такої операції за участю кількох тисяч солдат і офіцерів з обох боків була трагічна для українців акція, пов'язана із захопленням Ромен та обороною Веприку. 16 грудня два загопи

московського війська – один під керівництвом Петра I, інший – під орудою генерала Алларта – здійснили напад на Гадяч і Ромни, причому з останніх шведів вибили остаточно, що мало для мешканців містечка аж ніяк не позитивні наслідки⁷⁰. План, розроблений під час Лебединської ради 3–4 грудня 1708 р., реалізувався повністю: Карл XII, який знаходився в Ромнах, повірив у серйозність московських намірів опанувати Гадячем і в кар'єр вирушив робити «сіккурс» гадяцькому гарнізону. Втрати з обох боків були досить значними, але вони вимірювалися не стільки вбитими, скільки обмороженими, особливо серед шведів – навіть сам Карл XII постраждав від сильної холоднечі⁷¹.

Як тільки шведи залишили Ромни, туди за ініціативою Меншикова з каральною експедицією були направлені частини українського гетьманського війська. Один із учасників походу писав про оперативність зайняття міста: «Отак 28 грудня на свято Безвинних, ми вирушили. Ворог довідався про наш відхід і деяких вояків, котрі там на одну або дві години залишились, після вторгнення взяв у полон»⁷². Експедиція мала подвійну мету: по-перше – покарати роменців за прийом до себе на квартири шведської армії, по-друге – «випробувати вірність» козацьких військ новообраного гетьмана Скоропадського. «І ті війська, будши неначе приголомшені й обезумлені тодішнім хаосом, із зажмуреними очима і скам'янілим серцем руйнували свою безневинну братію, Роменців, просто як ворогів своїх», – писав автор «Історії русів»⁷³. Наслідком карної експедиції стало майже повне винищення населення м. Ромен, певна частина якого розбіглася по навколишніх селах, а невелика партія дійшла аж до с. Юноківки на сході Сумського полку, де й оселилась.

Напад на Ромни змусив армію Карла XII перейти на більш тісні зимові квартири. Ставка шведського короля вирушила на Гадяч. Шлях між Ромнами, де тимчасово знаходилась основна маса королівського війська, та Гадячем був небезпечним через наскоки козаків і повстанців з числа місцевого посполитого населення. Перехід був розділений на два етапи із зупинкою у Липовій Долині. За місцевими переказами, через нестачу палива, один із шведських пікінерських полків під час переходу спалив усі свої держакі від пік, намагаючись зігрітися.

Гадяч шведи зайняли, коли вже настала ніч 28 грудня. Усі очевидці твердять, що під час цього переходу королівське військо втратило від 3 до 4 тис. осіб. Понятовський, вірний супутник Карла XII, писав «Перед тим, як прийти в Гадяч, шведи втратили три тисячі чоловік замерзлими, а крім того, всю обозну прислугу та багато коней»⁷⁴. Але поблизу Гадяча, у 12 верстах від нього, стояло містечко Веприк, що знаходилося під захистом московського гарнізону. Така наближеність не влаштувала короля, і він вирішив будь-якою ціною вибити звідти ворожі частини. Спроба з ходу оволодіти Веприком 5 січня 1709 р. успіху не принесла: гарнізон замкнувся у фортеці і вчинив запеклий опір. До того ж у шведів не знайшлося штурмових драбин та інструментів для руйнування воріт і стін. Тому королю довелося зайнятися справою, яку він не терпів, – облогою фортеці. До її штурму шведи приступили тільки вранці 6 січня.

Гарнізон Веприка з успіхом використовував для оборони усі дні, починаючи

з 27 грудня, коли шведські авангарди вперше з'явилися біля його укріплень. Захисники відремонтували вал, а головне, багаторазово облили його водою і він вкрився значним шаром льоду. Перед початком штурму генерали попереджали Карла XII про труднощі здобуття зледенілого фортечного валу і зависоку ціну, яку належало сплатити за досягнення сумнівної мети. Король, однак, не послухав порад: перший приступ не приніс успіху – обложені відбили штурм із великою втратою для ворога. Але зрештою комендант фортеці В. Фермор через брак пороху та марність оборони у ніч на 7 січня 1709 р. здав містечко. Тиждень потому, 12 січня 1709 р., цар видав указ, адресований усім комендантам фортець, розташованих у районі бойових дій, у тому числі і новопризначеному коменданту Полтави О. Келіну. Указ вимагав утримувати фортеці до останнього солдата – здача її ворогу означала смертну кару. Указ, крім того, визначав порядок заміщення посади коменданта: у випадку його загибелі керівником оборони ставав помічник, а у випадку загибелі помічника – старший за званням офіцер, що залишався живим⁷⁵.

Посланець словацьких протестантів до Карла XII Данієл Крман так писав про атаку королівського війська: «Перший удар шведів був нещасний, бо впало з них біля п'ятсот, між ними всім відомий граф Левенгаупт та інші славні полковники й офіцери. За другого штурму з допомогою драбин місто було взято, а дві тисячі московських вояків і стільки ж мешканців полонено. Король усіх помилував...»⁷⁶.

Підсумок штурму Веприка для шведів був украй жалюгідним: королівська впертість і нерозважливість коштувала втрати трьох полковників, 43 обер-офіцерів і понад 1200 рядових. Серед полеглих було чимало досвідчених бойових старшин, що були гордістю королівської армії. Здобуття невеликого сотенного містечка не давало жодної переваги для короля. Йти від Веприка далі на Лебедин, де знаходилася ставка Петра I, не було змоги ані через мороз, ані через стан шведської армії. Гетьман І. Мазепа, сподіваючись відрядити Карла XII з України, пропонував йому наступати на Білгород і звідти встановити зв'язок із залишками загонів булавінців. Зваживши все, король вирішив поки що силами кількох полків здійснити наступ на північ вздовж р. Псел. Розгадавши ворожі наміри, Петро I зробив спроби посилити Лебедин та Суми, а також Охтирку. В умовах суворих морозів його частини здійснили виснажливі переходи то до Лебедина (26 листопада), то під Веприк (30 листопада), то знову до Лебедина (25 грудня), то до Сум (26 грудня)⁷⁷.

Для Карла XII зрештою стало зрозуміло, що, йдучи на північ долиною Псла, він буде змушений брати одне за одним укріплені міста і містечка: Камінне, Лебедин, Сумську Ворожбу, Суми, Миропілля та Суджу. З огляду на суттєві втрати при штурмі незначних веприцьких укріплень, не було жодної причини очікувати, що штурм цих фортець, особливо полкового міста, обійдеться дешевше. Тим більше, що розвідка доповідала про значну концентрацію московських частин у цьому районі.

Як вже зазначалося, обидві армії несли тяжкі санітарні втрати від надзвичайно суворої зими. Неймовірна холоднеча 1708 року охопила всю

Європу і завдала величезної шкоди садам і посівам. Зазвичай м'яка, тогорічна зима на Україні теж видалася надзвичайно холодною. Солдати в кращому випадку обморожували обличчя, руки та ноги, у гіршому – замерзали насмерть. 22 грудня московський генерал Карл Ренне доносив Меншикову: «Кого ни пошлешь, повредит либо лицо либо руки или ноги ознобе». Узагальнені зведення про втрати московської армії від грудневих морозів 1708 р. наводить «Гистория Свейской войны». Про перехід одного підрозділу в ній зазначається: «В той час мороз був надзвичайний, такий великий, що птахи в повітрі вмирили; і хоча наші більшу частину дороги йшли біля лісу, також ночували біля сіл, однак близько 150 чоловік відморозили руки і ноги і кілька десятків померло». Люди з обох армій гинули на морозі тисячами, але, окрім холоду, їхні страждання посилював голод. Московські найманці зі сформованого того року загону волохів (800 осіб) були покинуті напризволяще своїми командирами. 24 грудня 1708 р. вони скаржилися, що «скучают, что и хлеба купить не на что» – їхній полковник та інші старшини поїхали до Лебедина, взяли там їхню платню, а «к ним не везут»⁷⁸. 27 грудня Петро отримав від генерал-лейтенанта Генріха фон дер Гольца з Межирича лист про те, що солдати новоприбулих Новгородського і Ростовського полків мають вкрай незадовільне обмундирування, «зело зябли и значное число в марше позади осталось, о которых и надежды нет, чтобы оные при столь злой погоде и жестоком морозе к своим regimentам паки здоровы назад возвратились». 30 грудня Гольц доповідав уже з Марківки про неможливість щось запропонувати «больному и обмороженому солдату для его выздоровления и помощь ему» – в польових аптеках відчувався гострий брак елементарних ліків і «пластирів»⁷⁹.

Природно, що шведи зазнали значно більших втрат, аніж московська армія. Екіпірування королівських солдатів, яке до того ж достатньо зносилося після виходу із Саксонії, не було пристосоване до умов суворої зими. Сучасники зі шведського табору залишили чимало свідчень, стосовно того, скільки солдатських і офіцерських життів забрала зимова холоднеча. Представник Станіслава Лещинського при ставці Карла XII Станіслав Понятовський записав: «Перш ніж прийти в Гадяч, шведи втратили три тисячі солдатів, що насмерть замерзли: крім того, всі служителі при візках і багато коней»⁸⁰. Інший учасник походу шведського короля, протестантський суперінтендант (єпископ) Данієл Крман у своєму щоденнику занотував деякі подробиці. Запис від 22 грудня 1708 р. (2 січня 1709 р. за н. ст.), коли Крман прямував з Русанівки до Гадяча, куди направлявся король із «сіккурсом», свідчить: «Щоб не змерзнути, поклав я до возу нагріту цеглу і нею зігривав руки й ноги... Треба було проїхати лиш дві милі, але через широкі поля, на яких скаженів варварський, найдикіший і найльодовитіший вітер так нестерпно, що деякі наші фурмани, несучись на конях, змерзли. Інших, особливо тих, що від надмірної норми паленки заснули, знайшли у возах і підводах мертвими, іншим за нігті зайшли зашпори, а мороз поступово перейшов аж до грудей і вкоротив їм віку... Наступного дня почали фельдшери воякам, які приходили до нас, відрізати своїми ножиками з ніг і рук замерзле й загниваюче м'ясо»⁸¹.

До початку грудня 1708 р. Петро вважав шведську армію настільки виснаженою й ослабленою, що припускав можливість генерального бою, від якого раніше наполегливо ухилявся. Зберігся царський указ, звернений до учасників військової ради, що відбулась у головній ставці в Лебедині, очевидно, 3 грудня. Указ підвів підсумки кампанії 1708 р., оцінюваної царем більш ніж позитивно, оскільки вона знекровила шведське військо. «Понеже всегда советовано, - писав цар, - удалитися от генеральной баталии, что и чинено чрез все лето, чувствительно же великий урон неприятелю учинен. Ныне же по всем видам едва ли и весьма невозможно без генеральной баталии обойтись». Дві обставини, на думку Петра, сприяли тому, що саме зараз, у зимові місяці, належало не ухилитися, а шукати вирішального бою Північної війни. По-перше, морози скували кригою річки і болота, тобто створювалися сприятливі умови для маневру. По-друге, що ще більш суттєво, з генеральним боєм необхідно було поспішити, щоб упередити з'єднання головної шведської армії на Україні, польського війська Лещинського та корпусу генерала Крассау, що знаходився в Польщі. Резюмуючи свої розрахунки, Петро вважав, що битву треба давати до настання весни, «ибо тогда худого, а не лучшего ждатель»⁸².

Документи про обговорення пропозицій царя на військовій раді 3 грудня в Лебедині не збереглися, але, певно, вони було відхилені. Якби військова рада підтвердила необхідність дати генеральну баталію, то навіть при відсутності рішення військової ради і письмових пропозицій, поданих її учасниками, документи тієї пори донесли б до нас які-небудь ознаки підготовки до генерального бою. Однак їх немає. Єдине відображення побоювань царя щодо можливості об'єднання армій Крассау і Лещинського з королем і його наміру перешкодити цьому міститься в указі генералу на московській службі барону Генріху фон дер Гольцу від 22 грудня 1708 р. Цар наказав барону відправитися до Києва, а звідтіля – у Польщу. Мета перебування там московських військ полягала в наступному: «накрепко надлежит смотреть, дабы никакими мерами неприятеля через Днепр с помощью Божией не пропуститъ», не зупиняючись при цьому перед боєм з ним⁸³.

Відносне затишшя у війні дало можливість Петрові приділити час і увагу справам, що не мали, на перший погляд, безпосереднього стосунку до військових турбот. У Сумах, де цар знаходився близько півтора місяця, його можна було побачити за вивченням друкованих книг, читанням перекладів, складанням указів про організацію губерній, удосконаленням цивільного шрифту⁸⁴. Водночас шведське військо, з огляду на морози, що суттєво послабилися, змушене було займати більш широкий квартирний район.

Грудень 1708 – січень 1709 рр. без перебільшення можна назвати ще й періодом війни маніфестів. 16 грудня Карл XII українською мовою видав універсал-звернення до українців, в якому пояснювались причини здійснення ним Сіверсько-Слобожанського походу і викривалась антиукраїнська політика Московської держави. 21 (за іншими даними 24) січня 1709 р. московський цар у Сумах видав маніфест, в якому повідомляв про листи Мазепи до Лещинського та «розкривав» наміри гетьмана передати Україну під панування

Речі Посполитої. Хід у відповідь на шведський універсал Петро I зробив 3 лютого 1709 р., підписавши в тих же Сумах черговий маніфест, в якому йшлося про безнадійний стан шведського війська, неминучу його поразку та знову про «зраду» та «запроданство» гетьмана І. Мазепи⁸⁵. Універсали гетьмана-«зрадника» через зрозумілі причини не знаходили відгуку у слобожан, а його прихильники зазнавали побиття⁸⁶.

Варто відзначити, що деяка інформація про зміст українсько-шведсько-польських угод напевно дійшла до московського уряду: ще не маючи ніяких документів, але спираючись на усну інформацію Д. Апостола, він використовував це в своїх маніфестах, починаючи вже з 1708 р., у яких стверджувалося, що Мазепа хоче відірвати Україну від Росії та прилучити її до Польщі. Якби 1709 року документ і справді був знайдений у залишках шведського польового архіву, то вже тоді б використали його проти опального гетьмана, не кажучи вже про пізніших російських і радянських істориків.

26 (за іншими даними – 25) грудня 1708 р. Петро разом з Інгерманландським і Охтирським полками відбув з Лебедина до Сум, де в той час вже стояли чотири полки. До Сум 28 грудня було перенесено і головну військову квартиру царя, сюди прибула гвардія⁸⁷. Перший день нового, 1709 року, цар відзначав молебнем у дерев'яному Спасо-Преображенському соборі. Під час відправи влаштували салют, а після цього було заплановано гучний банкет. «При чем, – як свідчив П. Крекшин, автор праці «Год из царствования Петра Великого 1709», – били из пушек и от гвардии из ружья пальба; генералитет и штаб-офицеры обедали в доме Царскаго Величества, веселились до двух по полуночи»⁸⁸. 5 січня 1709 р. цар підписав грамоту «в Сечу Запорожскую к кошевому атаману и ко всему посольству», якою наказував низовикам «по всегдашней верности своей» московським володарям бути також «послушными» новому козацькому регіментарю І. Скоропадському. Керівник Посольського приказу граф Ф. Головкін переслав її гетьману з порадою чинити з нею на власний розсуд: відправляти до запорожців чи ні. На думку Головкіна, «той грамоты посылать ныне не потребно», бо ось-ось мало вирішитися питання про долю Січі⁸⁹.

6 січня святкування продовжувалися: пишно та «весело» відзначалось у Сумах і Свято Різдва Христового. В цей день на площі перед Воскресенською церквою пройшов військовий парад, після якого відбулася військова рада, на де розглядалось питання про можливість уведення в Україну всієї московської армії «для защиты ея от разорения». Також було прийнято рішення про початок активних бойових дій проти шведів і укріплення «слобідських городків»⁹⁰.

А в цей час шведи продовжували рух у напрямку Полтави. Як вже згадувалося, 7 січня 1709 р. московський комендант Веприка полковник Фермор, що мав гарнізон із 1500 вояків, капітулював. 20 січня трихтисячний кавалерійський загін полковника Дукера несподівано з'явився біля сотенного містечка Грунь, яке було взяте без особливих зусиль і повністю спалене. Через тиждень шведи захопили сотенне містечко Куземина і переправилися тут через Ворсклу. Жителі Куземина розбіглися по сусідніх селах і разом з мешканцями інших населених пунктів розпочали партизанську боротьбу. Невеликі групи

королівських кіннотників, які водили напувати своїх коней до річки, просто знищувались. Генерал-майор Крузе змушений був наказати водити коней на водопій тільки разом по 2–3 загони під командою офіцерів.

У ніч з 27 на 28 січня Карл XII з двома тисячами кінноти підійшов до Опішні і здобув її майже з ходу, а звідти вже вирушив на Котельву. При ньому було 7–8 кавалерійських полків і польова артилерія. Близьке сусідство московської та козацької кінноти, яка здійснювала постійні наскоки, не давало спокою шведам. Карл XII вирішив відкинути московські частини на схід за Ворсклу, спустошити широку смугу місцевості вздовж її лівого берега, зробивши її неможливою для розташування військ і, просунувши шведську армію до Ворскли, прикритися важкопрохідними берегами річки.

27 січня Меншиков доповідав царю про концентрацію шведських сил у районі сотенного містечка Котельви та про рух армії Карла XII на схід у напрямку Охтирки з метою її штурму. Останнє могло означати, що шведи мають намір пробиватися на Москву. Петро I наказав головним силам негайно виступити із Сум до Охтирки для прикриття оперативного напрямку на Білгород і на Харків. Царська гвардія виступила заздалегідь, а 28 січня із Сум вирушає Меншиков з 20 драгунськими полками, які прибули до Охтирки 30 січня. 4 лютого 1709 р. сюди перемістилася й царська штаб-квартира⁹¹.

Петро I знаходився в Сумах майже місяць – з кінця грудня 1708 р. до кінця січня 1709 р. До міста постійно стягувалися все нові й нові війська – 19 (16) січня 1709 р. сюди прибули ще п'ять резервних полків вишколених рекрутів на чолі з царевичем Олексієм Петровичем, сформованих і підготовлених ним особисто. Була підписана значна кількість указів військового й цивільного призначення. Тут, в царській штаб-квартирі, приймалася і узагальнювалася дипломатична і розвідувальна інформація, віддавалися накази військам. У Суми з інформацією про ситуацію на Запоріжжі та на Україні загалом прибували посланці від кошового отамана Івана Черняка. З відповідними наказами Петро відряджав їх до гетьмана Скоропадського та Меншикова, який рухався в напрямку Полтави⁹². 3 лютого 1709 р. Петро I у відповідь на універсал Карла XII підписав черговий маніфест, в якому король звинувачувався у наклепництві та брехні, в т.ч. стосовно недавніх подій: «Також он, Король Шведский, и урон своих под Смелым, от наших войск претерпенной, с явною ложью себе в выиграш приписует»⁹³. Це був останній день перебування царя в полковому місті, після чого він вирушив на південь до Охтирки та Краснокутська. Царя в Сумах дещо затримав син Олексій Петрович, який лікувався від лихоманки у придворного лейб-медика Дупеля і відбув з міста аж 12 лютого 1709 р.⁹⁴

Протягом 1709 р. на території Сумщини було розквартировано дивізію фельдмаршала Петра Матвійовича Апраксіна, якому безпосередньо підпорядковувалася вся Слобідська Україна⁹⁵.

Відбуваючи на початку лютого 1709 р. із Сум, Петро залишив Репніну, Шереметеву і Меншикову «меморію, что без меня чинить». Репнін мав організувати новий набір рекрутів і офіцерів, стосовно воєнних дій він

зобов'язувався продовжувати турбувати ворога несподіваними наскоками і не давати йому відійти у напрямку Дніпра. Шереметєв отримав конкретне завдання – наздогнати корпус генерала Крейца, розташованого окремо від основних сил шведів і розбити його, а у випадку руху Карла XII у глиб Московщини – зв'язати частину шведського війська боями на Україні⁹⁶.

Подальші події розгорталися вже на землях Охтирського полку, а далі – на території Гетьманської України. 27 червня 1709 р. відбулася Полтавська битва, де проти 25 тис. шведів і близько 13–15 тис. козаків І. Мазепи (при 30 гарматах) Петро I виставив 63–67 тис. вояків та 102 гармати⁹⁷. Харківський та Ізюмський козацькі полки брали участь у битві, а Острогозький козацький полк вартував московський флот в Азові. На відміну від них, як видно з листа Шереметєва від 13 квітня 1709 р., Сумський слобідський козацький полк на чолі з І. А. Кондратьєвим у цей час перебуває у Гадячі, а невдовзі разом з Охтирським полком вирушає охороняти кордон з Диким полем від можливих татарських наскоків⁹⁸. Є. Альбовський однак вказував, що в цей, згідно маніфесту від 26 травня 1709 р., «слобідські полки... були розташовані на кордонах Гетьманщини, щоб не пропускати загоони запорожців на Україну»⁹⁹. Причини ж остерігатися останніх були досить вагомими: за підтримку політики гетьмана І. С. Мазепи, 14 травня царськими регулярними військами була вщент зруйнована Чортомлицька Січ на о. Базавлук¹⁰⁰.

Філарет (Гумілевський) в «Историко-статистическом описании Харьковской епархии» наводить неповний перелік козацької старшини Сумського полку, яка брала участь у «боротьбі Петра Великого з Карлом»: «а) сотне вышней Сыроватки – сотник Максим Нерода; б) сотне нижней Сыроватки – сотник Прокоп Тихонов, он же и обозный; в) сотне Сумской Ворожбы – сотник Грицко Лобода; г) города Суджи 1-й сотне – сотник Трофим Яковлев, хорунжий Процик Хведоров; 2-й сотне – сотник Михайло Яковлев»¹⁰¹. Безумовно, що з боку царя протягом усього Сіверсько-слобідського походу шведського війська Сумському полку приділялася особлива увага. Передусім, як опорному району в площині кордонної стратегії. Однак виникає підозра, що напередодні приходу шведів і під час квартирування московських військ на землях полкового регіменту було не так вже й спокійно. Можна припустити, що й тут, подібно до гетьманських територій, відбувалися якісь, поки що нам невідомі антимосковські виступи – інакше чим можна пояснити численні залякування сумців (в т.ч. виставлення напоказ відрубаної голови Фр. Кенігсека), наказ щодо «превентивного» вивезення з Сумської фортеці артилерії, «наглядання» з боку дивізії Апраксіна¹⁰², особисті вказівки царя щодо ввічливого ставлення московського командування до сумських старшин, а також відмову від використання в битві під Полтавою Сумського та Охтирського полків. На нашу думку, подібні дії Петра I були зумовлені його побоюваннями щодо можливості переходу місцевих козаків на бік Карла XII та І. Мазепи. Їх причиною певною мірою могла слугувати й інформація про умови вище згадуваної українсько-шведської угоди.

На жаль, все це через відсутність джерел залишається припущенням – під час фатальних для сумських архівів пожеж 1796 та 1840 рр. загинула більша частина архіву Сумського полку.

¹ Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний) в XVI–XVII столетии, собранные в разных архивах и редактированные Д. И. Багалеем. – Х., 1886. – Т.1 (далі: Материалы...). – С. 118.

² Маслійчук В. Л. Козацька старшина слобідських полків другої половини XVII – першої третини XVIII ст. – Х., 2003 (далі: Маслійчук В. Л.). – С. 57, 58; Материалы... Вказ. праця. – С. 184.

³ РДАДА, ф. 210. Розряд, Білгородський стіл, стовп. 599, арк. 565–571, 654–660.

⁴ Багалій Д. І. Історія Слобідської України. – Х., 1993 (далі: Багалій Д.І.). – С. 165.

⁵ Там же. – С. 84.

⁶ Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – М., 1857. – Отд. 2–3 (далі: Филарет. Отд. 2–3.). – С. 325.

⁷ Багалій Д. І. – С. 102.

⁸ Мельник Л. Про участь українського козацтва у військових діях в Прибалтиці в роки Північної війни (1700–1721 рр.) // Історія України. – 2001. – № 20 (далі: Мельник Л.). – С. 4.

⁹ Военное дело. Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. – М., 2006. – С. 326.

¹⁰ Мельник Л. – С. 4; Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. У 3т. / Т.3. – К., 1993 (далі: Яворницький Д.І.). – С. 235.

¹¹ Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – М., 1852. – Отд. 1 (далі: Филарет. Отд.1). – С. 191; Письма и бумаги императора Петра Великого. Том VII. Вып. 2. – М., 1946. – С.703–705.

¹² Мацьків Т. Мазепа – творець українсько-шведського союзу // Мазепа: Збірник. – К., 1993. – С. 214.

¹³ Там же. – С.215.

¹⁴ Там же. – С. 216.

¹⁵ Багалій Д. І. – С. 75.

¹⁶ Гуржій О. Іван Скоропадський. – К., 2004 (далі: Гуржій О.). – С. 41.

¹⁷ Филарет. Отд. 2–3. – С. 48.

¹⁸ Гуржій О. – С. 41.

¹⁹ Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – К., 1993 (далі: Бантыш-Каменский Д. Н.). – С. 376, 378.

²⁰ Багалій Д.І. – С. 159; Альбовский Е.А. Харьковские казаки, 1-я книга 1-го тома. – Х., 2005. – С. 147–148.

²¹ Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, ф. 2, спр. 14778, арк. 218.

²² Елчанинов А. Г. История военного искусства в России до воцарения Петра Великого // История русской армии от зарождения Руси до войны 1812 г. – СПб., 2003. – С. 95; Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – К., 1992. – С. 162.

²³ Величко С. В. Літопис. Т. 2. – К., 1991. – С. 370.

- ²⁴ Маслійчук В. Л. – С. 158.
- ²⁵ Миллер Д. П. Архивы Харьковской губернии // Сборник Харьковского Историко-Филологического Общества. Т.13. Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII археологического съезда. – Х., 1902. – Т.П. – Ч. I и II. – С. 393, 435.
- ²⁶ Маслійчук В. Л. – С. 158.
- ²⁷ Коваленко О. Павло Полуботок // Володарі гетьманської булави: Історичні портрети. – К., 1994. – С. 517.
- ²⁸ Маслійчук В. Л. – С. 110.
- ²⁹ Павленко С. Іван Мазепа. – К., 2003 (далі: Павленко С.). – С. 376.
- ³⁰ Письма и бумаги императора Петра Великого. Том VIII. Вып. 1. – М., 1948 (далі: Письма и бумаги... Вып. 1.). – С. 119.
- ³¹ Павленко С. – С. 381.
- ³² Павленко Н. И. Петр Великий. – М., 1990 (далі: Павленко Н.И.). – С. 292.
- ³³ Крман Даніел. Подорожній щоденник (Itinerarium 1708–1709). – К., 1999 (далі: Крман). – С. 41.
- ³⁴ Борщак І., Мартель Р. Іван Мазепа: Життя й пориви великого гетьмана. – К., 1991. – С. 82.
- ³⁵ Гуржій О. – С. 205–206.
- ³⁶ Письма и бумаги... Вып. 1. – С. 314.
- ³⁷ Там же. – С. 317, 320.
- ³⁸ Там же. – С. 320, 321.
- ³⁹ Рігельман О.І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. К., 1994 (далі: Рігельман О.І.). – С. 554; Слюсарський А. Г. Слобідська Україна. – Х., 1954 (далі: Слюсарський А.Г.). – С. 122.
- ⁴⁰ Филарет. Отд. 2–3. – С.48.
- ⁴¹ Письма и бумаги... Вып. 1. – С. 325, 327.
- ⁴² Павленко Н.И. – С. 293.
- ⁴³ Бантыш-Каменский Д. Н. – С. 404; Шутой В. Е. Борьба народных масс против нашествия армии Карла XII. 1708–1709. – М., 1958 (далі: Шутой В. Е.). – С. 327–328.
- ⁴⁴ Тарле Е.В. Северная война и шведское нашествие на Россию. – М., 2002 (далі: Тарле Е. В.). – С. 347; Шутой В. Е. – С. 329–330.
- ⁴⁵ Филарет. Отд. 2–3. – С. 580.
- ⁴⁶ Корогод Б. Л., Корогод Г. І. Нарис Історії Сумщини. Вип. 2: Від сер. XVII до кін. XVIII ст. – Суми, 2000 (далі: Корогод Б.Л., Корогод Г. І.). – С.44.
- ⁴⁷ Історія Русів. – К., 1991 (далі: Історія Русів). – С. 265.
- ⁴⁸ История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980 (далі: История городов и сел...). – С. 361.
- ⁴⁹ Павленко С. – С. 333.
- ⁵⁰ Кравченко В. Захоплююча мандрівка у глибину століть // Життя Лебединщини. – 11 вересня 2002. – № 76.
- ⁵¹ Історія Русів. – С. 268–269.
- ⁵² Россия. Полное географическое описание нашего отечества / Под ред. Семенова. – Спб., 1902. – Т.2. – С. 612, 617; Гуржій О. – С. 149.
- ⁵³ Павленко С. Репресовані у справі повстання 1708–1709 рр. мазепинці, урядники та члени їх родин // Україна – козацька держава: Ілюстрована історія українських козацтв. – К., 2004. – С. 405.

- ⁵⁴ Шевчук В. Про журнал чи діаріуш Пилипа Борзаківського та Павла Ладинського // Київська старовина. – 1994. – № 3. – С. 39.
- ⁵⁵ Маслійчук В. Л. – С. 116.
- ⁵⁶ Корогод Б. Л., Корогод Г.І. – С. 43.
- ⁵⁷ Рігельман О. І. – С. 555, 562.
- ⁵⁸ Письма и бумаги... Вып. 1. – С.348.
- ⁵⁹ История городов и сел... – С.11.
- ⁶⁰ Павленко Н. И. – С. 293.
- ⁶¹ Рігельман О. І. – С. 563.
- ⁶² Письма и бумаги... Вып. 1. – С. 342.
- ⁶³ Павленко Н. И. – С. 293.
- ⁶⁴ Письма и бумаги императора Петра Великого. Том VIII. Вып. 2. – М., 1951 (далі: Письма и бумаги... Том VIII. Вып. 2). – С. 997.
- ⁶⁵ Шутой В. Е. – С.329–330.
- ⁶⁶ Тарле Е. В. – С. 344.
- ⁶⁷ Письма и бумаги... Вып. 1. – С. 352.
- ⁶⁸ Филарет. Отд. 2–3. – С. 552.
- ⁶⁹ Бантыш-Каменский Д.Н. – С. 576.
- ⁷⁰ Андрианов П. М. Эпоха Петра Великого // История русской армии от зарождения Руси до войны 1812 г. – СПб., 2003 (далі: Андрианов П.М.). – С. 170; Бантыш-Каменский Д. Н. – С. 404, 407.
- ⁷¹ Бантыш-Каменский Д. Н. – С. 407.
- ⁷² Крман – С. 53.
- ⁷³ Історія Русів. – С. 269.
- ⁷⁴ Тарле Е. В. – С. 358.
- ⁷⁵ Павленко Н. И. – С. 294.
- ⁷⁶ Крман – С. 52.
- ⁷⁷ Павленко Н. И. – С. 294; Тарле Е. В. – С. 362.
- ⁷⁸ Тарле Е. В. – С. 361.
- ⁷⁹ Письма и бумаги... Том VIII. Вып. 2. – С. 1060, 1064.
- ⁸⁰ Тарле Е. В. – С. 362.
- ⁸¹ Крман – С. 54, 56.
- ⁸² Тарле Е. В. – С. 362.
- ⁸³ Там же. – С. 361–362.
- ⁸⁴ Павленко Н. И. – С. 295.
- ⁸⁵ Рігельман О. І. – С. 565–574; Филарет. Отд. 2–3. – С. 327.
- ⁸⁶ Потрашков С. В. Харьковские полки: Три века истории. – Х., 1998. – С. 22.
- ⁸⁷ Квітка-Основ'яненко Г. Ф. О слободских полках // Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Зібрання творів в 7 т. – К., 1981. – Т. 7. Історичні, етнографічні, літературно–публіцистичні статті, листи (далі: Квітка-Основ'яненко Г. Ф.). – С. 40.
- ⁸⁸ Филарет. Отд. 2–3. – С. 327.
- ⁸⁹ Гуржій О. – С. 139.
- ⁹⁰ Филарет. Отд. 2–3. – С. 327.
- ⁹¹ Андрианов П.М. – С. 170; Яворницький Д. І. – С. 285.
- ⁹² Квітка-Основ'яненко Г. Ф. – С. 40; Яворницький Д. І. – С. 302.
- ⁹³ Рігельман О. І. – С. 572.

⁹⁴ Слобода. Історичне минуле міста Суми Харківської губернії священика Іакова Левитського // Добрий день. – 26 квітня 1991. – №17.

⁹⁵ Альбовський Є. Історія Харківського слобідського козацького полку // Прапор. – 1990. – №8 (далі: Альбовський Є.). – С. 98.

⁹⁶ Павленко Н. И. – С. 298.

⁹⁷ Павленко С. – С. 402–403.

⁹⁸ Филарет. Отд. 2–3. – С. 329.

⁹⁹ Альбовський Є. – С. 96.

¹⁰⁰ Слюсарський А. Г. – С. 127.

¹⁰¹ Филарет. Отд. 1. – С. 66.

¹⁰² Мышлаевский А. З. Крепости и гарнизоны Южной России в 1718 году // Извлечение из современного отчета Киевской губернии. – СПб, 1897. – С. 53, 59.

**«МАЗЕПА УМЕР, НО МАЗЕПИНЦЫ ЖИВЫ...»:
РЕАЛІЇ ГЕТЬМАНЩИНИ
ПІСЛЯ ПОЛТАВСЬКОЇ ПОРАЗКИ**

Події початку XVIII ст., пов'язані з виступом гетьмана Івана Мазепи, належать до категорії таких, що змінюють не лише соціально-політичне підґрунтя окресленого часового періоду, а й залишають помітний слід у суспільній ментальності впродовж наступних століть. Навіть у нинішніх реаліях оцінка постаті Мазепи занадто сповнена контраверсійними оцінками, котрі залежать від різних чинників: виховання, ерудованості, політичної позиції тощо. Годі й казати, що для сучасників події 1708–1709 рр. були надзвичайно актуальними, оскільки від особливостей ставлення до них залежала доля та життя конкретних людей. Адже йдеться про часи «слова і діла», діяльності сумнозвісних Преображенського приказу, Таємної канцелярії, на які у XVIII ст. було покладено функції політичного нагляду та розшуку. В архівних фондах цих інституцій збереглося чимало матеріалів щодо «політичних», у сучасному розумінні, злочинів, учинених різними представниками українського соціуму означеного періоду, зокрема таких, що мають прямий чи опосередкований стосунок до мазепинського виступу та пов'язаних з ним подій. Аби перейти до їх аналізу, варто зупинитися на загальній характеристиці того, що в Московському царстві та Російській імперії XVII–XVIII ст. вважали політичними злочинами, яке місце серед них займав сам мазепинський виступ, супутні йому події та наступна їх рецепція.

Під поняттям «політичного» злочину в тогочасних російських правових практиках розумілися виключно правопорушення, скоєні проти особи монарха, який уособлював не лише владу, а й державу загалом. Тому фізична чи вербальна загроза її життю розглядалася як особливо тяжкий злочин державного масштабу, за який належали відповідні покарання включно з тортурами, тяжкими тілесними ушкодженнями, довічним засланням чи смертною карою.

В «Уложениях» царя Олексія Михайловича 1649 р., джерелами формування якого стали Судебник Івана III (1497), Судебник 1550 р. та постанови церковно-державного собору, відомого як Стоглав 1553 р., чітко прописане положення про категорію злочинів проти особи монарха. Так, із двадцяти одного розділу «Уложения» дев'ять присвячено саме цьому питанню¹. Як зазначив М. Владимирський-Буданов, поняття образи честі монарха набуло поширення за правління Іоана Грозного, Бориса Годунова та у наступні часи Смути². Саме тоді остаточного закріплення набула юридична категорія «слово і діло Государеве», під яку підпадали особливо важливі державні злочини, в тому

числі й направлені проти особи володаря, прерогативу у вирішенні яких мав особисто правлячий монарх. Подальше правове оформлення цього поняття було пов'язане із посиленням абсолютної влади царя та необхідністю сакралізації його особи, при цьому влада доволі жорстко реагувала на будь-які прояви негачі щодо нього³. В «Уложеніи» 1649 р. існувала така градація вищих державних злочинів: проти церкви, проти царя та проти державного правління. Злочини проти особи царя в свою чергу розподілялися на три категорії: 1) бунт, зрада; 2) «поносные слова противу Государя»; 3) «земская измена» (здача ворогу міста під час облоги, передача території тощо).⁴ Подібна градація зберігалася і на початку XVIII ст. Петро I лише удосконалив юридичне підґрунтя для визначення поняття державного злочину, запровадивши нові правові акти для їх розслідування. Найважливішим із них був «Військовий устав» 1716 р., що містив у собі «Артикули військові» та «Коротке зображення процесів». Відтак, військові устами поширювались і на цивільне населення. Як зазначає Є. Анісімов, це було пов'язане з тим, що суворі переслідування за образу честі монарха як сакрального вищого володаря збігалося з ідеєю субординації, що захищала правителя як вищого воєначальника⁵.

В основу цих правових документів було покладено європейські юридичні акти, зокрема «Військові артикули», що існували в Швеції, Данії, Бранденбурзі, Голландії⁶. Вони уклалися в XVII ст. упродовж Тридцятилітньої війни (1618–1648) для підтримання дисципліни у військах та забезпечення цивільного населення від свавілля солдат. На ці кодекси, в свою чергу, мали вплив ордонанси французьких королів. У XVII ст. в європейському праві поступово витіснявся так званий «змагальний» судовий процес, що характеризувався відкритістю, участю свідків та адвоката та замінявся таємним інквізиційним, що передбачав широке використання тортур.⁷

В указі Петра I від 25 січня 1715 р. наголошувалося на існуванні найвищої категорії злочинів «по трех пунктах», в яких, на відміну від «Соборного уложения» 1649 р., на перше місце ставився «злой умысел противу Персоны Его Величества». Лише потім слідували пункти про бунт та розкрадання державної казни⁸. Звинувачення за першими двома пунктами вважалося особливо важливими і саме до них застосовувалася формула «слово і діло», яка одразу ставила фігурантів судового процесу у виключно правову площину.

Виступ Івана Мазепи кваліфікувався згідно з «Соборним уложением» 1649 р. за першими пунктами як зрада, або «Большая измена», яка передбачала вилучення частини території із суверенітету російського монарха⁹. Як зазначив російський дослідник Є. Анісімов, подібне трактування характерне для імперського сприйняття в Росії підданства різних народів, які входили до складу імперії, як акту незмінного і вічного, і будь-яка спроба зміни розцінювалася імперською свідомістю і законодавством, що її відображала, як державна зрада. Самодержавство, продовжує Є. Анісімов, розглядало гетьманів України XVII–XVIII ст., так само, як і своїх князів і бояр XV ст., як васалів, «государевих холопов», вихід яких із підданства царя зі своєю землею вважалися «воровством» і «изменою»¹⁰.

У часи самого політичного виступу гетьмана при здійсненні судочинства керувалися «Соборним уложенієм», а також обставинами військового часу та особистою позицією Петра I, який у тотальному терорі вбачав основний засіб утримання Гетьманщини. Отже, сумнівно, що організатори та виконавці судових процесів проти мазепинців керувалися та обмежували себе знаннями юрисдикції цього питання та застосуванням правових норм. Часто в нагоді ставав популярний на тоді принцип: *«собственное признание – лучшее свидетельство всего света»*¹¹, що досягалося зазвичай методом тортур. Ним піддавалися як обвинувачуваний, так і *«изветчик»* (звідси і відомий вислів – *«изветчику первый кнут»*). Останній при тортурі, які зазвичай проводилися тричі, мав підтвердити свій донос. Якщо людина витримувала тортури і без змін повторила і підтвердила свій донос, у такому разі підсудний вважався винним, і залишалося, знову ж таки за допомогою тортур, добитися в нього признання.¹² Часто існувала практика допитувати доносителя і обвинуваченого, допоки хтось із них не визнавав своєї провини. У таких випадках правила трьох допитів з тортуріями не дотримувалися¹³. А при повній закритості процесу та свавілі його суб'єктів часто спрацьовував принцип, який сповідував очільник Преображенського приказу князь Ромодановський: *«Пытать, пока не издохнет или повинится»*¹⁴. Враховуючи це, фігуранти процесу часто не доживали до його завершення. Часто в судових засіданнях брав участь сам Петро I. У матеріалах одного із допитів зустрічається фраза, що характеризує царя та його фаворита Ромодановського: *«Которого дня Великий Государь и стольник князь Ромодановский крови попьют, того дня они веселы, а коли не попьют, то и хлеб им не естца»*¹⁵.

Після звістки про перехід Мазепи на бік шведського короля почалися арешти та розслідування підозрюваних в *«измене»*. Успіхові розслідувань, виникненню численних сфабрикованих справ, які не мали часто під собою жодної реальної основи, сприяла загальна атмосфера, що панувала тоді в Гетьманщині, зокрема, царські маніфести, що оголошували прибічників Мазепи поза законом¹⁶. Отже, для потенційних власників чужого добра було надто привабливим донести на найближчого сусіда, аби мати з цього прибуток. Адже за законом доношувач, у разі доведення свого доносу, мав право на частку *«изменничьих маетностей»*. Як писав Д. Дорошенко, *«почалася справжня оргія доносів: усе, що було найгіршого в українському суспільстві, виплило тепер наверх і старалося використати момент, щоб збагатитися або зробити службову кар'єру»*¹⁷. Ще однією з причин доносів була норма закону, згідно з якою доноси вважалися найвищим доказом вірності в служінні державі й монарху та були святим обов'язком кожного підданого. Донесли також і священики, порушуючи при цьому таємницю сповіді, до чого їх зобов'язував відповідний імператорський указ¹⁸. При цьому слід враховувати існування тяжких покарань за недоносительство¹⁹. Тому доносили всі, хто мав для цього підстави, бажання і можливості. *«Знатное дело! Все изменники! Донеси меня Бог до Его Царского Величества, на всех стану доносить...»*²⁰, – говорив 1722 року українець Данило Забіла, виголошуючи цим самим кредо багатьох своїх сучасників. Принагідно заува-

жимо, що Забіла – син генерального хорунжого Василя Забіли, за «ложный извет» на гетьмана Мазепу потрапив на Соловки в 1699 р.,²¹ згодом, повернувшись із заслання, він знову потрапляє туди ж, тепер уже за донос на гетьмана Скоропадського²². Навіть перебуваючи в ув'язненні, Забіла не полишає своєї пристрасті, доносячи на своїх співвітчизників, про що йтиметься далі.

На відміну від мирних часів, коли злочинами категорії «слова і діла» займалися Преображенський приказ, а згодом із 1718 р. Таємна канцелярія, у 1708–1709 рр., а також дещо пізніший період ці справи були покладені на установу, що мала назву «Походная посольская канцелярия». Саме з нею пов'язаний терор, який провадився в Україні в означений період. Цю канцелярію було утворено 1706 року як відгалуження Посольського приказу спеціально для умов воєнного часу, аби завжди бути при цареві в його походах та здійснювати дипломатичні функції²³. Фактично означена установа була проміжним етапом між Посольським приказом та Колегією закордонних справ, утвореної 1718 року.

У Гетьманщині діяльність цієї інституції мала здебільшого каральний характер. Спочатку вона розташовувалася в Глухові, а згодом переїхала до Лебедин. Саме на це місто припав апогей її діяльності, а назва Лебедин у свідомості багатьох сучасників тих подій і наступних поколінь асоціювалася зі страхітливим терором, «тиранствами», «зверскими лютостями, ужасающих само воображение человеческое», як писав про це невідомий автор «Історії русів».²⁴ За його ж даними в Лебедині було страчено приблизно 900 осіб. Та існувало навіть кладовище «гетьманців». На жаль, нині підтвердити чи спростувати цю цифру поки не можливо. Погоджуюсь із твердженням О. Грушевського, що частина архіву Похідної посольської канцелярії була складовою фонду Посольського приказу²⁵. Нині ці справи входять до складу фонду «Малороссийские дела»²⁶. Однак кількість справ не дають уявлення про масштабність роботи канцелярії в Лебедині. Цьому може бути кілька пояснень: під час роботи канцелярії діловодство по багатьох судових справах просто не велося, зважаючи на велику кількість обвинувачуваних та обмеженість ресурсів установи; більша частина документів не збереглася; усі документи збережені, але й досі не доступні для дослідників. Першу версію доведеться відкинути, оскільки, зважаючи на категорію справ по «слову і делу», їх зобов'язані були не лише фіксувати, але й упорядковувати повноцінну документацію із показаннями свідків, матеріалами по конфіскаціям майна та ін. Дві останні мають право на існування, однак поки що не можна довести правочинність однієї із них. При такому стані документальної бази може скластися думка, чи існував трибунал у Лебедині взагалі. Однак для нейтралізації останнього твердження маємо численні свідчення сучасників – іноземних представників при російському імператорі та свідчення представників шведського табору. Крім цього, в одному із документів – судової справи 1716 р. є згадка про «колья», що стояли на центральних майданах Сум та Глухова, і на яких були нанизані численні «изменичьи головы»²⁷. Цілком очевидно, що ці страти були наслідком роботи Похідної посольської канцелярії в Глухові та Лебедині. Той факт, що страхітливі ознаки страт перебували на своїх місцях і через вісім років по їх здійсненні, свідчить про те, що їм надавалося

велике значення як превентивному засобу залякування та впливу на суспільну свідомість.

В основному справи, які збереглися до нині із матеріалів роботи Похідної посольської канцелярії стосуються стратегічних та військових аспектів виступу Мазепи²⁸. Одна із справ 1708 р. «*Допросы, чинимые малороссиянам об измене Мазепиной*», об'єднує допити приблизно двадцяти осіб²⁹. Усі вони стосуються розслідування обставин переходу Мазепи на бік короля, розташування військ, ворожих позицій тощо. Матеріали справи не містять інформації про подальшу долю підсудних. Те ж саме можна сказати і про матеріали аналогічної справи 1709 р.³⁰, яка містить допити козацької старшини, в тому числі й миргородського полковника Данила Апостола, міщан, запорозьких козаків. Представник останніх Іван Никифоров на допиті свідчив, що кошовий отаман умовляв їх перейти на бік Мазепи, бо цар хоче увесь малоросійський народ вигубити, «*загнать их за долгу реку*», також про те, що «*москальские войска в здешних краях чинят разорения*».

Після 1709 р., коли апогей діяльності Посольської похідної канцелярії в Гетьманщині минає, судові справи проти мазепинців продовжувалися. Частина з них розглядалася в цій установі, більшу ж частину «політичних» справ перебирає на себе Преображенський приказ й, пізніше, Таємна канцелярія. Хоч мазепинці вже не становили реальної загрози для імперського правління, розпочалося «полювання на відьом», інспіроване численними доносами проти своїх же співвітчизників. Яскравим зразком цього явища є, наприклад, «*Письмо неизвестного доброхота о склонности на шведскую сторону некоторых малороссиян*»³¹. Анонімний лист не містить конкретних імен, але інформує про непевні настрої в Гетьманщині та є своєрідним маніфестом до українців із закликом не слухати Орлика, вірно служити царю тощо.

Після полтавської катастрофи багато українців, які пішли за Мазепою та Карлом у вимушену еміграцію, поверталися до Гетьманщини, обладіяні царськими маніфестами про милість. Допити цих людей, які проводилися в канцелярії є доволі однотипними, оскільки здійснювалися, напевно, за єдиним зразком. «Перебіжчиків» найчастіше питали про те, як вони опинилися на боці Мазепи, добровільно пішли за ним чи «*аль кто научил*», про військово-стратегічні аспекти: кількість військ шведського короля, його наміри, настрої серед українців³². У одного із таких людей – запорожця Нестулі запитували, чому він прийшов сам, а не привів із собою інших козаків. На що той відповів, що сам ледве втік від своїх товаришів, які хотіли його вбити, дізнавшись про його наміри, бо, вказує Нестуля, серед них «*великое к России недоброхотство*»³³.

Стимулом для багатьох мазепинців, який змушував їх повертатися на Україну, були залишені тут родини. Як зазначає О. Грушевський, кількість таких родин на Лівобережжі була доволі значною, що створювало додаткові труднощі для Мазепи і Карла, оскільки росіяни використовували їх як засіб тиску на прибічників Мазепи. Аби нівелювати цей тиск та забезпечити себе багато родин переїздило до табору короля³⁴. Ті, кому це не вдавалося, були заарештовані та відправлені до Москви, де вони утримувалися на території Посольського

приказу. Із наявних матеріалів невідомо, чи проводилося слідство щодо «*изменничьих родственников*». Документи свідчать лише про імена окремих засуджених, їхній побут та місця майбутнього заслання. Серед них представники старшини з дружинами й дітьми, родичі гетьмана Мазепи (племінниця Марфа), а також представники духовенства, козаки. Усі заарештовані, включно з дітьми, були засуджені до заслання по різних місцях: духовні особи – Соловецький монастир, Біле озеро, світські – до Сибіру «*на вечное житие*». Царські інструкції суворо регламентували заборону будь-яких зовнішніх зносин заарештованих, грошові суми, що відводилися на їхнє утримання тощо³⁵. Варто зазначити, що родичі звинувачених у злочині «*по первых двух пунктах*» згідно із тогочасними правовими уявленнями і практиками, також трактувалися як злочинці, це регламентувала відповідна стаття «Соборного уложенія», згідно з якою відповідальність за вчинений злочин ділили усі домочадці та близькі родичі засудженого. Логіка такої норми полягала в тому, що родичі не могли не знати про злочинні наміри, отже вони звинувачувалися в «недоносі»³⁶. Окрім цього, покарання родичів було своєрідним актом помсти з боку держави.

У такому контексті варто згадати про справу племінника Мазепи Андрія Войнаровського. Його заарештували у Гамбурзі 1716 року в результаті ретельно спланованої операції та переправили до Петербурга. Матеріали слідства у його справі містять протокол допиту, який зрештою не надав жодних корисних для тогочасних російських спецслужб свідчень і, слід віддати належне Войнаровському, він не доніс на жодного із своїх співвітчизників³⁷. Сім років Войнаровський провів у в'язниці Петропавлівської фортеці і згодом був відправлений до Сибіру на «вольное житие», де й помер ймовірно 1741 року. В архіві Преображенського приказу міститься цікава справа, яка трохи проливає світло на період життя Войнаровського в засланні. Йдеться про донос 1725 р. на архімандрита Єнісейського Спаського монастиря за те, що він часто запрошував племінника гетьмана до монастиря на гостини, незважаючи на те, що жителі Єнісейська усіх чинів цуралися цього заслання³⁸.

Фактично процес над Войнаровським став останнім розслідуванням справ дійсних «мазепинців», тих, які тим чи іншим чином, брали участь у виступі гетьмана. У 1710-х і подальших роках каральна активність у цьому напрямі устанав політичного нагляду та розшуку Російської імперії спрямовувалася майже виключно на вербальні дії. Під цим розумілися так звані «*непристойные*», «*поносные*», «*зловредные*» слова, спрямовані як проти царя так і проти російського правління в Україні, а також висловлювання у будь-якій формі співчуття до гетьмана Мазепи, його соратників. Останнє трактувалося як «измена», отже і покарання були відповідними. Взагалі ж трактування вербальної дії як серйозної загрози монаршій особі в тогочасних юридичних практиках обґрунтовувалося не лише необхідністю захисту авторитета монарха. У сприйнятті людей XVIII ст. слово наділялося магичною силою, здатною нанести реальну шкоду здоров'ю того, проти кого воно було висловлене. Цим пояснюється особлива жорстокість покарань за такий вид правопорушень.

Матеріали такої категорії надають надзвичайно цінну інформацію про ментальність та політичні настрої представників окремих прошарків українського соціуму XVIII ст. Адже йдеться про рецепцію влади, історичних подій, про зворотну реакцію людей на дії владних інституцій. Звичайно, дослідник має бути обережним із змістом таких матеріалів, усвідомлюючи їх специфіку, бо це були доноси, матеріали допитів, в яких часто ставилося за мету максимально очорнити звинуваченого. Однак їхній зміст є унікальним, оскільки створений свідомістю людей XVIII ст. і дає можливість певним чином реконструювати загальні процеси формування ментальності та є доповненням і разом з тим альтернативою до інших джерел: історичні наративи, щоденникові записи, інші документальні матеріали.

Після полтавської катастрофи ситуація в Гетьманщині погіршувалася, тривав планомірний наступ на автономні інституції. Суспільна реакція на цей процес яскраво відображена у судовій справі 1710 р.³⁹. Її основний зміст становить лист київського губернатора князя Голіцина до канцлера, сподвижника Петра I Гаврила Головкина. У листі йдеться про донос, який надійшов на ім'я київського губернатора проти слуги гетьмана Скоропадського Невінчаного від чигиринського сотника. Останній, повертаючись з Москви на Україну, де не був довгий час, запитав у Невінчаного про останні новини. На що той почав розповідати наміри царя *«всех украинских людей перевести до Москвы [в значенні країни – Росії], а на Украине поселить русских людей... Москва хочет наши все города себе забрать»*. Оскільки Невінчаний перебував при гетьмані, із своїм співрозмовником він поділився власними спостереженнями про те, що *«...министри при гетмане всякие письма откуда присланные осматривают»*, при цьому з гіркотою додав: *«Какая наша вольность и знатность! Москва иное над нами мыслит»*. Жалівся він також і на колишнього гетьмана Мазепу за те, що той *«не хорошо начинал свое дело, не объявив всей старшине и посполству»*. Невінчаний повідомив про наміри гетьмана Скоропадського писати до царя про повернення колишніх вольностей, в разі коли вони не будуть повернені – *«иное будем думать»*. Чигиринський сотник також питав про настрої серед запорожців, які перебували в турецьких володіннях і чи мають вони намір повернутися в російське підданство. На що була відповідь: *«Дураки, если пойдут, они добрый способ сделают если орду подымут, то вся Украина свободна будет, а то от москалей вся Украина пропала. ... из Украины просят, чтобы их вызволили для того чтобы от Москвы не пропали»*⁴⁰.

Дещо пізніше Іваницький сотник Прилуцького полку Григорій Волошенко, згідно із доносом писаря цього ж полку Захара Патоки, жалівся останньому на те, що до нього «москалі» прийдуть на ночівлю. Донька сотника при цьому додала: *«уже те куцья черти позаідали людей, а государ того не ведает что они чинят»*. Сам Волошенко після цього продовжив: *«Черт это а не государь, это немец и лютор. Некому его было забить в шведчину. И швед цел был бы и нам было бы лучше, когда б ныне он ездил в нашу Украину как в Шведчину. Я бы его [царя] явно забил, хотя б и сам пропал уже бы он больше не колотил свет»*⁴¹. Донос Захара Патоки був доволі масштабним, окрім Іваницького

писаря та його родини до нього потрапили за різні провини та слова ще сім чоловік, включно із батьком «изветчика», його зятем та чернігівським полковником Павлом Полуботком⁴². На старого Патоку був донос про те, що нібито гетьман Скоропадський викликав його до себе та жалівся на його власного сина з проханням утихомирити останнього: «Для чего он вспоминает шведчину и мазепину измену, мы всё знали о б этой измене еще до прибытия швецкого войска». Крім цього, згідно з доносом, зять Патоки намагався відвернути його від доносів «об изменниках» та умовляв його податися до Польщі, де жити набагато краще. Патока також повідав про те, що незважаючи на сувору заборону будь-яких зносин із запорожцями, з України їм, згідно з дозволом гетьмана Скоропадського з його «дворцових» запасів під охороною гетьманських старост, регулярно надходили підводи із продовольством. Зважаючи на важливість і масштаб доносу, присутність у ньому таких імен, слідство проводилося п'ять років, розслідування справи перебувало під особистим контролем Петра I, в ній є кілька оригінальних листів від Скоропадського та Полуботка до Петра у доведенні ними своєї непричетності до фактів, наведених Патокою. Згідно з тогочасними правовими практиками, Патока піддався тортурам, аби підтвердити правдивість свого доносу. Він їх витримав сім(!), тоді як по закону достатньо було три. Однак на кожному з допитів, він дещо змінював свої показання, що розглядалося як «переменные речи» і спосіб заплутати слідство⁴³. В результаті Патоку визнали лжесвідком і після вирізання язика відправили на Соловки. Перед самим виконанням вироку Патока встиг прокричати: «*Ныне вся Малая Россия изменяет Государю и бунтует*»⁴⁴.

Гетьман Іван Скоропадський часто ставав об'єктом для доношувачів, втім, усі вони або не мали під собою реальних підстав, або ж цар не надавав їм великого значення. В одному із таких доносів йдеться про зносини гетьмана з Орликом, а також про його намір погубити російські полки, що стояли при ньому, «*досталось бы им что и нам в Батурине*», – передано в доносі вислів Скоропадського. Автор доносу – Коропський сотник чув від гетьманського челядника ніби гетьман говорив: «*Надеемся на старого своего пана Орлика, который zostает гетманом, будет скоро одплата нам*»⁴⁵. У візії сотника складалася ціла картина заговору проти російського правління в Україні, організатори і учасники якого об'єднувалися навколо гетьмана. Своєрідною квінтесенцією цього доносу стали слова, почуті від «бывшего человека гетмана Мазепи» про те, що «*Мазепа умер, а мазепинцы живы и будут Москву гнать*»⁴⁶. Згідно з іншим доносом, складеним вище згадуваним Данилом Забілою, Скоропадський «*укоритилно говорил о Москве и Государе*»⁴⁷.

Фігурантами справ про «не пристойные слова» на адресу Петра I та співчуття Мазепі виступали часто священники. Цьому з одного боку сприяла секуляризаційна політика Петра I, його відверто антиправославні вчинки та поведінка. Для прикладу варто навести хоча б пародійні перетворення традиційного хресного ходу на Вербну неділю у привід для п'яних богохульних маскарадів на кшталт «*Всеянейшего и всешутейшого собора*»⁴⁸, що викликали супротив у населення, що звикло до усталених традицій. Тому не дивно, що у свідомості

багатьох людей XVIII ст. цар асоціювався з гонителем православ'я чи то навіть антихристом. Матеріали Преображенського приказу й Таємної канцелярії містять сотні справ такого характеру⁴⁹. Можливо, саме усталений імідж Петра як противника православ'я дав привід ієромонаху Києво-Печерського монастиря Костянтину повідомити, що він бачив, як цар ходив у печерах і хотів повикидати мощі святих, за що його «архирейи киевские и переяславские бранили и кляли»⁵⁰. З іншого боку, у свідомості духовного стану Мазепа, попри анафему та загальну негачію, залишався високодуховною особою, щедрим меценатом та фундатором церков. Утім, навіть згадка у приватній розмові, що та чи інша церква збудована Мазепою, була підставою для переслідування. Така справа, зокрема, розглядалася, 1747 року проти одного із священників чернігівської єпархії, на якого доніс його ж колега через «непристойне и предрозостные слова», що полягали у згадці імені фундатора церкви. Справу звинуваченого, зважаючи на відносно ліберальні часи, передали на розгляд чернігівського архієпископа із застереженням під страхом смерті таких слів більше не говорити⁵¹.

Навіть у засланні колишні священники не пропускали можливості висловитися про нагальні проблеми. Так, 1724 року колишній лохвицький протопоп Рогачевський, перебуваючи на засланні в Архангельській губернії, під час виголошення анафемі в одній із тамтешніх церков говорив: «*Наши Мазепа свят и будет на небе, а ваш государь нет*»⁵². Донос на священника був складений тим же Данилом Забілою. Через три роки під час такої ж акції, що проводилася в церкві Соловецького монастиря, вихідець з України ієромонах Гарвасій висловився більш радикально: «*Наши Мазепа свят, а ваш москаль – скурвый сын*»⁵³. В обох справах рішення про вирок немає, але як показувала тогочасна практика, за повторний злочин в'язню призначалося додаткове покарання у вигляді тілесних екзакуцій або ж посилення режиму утримання. Утім, нова справа по «слову і ділу» вимагала нагального відправлення такого звинуваченого до Таємної канцелярії. Довга дорога із Соловків давала примарну надію на можливість втечі або ж хоча б звільнення на час такої подорожі від жахів монастирської в'язниці. Таким чином, окремі засуджені свідомо йшли на повторне звинувачення у політичному злочині⁵⁴. Подібним чином про Мазепу висловився 1726 року один із монахів Києво-Печерської лаври у своєму листі до сестри, де написав, що Мазепа був прийнятий на небо, на відміну від «императора первого», душа якого нині приймає муки «за власть над архиреями»⁵⁵.

На жаль, і нині тема репресій проти мазепинців у XVIII ст. є маловивченою, причиною чого є брак необхідних джерел, які б пролили світло на ці сторінки вітчизняної історії. Недостатня репрезентативність джерел не дозволяє, однак, припускати, що цих репресій не було, або применшувати їх масштаб. У свідомості людей XVIII ст. цей факт був беззаперечним. Отже, у документах доводиться зустрічати сентенції на кшталт: «*мало вас мазепинцев били*» (1736) або «*когда государь [Петро III] примет престол, будет тогда на Малороссию гонение как после Мазепы*» (1752)⁵⁶. Безперечним є той факт, що для того часу «мазепинська» тематика становила реальну небезпеку для життя і свободи тих,

хто волів про неї згадувати. Ця небезпека з одного боку породжувала тотальний страх з іншого таїла спокусу, знову ж таки, тотального доносительства. Небезпечні наслідки такого стану речей довго були домінантою української історії. Однак у суспільній свідомості, про це свідчить навіть те обмежене число наведених тут джерел, Мазепа та все, що з ним було пов'язане, був також і символом колишніх вольностей, втраченим шансом та одним із способів вираження власної національної ідентичності.

¹ Владимирский-Буданов М. Обзор истории русского права. – СПб. – К., 1909. – С. 223–225.

² Там само. – С. 340.

³ Анисимов Е. Дыба и кнут: политический сыск и русское общество в XVIII веке. – М., 1999. – С. 18.

⁴ Уложение Государя и Великого князя Алексея Михайловича. – М., 1913. – С. 167.

⁵ Анисимов Е. Дыба и кнут. – С. 54–55.

⁶ Бобровский П. Происхождение «Артикула воинского» и «Изображения процессов» 1716 г. Петра Великого. – СПб., 1881. – С. 4.

⁷ Там само. – С. 340.

⁸ Полное собрание законов Российской империи. (далі – ПСЗРИ) – Т. 5. – № 2887.

⁹ Анисимов Е. Дыба и кнут. – С. 54–55.

¹⁰ Там само. – С.31.

¹¹ Владимирский-Буданов М. Обзор истории русского права. – С. 641.

¹² Там само. – С.192; Анисимов В. Дыба и кнут. – С. 391–393.

¹³ Голикова С. Политические процессы при Петре I. – М., 1965. – С. 123.

¹⁴ Веретенников В. История Тайной канцелярии петровских времен. – С. 196.

¹⁵ Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА). – Ф. 371 (Преображенський приказ). – Спр. 144.

¹⁶ Оглоблин Н. Гетьман Иван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк – Київ, 2001. – С. 285–286.

¹⁷ Цитовано за: Яковенко Н. Нариси історії середньовічної та ранньомодерної історії України. – К., 2005. – С. 414.

¹⁸ ПСЗРИ. – Т. 5. – № 2726.

¹⁹ Анисимов Е. Дыба и кнут. – С. 175–178.

²⁰ РДАДА. – Ф. 371. – Спр. 1346.

²¹ Ефименко А. Ссылные малороссияне в Архангельской губернии // Киевская старина. – 1882. – № 9. – С. 399–401.

²² Указ Петра I о ссылке Забелы и Загоровского // Киевская старина. – 1887. – № 8. – С.777–778; Донос Д.Забіли на гетьмана І.Скоропадського (РДАДА.– Ф. 124. – Оп. I. – Ч. 1. – Спр. 10 (1712 р.).

²³ Семьянова А. История дипломатического права в России до конца XIX в. Автореферат на соискание научной степени кандидата юридических наук. – Казань, 2001. – С. 12.

²⁴ История русов или Малой России [репринтне видання]. – М., 1848. – С. 213.

²⁵ Грушевський О. Глухів і Лебедин (1708–1709) // Записки НТШ. – 1909. – Т. 92. – С.54.

²⁶ РДАДА. – Ф. 124 (Малороссийские дела). – Оп. 1.

- ²⁷ РДАДА. – Ф. 165. – Спр. 16. – Арк. 37.
- ²⁸ Витримки із частини цих справ опубліковано: Грушевський О. Глухів і Лебедин (1708–1709) // Записки НТШ. – 1909. – Т.92.
- ²⁹ РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 1. – 1708 р. – Спр. 54.
- ³⁰ РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 1. – 1709 р. – Спр. 18.
- ³¹ РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 1. – 1710 р. – Спр. 50.
- ³² РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 1. – 1711 р. – Спр. 6 (Повести и допросы о поведении малороссиян, бежавших с Мазепою и Орликом); 1713 р. – Спр. 6 (Дела о приличившихся к измене).
- ³³ РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 1. – 1711 р. – Спр. 6. – Арк. 11.
- ³⁴ Грушевський О. Глухів і Лебедин (1708–1709). – С. 42.
- ³⁵ РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 1. – 1712 р. – Спр. 6; 1713 р. – Спр. 6; 1714 р. – Спр. 41; 1715 р. – Спр. 5; 1716 р. – Спр. 5.
- ³⁶ Анисимов Е. Дыба и кнут. – С. 176.
- ³⁷ Матеріали допиту А. Войнаровського зберігаються в паперах російського історика XVIII ст. Г.-Ф. Міллера – РДАДА. – Ф. 199. – № 40. – Ч. 1. Текст допиту опублікований Володимиром Радовським: Радовський В. Допит Войнаровського – небожа Мазепи // Дзвін. – 1992. – № 7/8. – С. 123–126.
- ³⁸ РДАДА. – Ф. 371. – Спр. 2553.
- ³⁹ РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 1. – 1710 р. – Спр. 18.
- ⁴⁰ Там само. – Арк. 2 зв. – 4.
- ⁴¹ РДАДА. – Ф. 165 (Секретные дела). – Спр. 16.
- ⁴² У Глухові Патока зустрівся нібито із якимось Ялинським, братом колишнього чернігівського полкового писаря, якому Полуботок писав листи «изменичи» напередодні 1708 р. із Польщі. Брат помер, а Полуботок, за словами Ялинського, неодноразово просив повернути усі листи, обіцяючи за те уряд полкового чернігівського писаря.
- ⁴³ Анисимов Е. Дыба и кнут. – С. 323–324. «Соборное уложение» 1649 р. Вимагало повної ідентичності показань доношувача та його свідків. Намагання уточнити донос автоматично вело до нових тортур аби знову підтвердити тричі дійсність нових наведених фактів.
- ⁴⁴ РДАДА. – Ф. 165. – Спр. 16. – Арк. 237.
- ⁴⁵ РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 1. – 1714 р. – Спр. 14. – Арк. 5 зв.
- ⁴⁶ Там само. – Арк. 10.
- ⁴⁷ РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 1. – 1712 р. – Спр. 10. – Арк. 10.
- ⁴⁸ Уортман Р. Сценарии власти. Мифы и церомонии русской монархии. – М., 2004. – Т. 1. – С. 72.
- ⁴⁹ Голикова Н. Политические процессы при Петре I. – С. 132–154.
- ⁵⁰ РДАДА. – Ф. 371. – Оп. 2. – Спр. 1850.
- ⁵¹ РДАДА. – Ф. 248. – Оп. 5. – Кн. 323. – Арк. 117–118 зв.
- ⁵² РДАДА. – Ф. 371. – Оп. 1. – Ч. 1 (1). – Спр. 1140.
- ⁵³ Там само. – Спр. 1262.
- ⁵⁴ Колчин М. Ссылные и заточенные в остроге Соловецкого монастыря в XVI–XIX вв. // Русская старина. – 1887. – Т. 56. – С. 45.
- ⁵⁵ РДАДА. – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 5. – Т. 2. – Арк. 106.
- ⁵⁶ Там само. – Т. 3. – Арк. 3–8 зв.

ІВАН МАЗЕПА НА СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ТЛІ СВОГО ЧАСУ

«Як сонце супроводжує тінь, так за честю й великою славою волочаться ненависть і заздрість». Ці слова І. Мазепи, сказані 16 жовтня 1688 р., цілком можуть послужити епіграфом до будь-якого сучасного глибокого дослідження життя та діяльності видатного українського гетьмана.

В українській історіографії кінця ХХ – перших років ХХІ ст. відновлено історичну правду про політичну діяльність гетьмана, доволі легко подолано фальсифікації й просто нісенітничі імперських російських і радянських тлумачень політики нашого видатного державного діяча.

Уважаємо, що наступним етапом історичного аналізу особистості І. Мазепи має стати виявлення глибинних підойм та мотивацій його поведінки й діяльності. Настає час дослідження соціальних і соціально-економічних поглядів, політико-культурних орієнтацій, етно- і національно-культурного самоусвідомлення українського суспільства часу І. Мазепи.

Упевнені, що вивчення соціокультурного фону його життя й діяльності дасть можливість суттєво поглибити сучасне розуміння вчинків та політичного курсу гетьмана.

Разом з тим потребують історичного наукового аналізу й питання подієвої історії, пов'язані з іменем та часом І. Мазепи. До таких питань ми б віднесли участь України-Гетьманщини, очоленої І. Мазепою, у боротьбі за Приазов'я та Північне Причорномор'я. Протягом 12 років боротьби за них Іван Мазепа особисто очолив 11 літніх і 10 зимніх бойових походів.

Для самого гетьмана та втілення його державницьких планів новий напрям зовнішньої політики давав цілу низку переваг. По-перше, Мазепа не міг не усвідомлювати, що відновити єдність України військово-політичними засобами – війною проти Польщі – навряд чи вдасться. Цей шлях перекреслював Вічний мир 1686 р. Тому в гетьмана залишався єдиний шлях для зміцнення Лівобережжя та власного політичного становища – максимальний економічний розвиток краю.

Історія освоєння Запорожжя, колонізаційна політика, яку проводили тоді на Правобережжі Молдова, Туреччина, Польща, не могли не наштовхнути І. Мазепу на ідею залюднення неозорих просторів Причорномор'я і Приазов'я. Він був певний, що українські колоністи у пошуках землі та волі швидше віддаватимуть перевагу вільним землям Південного Сходу України, ніж терпітимуть посилення визиску під чужоземною владою на Правобережжі. Тому

гетьману потрібно було посилити свій вплив на Запорозжя і разом з Москвою витіснити з Причорномор'я і Приазов'я турецько-татарських завойовників.

Саме у цій справі він готовий був стати вірним «військовим слугою» московського монарха і, як відомо, був ним. Однак корені такого завзяття слід насамперед шукати у прагненні зміцнити становище України, а не вислужитися перед монархом. І це не умоглядний домисел. Достатньо проаналізувати історичні документи, і ми побачимо, що під формулюванням про службу монархові, гетьмани мали на увазі опікуватися інтересами України.

Це чітко видно з висловлювань навіть ранішого часу. Наголошення гетьманів на готовності служити протекторові насамперед означало готовність захищати українську землю, а заодно, у межах концепції передмур'я, територію й державу протектора. Таке бачення пріоритетів ми прочитаємо у словах Б. Хмельницького, сказаних московському послу в серпні-вересні 1654 р.¹; у словах Я. Сомка, який підкреслював, що воювати з неприятелими царя означає ні що інше, як обороняти самих себе².

Так само службу протекторові розглядав й попередник Мазепи І. Самойлович. Це, зокрема, засвідчують його листи компанійському полковнику Г. Новицькому. Висловлюючи подяки за старанне виконання наказів, гетьман писав: «... І проти всілякого неприятеля так за гідність його монаршу, як і за цілість вітчизни нашої України застановлятися» (24 червня 1682 р.)³; «... І до служби монархів наших Російських на захист ойчистого нашого Малоросійського краю залучали...» (12 липня 1685 р.)⁴.

Той факт, що українські старшини свою службу протягом другої половини XVII – перших десятиліть XVIII ст. співвідносили з Україною видно і з універсалів про надання маєтків. Це робив у багатьох своїх універсалах й І. Мазепа. Так, наприклад, надаючи маєток прилуцькому полковнику І. Стороженку, гетьман в універсалі від 26 червня 1690 р. підкреслював, що це вчинено «респектуючи на його пана полковника Прилуцького значні у війську Запорозькому і зичливі послуги, які він здавна чинив і на майбутнє охоче чинити на службі монаршій має»⁵. Військові ж справи, що чинилися «на славу монарху» Мазепа одночасно розглядав і як справи для «захисту цілості всенародної»⁶.

До речі, дослідження питання мотивів І. Мазепи у боротьбі за Північне Причорномор'я та Приазов'я, можливо, допоможе розкрити загадку першої зустрічі І. Мазепи з Петром І. Її успішне завершення очевидно слід пов'язувати не лише з хистом гетьмана як вишуканого інтелектуала, наділеного до того ж особливим природним даром зачаровувати співрозмовника. Очевидно, вирішальну роль зіграли як політичні розрахунки Петра І, так і ідея Мазепи про здобуття Приазов'я та Причорномор'я, як нібито уже тоді актуальна для Московії.

Уважаємо, що Мазепі тоді вдалося переіграти російський політикум і залучити російські військові ресурси для вирішення питань, пов'язаних зі зміцненням Лівобережжя за рахунок звільнення нових територій для колонізації. Звичайно, активне задіяння на південно-східному напрямі української політики сил Московії таїло в собі й певну небезпеку. Насамперед

загрозу колонізації нових територій московським людом. Так, певна теоретична загроза виникала. Дійсно, у Причорномор'ї та Приазов'ї могли зіткнутися два колонізаційні потоки: з України та Московії. Проте сучасний І. Мазепі приклад освоєння Слобожанщини беззаперечно доводив, що у Москві немає, передусім, людських ресурсів для активної колонізаційної політики. Зрештою, це визнав і московський політикум, що і стало однією з причин переорієнтації московської імперської політики з південно-східного на північно-західний напрям до Балтійського моря.

Аналіз документів часу гетьманування І. Мазепи дає можливість з'ясувати й інше, з нашого погляду, дуже вагоме питання суті політичної автономії України-Гетьманщини у складі Московської держави, а саме: з'ясування механізму взаємин між українським суспільством та московським монархом у питанні прийняття політичних рішень, що стосувалися внутрішньополітичного життя України. Цей механізм виглядав «темностию» для представника інтелектуальної еліти російського суспільства XVIII ст. Г. Теплова⁷. Він залишався поза колом дослідницьких інтересів XIX–XX ст. Проте саме його розкриття дає можливість виявити реальний статус тогочасної української політичної автономії.

У загальному декларативному вигляді він формулювався так: «за волею вашою государською, а нашим проханням». За часів І. Мазепи це насамперед стосувалося найактуальнішого тоді питання, а саме: соціально-економічного становлення й утвердження нової еліти і пов'язаного з цим накопичення старшинами земельних маєтків. Незважаючи на факт надання землі Військом Запорозьким і його репрезентантами, старшини шукали легітимації цих рішень відповідними монаршими указами. Це зовсім не означало, що оточення царя могло чинити свавілля стосовно надання маєтків українським старшинам. Названа формула ще у ході переговорів щодо укладення Глухівських статей 1669 р. витлумачувалася українською стороною лише таким чином: «Гетьман і вся старшина, вважаючи товариша заслуженого у війську Запорозькому» надають йому маєток, «... а потім, коли буде гетьман і вся старшина, добувати чолом його царській пресвітлій величності про нього, що буде гідний... щоб по чолобиттю і заступленню гетьманському великий государ нам свою грамоту видати велів...»⁸

Про те, що цей механізм знайшов утілення протягом наступних десятиліть, засвідчують гетьманські універсали І. Мазепи про надання земельних маєтків старшинам. В усіх цих документах суб'єктом надання маєтку виступав гетьман і Військо Запорозьке, а московський монарх виконував роль узаконювача їхньої волі⁹. Цей же механізм діяв стосовно внутрішньополітичного життя Гетьманщини. Що це було дійсно так, видно як з порядку встановлення, так і скасування за І. Мазепи оренди на продаж горілки. 20 жовтня 1692 р. гетьман І. Мазепа підготував відповідне міркування («мнение») для поінформування царя. Яким же бачився йому механізм прийняття та втілення рішення? Старшини збирають всю необхідну інформацію з актуального питання суспільного життя, випрацьовують разом з гетьманом на старшинському з'їзді відповідне

рішення і передають його на затвердження монарху. Потім, як формулювалося в документі, «досконалого у той час про ту справу його Монаршого Указу просити будемо». Старшини і гетьман були впевнені, що обґрунтований проект указу цар неодмінно затвердить, бо керуватиметься «превисоким своїм розумом і премудрим розглядом», тобто природними засадами розумної необхідності, якими керувалися й вони. За такої умови І. Мазепа готовий був формулювати: «у всіх справах, і в найменших випадках Указу Їх Монаршого дотримуємо, так найбільше про дотримання Їх пречесних Монарших Грамот повинність Нашу... знаємо»¹⁰.

Отже, стосовно ролі монарха у механізмі прийняття рішень старшинське коло часів гетьманування І. Мазепа випрацювало дві позиції: з одного, зовнішнього боку вони демонстративно виявляли готовність дотримуватися указів свого монарха, а з іншого, внутрішнього і сутнісного, – потребу грати провідну роль у ході підготовки указу, тобто політичного рішення. Саме вони мали збирати інформацію, розробляти констатаційну, мотиваційну й імперативну частини майбутнього указу. Сам же акт «монаршого затвердження», підписання «монаршого указу» розглядався як надання легітимності рішенням, прийнятим в Україні.

Окремо слід зазначити, що у питаннях, пов'язаних із зовнішньою безпекою Гетьманщини, коли дотримання визначеної формули не лише не гарантувало безпеки, а й шкодило їй, гетьман І. Мазепа брав ініціативу у власні руки. Так, коли 25 квітня 1693 р. І. Мазепа дізнався про підготовку кримської та білгородської орд до походу, просив щоб монархи «звеліли наказати богом береженням своїм ц. пр. в-ті військам заздалегідь готуватися на справу військову і наближатися до потрібних українських місцевостей для опору тим неприятелям...». Пам'ятаючи, що без монаршого указу «не тільки ні з ким бою зачинати, і військо об'єднувати, але і з домівок полків рушити нам не годиться», гетьман, все ж, керуючись потребою гарантування безпеки українського суспільства, порушував цю норму і повідомляв царський уряд: «...Однак писав я, і розіслав в усі полки приказні універсали, яких список надсилаю в Приказ Малої Росії, щоб як городове, так і охоче військо в готовності було до походу воєнного...»¹¹.

Описаний нами порядок прийняття рішення мав ще один вагомий аспект, що стосується визначення ролі царя у механізмі прийняття рішень. Цар не міг прийняти стосовно України-Гетьманщини, її устрою, її суб'єктів указу без згоди української сторони, а точніше, без попереднього прохання з українського боку як основи майбутнього указу. Якщо указ визрівав десь у надрах московської (російської) адміністративної машини, він не сприймався старшиною як легітимний, а як порушення «прав і вольностей Війська Запорозького».

Що це було дійсно так, видно з так званої «війни маніфестів» 1708–1709 рр., що велася між українським гетьманом та московським царем. Опіраючись на зазначену позицію і намагаючись її використати, І. Мазепа нагадував старшинському загалу, що хоч московський цар і суверен, але він не може щодо України щось чинити без її згоди. Саме порушенням даної норми гетьман пояснював

одну із причин свого виступу на захист прав і вольностей: «...Потенція Московська... без жодної про те з нами згоди (підкреслення наше – О.С.), зачала міста Малоросійські в свою область відбирати». На ґрунті такої позиції І. Мазепа побудував ще кілька пропагандистських маніфестів¹².

Вагомою проблемою, яка потребує дослідження є виявлення механізмів зміцнення гетьманської влади. Документи дають підстави стверджувати, що І. Мазепу сміливо можна включати до ряду європейських освічених володарів раннього модерного часу. На це, насамперед, вказує характер спроб гетьмана подолати згубну для української політичної системи практику повалення гетьманів шляхом змови і доносів.

Опираючись на норму про винесення судом рішень лише на основі доведеного звинувачення, І. Мазепа мав сподівання, що за допомогою права і судового розслідування звинувачень, що містилися у дописах на нього, він зможе захистити як себе самого, так і інституцію гетьманства. У листі від 13 квітня 1692 р. до Івана та Петра Олексійовичів І. Мазепа просив запровадити судовий механізм розгляду доносів: «... Утвердити нас грамотою, щоб на гетьмана ніякі наклепи ні від кого у вас великих государів не приймалися і без правового доказу і слідства («розшуку»), щоб гетьман не був у вірності своїй не соромлений». Гетьман пропонував запровадити такий порядок, при якому подібні наклепи розглядалися б у Гетьманщині, в суді «щоб тут на всілякі наклепи були докази свідчені, і тут слідство було чинене». Наслідком судового розгляду мало б бути покарання або гетьмана, або позивача¹³.

Одночасно І. Мазепа пропонував підпорядкувати судовому розгляду і гетьманські рішення стосовно покарання старшин, щоб вони «без розслідування і без суду генерального не були карані і в заслання відсилані і з єдиного гніву гетьманського, і з особливої його прикрості батьківщини безмовно не були позбавлені». Через кілька фраз він ще раз наголошував, щоб справи розглядалися «не самого одного гетьмана радою, але суду військового генерального розмірковуванням»¹⁴. У будь-якому випадку це сприяло б зміцненню інституту гетьманства.

Зазначимо, що судовий розгляд бачився застосовуваним і відносно представників еліти, що повели боротьбу проти політичної системи, її найвищих представників: «...Гідний є судової смерті...», – так відгукувався І. Мазепа щодо повсталого П. Іваненка (Петрика) у листі до візира кримського хана¹⁵.

Спорідненою за своєю суттю з орієнтаціями на судовий розгляд є орієнтація на аргументоване звинувачення. Під її впливом, незважаючи на своє недовірливе ставлення до Л. Полуботка¹⁶, І. Мазепа 31 грудня 1688 р. повідомляв до Москви: «...Оскільки за цими свідоцтвами не довелася на згаданого Леонтія Полуботка в наклепах описана вина, то відпустив його з Батурина до Чернігова без затримання, щоб там жив у домі своєму»¹⁷. Так само у ході Північної війни для того, щоб засудити до покарання за зраду стародубського полковника М. Миклашевського, суду потрібні були докази, вагоміші, а ніж просто факт листування з литовським шляхтичем М. Коцелом¹⁸.

Як освічений аристократизм можна визначити ставлення І. Мазепи до питань соціальної взаємодії, до місця й ролі у суспільному житті політично провідної верстви старшинства та підпорядкованих верств.

Походячи з української православної шляхти, І. Мазепа був прихильником станового поділу суспільства. Цю прихильність визначали європейські уявлення про поділ суспільства на тих, хто молиться, воює та працює і, звичайно, християнські уявлення про «небесну ієрархію архангелів і сім рангів ангелів». Тому цілком природним нам видається той факт, що І. Мазепа поділяв козацтво на «старше і менше товариство» і вимагав в одному з універсалів 1691 р. від «підначальних»: «...Жеби як козаки свої козацькі служби, так і посполиті люди свої тяглі повинності неодмінно як тепер, так і у всі потомні часи пильнували»¹⁹.

Наявність же політично провідної старшинської верстви гетьман розглядав як запоруку існування українського суспільства та держави. Тому у листі до І. Скоропадського, змальовуючи картину намірів російських придворних кіл стосовно України, І. Мазепа на перше місце ставив усунення еліти, яке неодмінно мало потягнути за собою й усі інші негативні суспільні наслідки: «...Нас, Гетьмана, Генеральну Старшину, Полковників і увесь війська Запорозького начал, вродженими своїми привабами, хочуть до рук прибрати і в тиранську свою неволю запровадити, ім'я війська Запорозького згладити, а козаків у драгунію і солдати перевернути, народ Малоросійський вічно собі рабами поробити»²⁰.

Такі уявлення про соціальний устрій та розподіл обов'язків між станами не позбавляли Мазепу чіткого переконання, що суспільство міцне своєю єдністю, готовністю всіх верств об'єднатися навколо суспільних справ і насамперед навколо особливо тоді актуальної справи обороноздатності. Це переконання рельєфно фіксується в універсалі І. Мазепи від 11 вересня 1687 р., опублікованому з приводу відмови підданих київських монастирів вартувати на вежах та ставати до оборони на валах. Гетьман зобов'язував їх до цього, використовуючи такий аргумент: «...У всій вселенній в місцевостях своїх мешкаючи люди спільної цілості своєї спільним коштом і спільною працею стережуть і боронять»²¹. Він з боєм визнавав, що «...В Україні і начальній, і підначальній, і духовній, і мирській, як різні колеса, не в односторонній є згоді»²². Та ж думка, але висловлена на адресу виключно політичної еліти, звучить у відомому вірші «Всі покою щиро прагнуть».

Такі погляди на суспільну будову, ґрунтовану на спільному докладанні зусиль, взаємозалежності всіх верств суспільства, включаючи й політичний провід, спонукали І. Мазепу вимогливо ставитися насамперед до української політичної еліти. Її він сприймав як верству, що теж має дуже значущі обов'язки перед суспільством, насамперед у питаннях забезпечення соціальної справедливості. Він мав чітке усвідомлення того, що соціальні ускладнення є наслідком соціально-економічних умов, створених старшинами-адміністраторами на місцях. Так, зокрема, розмірковував І. Мазепа «ідучи через полк Миргородський і Лубенський». Виникнення соціально вибухової ситуації в тих полках

він пов'язував з тим, «що від своїх панів полковників мають полчани великі долегливості»²³.

Тому гетьман зобов'язував старшину: «...Не іншому кому, лише Старшині, стерегти належить, щоб понад порядок належний, в Універсалах Наших іменованих, до обтяження черні нічого такого не робили»²⁴.

Зрештою, завданням старшини він бачив служіння суспільству в найрізноманітніших сферах суспільного життя. Гетьман просто висміював тих, хто власні інтереси ставив вище за громадські. Так, у листі від 25 січня 1696 р. до лубенського полковника І. Мазепа виговорював тому за те, що, отримавши гетьманський наказ дізнатися і доповісти, куди татари підуть від Говтви, полковник, замість здобути інформацію у розвідувальному поході, залишався дома, а гетьману надіслав звіт, опертий на чутки. У листі-догані І. Мазепа зробив саркастичну приписку: «Знати, же вельми ваша милість пам'ятаєш євангельське слово і тому ретельно наслідуюєш, де знаходиться скарб ваш, там буде і душа ваша. Домислюємо ми, багато ж ваша милість животних своїх в Лубнях накопичив скарбів, а при них і душу свою ув'язнюєш, і так міцно, що не хочеться вашій милості і на так пильну монаршу до оборони вітчизни іти службу, з якої причини і вимовки перед нами винаходиш»²⁵.

Наступним вагомим питанням дослідження історичної особи І. Мазепа є його ставлення до підпорядкованих станів. Стосовно них гетьман поводив себе як освічений європейський володар. Саме він дозволив селянам скаржитися до суду на старшин, щодо яких хлібороби були зобов'язані послушенством. Майже через 100 років ту ж норму у стосунках селян і поміщиків запровадив у рамках Західної України Йосиф II – відомий реформатор доби освіченого абсолютизму.

Освічений аристократ гетьман І. Мазепа не нехтував і думкою підвладних верств. Його висловлювання у межах старшинського кола не містять проявів зверхності, зневаги щодо поспільства або рядового козацтва. Навпаки, вони пройняті прагненням зберегти добре ім'я в очах народу. Це, наприклад, чітко прослідковується у листі І. Мазепа до переяславського полковника К. Мокієвського 1688 р. Гетьман суворо вичитував полковника за примушування мешканців м. Борисполя до приватного полковникового будівництва. На думку І. Мазепа, така поведінка старшин підривала насамперед авторитет гетьмана: «...Що люди мовчать і вам мусять підлягати, то вони не вас глядячи терпляче те зносять, але на нас, рейментаря». З огляду на те, що такі дії полковника могли б викликати невдоволення гетьманом – «через те ваше непотрібне людям наприкрення, нам самим неслави не було і поговору від тих же людей» – І. Мазепа суворо забороняв зловживати владою²⁶. Зрештою, ідеалом суспільно-політичного життя, як можна судити з листа гетьмана до кримського візира, був стан, коли «весь народ малоросійський» «уживають прав і вольностей і свобод своїх тихо мирно без порушення»²⁷.

Він також чітко усвідомлював прагнення людей покращити своє матеріальне господарське становище, тому в універсалі від 11 вересня 1687 р. до київського магістрату наголошував, що завданням «начальних» людей є в ідеалі створення

таких умов для народу, коли він має можливість «розжитися»²⁸. Таке ставлення до власних обов'язків перед народом сучасна політична наука називає «соціальною відповідальністю» і саме таким воно склалося у Івана Мазепи.

Окремого вивчення, звичайно, потребує питання так званої «зради» І. Мазепи. Воно, на нашу думку, може бути розглянуте на тлі дещо ширшого питання: як українські старшини сприймали російського монарха в зовнішньополітичному житті Гетьманщини.

Повівши боротьбу за свою окремішність політична еліта України-Гетьманщини, щоб гарантувати своє панівне становище у суспільстві, мусила забезпечити суспільство від зовнішньої агресії. Заради цього можна було діяти двома шляхами: або ж мобілізувати суспільство на подолання усіх можливих зовнішніх ворогів і таким чином позбавити їх можливості нападати, або ж знайти незалежного монарха, який гарантував би можливість об'єднаного захисту від потужніших нападників.

Оскільки заново створений політичний організм не мав достатніх сил для гарантування власної безпеки першим шляхом, залишалось шукати монарха-союзника. Ще 1632 року Ю. Немирич у «Розмові про московську війну» писав: «...Дуже важко народові без союзників і приятелів, коли він мусить покладатися тільки на власні сили. І хоч такий народ буде навіть дуже героїчний і громитиме своїх ворогів, то все ж таки він повинен собі шукати приятелів і союзників, а також допомоги»²⁹. Саме цим шляхом пішли Б. Хмельницький та його наступники.

Проте знайти монарха-союзника було не простою справою. По-перше тому, що сусіди України продовжували дотримуватися традиційних уявлень про володарів, їхню ієрархію та взаємини. Тому український гетьман, маючи можливо й більшу військову потугу, але не маючи монаршої крові в жилах, не піддавшись обряду помазання на володарювання, міг сподіватися на союзництво лише за умови, що він визнає себе підданим монарха-союзника, називатиме його не інакше, як «захисником»-протектором. Незважаючи на це, українські політики добре розрізняли назви та їхній реальний зміст. Старшини чітко усвідомлювали тогочасне геополітичне розміщення Гетьманщини. Тому надання «протекції-оборони», а насправді союзницької допомоги, ніколи не розцінювали як порятунок виключно для України за рахунок шкоди у людських та матеріальних ресурсах союзника-протектора та його суспільства. У документах збереглося доволі прикладів, щоб переконатися: українська еліта розглядала справу протекції крізь призму уявлень про спільну користь сторін. Зокрема, 2 березня 1666 р. вже не вперше закликаючи до надання «царської допомоги» І. Брюховецький писав: «Кожний тоді господар не всередині дому, але перед дверима неприятеля зустрічає, але всією силою в дім його не допускаючи, перед сінми борониться й кріпиться; а Україна до Великої Росії справжнім переддверрям і захистом: бо в ці літа на плечах козацьких і всієї України... на головах козацьких і всієї України за цілість голів Великоросійських і задумане від неприятеля спустошення великоросійське на бідній Україні відбулося»³⁰.

«Кам'яною стіною» «державі Московській, також і Польській, від Татар» називав Україну П. Дорошенко. Подібні вислови звучали й з вуст інших українських старшин та гетьманів.

Виходячи з таких поглядів, українські козацькі старшини шукали у підданстві монархові надійної запоруки захисту інтересів своєї Вітчизни, а з ними й своїх власних. Піднявшись на Національно-визвольну війну, вони не збиралися вибиватися з підданства королю Речі Посполитої. Своїм завданням вони бачили перетворення українського народу у вільний та рівний народам польському й литовському у складі триєдиної Речі Посполитої. Коли ж стало зрозуміло, що польська шляхта й магнateria ніколи не визнає український народ собі рівним, Б. Хмельницький повів боротьбу за створення окремої держави «Князівства Руського», а потім, шукаючи союзника для кровопролитної та виснажливої боротьби проти Речі Посполитої, пішов на укладення Переяславсько-Московського договору й визнання підданства московському цареві.

Погодившись на підданство, українська політична еліта бачила його подібним до відносин Польщі й Литви у складі Речі Посполитої. Богдан Хмельницький і старшина розглядали московського царя як монарха спільного і для Московського царства, і для політично окремішньої України. Саме тому Б. Хмельницький називав царя Олексія «спільним государем нашим», «самодержцем Великої і Малої Русії». Такого формулювання він домігся і в преамбулі березневих статей. Саме тому ревний продовжувач політики Хмельницького П. Дорошенко розтлумачував московському послу на початку 1668 р., що представники українського і російського суспільств є «рівні» та «вільні» один стосовно одного, перебуваючи «під єдиним государем, волею собі обраним». Саме тому Д. Многогрішний у своїх листах до Москви неодноразово підкреслював, що цар у своїх руках тримає не один всеросійський, а два символи влади: скіпетр великоросійський та скіпетр малоросійський. І навіть під завершення доби української політичної автономії у творі С. Дівовича «Разговор Великороссии с Малороссиєю» Україна зображується окремим суспільством, очоленим своїм монархом, який є одночасно монархом і для російського суспільства: «Не думай, чтоб ты сама была мой властитель, но государь твой и мой общий повелитель... Так мы с тобою равны и одно составляем, одному, не двум государям присягаем, – почему почитаю тебя равну себе. Не говори: как обществу, поддалась и тебе!.. А не ты Республикою повелеваешь мною».

Зрештою, українці у питанні ставлення до монарха, по-перше, розглядали його гарантом їхніх прав та вольностей. Тому серед договірних обов'язків царя щодо Гетьманщини виділяли й захист українського суспільства від втручання в українські справи представників російської політичної та військової еліти. Петро I не виконував цих обов'язків.

По-друге, вони дивилися на монарха і як на захисника-протектора. У цьому питанні українці чітко дотримувалися європейських традицій. Підданий обіцяв своєму сюзеренові «покору, службу й вірність в обмін на захист і повагу привілеїв підданий й традицій його країни. Якщо підданий мав підстави вва-

жати, що його володар порушує свої зобов'язання, він мав право виступити проти нього на захист своїх інтересів» або ж просто припинити свої договірні зобов'язання³¹.

Саме з цих позицій і пояснював І. Мазепа 15 листопада 1708 р. веркєвському сотнику недоцільність дальшого визнання підданства Москві, «оскільки і сама до своїх кордонів від військ Шведських відступає, залишивши нас і Малу Росію безборонну і безпомічну»³².

Для прикладу хочемо навести ситуацію ще з одним гетьманом-«зрадником» – Д. Многогрішним. Коли той, уклавши у березні 1669 р. новий договір з російським царем, у червні того ж року знову наштовхнувся на ситуацію з традиційним запізненням російського царя з наданням військової допомоги, гетьман відверто висловився про відмову від підданства. Зокрема через сотника московських стрільців він передав: «...Неприятелі наступають, а государевих ратних людей полків немає нікого... і звелів би великий государ своє... знамено і булаву у нього забрати тому, що йому оборони немає»³³. У такій же ситуації опинився через 40 років І. Мазепа і повівся керуючись тією ж, зрозумілою для всієї Європи, логікою.

Нарешті, для створення цілісної картини життя і діяльності гетьмана глибинного дослідження потребують питання тогочасної етнічної та національної ідентичності. Очевидно, що в часи гетьманування І. Мазепа якраз співіснували обидва типи ідентичності. Так, наприклад, у листі від 10 серпня 1693 р., звертаючись до запорожців з приводу їхніх заяв про об'єднання з татарами для спільного походу в городову Україну, гетьман вдався до суспільно-політичної риторики, в основу якої поклав ідентитети етнічного характеру: «То вам жеб війську була б в тому шкода, кгда ж батьків своїх і матерів, братів і сестер, дядьків і тіток і інших кривних своїх і знайомих привели бисте до шкоди і приправили до сліз»³⁴.

Разом з тим історичні документи засвідчують, що Іван Мазепа піднімався й до рівня національного самоусвідомлення. На це, зокрема, вказують матеріали періоду «війни маніфестів». Опонуючи московському цареві, який сутність «зради» розглядав лише у конфесійному й династичному аспектах, Мазепа свої дії пояснював у межах концепції Вітчизни як території, де мають чинність окремі наші права та вольності, існує окрема політико-адміністративна система, діє власний механізм прийняття політичних рішень. Однак все це, пояснював гетьман, приходить до крайньої згуби через «врожену хитрість» «ворожої нам здавна потенції московської»³⁵. Поняття «Вітчизна» у розумінні Мазепа включало три семи: територію, право, політичні інституції. Таким чином, у свідомості гетьмана до етнокультурного сприйняття Вітчизни додавалося й усвідомлення її особливих, окремих політичних характеристик. Це ж є вже проявом національного самоусвідомлення.

Тема Вітчизни у суспільно-політичному житті Гетьманщини за часи І. Мазепа набула такого поширення, що пронизувала побут та сімейні стосунки старшин. Покажемо у такому контексті є сімейна колізія з приводу спадку, що 1711 року склалася у сім'ї Івана Асакая, вихрещеного кримського татарина,

колись «слуги рейментарського», тобто гетьманського, який за старанню службу отримав від Івана Мазепи невеликий маєток та примножував його до самої старості. Коли ж настав час скласти заповіт, він вирішив заповісти землю дочкам, а не двом синам. Вони уже зуміли відзначитися тим, що «лотрством... злодійством розпорозили» частину батьківських надбань.

Як розповідав свідок важкої розмови сина з батьком, все відбувалося так: «При мені здорового батька взяв старший син лесько за груди, посварившись з ним п'яний, і вдарив об ганок, назвавши і бридко матірню, зганяючи тими словами: іди мовить бусурман, у свою отчизну в Крим, а се наша Вітчизна! І притиснувши гаразд у стіну, пішов з похвалками»³⁶.

Отже, тема І. Мазепи потребує свого дальшого вивчення саме з боку того соціально-культурного фону, у якому жив та діяв цей видатний політичний діяч.

¹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией (далі: Акты ЮЗР). – Т. 4 – С. 25.

² Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. – Ф. II. Історичні матеріали. – Од. зб. 15409. 24.07.1661 р. Лист Я.Сомка до полтавців із закликом припинити заколот. – Арк. 3.

³ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. – Т. 5. – С. 171.

⁴ Там само. – С. 183.

⁵ Стороженки. Фамильный архив. – Т. 1. – К., 1902. – С. 5.

⁶ Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских казаков – Владимир, 1903. – Т. 1. – С. 100.

⁷ Теплов Г. Записка о неурядках // Кулиш П. Записки о Южной Руси. – Т. 2. – СПб., 1857. – С. 184.

⁸ Акты ЮЗР. – Т. 8. – С. 25–26.

⁹ Універсали Івана Мазепи 1687 – 1709. – Київ–Львів, 2002. – С. 113, 144, 155, 176, 178, 214, 286, 305, 325, 331, 372.

¹⁰ Источники Малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантыш-Каменским и изданные О. Бодянским. – Часть II. 1691 – 1722. – М., 1859. – С. 5–7.

¹¹ Там само. – С. 93–94.

¹² Источники Малороссийской истории... – Ч. II. – С. 174.

¹³ З епістолярної спадщини гетьмана І. Мазепи / Упорядник та автор передмови В. В. Станіславський. – К., 1996. – С. 73–74.

¹⁴ Там само. – С. 74.

¹⁵ Там само. – С. 107.

¹⁶ Крупницький Б. Гетьман Мазепа та його доба. – К., 2001. – С. 68.

¹⁷ З епістолярної спадщини гетьмана І. Мазепи... – С. 62.

¹⁸ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. – Т. 1. – С. 30.

¹⁹ Стороженко А. Замечательный универсал гетмана Мазепы // Киевская старина 1892. – № 1. – С. 139–140.

²⁰ Источники Малороссийской истории... – Ч. II. – С. 174.

²¹ Акты ЮЗР. – С. 213.

²² Лист Пилипа Орлика до Стефана Яворського (1721 р.): свідчення самовидця про Мазепине відступництво // Субтельний О. Мазепинці: Український сепаратизм на початку XVIII ст. – Додатки. – К., 1994. – С. 173.

²³ З епістолярної спадщини гетьмана І. Мазепи. – С. 21.

²⁴ Источники Малороссийской истории... – Ч. II. – С. 8.

²⁵ Акты ЮЗР. – Т. 5. – С. 278–279.

²⁶ Сулимовский архив. Фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей XVII–XVIII в. – К., 1884 – С.25.

²⁷ З епістолярної спадщини гетьмана І. Мазепи... – С. 104–105.

²⁸ Акты ЗР. – Т. 5. – С. 212.

²⁹ Брик М. Юрій Немирич. На тлі історії України. – Лоссер, 1974. – С. 24.

³⁰ Акты ЮЗР. – Т. 5. – С. 256.

³¹ Субтельний О. Мазепинці: Український сепаратизм на початку XVIII ст. – К., 1994. – С. 26.

³² З епістолярної спадщини гетьмана І. Мазепи. – С. 182.

³³ Акты ЮЗР. – Т. 8. – С. 266.

³⁴ Эварницкий Д.И. Вказ праця. – Т. 1. – С. 525.

³⁵ Источники Малороссийской истории... – Ч. II. – С. – 173.

³⁶ Мотыжинский архив. Акты Переяславского полка XVII–XVIII вв.– К., 1890. – С.19– 20.

**II. ІСТОРИОГРАФІЯ,
ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО
ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ
ДИСЦИПЛІНИ**

ІСТОРІЯ ЯК МІФ. «ГЕТЬМАН-ВІДСТУПНИК» У РЕЦЕПЦІЇ М. КОСТОМАРОВА

Монографія «Мазепа», опублікована на схилі життя М. Костомарова (1882), посідає виїмкове та незвичайне місце в його творчості. Здавалося, складні колізії в біографії «гетьмана-відступника» на тлі драматичних і трагічних поворотів в історії України-Гетьманщини на зламі XVII–XVIII ст. містять усі потрібні складові, щоб вибудувати і розгорнути масштабне, динамічне, сюжетне дійство, яке так полюбляв автор «Богдана Хмельницького». Тим більше, що доба І. Мазепи незаперечно продукувала аналогії зі славетними часами Хмельниччини, яскраво відтвореними у вищеназваній тритомній монографії (3-є вид. СПб., 1870).

Втім, на тлі останньої студія М. Костомарова про І. Мазепу виглядає як разючий дисонанс, ба навіть як бліда тінь попередніх праць, своєрідний виняток-казус у творчості історика-художника.

Таке враження складається у читача вже на перших сторінках цієї монографії.

Передусім, майже зовсім зникають широкі, калейдоскопічні та мінливі контексти творення світу минувшини, які властиві більшості великих робіт М. Костомарова. Відтак особа майбутнього гетьмана постає на історичній сцені в світлі різнорідних, досить суперечливих, іноді майже анекдотичних свідчень.

Зауважимо, що історик-романтик не подає навіть невеликого вступу, який би змалював появу І. Мазепи в сенсі супутніх подій та самобутніх передумов. Він лише обмежується стислою згадкою про те, що виклав інтриги майбутнього гетьмана за часів І. Самойловича у своїй монографії «Руїна...»¹.

Це посилення виглядає досить дивно, позаяк на сторінках зазначеної праці побутування І. Мазепи розглянуто побіжно. Майбутньому гетьманові присвячено лише декілька фрагментів.

Зокрема, М. Костомаров висвітлює обставини невдалої дипломатичної місії І. Мазепи як посланця правобережного гетьмана П. Дорошенка до Кримського ханства та Туреччини, під час якої він потрапив у полон до запорожців (1674) і був переданий лівобережному гетьману І. Самойловичу².

Наведений епізод історик також згадує у своїй рецензії з нагоди появи перших чотирьох книжок «Киевской старины»³.

Крім того, І. Мазепа декілька разів фігурує в «Руїне...» як речник І. Самойловича у Москві⁴. М. Костомаров пише також про взятку, яку дав майбутній гетьман князю В. Голіцину за зміщення І. Самойловича⁵.

Власне, цим і обмежується репрезентація образу І. Мазепи в студії «Руїна...».

Проте подальша канва подій у монографії «Мазепа», зокрема після обрання провідного персонального героя на гетьмана, надає авторові чимало можливостей для загострення сюжетного дійства, надання йому звичного динамізму і повноти просторово-часового колориту: криваві і трагічні Кримські походи 1687 та 1689 рр., апогей боротьби Петра I з царівною Софією за московський трон і т. п.

Однак, М. Костомаров не використовує ці сюжетні потенції. Натомість у його уяві гетьман І. Мазепа з'являється і виглядає як особа, що пасивно сприймає плін світу минувшини.

Приміром, він просто «очікує» опали після падіння свого покровителя князя Василя Голіцина. Причому М. Костомаров не подає психологічного обрис цього, вочевидь, напруженого і важкого стану, коли безпосередньо перетинаються шляхи Петра Великого та українського гетьмана, що помітно контрастує зі звичною авторською манерою викладу, зокрема у монографії «Богдан Хмельницький».

У читача, знайомого з попередніми працями М. Костомарова, така стильова метаморфоза викликає неабияке здивування. Недаремно невідомий автор розлогої рецензійної статті «История гетманства Мазепы», який переховувався під криптонімом «С. В.», з подивом відзначає, що читацька публіка «не знайде в монографії про Мазепу живої літературної розповіді, художньо-психологічної обробки перспективної теми, з'ясування і замальовки такої видатної історичної особистості якою був Мазепа (курсив наш. – Авт.). Розповідь п. Костомарова недостатньо популярна в кращому значенні цього слова...»⁶.

Ця заувага навіть складно сприймається щодо творчості М. Костомарова. Але історичне письмо, яке споглядаємо на сторінках цієї монографії, переконує, що невідомий рецензент все ж таки мав рацію. Адже авторська репрезентація постаті І. Мазепи, переважно, зводиться до морально-етичних характеристик чи відповідного оцінювання його певних учинків.

Наприклад, дізнаємося про виняткову здатність І. Мазепи здобути прихильність тої чи іншої особи, зокрема вміння передбачити те, що від нього хоче отримати його покровитель і т. п.⁷ Ця думка історика практично повторює його сентенції, викладені в монографії «Руїна...»⁸.

Крім того, М. Костомаров повідомляє про зловживання з військовою скарбницею, яка «витрачалася не тільки на утримання охотницького війська і на виплати козакам, але й на *приватні примхи гетьмана і його двору, а також на всілякі подарунки* (курсив наш. – Авт.)»⁹.

Проте він не забуває згадати про І. Мазепу як мецената й покровителя церкви та культури¹⁰.

Врешті, костомаровське представлення образу новоспеченого гетьмана виглядає досить однобічним і статичним. Якщо Б. Хмельницький в однойменній монографії поставав у світлі різних контекстів і ракурсів, зокрема в сенсі співвіднесення з побутуванням колективного / масового героя, то постать І.

Мазепи вимальовується М. Костомаровим якось осібно. Відтак він подається, в кращому разі, на тлі невдоволення запорожців, тогочасних хитросплетінь російсько-українських взаємин, зокрема в коловороті незчисленних доносів, звинувачень і застережних виправдань, спроб очорнити в очах Москви очевидних та потенційних ворогів, постійних прагнень здобути прихильність Петра I та знаних російських сановників і урядовців і т.п.

Український історик Теодор Мацьків уважав таку костомарівську візію по-статі І. Мазепи дивною і незрозумілою, зокрема наголошував, що саме вона спричинилася до поширення негативного погляду на особу гетьмана в західній історичній думці¹¹. Причому найбільше вражало інтерпретатора цієї монографії те, що М. Костомаров добре усвідомлював однобічність і тенденційність московського актового матеріалу¹².

І дійсно, автор немовби виправдовується перед читачем, зокрема відзначає, що І. Мазепі була притаманна *«природна вкрадливість, та здатність всім подобатися з першого разу, здатність, яка живе з людиною і з нею вмирає, залишаючи мало слідів для нащадків, котрі прагнуть вивчити історичну особу»* (курсив наш. – Авт.). За однастайними свідченнями особисто знаючих цю людину, йому була надзвичайно властива така здібність¹³.

Наведена заувага не є випадковою. Вочевидь, М. Костомаров відчував обмеженість інформаційного потенціалу джерел з політичної та дипломатичної історії, які не могли підживити і розгорнути його творчу уяву про події далекої минувшини. *«...повсякчас відчуваю взагалі недостатність офіційних джерел»* (курсив наш. – Авт.) там, де потрібно знати не факти й явища, але їхні причини, які виходять з духовного життя та його розвитку», – скаржитьсь історик у листі від 23 вересня 1877 р. до О. Лазаревського, в якому він розповідає про пошуки архівних матеріалів у Москві стосовно доби І. Самойловича та І. Мазепи¹⁴.

Проте чи можна вважати ці складнощі й проблеми з обсягу архівної та взагалі джерельної евристики визначальними, себто такими, що примусили М. Костомарова докорінно змінити авторську конструкцію однієї з найвідоміших його історичних студій?

Передусім варто згадати, що історик досить успішно вирішував подібні проблеми в багатьох працях, зокрема в «Богдане Хмельницьком», четверте перероблене видання якого вийшло 1884 р. До того ж, на той час він здобув величезний досвід у царині едиційної археографії та взагалі на ниві джерелознавства української історії.

Можемо припустити, що помітний вплив на його творчість справляв загальний фізичний і психологічний стан, зокрема прогресуюче погіршення здоров'я та загроза повністю втратити зір.

Ця тема і пов'язані з нею особисті емоції особливо ширяться після тяжкої зими 1875 р., коли М. Костомаров перехворів на тиф. Дехто припускає, що саме тоді в нього трапився крововилив у мозок¹⁵. Відтак пов'язані з хворобами переживання досить репрезентативно представлені в його листуванні, хоч істо-

рик навіть у молоді роки вирізнявся надзвичайною вразливістю й чутливістю щодо свого фізичного стану.

На початку 1880-х років ці почування спричинилися до певного суспільного резонансу, зокрема у тогочасній пресі. Вони викликали своєрідний коментар історика. «Хтось з чогось надрукував у газетах, що я заслаб і згасаю. – писав М. Костомаров до О. Гатцука у листі від 28 липня 1881 р. – У цьому є дешиця правди: мій зір сильно впав і це мене доводить до відчаю, більше того я відчуваю загальну слабкість і фізичне, і розумове знесилля. *Але я не страждаю ніякою гострою хворобою* (курсив наш. – Авт.)»¹⁶.

Отже, попри суттєві проблеми зі здоров'ям наприкінці 1870-х – початку 1880-х років М. Костомаров достатньо інтенсивно працював, про що свідчить низка його нових праць.

Зрештою, вчений залишався у більш-менш «робочому» стані, принаймні до трагічного випадку, який стався з ним 25 січня 1884 р. Тоді історика, в якого істотно погіршився зір, збив кінний вантажний повіз на одній з вулиць С.-Петербурга¹⁷.

Імовірно, стильові метаморфози історичного письма М. Костомарова, які споглядаємо в монографії «Мазепа», варто все ж таки шукати в його дослідницьких мотиваціях та устремліннях, хоч не варто ігнорувати й обставини приватного життя. Тож повернемося до авторського викладу.

«Зачарований» і досить одноманітний перебіг сюжетної канви подій монографії почасти розривають зовнішньополітичні дії, які дещо оживлюють уявний простір української минувшини, відтворений автором. Одним із таких епізодів є повстання Петрика (Петра Іваненка).

М. Костомаров докладно подає цю суперечливу й складну сторінку з історії України-Гетьманщини в четвертій і, частково, п'ятій главі. Зазначимо, що вчений виявляє навіть певні симпатії до особи Петрика, приміром, зіставляє його з П. Дорошенком і навіть самим Б. Хмельницьким. Зокрема, історик підкреслює, що він «копіював» діяння Великого гетьмана¹⁸.

Так, завдяки зовнішньополітичним обставинам у монографії несподівано з'являється ще один персональний, хоч, значною мірою, й епізодичний герой. Утім, автор одразу підкреслює, що П. Іваненко постає на авансцені минувшини в іншу добу, яка докорінно відрізняється і від часів Хмельниччини, і від епохи Руїни.

М. Костомаров подає досить своєрідну і zarazом виразну характеристику цієї особистості. «Петрик, очевидно, розігрував з себе Богдана Хмельницького; але часи, коли Богдан Хмельницький міг творити свої великі справи, пройшли неповоротно. Скрізь і у всьому наслідування буває гіршим за оригінал, і події, штучно повторювані не своєчасно, являють собою щось комічне (курсив наш. – Авт.). Петрик у малоруській історії став таким типом, яким був Дон-Кіхот в історії людської поетичної творчості», – відзначає історик¹⁹.

Це образне порівняння «ханського гетьмана» з відомим літературним персонажем є показовим. Адже воно виявляє рецепцію різних темпоральних пластів української історії, яка зазвичай конструюється М. Костомаровим у вигляді мо-

рально-етичної та мистецько-естетичної системи, що задає певні координати сюжетного дійства.

Варто підкреслити, що типаж Дон-Кіхота вживав у своїй неоромантичній візії і В. Липинський²⁰.

Отож, на деякий час Петрик виступає як супротивник, який змагається з І. Мазепою не тільки за гетьманську булаву, а й за вплив на масового, колективного героя – народ / націю. «Можна було побоюватися, що *бунтівник дійсно вгадав народне бажання* (курсив наш. – Авт.)», – пише М. Костомаров²¹.

Утім, справжньої, драматичної, захоплюючої дух та читацьку уяву боротьби, так і не вийшло. Тому представлення цього конфлікту лише трохи пожвавило бліде історичне тло цієї костомаровської монографії.

«Сіра копія» Б. Хмельницького та П. Дорошенка виявилася незрівнянно гіршою, ніж його великі попередники. Чи варто дивуватися, що за такого контексту висвітлення походи Петрика у спілці з татарськими союзниками завершилися нічим?

Прикметним виглядає і авторське потрактування подій, яке М. Костомаров пов'язує з народним / національним духом. «*Народ* ні на волосину не спокусився його відозвами, не показав бажання пожертвувати життям і статком заради звільнення від московської влади, *не вбачав у Петрику нового Хмельницького* (курсив наш. – Авт.), і Мазепа, здавалося, мав право запевняти московський уряд, що все зведене Петриком і подібними йому злобителями про утиски народу є брехнею, – в Малоросії всі, старші і менші, живуть щасливо, в багатстві і достатку, ніхто нікого не силує, ніхто ні від кого не потерпає», – зазначає автор²².

Ця думка, як не дивно, виглядає як своєрідний присуд не тільки «ханському гетьманові», а й самому І. Мазепі, якому історик, так і не віддає лаври цієї «перемоги». Відтак знищивши свого ворога, якого начебто вбили, спокусившись на винагороду в тисячу рублів, запропоновану гетьманом, І. Мазепа, як і Петрик, програє в царині духу, у змаганні за масового героя.

Зауважимо, що О. Оглоблин піддавав сумніву версію М. Костомарова та інших істориків про смерть Петрика²³.

Та наділяючи народ / націю антропоморфними рисами, себто сприймаючи цю спільноту майже як окрему людину, М. Костомаров прагне досягнути її відчуття й психологічні реакції. Недаремно на сторінках його монографії, споглядаємо численні вислови на кшталт: «народний голос», «народний погляд», «народне бажання», «народне устремління», «народне сум'яття», «народне благо», «народна любов», «народне обурення» та навіть «народна філософія».

Однак автор практично не робить спроб порівняти колективного героя з провідною історичною особистістю, якій, власне, присвячена зазначена студія. Тож шляхи гетьмана лише зрідка перетинаються з багатоманітним і суперечливим буттям народу / нації.

Це виглядає досить дивним, оскільки антропоморфне уподібнення народу / нації в романтичному історіописанні традиційно вживається для конструю-

вання своєрідного простору, в якому проводяться компаративні паралелі між масовим і персональними героями.

Натомість постать І. Мазепи немовби вмонтовується у загальний плин подій, що проходять повз гетьмана, але лише побіжно зачіпають його становище: походи Петрика, війни з турками і татарами в 1695–1696 рр. і т.п.

Приміром, у восьмій главі історик зосереджує увагу на висвітленні козацького руху на Правобережній Україні, зокрема описує діяння С. Палія, С. Самуся та інших народних ватажків, скерованих супроти польських магнатів тощо.

У схожому дусі М. Костомаров розглядає побутування гетьмана і в дев'ятій главі, в якій подається перебіг критичних, переломних подій у тодішній російській й українській минувшині – початок Північної війни. Проте навіть у цій главі І. Мазепа постає десь на маргінесі викладу у контексті повсякденної рутини військових дій, зовнішньополітичних комбінацій і планів, урешті-решт як особа, що виконує царські доручення та споглядає як шириться полум'я війни на східноєвропейських теренах.

Зазначимо, що монографія «Мазепа» вирізняється майже повною відсутністю авторської емпатії стосовно головного героя та невиразністю просторово-часових обрисів, якими уславився історик серед російської читаючої публіки. На відміну від інших праць М. Костомарова, в цій студії споглядаємо досить мало уявних / вигаданих діалогів і монологів, які дозволяли автору репрезентувати можливе в статусі дійсного і зазвичай задавали ритміку й динаміку його викладу.

На цьому місці цілком логічно постає питання: як історик представляє особу «гетьмана-відступника»? Адже традиційні стильові риси, властиві автору, проступають тільки епізодично. Більше того, вони суперечать відстороненій, дещо зверхній позиції М. Костомарова щодо головного персонального героя цієї студії.

Почасти настанови історика стосовно конструкції монографії «Мазепа» проступають у його співвіднесенні постаті гетьмана з особою російського царя-реформатора.

Зазначимо, що на висвітлення цих взаємин, у загальному контексті інтерпретації вказаної праці М. Костомарова, звернув увагу український історик Дмитро Кравцов. Зокрема, він уважав, що вчений подає ці відносини досить епізодично і не підкреслює свого «загального вражіння»²⁴.

Втім, якщо послідовно простежити й потрактувати ці епізоди чи фрагменти в загальному руслі авторського викладу, то простежуємо певну стратегію пояснення історика-романтика. Звичайно, ірраціональну й інтуїтивну, часом суперечливу лінію тлумачення, яка складно сприймається в межах аналітичних процедур та сциєнтичних вимог.

Виглядає, що і М. Грушевський, який сприймає цю монографію в означеному сенсі, фактично виказує повне нерозуміння логіки М. Костомарова. *«Автор потонує в фактичній оповіданню, за ним страчена наукова перспектива, за деталями не видно важного, читач не виносить властиво ніякого розуміння тодішніх відносин, політичних і соціальних змагань і напрямів, а щодо осо-*

би самого Мазепи автор став на традиційно-російським ґрунті (курсив наш. – Авт.) і признавши, що Мазепа не заступав ніякої політичної ідеї, що се був цілковитий егоїст і «воплощенная ложь», сією цілком негативною характеристикою заступив дорогу до зрозуміння справдішнього Мазепи»²⁵.

Проте М. Костомаров, вочевидь, виходив з іншої перспективи, про що свідчить досить специфічне представлення постатей українського гетьмана та російського царя.

Вже перша зустріч І. Мазепи з Петром І завершується непередбачуваним успіхом українського гетьмана, промова якого вельми сподобалася новому російському володарю²⁶.

Ця подія є достатньо прикметною, позаяк навіть оточення гетьмана очікувало репресивних заходів з боку Москви, щонайменше, опали після падіння його колишнього покровителя – князя В.Голіцина.

Натомість несподівані милості, отримані І. Мазепою від російського царя, швидко трансформуються у всемірне і беззастережне довір'я. Відтак нескінчені доноси й інтриги, спрямовані супроти нього, здавалося, мали лише зворотній ефект!

«Московський уряд не тільки догоджав гетьману, демонструючи недовіру до всіх звинувачень, що так рясно сипалися проти нього, але надавав милості його рідним і всім, за кого він клопотався (курсив наш. – Авт.)», – підкреслює М. Костомаров²⁷.

Водночас історик наголошує на систематичному і послідовному піднесенні персональних взаємин українського гетьмана та російського царя, які вже не обмежувалися особистими симпатіями. Щорічні московські вояжі І. Мазепи, як правило, на початку календарного року, істотно зміцнили його становище.

«Так утверджувалися між царем і гетьманом такі відносини, що Мазепа послуговувався не тільки пошаною, але любов'ю і повною довірою до себе царя Петра (курсив наш. – Авт.)», – наголошує автор²⁸.

Відзначимо, що навіть невдалі походи гетьмана та князя Я. Долгорукого супроти татар і турків у 1697–1698 рр., останній з яких М. Костомаров навіть називає «ганебним» і порівнює його з відомими кримськими поразками князя В. Голіцина 1687 та 1689 рр., не викликали невдоволення молодого, енергійного та запального царя²⁹.

У 1700 р. І. Мазепа став кавалером (другим після генерал-фельдмаршала й управителя Посольського приказу Ф. Головіна) ордена св. Андрія Первозванного. На його честь був даний особливий царський банкет, на якому були присутні 48 близьких до гетьмана осіб з козацької старшини³⁰.

Видається, що навіть складний перебіг російсько-шведської війни не зміг затьмарити обопільну прихильність цих історичних осіб. М. Костомаров наголошує на постійних пожалуваннях і подарунках (землі з кріпосними, коштовності, хутра, зброя і т.п.), які систематично отримував І. Мазепа від російського царя³¹.

Крім того, автор згадує про особливий знак довіри Петра І до гетьмана, який

доручив йому стратити сотника М. Мандрику (1705), що «зухвало» висловлювався про І. Мазепу³².

Зауважимо, що вчений акцентує увагу на обміні мисливськими й рибальськими трофеями, різноманітними делікатесами й дарами землі між цими двома особами, які тлумачить як своєрідний вияв їхньої духовної близькості й товариської приязні. «Між гетьманом і царем відбувалися часті обміни подарунками, як між близькими друзями (курсив наш. – Авт.)...», – резюмує М. Костомаров³³.

Врешті, на сторінках монографії проступає парадоксальна, але достатньо вмотивована думка історика про нерозривний зв'язок гетьмана з Москвою. Наразі йдеться не про ту чи іншу зовнішньополітичну комбінацію або внутрішньополітичну інтригу, а про духовну сув'язь І. Мазепи з російськими можновладцями, ба навіть про їхню спільну морально-етичну порочність.

Це авторське відкриття урівнює постаті Петра Великого та Івана Мазепи в царині духу, позаяк на шкалі трансцендентних вартостей М. Костомарова як історика-романтика моральна потворність є найбільшим «гріхом»!

Невипадково згадуючи про І. Мазепу як мецената та покровителя церкви³⁴ історик наголошує на показному характері його православної віри. «Так видиме всіма благочестя і ревнивість до православних храмів знищувало силу ворогів Мазепи, які виставляли його в своїх доносах поляком (курсив наш. – Авт.), таємно співчуваючого польським заповітним намірам і лише вдаваного російського православного», – зазначає вчений³⁵.

Таке «показне благочестя» гетьмана вельми нагадує зовнішні, демонстративні ознаки російського православ'я, які М. Костомаров яскраво висвітлив у монографії «Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI–XVII столетиях»³⁶.

Та найбільше російського царя й українського гетьмана пов'язали їхні «звершення» в соціальній площині української минувшини.

За візією М. Костомарова, в часи І. Мазепи ще не вкоренилися жорсткі ставнові відмінності між поспільством і козацтвом, що давало можливість певної міграції чи обміну між різними соціальними прошарками³⁷. Він навіть стверджує, що в Гетьманщині іноді відбувалося «переміщення станів і місць мешкання», коли частина козацтва поверталася в поспільство, а інша – навпаки прагнула ввійти до козацтва³⁸.

Втім, уже перші пожалування Петра I, на думку М. Костомарова, заклали «фундамент приватного землеволодіння в Малоросії та початок майбутнього малоросійського дворянства (курсив наш. – Авт.)»³⁹. Чимало зусиль на цій ниві доклав і сам гетьман, який наблизив віддану йому козацьку старшину до становища привілейованої спільноти приватних землевласників.

Ще категоричніше історик висловився у своїй студії «Мазепинцы» (1884). «Ніхто з гетьманів не надав стільки універсалів на маєтності, які пізніше потверджувалися царськими грамотами, ніхто, як Мазепа, через це не наплотив в Україні стільки так званих панів, віддаючи їм у порядкування, живущих на їхніх землях посполитих (курсив наш. – Авт.)»⁴⁰.

На цьому місці варто наголосити, що такі погляди щодо «гетьмана-відступника» були досить поширеними серед колишніх кирило-мефодіївських братчиків.

Приміром, П. Куліш в «Обзоре украинской словесности», вміщеному на сторінках часопису «Основа», подав вельми промовисту характеристику тієї доби. *«Гетьманство Мазепи було часами найбільшого розквіту козацьких панів, за рахунок нижчих класів українського населення. Жоден гетьман не піднісся до такого самовладдя, як Мазепа, отож, жоден не міг дозволити собі таких великих зловживань (курсив наш. – Авт.), – зазначає автор. – Чим нижче схилив він голову перед царем Петром, тим зарозуміліше тримав її перед тодішньою Українською нацією, цієї простодушною юрбою, стільки разів уже проданою своїми провідниками з часів знаменитого повстання Хмельницького»⁴¹.*

Проте антипанський запал П.Куліша часів петербурзької «Основи» згодом зазнав докорінних трансформацій. Натомість М. Костомаров проніс пошану до егалітарних чи братерських ідеалів в організації суспільного буття практично до останніх днів життя.

Відзначимо, що навіть саму «зраду» І.Мазепи історик розглядає як своєрідний каталізатор процесу соціальної диференціації, зокрема закріпачення посполитих. У такому контексті події 1708–1709 рр. стали одним із могутніх поштовхів, які розхитали, а, зрештою, остаточно підірвали, як уважав М. Костомаров, стару егалітарну основу буття козацтва.

«Побоювалися, щоб знищення порядку, до якого країна звикла вже століттями, не спричинило в ній смуту, і тому створили небувале в Малоросії дворянство, яке, як показує історія, завжди буває болячкою там, де не виробляється саме собою з історичного життя, а нав'язується за теорією. Поспільство закріпачується цим нововигаданим дворянством, і таким чином народ розламується на два стани, протилежні за своїми інтересами. Щоправда, зародки такого ладу існували вже раніше у відносинах між багатими землевласниками і бідняками, що поселилися у них. Але то були зловживання, повсякчас усвідомлювані як такі, а з нового порядку речей вони стали законними, і Малоросія, нарівні зі всією рештою Росії, піддалася надовго всій мерзоті кріпацтва, від якого полегшилася тільки в недавній час (курсив наш. – Авт.)», – підкреслює вчений⁴².

І. Крип'якевич тримався думки, що саме домінування таких «соціальних противенств» у монографії М. Костомарова і спричинилося до негативного відтворення образу І. Мазепи як аристократа, який йшов «проти народу і у народі не найшов розуміння...»⁴³.

Однак, авторські мотивації, вочевидь, є значно складнішими і достатньо суперечливими, позаяк їхні витoki слід шукати ще в дитячих, травматичних враженнях напівкріпосного хлопчика після трагічної загибелі батька М. Костомарова, а, згодом, у специфічних творчих рефлексіях історика.

Варто наголосити, що тема масових, колективних переживань народу / нації в контексті масштабних соціальних перетворень неодноразово порушувалася в багатьох його працях, зокрема в тритомній монографії «Богдан Хмельницький».

Проте, в уславлену і героїчну добу Хмельниччини емоційно-психологічні почування щодо соціальної нерівності лише почасти проривалися назовні й епізодично виводилися автором на перший план сюжетного дійства.

Натомість за часів І. Мазепи та Петра І йшлося вже не про нищення егалітарних засад козацтва, які історик пов'язував з давньоруськими традиціями вічевої вольниці. Ба більше, цар та гетьман започаткували соціальні трансформації, які вщент зруйнували саму сутність духовної екзистенції козацтва, а за великим рахунком – усього українського народу.

Власне, доба І. Мазепи є апогеєм духовного переродження, морального звічечення козацтва в рецепції романтичного мислення, за якою насувалася похмура й страшна епоха кріпацтва або, за висловом М. Костомарова, темний «мужицький вік», себто докорінно інший, пригнічений та спотворений стан побутування народного / національного духу.

Зрештою, апелюючи до тогочасних колективних переживань, історик мимоволі запозичує міфологічні компоненти народної свідомості. Адже основа конструкції міфу зазвичай спирається на масове переживання чи колективний шок.

Такий стрес, повсякчас відтворюваний в історичній свідомості, виступає як спосіб витлумачення минувшини за допомогою продукування образів, що ототожнюються з певними явищами, процесами та подіями. Відтак вони заступають, урешті підміняють логічні та раціональні стратегії пояснення.

Натомість постає своєрідна міфореальність, у межах якої побутують історичні постаті. Недаремно історичний міф розглядають як спосіб громадської віри та загального травматичного переживання власного минулого.

Зауважимо, що ідеалістичне, ірраціональне опредметнення масових почувань, настроїв або фобій часто-густо пов'язується з певними історичними особистостями, точніше з їхніми образами, які інколи несподівано сполучаються з цілеспрямованим, раціонально організованим і послідовним шельмуванням тієї чи іншої постаті.

Саме в світлі таких різних та zarazом суперечливих, почасти навіть навіяних, сторонніх контекстів постає образ І. Мазепи на сторінках однойменної монографії М. Костомарова.

Визначальною складовою авторських уявлень є теза про гетьмана як «найпершого, головного пана» – ворога українського поспільства⁴⁴. Причому історик вкотре прирівнює І. Мазепу як аристократа до російських можновладців, зокрема відзначає, що народ уважав його одночасно і «польським паном», і «угодником московської влади»⁴⁵.

М. Костомаров навіть апелює до народної пам'яті, зокрема до переказів про побутування С. Палія в Сибіру, згадує його злочасні поневіряння й злигодні. «Очевидно, що тут доля Палія протиставляється долі Мазепи, що погубив його і продовжував жити в розкоші і достатку (курсив наш. – Авт.)», – відзначає автор⁴⁶. Тож постать С. Палія постає на сторінках монографії як одна з символічних жертв, представлених у споминах народу⁴⁷.

Однак найголовнішою жертвою «гетьмана-відступника», у репрезентації М. Костомарова, є народний / національний дух, «розламаний», понівечений та розіп'ятий становими межами, які так завзято й цілеспрямовано насаджав І. Мазепа у спілці з російським царем.

Взагалі тему жертвовності, точніше жертвовної спокути, досить часто споглядаємо в міфологічних конструкціях як специфічну ланку, що пов'язує уявне з реальним, зокрема надає історичним процесам, подіям і особам докорінно іншого, сакрального сенсу.

У костомаровській візії ідея масової, колективної жертвовності є наскрізь трагічною, позаяк розглядається як Божя кара, як тяжке випробування й масова спокута, послані Провидінням малоросійському / українському народу, який порушив гармонійні, християнські засади свого буття піддавшись матеріальним спокусам та становим привілеям. Заразом постать І. Мазепи постає як тодішнє втілення, ба навіть як персоніфікація тої страшної й руйнівної суспільної напасти, тотального соціального «зла», яке врешті підірвало тонку й хитку рівновагу екзистенції народу / нації.

Отож, тема духовної вбогості й ницості гетьмана-аристократа рефреном проходить крізь сюжет усієї монографії. Цей морально-етичний імператив вихолощує і нівелює потенційне багатство сюжетних контекстів і ліній з обсягу минувшини, яке звичайно було найяскравішою візитівкою історичного письма М. Костомарова.

Приміром, навіть особисту драму І. Мазепи – кохання до Мотрі Кочубеївни історик представляє як вияв моральної потворності майбутнього «зрадника» – «старого розпусника» з «найвульгарнішими способами зваблення»⁴⁸.

Проте в М. Костомарова не викликає жодної симпатії й постать генерального судді Василя Кочубея. Автор урівнює його в моральному сенсі з І.Мазепою, зокрема вважає його співтворцем тогочасних злодіянь на теренах Гетьманщини.

Ця замальовка різко відрізняється, наприклад, від висвітлення родинної трагедії Б. Хмельницького – шлюбної зради його другої дружини Мотрони Чаплинської, яку історик розглядав як певне виправдання і навіть знакове пояснення того нещасливого повороту військової та політичної фортуни, що стався в житті Великого гетьмана⁴⁹.

У негативному сенсі М. Костомаров трактує й внутрішньополітичні заходи І. Мазепи.

Наприклад, створення «охотницьких» полків, кількість яких стрімко збільшилася у його гетьманство, як уважав учений, за рахунок усілякої наволочі. «Вони створювали народу справжній тягар (курсив наш. – Авт.) і збуджували до себе неприхильність не тільки посполитих, але і козаків городових і навіть запорожців», – наголошує М. Костомаров⁵⁰.

Та найповніше духовна ницість І. Мазепи постає в контексті авторського висвітлення подій Північної війни, зокрема т. зв. «зради».

Значимо, що тему народних лихоліть за часів російського-шведського протиборства М.Костомаров порушував і раніше, зокрема у невеликій, але досить відомій розвідці «Черты сопротивления власти при Петре Великом»⁵¹.

З нагоди публікації цієї статті цензор О. Никитенко залишив досить красномовний коментар у своєму діаріуші: «*Костомаров багатьох з наших історичних знаменитостей лишив слави, яку приписував їм народ. Залишався незайманим ще Петро; але ось він добрався і до нього* (курсив наш. – Авт.). І все це в ім'я науки, в ім'я історичної істини!»⁵².

Саме на трагічному й драматичному тлі страждань і злигоднів масового, колективного героя історик відтворює домінацію особистих мотивацій й устремлінь гетьмана, який поступово під впливом подій і обставин звертається до думки про українсько-шведський альянс.

Однак, у викладі М. Костомарова І. Мазепа шукає не виходу з вкрай складної ситуації, в якій опинилася Україна-Гетьманщина, а особистого порятунку, спертого на тверезий, прагматичний і цинічний розрахунок. Цей контраст, точніше конфлікт егоїстичного, персонального та загального, колективного, проступає як найголовніша ідея в авторській анатомії «зради» гетьмана серед тодішньої руйнації й народних поневірянь.

Приміром, учений все частіше і частіше згадує про військові визиски, небували безчинства російських військовиків, які збуджували невдоволення і ставали «нестерпною ношею» у Малоросії та в інших «царських областях»⁵³.

Варто наголосити, що Б. Крупницький вказував на логічну суперечливість у тлумаченнях автора між недавніми антимосковськими настроями українців та сприйняттям закликів російського царя до боротьби зі шведським військом і «зрадником Мазепою»⁵⁴.

Утім, М. Костомаров уважав, що ці антиросійські настрої ще не несли політичних загроз. Натомість історик підкреслює, що саме в цьому світлі І. Мазепа намагався представити становище на теренах Гетьманщини в очах російського уряду, яке називав критичним, зокрема «*огульно звинувачував весь малоросійський народ* (курсив наш. – Авт.) у легковажності та схильності до вагань»⁵⁵.

Урешті, поведінка гетьмана репрезентується вченим у звичному ракурсі: будь-що виказати щирі вірність російському володарю й обілити себе від можливих підозр і звинувачень. Проте зовнішня військово-політична канва подій поступово підважує особисті мотиви і зацікавлення І. Мазепа, змушує його переосмислити поточну ситуацію та намітити свої майбутні дії.

Автор подає самобутню проекцію впливу зовнішніх чинників на внутрішній вибір гетьмана, себто сам процес «входження у зраду».

Зазначимо, що одинадцята, почасти дванадцята глава з монографії, в яких описуються ці «внутрішні» перетворення І. Мазепа, найбільше нагадують звичного М. Костомарова як історика-художника з властивими йому рисами – динамізмом і розмахом сюжетного дійства. Проте ця авторська експресія виглядає лише як локальний фрагмент в архітектоніці студії.

Спершу історик згадує про «спокусливі листи» княгині Анни Дольської, хоч і вважає, що на той момент «могутність Карла не досягла ще такої висоти, щоб вірність ворогу шведського короля ставала до крайності небезпечною, а

царська могутність не впала до того, щоб не збудити в себе страх за майбуття (курсив наш. – Авт.)»⁵⁶.

Властиво, міркування егоїстичної доцільності й осібної вигоди подаються автором як засадні риси образу «гетьмана-відступника», які сполучаються з його шляхетською зарозумілістю. Саме останні, вважає М. Костомаров, спричинилися до особистої конфронтації І. Мазепи та одного з найближчих урядовців Петра I – О. Меншикова.

«Шляхетська пиха людини, що в юності була «покойовим» польського короля, здригалася від думки підпорядковуватися тому, хто в дитинстві торгував пирогами в Москві (курсив наш. – Авт.)», – пише історик⁵⁷.

Проте найбільше зачепив І. Мазепу, на думку автора, безпосередній наказ О. Меншикова, без узгодження з гетьманом, виступати у похід компанійському полковнику А. Танському⁵⁸. Це розпорядження не лише завдало дошкульної особистої образи, а й виглядало як зазіхання на його владу в Гетьманщині.

З цим випадком, уважає М. Костомаров, перед І. Мазепою замаячила вповні реальна перспектива втратити гетьманську булаву, позаяк *«пристрасть царя Петра до перетворень готова вже була торкнутися Гетьманщини (курсив наш. – Авт.)*, а бажання якомога тісніше злити цей край з рештою частин Російської держави дісталася йому у спадок від колишньої московської політики»⁵⁹.

Вочевидь, перебіг військових подій змушував російського володаря та його урядовців удаватися до радикальних і навіть екстремальних заходів у внутрішній політиці, зокрема на теренах Гетьманщини.

Близкучі перемоги шведського короля Карла XII у 1706 р. остаточно зруйнували антишведську коаліцію. Росія залишилася сам на сам з сильним і вправним супротивником. Відтак російська дипломатія гарячково шукала нових союзників і навіть пропонувала європейським монархіям поділ Речі Посполитої, зокрема українських земель у вигляді, за інформацією М. Костомарова, Київського князівства⁶⁰.

Наразі військово-політичний поворот 1706 р. похитнув впевненість І. Мазепи у становищі Петра I і спонукував зазвичай вельми обережного й розважливого гетьмана до зближення з царськими ворогами⁶¹.

Так, крок за кроком автор змальовує як «зовнішні випробування» поступово підважують егоїстичний, морально спотворений внутрішній світ І. Мазепи, врешті невблаганно наворачтають його до пошуку шляхів особистого порятунку з дуже складної ситуації.

Ця зовнішня домінація над внутрішнім незаперечно виказує духовні вади І. Мазепи.

«Цей малоросійський гетьман був за своєю натурою егоїст; він був щиро відданий царю Петру до того часу, поки Петро був сильний (курсив наш. – Авт.), доки Петру не загрожував могутній ворог...», – зазначає М. Костомаров у своїй студії «Мазепинць»⁶².

В іншому місці історик підкреслює, що *«Мазепа, як усі егоїсти, був боягузом, побоювався за власну шкуру, був вельми обережним і не повністю впевненим у*

здійсненні своєї мети, в дієвості обраних заходів (курсив наш. – Авт.)»⁶³.

Така замальовка постаті гетьмана виглядає вкрай однобічною. Тим більше, що в попередніх працях М. Костомаров відтворював складних, багатограних історичних особистостей.

Приміром, навіть Великий гетьман Б. Хмельницький з–під його пера поставав як складний та внутрішньо суперечливий, але позитивний персональний герой.

Недаремно вже згадуваний рецензент з криптонімом «С. В.», попри його антиукраїнофільські симпатії, вважав, що в монографії М. Костомарова *«характер Мазепи не складується перед читачем в різко відокремлену особистість (курсив наш. – Авт.)»*⁶⁴.

Проте навіть у поворотний момент історичного вибору авторське відтворення образу «гетьмана-відступника» хибує позірною одноманітністю.

Зокрема, М. Костомаров тримається думки, що гетьман вичікував моменту, коли шалька терезів остаточно схилиться на бік Карла XII і розглядав перехід під шведську протекцію тільки як крайній засіб⁶⁵.

Спираючись на свідчення шведських істориків автор вказує на існування різноманітних контактів і зв'язків І. Мазепи зі Шведською та Польською Коронами⁶⁶. Крім того, він акцентує увагу на «фальшивому становищі» І. Мазепи, який планував «зрадити» Петра I і заразом посилав військо супроти майбутніх союзників⁶⁷.

Зауважимо, що М. Костомаров вкотре наголошує на чудових взаєминах російського царя й українського гетьмана навіть напередодні «зради», які не змогли похитнути нові доноси⁶⁸, зокрема відома справа В. Кочубея та І. Іскри⁶⁹.

«Трудно було кому-небудь обурити царя проти любимого гетьмана», – реєструє автор свої спостереження на сторінках «Русской истории в жизнеописаниях ее главнейших деятелей»⁷⁰.

За висловом М. Костомарова, І. Мазепа постійно намагався «кинути тінь» підозри щодо можливої «зради» на весь народ⁷¹, повсякчас скаржився на власну слабкість і немічність, щоб уникнути рішучих дій і т. п. Петро I навіть вислав медика, який опікувався його лікуванням⁷².

Так чи інакше гетьману вдалося ввести в оману як російського володаря, так і його найближчих сановників.

Водночас М. Костомаров прагне відтворити сам механізм «зради», хоч і змальовує його досить схематично, як конфлікт особистих устремлінь з загальними інтересами народної маси. Зокрема, історик приписує визрівання й ініціативу шведського вибору егоїстичним мотивам, які кермували діями «найбільшого українського пана». Натомість козацькій старшині відводилась роль пасивних співучасників, які звикли підкорятися І. Мазепі, зокрема легко піддалися його привабливим планам.

Попервах процес уведення старшини до змови М. Костомаров повністю відносить на карб гетьмана, зокрема тільки принагідно згадує про ті антимосковські настрої, які побутували в її середовищі.

«Мазепа протягом 20 років свого гетьманства вже привчив старшину до такої покори собі, що нині він тільки помалу відкривав перед нею завісу, яка приховувала його таємний задум. Він спокушав старшин примарою незалежності України, указував їм, що тепер представився випадок звільнитися від усяких податків і повинностей, вигаданих московською владою: адже сам Бог посилав короля шведського для їхнього порятунку. Зробивши їх учасниками задуму його головної ідеї, він не відкривав їм багатьох подробиць, але кожного разу питав у них поради. Як йому чинити, і робив вигляд, нібито цей задум розпочатий і ведеться не за його почином, а за їхнім загальним бажанням, і він серед них є не більше, як мудрий виконавець загальної волі (курсив наш. – Авт.)», – підкреслює автор⁷³.

Врешті, М. Костомаров повністю переводить змагання персонального з колективним у кризовій, критичній історичній ситуації на ниву порятунку – гетьмана як особистості й народу як єдиної антропоморфної спільноти. Відтак автор знову вступає у площину міфотворчості, позаяк тема порятунку є класичним сюжетом багатьох історичних міфів.

На цьому місці варто підкреслити, що в студії «Мазепинці» роль козацької старшини у подіях 1708–1709 рр. висвітлена дещо інакше, ніж у монографії «Мазепа», з наголосом на побутуванні федеративного ідеалу. Зокрема, М. Костомаров уважав, що серед «культурних малоросіян» того часу циркулювали вельми популярні «принципи знаменитого гадяцького договору з його нереалізованим руським князівством, з його самостійністю України, федеративно пов'язаною з Польщею (курсив наш. – Авт.)»⁷⁴. Він навіть обстоює думку, що цей ідеал був досить близьким І. Мазепі, який спокушував українську старшину «примарою незалежності»⁷⁵.

Втім, російська політика цілковито відкидала навіть гіпотетичну можливість федеративного проекту і визнавала тільки таке приєднання Гетьманщини до Московщини, за якого «вільні козаки оберталися в царських холопів»⁷⁶.

Не сприймалася й ідея федеративної спілки з Польщею. Адже український народний / національний дух, стверджує М. Костомаров, потерпав від Польської Корони протягом кількох століть.

Саме в такому світлі, як спробу видати особистий порятунок за колективний, розглядає автор шведський вибір І. Мазепи. «Якщо в народі малоруському, як доносив постійно Мазепа, і була схильність до заколотів і переворотів, то аж ніяк не в дусі Мазепи... Але в жодному разі не повинен був сподіватися на народне співчуття гетьман, що спирався на іноземну шведську силу, що вступила в межі Гетьманщини, якої народ майже зовсім не знав, і на поляків, котрих народ з покоління в покоління звик ненавидіти (курсив наш. – Авт.)», – твердить М. Костомаров⁷⁷.

Отож гетьман, який прагнув «зворушити козацьке серце» та повести козацтво супроти «царя – гнобителя козацької вольності»⁷⁸, постає на історичній сцені як лицемірна й прагматична особа, яка керується виключно персональним розрахунком, до того ж, позбавлена будь-яких морально-етичних чеснот.

Однак у деяких публіцистичних розвідках М. Костомаров оцінює постать І. Мазепи дещо інакше.

Наприклад, у статті «О козачестве. Ответ «Виленскому Вестнику» він зазначає: «Дитя «uszlachetnienia», вихованець польської освіченості, цей старець не міг інакше уявити себе в майбутньому благоденстві своєї вітчизни, як у формі, наближеній до гадяцької угоди. Проте стосовно Малоросії він діяв щиро, по своєму. Він хотів незалежності і свободи своєї батьківщини. Він винен у тому, що не розумів, що український народ узагалі не потребує ні незалежності, ні навіть свободи – рівноправності та правди шукає він, а не свободи, позаяк свобода в той час інакше не сприймалася і не могла бути сприйнята, як у сенсі права одних користуватися тим, чого не можуть інші»⁷⁹.

Зазначимо, що в наведеному фрагменті М. Костомаров наголошує лише на «щирості намірів» гетьмана, але в жодному разі не відкидає його «провини» за спробу «ушляхетнити» український / малоросійський народ за польським взірцем, себто повсюдно впровадити становий устрій!

Порівняно з публіцистичними замітками, в монографії «Мазепа», однойменний герой представлений у більш однорідному вигляді, зокрема автор апріорно відкидає навіть звичайні моральні чесноти у замальовці цієї постаті. Тому «щирість» мотивів гетьмана рішуче заперечується. Натомість акцентується увага на персональних устремліннях, в яких домінують доцільність і розрахунок.

Події 1708 р. змусили І. Мазепу нарешті кинути жереб і перейти на бік Карла XII. «Власне кажучи, це останнє, себто віра в міць шведського короля і в слабкість московської держави перед всепереможним північним героєм і було справжньою і єдиною причиною зради (курсив наш. – Авт.): Мазепа звик все життя співвідносити свої вчинки з тим, що здавалося йому вигідно в ту хвилину, і в цьому залишився вірний самому собі», – відзначає історик⁸⁰.

Історичне дійство після самої «зради», у репрезентації М. Костомарова, набуває символічних, майже ритуальних рис.

Наприклад, учений описує «театральний спосіб» увільнення І. Мазепи від гетьманства, що сталося 5 листопада 1708 р. Того дня публічно повісили його опудало з андріївською стрічкою та розірвали патент на звання кавалера. Водночас церковні ієрархи проголосили анафему «гетьману-відступнику»⁸¹.

Зауважимо, що ці символічні дії чи акти пізніше стали неодмінними складовими російського історичного міфу про «гетьмана-зрадника», який побутував упродовж тривалого часу і цілеспрямовано розгортався у межах імперського гранд-нарративу.

Неабияку увагу М. Костомаров приділяє висвітленню боротьби за вплив на масового, колективного героя – народ / націю, яка точилася після переходу І. Мазепи на шведський бік.

«Так між двома воюючими сторонами виникла в деякому роді полеміка маніфестами, зверненими до малоросійського народу. І та, і інша сторона хотіла виправдати себе перед цим народом і звалити провину на супротивний бік (курсив наш. – Авт.). Проте, за визнанням самих шведів, універсали Карла і

Мазепи, зі всіма запевненнями щодо намірів відновити права і вільності народні, порушені московською владою, впливали на малоруський народ менш, аніж царські маніфести й універсали гетьмана Скоропадського, позаяк останні краще зуміли вплинути на дух народу, особливо завіривши народ, що в справах, віднайдених у Мазепи в палаці після здобуття Батурина, знайшовся договір колишнього гетьмана із Станіславом, за яким гетьман віддавав Україну Польщі...», – наголошує автор⁸².

Відзначимо, що у відтворенні цієї «війни маніфестів», М. Костомаров посідає особну позицію стосовно обох ворогуючих сторін. Врешті, історик намагається подивитися на цю боротьбу знизу, з перспективи побутування народу.

«Не можна сказати, щоб в ті часи народ малоруський мав якусь прихильність до Російської держави і до з'єднання з «москалями»; навпаки, ми на кожному кроці натрапляємо, так би мовити, на факти взаємної неприязні і навіть ворожнечі між двома руськими народностями. Не можна також сказати, щоб народ малоруський не усвідомлював своєї народної особистості і не бажав національної незалежності. Багато було умов, що робили можливим відпадиння малоросіян від вірності російському цареві. Проте вийшло не так. Народ інстинктивно відчув брехню в тих примарах свободи, які йому виставляли. Він вже і раніше, краще за самого Петра і його міністрів, зрозумів свого гетьмана, вважав його ляхом, готовим зрадити царю з тим, щоб віддати Україну в рабство Польщі. Ніякі запевнення зрадника, ніякі брехливі звинувачення, зведені ним на московську владу, не змінили до нього народної антипатії. Народ інстинктивно побачив, що його тягнуть на загибель, і не пішов туди. Народ залишився вірним царю навіть не з якої-небудь прихильності, не з благоговійного почуття до монарха, а тільки тому, що з двох лих потрібно було вибрати менше (курсив наш. – Авт.)», – відзначає автор⁸³.

Такий підхід, з одного боку, веде М. Костомарова до абсолютизації соціальної поверхні історичного буття, яка в його романтичному героїко-художньому стилі мисленні, відображається в апеляції до народної пам'яті, зрештою в запозиченні і розгортанні міфологічних компонентів історичної свідомості (жертвна спокута, освячення теми порятунку, колективні переживання часів закріпачення, моральна провина персональних героїв і т.п.).

З іншого боку, вчений тою чи іншою мірою був змушений співвідносити власну візію з буттям офіційного й канонізованого російського історичного міфу про І. Мазепу як «зрадника» царя Петра Великого в імперському просторі соціогуманітаристики.

Проте М. Костомаров диференційовано сприймав різні складові цього міфу, зокрема намагався спростувати ті, що безпосередньо стосувалися історичної екзистенції українського / малоросійського народу. Відтак, змальовуючи постать «гетьмана-відступника», автор уживав як міфологічні елементи з перспективи уявного становища масового, колективного героя, зокрема його жертвних випробувань, так і окремі компоненти навіяного російського міфу. Саме звідси походить його ідея народного вибору т. зв. «меншого лиха».

Д. Дорошенко вважав, що зазначена студія М. Костомарова та його репрезентація образу гетьмана як «зрадника-егоїста» пояснюється авторською спробою «довести, що політичний сепаратизм був чужий українському народові, що діло Мазепи було лиш його індивідуальним вчинком, який не знайшов собі жодного ґрунту на Україні (курсив наш. – Авт.), як нема, мовляв, цього ґрунту для сепаратизму й в нинішні часи»⁸⁴.

Однак це тлумачення виглядає не вповні адекватним, оскільки безпосередньо пов'язує низку публіцистичних розвідок М. Костомарова на початку 1880-х років в обороні українофільства з його тогочасними науково-історичними студіями⁸⁵.

Варто наголосити, що в «знятому», концентрованому вигляді головні віхи і навіть оціночні пасажі майбутньої конструкції монографії простежуються вже в нарисі про І. Мазепу, вміщеному в шостому випуску «Русской истории в жизнеописаниях ее главнейших деятелей» (СПб., 1876), себто написані набагато раніше, до початку згаданої українофільської кампанії історика.

З цього життєписного начерку до монографії перекочували навіть окремі метафори М. Костомарова щодо означення особистості українського гетьмана (внутрішня брехливість, зовнішнє благочестя, панські замашки і т.п.).

Крім того, слід взяти до уваги визначальне місце, яке посідала ідея «історичної, внутрішньої правди» в світосприйнятті і поглядах М. Костомарова. Вона відгравала роль морально-етичного абсолюту в його наукових та суспільних практиках, хоч часто поставала у вигляді суперечливого, динамічного сполучення раціонального й ірраціонального, сакрального та буденного, уявного і реального і т.п.

«Ціную понад усе правду, не потерплю ані ліберальничання, ані ладану. Таким буду і надалі (курсив наш. – Авт.), – підкреслював М. Костомаров у листі до редактора журналу «Исторического вестника» С.Шубинського від 17 лютого 1877 р.⁸⁶

Зокрема, сучасні науковці та публіцисти слушно вказують на особливу роль морально-етичних цінностей у науковій творчості М. Костомарова⁸⁷. Невипадково історик у своїй науковій, педагогічній та суспільній діяльності неодноразово виступав як супроти вимог тодішньої російської громадськості, так і урядових кіл.

Наприклад, 8 березня 1862 р. М. Костомаров відмовився припинити читання публічних лекцій на вимогу петербурзького студентства, яке протестувало супроти арешту професора П. В. Павлова. Ця подія набула неабиякого розголосу⁸⁸.

В іншому випадку вчений у листі від 23 липня 1863 р. до міністра внутрішніх справ П. А. Валуєва вимагав права публічно обороняти свої погляди на сторінках друкованих видань щодо доцільності видання книг українською мовою⁸⁹.

У світлі викладених міркувань складно припустити, що М. Костомаров свідомо пішов на кардинальне спотворення однієї зі своїх найбільших монографій заради поточних суспільно-політичних потреб. Звичайно, історик у

доводилося часом йти на компромісні, іноді майже опортуністичні заходи в громадській діяльності, проте він зазвичай прагнув відмежовувати їх від академічної царини.

Вочевидь, погляди М. Костомарова щодо особистості І. Мазепи формувалися не стільки в руслі вимог суспільно-політичної кон'юнктури початку 1880-х років, яку, звичайно, не варто ігнорувати, скільки в контексті метаморфоз романтичного мислення, зокрема чудернацької стильової «гри» авторської уяви на межі реального та ідеального.

Та повернемося до висвітлення подій 1708–1709 рр. на сторінках монографії М. Костомарова. У їхньому викладі вчений інтенсивно послугується відомостями шведських авторів. Зокрема, він подає опис зовнішності І. Мазепи за інформацією шведського секретаря Карла XII⁹⁰.

Причому частка іноземних джерел у цій частині студії настільки велика, що вже згадуваний Б. Крупницький обстоює тезу про взаємовплив старої шведської історіографії та М. Костомарова на негативну інтерпретацію доби І. Мазепи⁹¹.

Про захоплення автора деякими шведськими джерелами, зокрема твором духівника Карла XII пастора Георга Нордберга, пише і російський історик Євген Тарле⁹². Вірогідно, саме ця шведська праця з низкою цікавих персональних характеристик відомих історичних осіб продукувала уяву М. Костомарова як історика-художника.

Проте ці імпульси все ж таки були недостатніми, щоб вивести авторський виклад з міфологічного полону! Тож навіть після переходу на шведський бік «гетьман-відступник» побутує не на першому плані, а десь на задвірках історичної сцени.

Його роль обмежується до риторичних закликів, які практично не сприймає, не чує народна маса! Відтак І. Мазепі залишається лише з жахом сприймати драматичний поворот подій: страшну руйнацію «гетьманської столиці»⁹³, постійних хитань і «вередувань» прибічників-запорожців, які прийняли шведський бік⁹⁴ і т.п.

Врешті-решт, Мазепинська доба добігає свого кінця. Її фіналом стає знаменита Полтавська битва (1709), напередодні і під час якої шведський король та російський цар уславили себе військовою звитягою⁹⁵, котру автор красномовно протиставляє духовним вадам «гетьмана-егоїста».

Однак, знакове значення цієї події, яке М. Костомаров порівнює за наслідками з Куликовською битвою (1380) в російській історії, трактується не в сенсі перемоги Петра I, а як тріумф духу малоросійського / українського народу!

«І справді, щастя Російської держави було безмірне. Честь Російської держави вирвана була з майже неминучої безодні. Небезпека була надто великою. Якби, як на те сподівався Карл, малоруський народ спокусився зваблюваннями свого гетьмана і славою північного переможця, Петру ні за що не вдалося б впоратися зі своїм суперником. Якщо хтось і був істинним винуватцем порятунку Російської держави, то це – малоруський народ, хоч цей бік справи не

виставлявся дотепер історією в справжньому світлі (курсив наш. – Авт.)», – відзначає історик⁹⁶.

Показовою і безславною є кончина І. Мазепи, його зникнення з історичної авансцени, яке автор пов'язує з нищівною Полтавською поразкою. Цей момент є актом духовної смерті «гетьмана-відступника», який вичерпав своє призначення в світі історії.

«Нам тепер складно уявити собі ті жахливі хвилини, які пережив тоді український гетьман. Всі надії його розбилися, все рушилося, все пропало. Життя його кінчалося. Ні до чого не придалися всі ті підступності й інтриги, якими був сповнений багатий пройдений ним шлях (курсив наш. – Авт.). – пише М. Костомаров. – Вже скоро після своєї зради він передчував невдачу. Вже не раз жалкував він, що зайшов на слизьку дорогу, і пробував зійти з неї, але йому не вдалося. Туга і розкаяння мучили його вже не один день. І ось ударила переломна, страшна година»⁹⁷.

Власне, фізична смерть гетьмана для романтичного світосприйняття є лише стверджуючою констатацією конечності і zarazом нескінченності духовного буття. Зокрема, М. Костомаров спростовує тезу про самоотруєння І. Мазепи, який начебто вдався до цього, щоб не потрапити до рук російського царя⁹⁸.

Та навіть з відходом гетьмана до світу інобуття його доба, а точніше, уявлення про неї, мали неабиякий вплив на тодішню російську сучасність, очевидцем, свідком і дієвим учасником якої був М. Костомаров. «Проте зрада Мазепи лишила надовго, якщо не навіки, підозру у російській владі щодо малоруської народності (курсив наш. – Авт.)», – підкреслює автор⁹⁹.

В іншому місці М. Костомаров означає й кваліфікує уявлення про «Мазепу-зрадника» як масові, закорінені в тодішній історичній свідомості, зокрема навіть на рівні повсякденних стереотипів. «Великоросіянин, розсердившись на малоросіянина, передусім уважає за потрібне згадати Мазепу, і вислів «Хохол-Мазепа» лишається у всій силі до нашого часу (курсив наш. – Авт.)», – зазначає історик¹⁰⁰.

Ці пасажі свідчать, що доба І. Мазепи в рецепції М. Костомарова, постає як особливий, ба навіть *первинний історичний час* щодо тодішньої сучасності – 70–80-х років XIX ст.

Отже, часи «гетьмана-відступника» з його символічним актом «зради» сприймаються автором як позаісторична вічність – міфореальність, принаймні з малоросійської / української ретроспективи, яка здатна вдиратися в інші епохи і навіть тогочасну реальність.

Зауважимо, що вчений був не поодиноким у такому розумінні доби І. Мазепи. Зокрема, невідомий автор бібліографічної замітки в журналі «Вестник Европы», присвяченій монографії М. Костомарова, слушно відзначав, що ті давні події справляють неабияке враження на нинішню, тобто тодішню дійсність¹⁰¹.

Врешті, ця рецепція М. Костомарова певною мірою відтворює міфологічну концепцію часу, зокрема існування первинного темпорального пласту як «першого» (сакрального) часу, в хронологічному шарі якого побутують

творці історії, та «вторинного» пласту (профанного часу), в котрому живуть нащадки.

В окресленому контексті стають зрозумілими й очевидними ті ракурси висвітлення, з яких історик відтворював гетьманство І. Мазепи. Адже він тлумачив дії «гетьмана-відступника» як своєрідну «родову пляму» на репутації українського народного/національного духу, яка побутувала й активно впливала на існування колективного героя за життя автора монографії!

Зазначимо, що навіть у радянській історіографії низка істориків прихильно сприймала старий імперський міф про «зраду» та «гетьмана-лиходія»¹⁰².

Вочевидь, прагнучи спростувати російські уявлення про «зрадників-українців», «мазепинців-хохлів», М. Костомаров мимоволі творив новий чи модифікував старий історичний міф, який мав обілити образ малоросійського народу в тодішній громадській думці, звільнити його від суспільного засудження, пов'язаного з постаттю «гетьмана-відступника».

«Зрада Мазепи в жодному разі не могла впасти на малоруський народ, який протягом двадцяти років настільки не злюбив цього гетьмана, що останній змушений був охороняти власну особу великоросійськими стрільцями і солдатами, що прислалися йому за царською милістю. Малоруський народ варто абсолютно відокремити від плями, покладеної на Мазепу: народ за Мазепою не пішов. Пам'ять про Мазепу не зникла повністю в народі, але залишилася у зовсім непривабливому вигляді. У народних піснях і переказах – це якась зла і ворожа істота, це навіть не людина, а якась лиха, проклята сила (курсив наш. – Авт.)», – зазначає автор¹⁰³.

Варто наголосити, що на відміну від історико-генетичного, компаративного або будь-якого іншого зовнішнього тлумачення міфологічна конструкція зорієнтована виключно на її іманентне розуміння й апріорне трактування. Тимто, неодмінною властивістю міфу є його просторово-часова замкненість чи космос, себто неповторний ефект «всього у всьому».

Вірогідно, саме тому М. Костомаров досить однобічно співвідносив колективного і персонального героїв у цій монографії, хоч цим засобом часто послугувався на сторінках інших праць. Ця односторонність виглядає, особливо, очевидною в контексті авторського відтворення конфлікту особистого та загального за доби Північної війни.

Натомість історик представляє гетьмана дещо осібно, поза багатьма контекстами його побутування. Відтак у читача складається враження про маргінальність, периферійність цієї постаті в загальному плині світу української минувшини.

У такому міфологічному сенсі І. Мазепа в жодному разі не міг репрезентувати народну / національну ідею, позаяк персоніфікував собою абсолютне історичне й соціальне «зло» в романтичній системі цінностей. «Гетьман Мазепа, як історична особистість, не був представником ніякої національної ідеї. Це був егоїст в повному сенсі цього слова. Поляк за вихованням та способом життя, він прийшов до Малоросії і там зробив собі кар'єру, прикидаючись, як ми бачили, до московської влади і в жодному разі не зупиняючись перед будь-якими

аморальними шляхами. *Найвірніше визначення цієї особистості, слід сказати, що це була втілена брехня* (курсив наш. – Авт.)», – пише історик¹⁰⁴.

Отож, авторські розвінчання ореолу І. Мазепи як провідника народу / нації виглядають як цілком умотивовані з міфологічної перспективи. Адже руйнуючи міф про «Хохла-Мазепу» М. Костомаров створював власну проекцію / версію російського переказу про «гетьмана-відступника», позаяк його діяння спричинилися до страшної, кривавої і тривалої жертвовної спокути українського народу в «мужицькі, кріпосницькі часи».

Так, на сторінках зазначеної монографії логіку сюжетного дійства, яка повсюдно панувала в тритомній студії «Богдан Хмельницький» та багатьох інших працях М. Костомарова, підміняє логіка історичного міфу.

Її витвором є своєрідна історична міфореальність, в якій справжні колізії соціально-політичної минувшини України-Гетьманщини химерно сплітаються з ідеалістичними уявленнями вченого-романтика, що опинився в полоні вічних пошуків «правди» історичного буття. Саме вони визначили авторську конструкцію монографії «Мазепа» та специфічну, здебільшого відсторонену від загального тла минувшини, репрезентацію цієї історичної постаті.

¹ Костомаров Н. И. Мазепа. – М., 1882. – С. 15

² Его же. Руина. Историческая монография. 1663–1687 // Вестник Европы. – 1880. – № 7. – С. 256–261.

³ Костомаров Н. И. Рец. на журн.: Киевская старина: Ежемесячный исторический журнал. Киев, 1882. Кн. I–IV, январь-апрель. // Новое время (СПб.). – 1882, 27 апр. – № 2212. – С. 2.

⁴ Его же. Руина... – 1880. – № 9. – С.20–24, 29–31, 66.

⁵ Там же. – С. 70.

⁶ С. В. История гетманства Мазепы. Рец. на кн.: Костомаров Н. И. Мазепа. Историческая монография. – М.: Типо-лит. И. Н. Кушнерева и К°, 1882. – VII, 446 с. // Русский вестник. – 1883. – Т. 166, № 7. – С. 330.

⁷ Костомаров Н.И. Мазепа... – С.16.

⁸ Его же. Руина... – 1880. – № 7. – С.260.

⁹ Костомаров Н. И. Мазепа... – С.20.

¹⁰ Там же. – С.39, 40–41.

¹¹ Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709 / Передм. Л. Винара. – Мюнхен, 1988. – С. 39.

¹² Його ж. Гетьман Мазепа в оцінці М. Костомарова // Іван Мазепа і Москва: Історичні розвідки і статті. – К., 1994. – С.132.

¹³ Костомаров Н. И. Мазепа... – С. 37–38.

¹⁴ Лазаревский А. Письмо Н. И. Костомарова [23 вересня 1877 р., Москва] // Киевская старина. – 1891. – № 9. – С. 478

¹⁵ Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: У 2 т. – К., 2007. – Т. 1: Життя Пантелеймона Куліша: Наукова біографія. – С. 348.

¹⁶ Костомаров Н. И. – Гатцука А. А. [автограф, 28 липня 1881, Прилуки] // ІР НБУВ, ф. 22, спр. 26, арк. 1.

¹⁷ Смолій В. А., Пінчук Ю. А., Ясь О. В. Микола Костомаров: Віхи життя і твор-

чості: Енцикл. довід. / Вступ. ст. і заг. ред. В. А. Смолія. – К., 2005. – С. 349.

¹⁸ Костомаров Н. И. Мазепа... – С. 78–79.

¹⁹ Там же. – С. 80.

²⁰ Правобережець В. [Липинський В.] Трагедія українського Санчо Панча (Із записної книжки емігранта) // *Harvard Ukrainian Studies*. – 1985. – Vol. 9, No.3/4. – P. 397–406.

²¹ Костомаров Н.И. Мазепа... – С. 81.

²² Там же. – С. 93.

²³ Оглоблін О. Ще до історії Петрика // *Студії з Криму. I–IX* / Ред. А. Е. Кримський. – К., 1930. – С. 95–99.

²⁴ Кравцов Д. Гетьман Мазепа в українській історіографії XIX в. // *Записки історично-філологічного відділу ВУАН*. – К., 1925. – Кн. 6. – С. 239–240.

²⁵ Грушевський М. Рец. на кн.: Уманец Ф. М. Гетман Мазепа. Историческая монография. – СПб., 1897. – 1, 455, III с. // *ЗНТШ (Львів)*. – 1898. – Т. 21. – С. 20.

²⁶ Костомаров Н. И. Мазепа... – С. 37.

²⁷ Там же. – С. 62.

²⁸ Там же. – С. 112.

²⁹ Там же. – С. 125, 127.

³⁰ Там же. – С. 140.

³¹ Там же. – С. 191, 193.

³² Там же. – С. 206.

³³ Там же. – С. 205.

³⁴ Там же. – С. 39, 40–41, 64, 136.

³⁵ Там же. – С. 136.

³⁶ Костомаров Н. Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI–XVII столетиях. – СПб., 1860. – С. 211.

³⁷ Его же. Мазепа... – С. 67.

³⁸ Там же. – С. 132.

³⁹ Там же. – С. 39.

⁴⁰ Костомаров Н. Мазепинцы // *Русская мысль*. – 1884. – № 1. – С. 5.

⁴¹ Кулиш П. Обзор украинской словесности. II. Котляревский // *Основа*. – 1861. – № 1. – С. 237.

⁴² Костомаров Н.И. Мазепа... – С. 445.

⁴³ Крип'якевич І. Українська історіографія XVI–XVIII ст. – Львів, 1923. – С. 49.

⁴⁴ Костомаров Н.И. Мазепа... – С. 218.

⁴⁵ Там же. – С. 218.

⁴⁶ Там же. – С. 204

⁴⁷ Там же. – С. 381.

⁴⁸ Там же. – С. 276.

⁴⁹ Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. – СПб., 1884. – Т. 9: Богдан Хмельницкий. Историческая монография / 4-е изд., доп. и испр. – Т. 2. – С. 310–311.

⁵⁰ Его же. Мазепа... – С. 133.

⁵¹ Его же. Черты сопротивления власти при Петре Великом // *Русская старина*. – 1875. – № 2. – С. 381–383.

⁵² Никитенко А. В. Записки и дневник. – СПб., 1893. – Т. 3. – С. 378.

⁵³ Костомаров Н. И. Мазепа... – С. 147.

- ⁵⁴ Крупницький Б. Гетьман Мазепа та його доба / Пер. з нім. О.К.Струкевича; вступ. ст. В. М. Горобця. – К., 2003. – С. 176.
- ⁵⁵ Костомаров Н.И. Мазепа... – С. 147.
- ⁵⁶ Там же. – С. 224.
- ⁵⁷ Там же. – С. 225.
- ⁵⁸ Там же. – С. 238.
- ⁵⁹ Там же. – С. 238.
- ⁶⁰ Там же. – С. 235–236.
- ⁶¹ Там же. – С. 231.
- ⁶² Костомаров Н. Мазепинцы. – № 1. – С. 1
- ⁶³ Там же. – С. 6.
- ⁶⁴ С.В. История гетманства Мазепы... – С. 331.
- ⁶⁵ Костомаров Н.И. Мазепа... – С. 251, 254.
- ⁶⁶ Там же. – С. 254–255.
- ⁶⁷ Там же. – С. 260.
- ⁶⁸ Там же. – С. 258.
- ⁶⁹ Там же. – С. 300.
- ⁷⁰ Костомаров М. Історія України в життєписах визначніших її діячів / Переложив О.Барвінський. – Львів, 1918. – С. 466.
- ⁷¹ Костомаров Н.И. Мазепа... – С. 308.
- ⁷² Там же. – С. 257.
- ⁷³ Там же. – С. 313–314.
- ⁷⁴ Костомаров Н. Мазепинцы. – № 1. – С. 2.
- ⁷⁵ Там же. – С. 4–5.
- ⁷⁶ Там же. – С. 3–4.
- ⁷⁷ Костомаров Н.И. Мазепа... – С. 346.
- ⁷⁸ Там же. – С. 329.
- ⁷⁹ Костомаров Н. О козачестве. Ответ «Виленскому Вестнику» // Научно–публицистичні і полемичні писання Костомарова / За ред. акад. М. Грушевського. – [К.], 1928. – С. 64.
- ⁸⁰ Его же. Мазепа... – С. 354.
- ⁸¹ Там же. – С. 348, 350–351.
- ⁸² Там же. – С. 358.
- ⁸³ Там же. – С. 443.
- ⁸⁴ Дорошенко Д. Мазепа в історичній літературі і в житті // Мазепа: Зб.: У 2 т. – Варшава, 1938. – Т. 1. – С. 9.
- ⁸⁵ Смолій В. А., Пінчук Ю. А., Ясь О. В. Вказ. праця. – С. 492–494.
- ⁸⁶ Никольская Г. Из переписки Н. И. Костомарова с редактором «Исторического вестника» Шубинским // Красный архив. – 1939. – Т. 2. – С. 257.
- ⁸⁷ Сюдюков І. Воскресіння Івана Мазепи. Гетьман України очима Миколи Костомарова (День. 2000, 27 жовтн. № 196) // <http://www.day.kiev.ua/ua.2000.196/>
- ⁸⁸ Костомаров Н. Последнее объяснение по поводу моей лекции 8-го марта // Научно–публицистичні і полемичні писання... – С. 134–136.
- ⁸⁹ Saunders D. Mikhail Katkov and Mykola Kostomarov: A Note on Pëtr A. Valuev's Anti-Ukrainian Edict of 1863 // Harvard Ukrainian Studies. – 1993. – Vol.17, No. 3/4. – P. 378–380.
- ⁹⁰ Костомаров Н. И. Мазепа... – С.332.

⁹¹ Крупницький Б. Мазепа в світлі шведської історіографії // Мазепа. Зб.: У 2 т. – Варшава, 1938. – Т. 1. – С. 84.

⁹² Тарле Е.В. Северная война и шведское нашествие на Россию. – М., 1958. – С. 334 (прм.2).

⁹³ Костомаров Н.И. Мазепа... – С. 341.

⁹⁴ Там же. – С. 390.

⁹⁵ Там же. – С. 413.

⁹⁶ Там же. – С. 442–443.

⁹⁷ Там же. – С. 421.

⁹⁸ Там же. – С. 438.

⁹⁹ Там же. – С. 444.

¹⁰⁰ Там же. – С. 445.

¹⁰¹ Библиографический листок: Костомаров Н. Мазепа и Мазепинцы. Исторические монографии. – СПб., 1885. – 752 с. // Вестник Европы. – 1885. – № 2. – [С. 905].

¹⁰² Литвак Б.Г. «Гетман-злодей» // Костомаров Н. И. Мазепа / Под ред. Б. Г. Литвака. – М., 1992. – С. 3–16.

¹⁰³ Костомаров Н. И. Мазепа... – С. 443–444.

¹⁰⁴ Там же. – С. 441.

**УГОДИ І. МАЗЕПИ
З С. ЛЕЩИНСЬКИМ ТА КАРЛОМ XII:
ДО ПИТАННЯ ТВОРЕННЯ
ІСТОРИЧНИХ ФАЛЬСИФІКАЦІЙ**

Дослідження причин, головної мети виступу мазепинців у реаліях 1708 р. є актуальним і нині, оскільки в науковій літературі й досі зустрічається чимало дискусійних положень щодо тодішніх союзницьких перемовин, укладених угод. З одного боку, маємо сучасну авторитетну російську інтерпретацію союзу мазепинців та шведів: «Про незалежну Україну і «договір рівних» між Карлом XII, Станіславом I і Мазепою не могло бути і мови» (В. Артамонов)¹. З другого боку, є точка зору українського історика Н. Яковенко: «На початку 1708 р. тристороння угода, про яку писав король Станіслав Лещинський, була погоджена. Її точний зміст залишається неясним до сьогодні, бо оригінал не зберігся, а переговори було оточено найсуворішою секретністю»².

Зауважимо, що цієї важливої проблеми торкалися всі історики, які так чи інакше описували хід Північної війни, розвиток повстання мазепинців (М. Устрялов³, С. Соловйов⁴, Є. Тарле⁵, М. Грушевський⁶, Д. Дорошенко⁷, Б. Крупницький⁸, О. Субтельний⁹ та ін.). Незважаючи на великий масив авторитетних суджень, аргументів, у вітчизняній історіографії поки що немає одностайності у трактуванні положень шведсько-українського союзу. Тому головною метою нашої студії якраз і є визначення його складових, оприлюднення достовірних джерел, які дають можливість зрозуміти стратегічні напрями діяльності І. Мазепи та його довірників.

На руїнах Батурина, знищеного і спаленого російськими вояками 2 листопада 1708 р., було начебто знайдено договір І. Мазепи з польським королем. Він не може не викликати подиву:

«I. Мазепа обіцяє з точністю виконати всі вищезгадані зобов'язання, тобто віддати королю шведському область Сіверську з усіма фортецями та іншим.

II. Обіцяє бути готовим до виступу з усім військом малоросійських козаків за першим покликом короля, в те місце, куди його величності благопотрібно буде призначити.

III. Обіцяє докласти можливих старань, щоб залучити в той же союз козаків бігородських та донських, також і Аюку-хана калмицького.

IV. Передати полякам всю Україну й область Сіверську, також провінції Київську, Чернігівську і Смоленську, які всі совокупно повинні повернутися у володіння Польщі. У заміну цього король польський обіцяє підняти Мазепу в

княжу гідність і віддати йому у володіння воєводство Вітебське та Полоцьке на тих самих умовах, на яких герцог курляндський володіє своїм герцогством»¹⁰.

На віру сприйняв цю угоду М. Костомаров. А відомий радянський дослідник подій 1708 р. В. Шутой, посилаючись на цей важливий документ, зазначив, що у ньому «передбачені інтереси Швеції, Польщі та особисто Мазепи, але аж ніяк не малися на увазі ані «самостійність», ані «незалежність» України й українського народу»¹¹. Треба віддати належне Петру I та його оточенню: вони так плідно потрудилися у фальсифікації документів, поширенні пліток, неймовірних нісенітниць про Мазепу, що й видатні історики-мазепознавці О. Оглоблин, Т. Мацьків¹², М. Андрусяк¹³ не засумнівалися в достовірності згаданої угоди. Вони навіть виправдовують її як тактичний маневр гетьмана. Так, у відомій праці «Гетьман Іван Мазепа та його доба» О. Оглоблин, коментуючи положення про дарування Вітебського і Полоцького воєводств Мазепі у разі перемоги Польщі та Швеції, зазначав: «Така умова була цілком у дусі того часу, та й сам Мазепа був зовсім не байдужий до всяких життєвих благ і зовнішніх гонорів (...) Дуже цікаво, що ці володіння намічались на білоруському терені, ще й пограничному з Росією (може, й поєднання українсько-білоруських земель – стара українська державна традиція княжої доби й часів Хмельниччини – мав на увазі Гетьман, складаючи цю угоду)»¹⁴.

Водночас у так званому договорі І. Мазепи та С. Лещинського є деталь, яка суперечить історичному контексту. Так, у пункті IV угоди зазначалося, що «король польський обіцяє підняти Мазепу в княжу гідність». Насправді гетьман став князем 1 вересня 1707 р¹⁵. І. Мазепа просив напередодні цісаря Йосифа I надати йому «Високе достоїнство князя Священної Римської Імперії і по сьому дозволити виготовити відповідний Імператорський диплом»¹⁶. Повідомлення про князівську регалію надійшло до Батурина, мабуть, на початку або в середині 1708 р. Через це у доносі В. Кочубея записано: «Року 1706 говорил гетман мне, Василью, в Минску, на едине малого часу, когда люде иннии не были, же обещала и упевнила его княгиня Долская, мати Вышневецких, учинити его князем Черніговским и Войску Запорожскому справити вольности желаемыи у короля Станислава»¹⁷. Тобто генеральний суддя ще не знав про те, що гетьман став князем. Це ж положення його доносу стало фігурувати після переходу І. Мазепи на бік Карла XII як факт укладеної угоди у російських маніфестах, зверненнях до українського народу.

Не секрет, що О. Оглоблину та іншим ученим завадило критично оцінити згаданий договір те, що він був докладно переказаний у надрукованому щоденнику учасника походу 1708 р. Г. Адлерфельда, який загинув під Полтавою. Нейтральний і незацікавлений у фальсифікації мемуарист із шведського боку – солідний аргумент для усієї антимазепинської історіографії.

«Свідчення його не підлягає сумніву, – підкреслював у своїй статті В. Дядиченко, – він був придворним істориком Карла XII, мав доступ до ма-

теріалів державної канцелярії і був обізнаний з усіма справами»¹⁸.

Дослідники, на жаль, не звернули увагу на таку деталь: у реляції* «анонімного майора»¹⁹, вміщеній публікатором як додаток до щоденника Адлерфельда, після переказу змісту договору Мазепи з Карлом XII і С. Лещинським додано й застереження: «Ніхто не знав про згадані договори, крім обох королів, Мазепи, графа Піппера, одного польського сенатора та вигнаного з батьківщини болгарського архієпископа»²⁰. Звідкіля ж дізнався про них «анонімний майор», якщо це було такою таємницею?

Джерело його інформації не вважалося секретним для всієї Гетьманщини 1708 р.

У монографії «Мазепа» М. Костомаров сам на нього посилається, зазначаючи, що царські маніфести та універсали І. Скоропадського, протистоячи зверненням Карла XII до українців, «краще подіяли на дух народу, особливо упевнивши народ, що в справах, знайдених у Мазепи в палаці після взяття Батурина, знайшовся договір колишнього гетьмана з Станіславом, за яким гетьман віддавав Україну Польщі»²¹. Саме з цих джерел шведські учасники походу, які потрапили у полон, дізналися про те, чому Мазепа перейшов на бік Карла XII.

Фактична ж версія про знайдений нібито у Батурині договір спростовується депешами, маніфестами Петра I та його оточення, написаними ще до 2 листопада 1708 р. – чорної дати України.

Так, О. Меншиков, побувавши біля гетьманської столиці, дізнавшись про перехід І. Мазепи за Десну, 26 жовтня першим інформував царя про справжні наміри і мотивації вчинку гетьмана: «...Понеже когда он сие учинил, то не для одной своей особы, но и всей ради Украины»²². Однак, щоб народ не пішов за своїм керманічем, найближчий довірений радив Петру I «при таком злом случае надлежит весьма здешний простой народ утвердить всякими обнадеживаниями чрез публичные универсалы, выписав все ево, гетманские, к сему народу озлобления и тягости, и чтоб на ево ни на какие прелести не склоня-

* Б. Крупницький так пише про її авторство: «Шведський історик Галлендорф висловив був 1902 р. здогад, що її автором міг бути фельдмаршал Реншильд, але змінив його 1915 р., коли видав анонімну реляцію в її дійснім вигляді, не прикрашенім першим її редактором. В цьому виданні дивиться Галлендорф на автора реляції як на звичайного шведського старшину, репрезентанта пересічних старшинських кіл у ранзі майора. З цим, безперечно, можна погодитися, бо помилки автора реляції в деталях та їх комбінаціях настільки значні, що їх ніяк не можна приписати старшині на відповідальнім становищі... Відкіля цей скромний майор шведської армії міг знати такі важливі подробиці, яких майже нема в інших шведських джерелах? (...) Очевидно, автор чув не про одну подробицю з часів походу, якого він сам був учасником; він же знаходився довгими літами в московськім полоні... Отак з чуток, розмов... міг скластися у нього образ подій, в якому надзвичайно тяжко розібратися, де правда, де брехня, особливо коли візьмемо до уваги, що автор написав свою реляцію після повороту до Швеції, не раніше смерті Скоропадського і скоріше всього після 1727 р.» (Мазепа. Збірник. – Варшава, 1938. – Т.1. – С.98–99).

лись»²³. Це відразу і було зроблено. Вже 28 жовтня в «Указі до всіх жителів Малої Росії» Петро I заявив: «Известно нам, великому государю, учинилось, что гетман Мазепа, забыв страх Божий и свое крестное к нам, великому государю, целование, изменил и переехал к неприятелю нашему, королю шведскому, *по договору с ним и Лещинским*, от шведа выбранным на королевство Полское, дабы со общаго согласия с ними Малороссийскую землю поработить попрежнему под владение полское и церкви Божии и святых монастыри отдать во унию»²⁴. Ось так на другий день після отриманої депеші про виступ Мазепи (вона надійшла царю 27 жовтня) московський самодержець швидко дізнався про секретні документи, підписані Карлом XII, Лещинським і Мазепою.

1 листопада в указі всьому Війську Запорозькому він знову повторював свій брехливий вимисел-наклеп: гетьман, «переехав к королю шведскому в таком намерении проклятом, дабы Малороссийский край отдать в порабощение еретикам шведам и под иго поляков, о чем, как мы, великий государь, известись, учинен у него с королем шведским и от него выбранным на королевство Полское Лещинским договор»²⁵.

Отже, вигдавши договір, для більшої певності цар і Меншиков вирішили ще й знайти у Батурині йому підтвердження, що й успішно було зроблено. Хоча насправді нічого подібного там на той час не існувало. Лише вигадана угода могла містити такі, по суті, абсурдно-кабальні умови, за якими гетьман отримував значно менші права, вигоди для себе, аніж мав.

Карл XII у листопадовому, грудневому (1708 р.) маніфестах до українського народу спростував цю петрівську нісенітницю стосовно договору про передачу України Польщі²⁶.

Натомість у наступному маніфесті Петра I від 21 січня 1709 р. повторився пропагандистський звинувачувальний наклеп: «А и сверх сего нам от верных особ известно, что оный (Мазепа. – Авт.), желая себя под Польскую область поддать, получил уже от Лещинского за то себе *гонор воеводства в Польше и титул княжения Северскаго*»²⁷.

З листа-сповіді П. Орлика до свого вчителя, місцеблюстителя патріаршого престолу С. Яворського дізнаємося, що справді С. Лещинський у вересні 1707 р. агітував Мазепу, «чтоб намеренное дело начинал, пока войска шведские зближаются к границам украинским»²⁸ і в 12 пунктах свого трактату обіцяв народу всілякі блага та вольності. Однак гетьман-реаліст дав йому заперечну відповідь, «что указу его не может исполнить и жадного дела не смеет начинать»²⁹ з шести причин. Одна з них – «Речь Посполитая есть еще раздвоенная и с собою несогласная»³⁰. Він доброзичливо радив йому перш, ніж таке пропонувати, об'єднати Польщу. Генеральному писарю гетьман пояснив причину таємних переговорів з ворожою стороною наближенням загрози війни і відмовою царя дати перед початком бойових дій для захисту України 10 тисяч військ: «И тое меня принудило посылать того ксендза тринитара, капеляна княгини

Долской...* до Саксонії, щоб там, видя якую колвек мою к себе інклінацію, по неприятельску с нами не поступали, и огнем и мечем бедной Украины не зносили»³¹. У разі перемоги шведів Гетьманщина без будь-яких прав відійшла б до Польщі. І це непокоїло гетьмана. Наближення розв'язки у Північній війні штовхало його на пошук альтернативи.

Улітку 1708 р. війська короля С. Лещинського зазнали тяжких поразок. Його армія була знесилена і затиснута на півночі Польщі. Зносили ж з ним «через княгиню Дольську»³², як показує аналіз фактів, Мазепа підтримував не для того, щоб, як зазначає Т. Мацьків, на більш вигідних умовах для України «прийняти польський протекторат»³³. І, звичайно, ні в якому разі не для отримання примарних воєводств. Через короля Польщі він хотів вийти на сильного союзника. «Мазепа підтримував зв'язки з Лещинським, не жалувал йому компліментів, але не виявляв бажання вступати в союз з Польщею, що була безсила і розбита, – за посередництвом Лещинського він мав намір зв'язатися з самим Карлом»³⁴, – так аналізує-підсумовує згадані взаємовідносини історик І. Холмський.

Саме в сильному шведському війську, правителі Швеції гетьман вбачав гарантію забезпечення миру в Україні у разі поразки Росії і реалізацію потаємної своєї мрії – звільнення українського народу від московського ярма та утворення вільної, незалежної держави.

«Пред Всеви́дущим Богом протестуюся и на том присягаю, что я не для приватной моей ползы, не для вышших гоноров, не для болшаго обогащения, а ни для инных яковых нибудь прихотей, – так викладає гетьман свої наміри П. Орлику 1707 року, – но для Вас всіх, под властью и реиментом моим зостаючих, для жон и дітей ваших, для общаго добра матки моей отчизны бідной Украины, всего войска Запорожскаго и народу Малороссійскаго, и для подвышшения и расширения прав и вольностей войсковых»³⁵.

У вересні 1707 р. Мазепа зустрівся у Печерському монастирі з ректором Вінницького колегіуму Зеленським**, який перед українським генераліте-

* Княгиня Анна Дольська (1661–1711) познайомилася з Мазепою під час хрещення онуки. Гетьмана, який перебував з військом у Дубні, запросив у листопаді 1705 р. до себе на хрестини в Білу Криницю її син від першого чоловіка, краківський воєвода Януш Вишневецький. Вдова великого маршала литовського Яна-Карла Дольського (+1695), який був приятелем короля Яна Собеського, очевидно, добре знала про справу Соломона, таємні зносини гетьмана з поляками у 1689–1692 роках, а тому вирішила йому допомогти порвати з Москвою, налагодити зв'язки з Карлом XII.

** Зеленські мали якісь родинні зв'язки з Мазепами. Дмитро Зеленський, зокрема, був Лубенським полковником (1701–1709). У листі з Москви (1709 рік), очевидно, йдеться про відвідувача Мазепи: «Ми були присутні під час хвороби і смерті преосвященного Костянтина Зеленського, архієпископа Львівського. Він, як московський полонений, отримав дозвіл жити у нашому домі, у якому і помер 6/17 лютого, і за розпорядженням посольського приказу був урочисто похований у склепі нашого храму» (Письма и донесения иезуитов о России конца XVII и начала XVIII века. – Спб., 1904. – С.190).

том казав, що не треба боятися шведів, які готуються йти не в Україну, а на Москву³⁶.

Шведський офіційний біограф Карла XII Г. Нордберг у своїх нотатках за жовтень 1707 р. повідомляв про посланця від гетьмана до короля С. Лещинського із союзницькими намірами, «якщо він дістане підтримку й поміч від шведського короля. Шість чи сім тисяч москвинів, які знаходяться в околиці його постою, він легко зліквідує і тим способом покладе поміст для шведів»³⁷. Тобто ми бачимо, що «намеренное дело» гетьман готовий розпочати, але за вказівкою не польського короля, а Карла XII. Оскільки Зеленський у січні 1708 р. прибув до Батурина з відповіддю від Лещинського, то стає зрозумілим, про що він розмовляв з І. Мазепою у вересні і чия завдання виконував. Посланця бачив у Варшаві турецький посол, якому С. Лещинський радісно похвалився, що гетьман допомагатиме йому, коли Порта пришле на поміч полякам орду³⁸. Однак польський король, вербуючи союзників і налаштовуючи Карла XII у своїх інтересах якнайшвидше йти в похід на Москву, дещо перебільшував свою місію за допомогою шведів відновити велику Річ Посполиту.

10 жовтня 1707 р. при зачинених дверях у Києві І. Мазепа* з полковниками, як передає у своєму доносі В. Кочубей свідчення полтавського писаря, читали «Пакта Комиссии Гадяцкое»³⁹, тобто вивчали договір про федеративний союз із Польщею 1658 р.

Насувалася війна, і, зрозуміло, українські керманічі вивчали всілякі варіанти подальшого розвитку подій. Та вони не поспішали визначитися. Сам І. Мазепа говорив П. Орлику, що вирішальний крок не зробить доти, «пока не увижу, с какою потенцією Станислав к границам украинским придет и jakie будут войск шведских в государстве московском прогресса»⁴⁰.

Зеленський, що привіз на другий день після Різдва** 1707 року в Батурин універсал Станіслава Лещинського, «в яком он мужество и храбрость и отвага Войска Запорожского похвалял, расширением и примножением прав и вольностей обнадеживал и отческим сердцем под свою протекцию целый народ пригорнуть обещал»⁴¹, поїхав у Вінницю без письмової відповіді, певно, з усною відмовою щодо умов «протекції». Бо С. Лещинський намагався ще раз переконати Мазепу перейти на бік шведського короля і повернутися під владу Речі Посполитої через посланця Тарла, який 9 червня 1708 р. надіслав йому

* П. Орлик у своїй сповіді С. Яворському писав, що Гадяцький договір взяв у Печерській бібліотеці миргородський полковник Д. Апостол. На його переконання, Мазепа тоді ще не міг допустити подібне зібрання старшин з остраху викриття їхньої змови. Разом з тим П. Орлик не враховував того моменту, що І. Ломиковському, Д. Апостолу та іншим наблизеним старшинам І. Мазепа більше довіряв, ніж йому. Реєнта, майбутнього генерального писаря (з 1708 р.), який випадково дізнався про таємні зносини з польським королем через посередництво княгині Дольської, партія опозиціонерів ще тримала на відстані.

** Грудень 1707 р.

свого листа. Однак гетьман 23 липня дав автору пропозиції відповідь, у якій вдруге скептично оцінив запропоноване, бо, мовляв, польський король сам почувується як невільник при шведському дворі⁴².

Шведська армія восени 1708 р. не мала ніякого конкретного договору з мазепинцями, навіть обміну інформацією про погодження дій. Хоча Карл XII і знав через Лещинського про наміри І. Мазепи порвати з Москвою⁴³, все ж виявив пасивність у встановленні з ним прямого контакту⁴⁴, що змусило обережного гетьмана, особливо через донос В. Кочубея, просочування інформації з оточення польського короля, взагалі припинити всілякі потаємні спроби з'ясувати плани передбачуваних союзників, вести з ними переговори. У вересні 1708 р. у листі до Карла XII Лещинський навіть бере до уваги можливість виступу гетьмана з козацьким військом проти них⁴⁵.

Не випадково, дізнавшись про те, що Карл XII повернув в Україну, Мазепа запально вигукнув у колі своїх наближених: «Диявол его сюда несет! Все мои интереса превратит, и войска великороссийские за собою внутрь Украины впровадит на последнюю оной руину и нашу погибель!»⁴⁶. Вимушеним таке рішення було і для Карла XII, який планував йти прямо на Москву⁴⁷. Через випалені російською армією території шведське військо опинилося у безвиході – почався голод. 11 вересня 1708 р. біля села Старищі Карл XII, який зазвичай не радився з найближчим оточенням, здивував підлеглих запитанням: куди йти?

«Король одного разу увійшов в мою палатку і сказав, щоб я порадив йому, яким би чином посунути далі армію, – написав у своїх спогадах генерал-квартирмейстер А. Гілленкрот. – Я відповів: «Не знаючи плану вашої величності і накресленої вами дороги, я не можу повідомити і своєї думки». Король відповів, що у нього немає жодного плану»⁴⁸.

За порадою А. Гілленкрота військо повернуло у Сіверський край. Маємо ще одне важливе свідчення про відсутність договору, так гучно «розрекламованого» Петром І. Головний королівський міністр граф К. Піппер, який потрапив у полон після Полтави, у своїх записках розповідав, як його допитував сам цар. «...Запитав мене Й.Ц.В.*, чи не Мазепа дав причину для того, щоб ми завернули наш марш і пішли дорогою на Україну, – читаємо у його спогадах. – Я запевнив, що ми з ним не мали ніякої, ані найменшої переписки до того часу, як ми прийшли так далеко в Україну, що Й.К.В. стояв йому майже над карком... і він піддався Й.К.В. Цар: «То ви хіба через поляків дістали від нього реквізицію, щоб іти на Україну». Я: «Ні, се ще менше: Мазепа був нам цілком незнаний до тої хвили, коли він при названій місцевості прислав нам свого посла і через нього предложив Й.К.В., що хоче піддатися Й.К.В.»⁴⁹.

Секретар похідної канцелярії Карла XII Йозеф Цедергельм у листі до брата від 10 листопада 1708 р. докладно оповідав про перехід «полководця Івана Мазепи»⁵⁰ на бік шведів, появу перед цим його посланця І. Бистрицького «просити... протекції»⁵¹ і що у зв'язку з цим, ще перед зустріччю з гетьманом,

* Його Царська Величність.

«виставлено було пропозицію *виробити такі умови*, щоб обидва (народи) могли знайти в них свою вигоду»⁵². У цьому зв'язку твердження про те, що на початку* 1708 р. укладено таємний договір⁵³ між гетьманом і противниками Москви, не відповідає дійсності.

Коли шведи повернули в Україну, полковники миргородський, прилуцький і лубенський, генеральний обозний Ломиковський, як свідчить П. Орлик, нетерпляче звернулись до Мазепи з проханням, щоб «немедленно до короля шведского посылал с прошением о протекцию и старался с ним злучится при границах, чтоб не допустить войск великороссийских в Украину»⁵⁴.

Гетьман на підтвердження того, що він ще раніше думав про них і долю України, показав їм майже дев'ятимісячної давності універсал С.Лещинського. Зрозуміло, він не був договірним документом, як його намагаються подати В. Дядиченко, В. Шутой та інші історики. Різка мова гетьмана у тій ситуації («Я по милости Божой маю розум един, ниже вы все») та гнів вказують на одне: він вагався, бо серцем відчував, як несприятливо складаються обставини для України і чим може закінчитися раптовий, непередбачуваний перехід до Карла XII з малим військом, розкиданим по різних теренах (зазначимо, що з 11 городових полків за межами Гетьманщини в розташуванні російської армії було 8). Тому він прагнув пригасити азарт полковників, які на ці обставини не зважали і вимагали рішучих дій.

Звинувачення його у цьому зв'язку в політичному авантюризмі, «керуванні власними мотивами»⁵⁶, як це робить шведський історик А. Єнсен у дослідженні «Мазепа» (1909), цілком безпідставні. Тверезо мислячий політик Мазепа бачив, що поворот шведського війська в Україну несе таку ж руїну, як перед тим і в Білорусії. Задля перемоги російське військо випалювало нещадно села, залишаючи ворогам пустелю.

Для історії залишилось чимало жорстоких наказів Петра I. Так, 5 вересня 1708 р. він у своїй депеші К. Боуру вимагав: «Первое, что все (как уже и прежде указ вам дан) перед неприятелем жег, не щадя отнюдь ничего, (а именно знатных мест)»⁵⁷. Цього дня подібну вказівку отримав Б. Шереметьєв: «Изволь отписать к Аларту, чтоб когда станет отступать, то б все строения везде жег, город и деревни, и для того б в городе дал знать наперед жителям, чтоб убрались, также в своей дивизии чинить изволь»⁵⁸.

Палії Білорусії один за одним доповідали про свої «подвиги». Так, Ф. Бартенєв 10 вересня інформував царя: «А от Могилева по дороге деревни

* М. Андрусак у відомій статті «Зв'язки Мазепи з Станіславом Лещинським і Карлом XII»(1933), посилаючись на Сараува (Chr. v Sarauw: Die Feldzuge Karl' s XII, ст. 238) пише, що «в початках 1708 р. уповноважений Мазепи якийсь сербський чи болгарський архієпископ-вигнанець заключив у Сморгонах такий союз із Карлом XII і Станіславом». Водночас дослідник зауважує: «Джерело Сараува про те, що цей договір заключено в Сморгонах, мені невідоме». З'ясовано, що в цьому містечку Карл XII мав квартиру з 19 лютого по 26 березня. Сумнівне повідомлення стосується, очевидно, лише чергового прибуття вістунів від Мазепи з підтвердженням намірів гетьмана порвати з Москвою.

и местечка Дрыбин и Горы все попалили»⁵⁹. Згадуваний Р. Боур хвалькувато зазначав: «Где обретание мое было, то все выжег»⁶⁰. Це була тактика випаленої землі. Швед Нейман, який потрапив 17 вересня 1708 р. у полон, свідчив, що у шведській армії почався голод, бо, війська «шли по местам горелым»⁶¹. Радянські історики ці зlodіяння оцінили-оформили як «народну війну»⁶². Згадуваний уже В. Дядиченко у праці «Полтавська битва» писав: «На шляху просування по території Білорусії шведська армія скрізь зустрічала спустошені села. Населення, ненавидячи загарбників, не хотіло (?) залишити ворогові не тільки харчів, а навіть будівель»⁶³.

Петро I подібним же варварським чином почав діяти і на Гетьманщині. Ще 9 серпня 1708 р. він надіслав указ Миколі Інфлянту: «Ежели же неприятель пойдет на Украину, тогда иттить у оного передом и везде провиант и фураж, также хлеб стоячий и в гумнах или в житницах по деревням (кроме только городов), Полской и свой жечь не жалея и строения перед оным и по бокам, также портить, леса зарубать и на больших переправах держать по возможности. Все мельници також жечь, а жителей всех висилать в леса с пожитками и скотом в леса... А ежели где поупрямитца вытить в леса, то и деревни жечь. (...) Також те деревни, из которых повезут, жечь же»⁶⁴.

Першими запалали села Стародубщини. Як повідомляв 12 жовтня 1708 р. Ф. Бартенєв, «деревни и мельници кругом неприятеля все палили»⁶⁵. Побачивши це, козаки з українських полків, відряджених Мазепою для спільних дій разом із російською армією, почали масово дезертирувати. Вони принесли у села та містечка панічні настрої: адже той вогонь, який уже закурів на Стародубщині, чекав і їхні домівки.

Це поклато край Мазепиним ваганням. Гетьман вирішив стати не на оборону Петра I, а свого краю, і передусім від безжальної московської тиранії – тактики випаленої землі. Його несподіваний перехід на бік Карла XII змінив перевірену в Білорусії тактику Петра I. Цар відразу відмовився від випалювання сіл, містечок і став заgravати з населенням, шукати в ньому опору.

Секретар похідної канцелярії Карла XII Й.Цедергельм у листі на батьківщині зворушливо оповів про те, як один козак, зустрівши шведів, дуже зрадив, що військо Карла XII, як йому пояснили, не дозволить палити Петру I в його країні і сам висловився, що шведам треба йти на москалів і не жаліти ані їхніх мастків, ані їхніх хат⁶⁶.

Учасник походу Д. Крман, хоч і не був свідком переходу І. Мазепи на бік Карла XII, все ж переказав у своєму щоденнику дуже важливі деталі, які довідався від поінформованих козацьких старшин, про причини появи у шведському таборі мазепинців: «Скликавши між тим приблизно тридцять надійніших полковників (йдеться про старшин. – Авт.), він (гетьман. – Авт.) у них запитав: що треба робити і до кого хочуть вони приєднатися? Цар, мовляв, усі їхні вольності порушив: наслав до козацьких фортець московське військо, кожного року вимагає більшу кількість коней, відмовляється давати козакам обіцяну плату, відторгнув перед трьома роками три полки, які були до Козакії приєднані з Воротинського воєводства. Навпаки — від шведського короля, що перебуває

вельми далеко, їхнім вольностям нічого не загрожує. Можна навіть думати про їхнє поширення. Король Карл ретельно дотримує своє королівське слово, їх не хотітиме залишити, оскільки приймуть його зверхність. Він дотепер постійно перемагає, а він – Мазепа – є вже на порозі смерті, але хоче всі свої сили і всю свою кров пожертвувати на спасіння своєї Козакії. Після цього всі з великою відповідальністю приєдналися до волі свого воєводи і, склавши присягу мовчання, відійшли»⁶⁷.

Союзницький договір між Україною і Швецією був укладений дещо пізніше в Гірках на Новгород-Сіверщині. Оригінали його не збереглися. До нас дійшли лише копії договірних статей 1710–1711 рр.⁶⁸, а також рукопис П. Орлика «Вивід прав України», знайдений істориком Ільком Борщаком і опублікований 1925 року у Львові. У ньому також вміщено текст угоди між Україною і Карлом XII:

«1. Й. К. В. зобов'язується обороняти Україну і прилучені до країни козаків землі й негайно вислати туди задля цього помічні війська, коли вимагатиме того потреба і коли помочі цієї проситимуть князь і Стани. Війська ці, вступаючи в країну, будуть під командою шведських генералів, але під час операцій на Україні Й. В. довірить керування ними князеві та його наступникам і це триватиме доти, доки Україна потребуватиме того війська, котрому Й. К. В. видаватиме платню, а козаки постачатимуть хліб і харчі.

2. Все, що завоюється з бувшої території Московщини, належатиме на підставі воєнного права тому, хто цим заволодіє, але все те, що – як виявиться, належало колись українському народові, передається й задержиться при українським князівстві.

3. Князь і Стани України, згідно з правом, яким досі користувалися, будуть захищені і вдержані на всім просторі князівства і частин, прилучених до нього.

4. Іван Мазепа, законний князь України, жодним способом не може бути нарушений у володінні цим князівством; по його смерті, яка – треба сподіватися – не наступить ще довго, Стани України захищають всі вольності згідно з своїми правами та стародавніми законами.

5. Нічого не зміниться в тому, що досі зазначено, щодо герба й титулу князя України. Й.К.В. не зможе ніколи присвоїти цей титул і герб.

6. Для більшого забезпечення як цього договору, так і самої України, князь і Стани передадуть Й.К.В. на весь час, поки тягтиметься ця війна, а з нею й небезпека, деякі з своїх городів, а саме: Стародуб, Мглин, Батурин, Полтаву, Гадяч»⁶⁹.

За всіма ознаками, це є справжній документ, який був вироблений 29–30 жовтня 1708 р. в Гірках, а не в Бахмачі, як стверджує В. Шевчук⁷⁰. 30 жовтня І. Мазепа писав у листі І. Скоропадському, що у Гірках Карл XII «нас утвердив і упевняв своїм ніколи не змінним королівським словом і даною на письмі асекурацією»⁷¹. В угоді, зокрема, зазначалося: «Для більшого забезпечення

* Асекурація – зобов'язання, гарантія

як цього договору, так і самої України, князь і Стани передадуть Й.К.В. на весь час, поки тягтиметься ця війна, а з нею й небезпека, деякі з своїх городів, а саме Стародуб, Мглин, Батурич, Полтаву, Гадяч»⁷². Мазепа 30 жовтня послав І. Скоропадському наказ здати шведам Стародуб, винищити московський гарнізон (цей лист, на жаль, був перехоплений росіянами. – Авт.). Новгород–Сіверський вже був захоплений ворогами, а відтак сотенне містечко не згадується в угоді. Батурич ще був не спалений – тому це цілком відповідало реаліям кінця жовтня. Крім цього, у договорі гетьман називається «Іван Мазепа, законний князь України», що підтверджувало новий статус керманіча Гетьманщини. Зазначимо при цьому, що Петро І, вдаючись у маніфестах до наклепів щодо «измінника», разом з тим добре знав його наміри. Про це красномовно свідчить, зокрема, «Щоденник військових дій російської армії під Полтавою»(1709)⁷³:

«Июня 26. (...)

По прибытии к дивизии Галартовой, повелел (Петро І. – Авт.) призвать полковников от полков и изволил говорить: «Король Карл и самозванец Лещинской привлекли к воле своей вора изменника второго иуду гетмана Мазепу, которые клятвами обязались между собою отторгнуть от России народы малороссийские и учинить княжество особое под властью его вора и изменника Мазепы, в котором ему быть великим князем и иметь у себя во владении казаков Донских и Запорожских и Волынь и все роды казачские, которые на сей стороне Волги».

Подібного плану є підтвердження полковника Гната Галагана. 1745 року з ним бачився Олександр Рігельман, автор «Літописної оповіді про Малу Росію та її народ і козаків узагалі». Історик записав його спогад про події 1708 р. Г. Галаган оповів про причини переходу Мазепи на бік шведів, мовляв, «он предался уже королю с тем, чтоб отбыть нам от России и быть под мазепиным управлением, от всех монархов вольным...»⁷⁴.

Відголосок згаданого договору зустрічаємо у російських джерелах, опублікованих Д. Бутурліним 1821 року: «Гетьман Мазепа зобов'язується прийняти його величність короля шведського в Сіверську область, у якій він є головним начальником, і передати йому Стародуб, Новгород–Сіверський, Мглин, Брянськ та інші всі фортеці сіверські»⁷⁵.

Р. Млиновецький вважає, що 1708 року «старшина була безперечно не втаємничена в те, як стояла справа», а тому згадана «угода стала пізніше відомою»⁷⁶ Орликові. Насправді це не так.

Ще під час Бендерської комісії 1709 року наближені гетьмана у листі до Карла XII писали: «Знаємо бо добре, що прийняти опіку св. королівського маєстату зневолило ясновельм. гетьмана Мазепу прагнення, щоб руський *нарід скинув московське ярмо й був вільний*»⁷⁷. Саме незалежність України як головна умова – така основа військового союзу мазепинців та шведів.

Про це йдеться і в маніфесті Карла XII до українського народу від 16 грудня: «Мы протом разсуждаючи: едно несчастливой стан народу малороссийскаго, якого крови царь до безбожной войны сей употреблял, другое прошение выше-

реченого гетьмана будучи ублаганы, постановилисмо не токмо все насильство од иных воздержати, который спокойне против нас и войск наших будут поступовати леч гетьмана, Войско Запорожское и народ малороссійскій в оборону нашу принятьи, яко теж публичным сим Универсалом же принялисмо оглашаем, з тым намереніем яко его и их от неправого и неприязного московского панования, при помощи Божой, боронити хочем и поты охраняти и защищати обещаем, пока утесненный народ, низгвершій, отвергшій ярмо московское *до давных своих не приидет вольностей*⁷⁸.

У присязі гетьмана, цитованій на Бендерській комісії, говориться про те, що він мав за свій «обов'язок із своєї синівської любови до цієї отчизни, матки нашої, і з повинності свого гетьманського уряду проти ворогів москалів *за добро отчизни в обороні законів і свобод повстати, усіма способами й засобами боронитися та з'єднаними силами св. королівського маєстату Швеції й Запорозького Війська, не щадячи свого маєтку, здоров'я, життя й останньої краплі крові, воювати з москалями так довго, доки не визволиться наша малоросійська отчизна й запорозьке військо від деспотичного московського ярма й наші закони та свободи з побільшенням не повернуться до давнього стану*⁷⁹.

Разом з тим старшини розпитували у Бендерах Карла XII не про умови договору. У зверненні до шведського короля вони писали, що «досьогодні невідомі нам скриті думки й таємні наміри того самого нашого гетьмана: на яких основах почав він здвигати цю велику будівлю, в якому устрою хотів поставити нашу батьківщину, звільнивши її від московської неволі й тиранства, та якими законами задумував скріпити ненарушеність запорозького війська? Тому Запорозьке Військо звертається з проханням до св. королівського маєстату виявити йому наміри згаданого нашого гетьмана щодо нього, якщо він виявив їх св. королівському маєстатові й щодо них запевнив його королівський маєстат»⁸⁰.

Як бачимо, йдеться насамперед лише про можливі плани Мазепи щодо устрою незалежної, звільненої України. Під час невдалої війни розмов про це, очевидно, в його найближчому оточенні ще не було. Тоді вирішувалось найпекучіше: здобуття свободи. На жаль, Мазепа не дожив до того дня, коли його одностумці склали першу Конституцію України, документ, за яким мав жити український народ у незалежній країні.

Отже, наведені вище джерела, факти дають підставу зробити висновок про те, що мазепинці на чолі зі своїм керманичем прагнули з допомогою шведів здобути волю Гетьманщині. Протекторат Швеції мав лише оборонне значення у період військових дій проти Росії. Українська верхівка у 1708–1709 рр. з-поміж різних варіантів шляхів подолання московської залежності вибрала той, який не змінював володаря автономії, а давав можливість розвитку, творення власної держави.

¹ Артамонов В. Позиции гетманской власти и России на Украине в конце XVII – начале XVIII века // Россия – Украина: история взаимоотношений. – М., 1997. – С. 96.

- ² Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К.: Критика, 2005. – С. 411.
- ³ Устрялов Н. Г. Русская история до 1855 года в двух частях. – Петрозаводск, 1997. – С. 476–477.
- ⁴ Соловьев С.М. История России с древнейших времен. – М.: Издательство социально-экономической литературы, 1962. – Книга VIII. – Т. 15. – С. 210–252.
- ⁵ Тарле Е.В. Северная война и шведское нашествие на Россию. – М., 1958. – С. 232–261.
- ⁶ Грушевський М. Шведсько-український союз. 1708 р. // Записки наукового товариства ім.Т. Шевченка (далі – ЗНТШ). – Львів, 1909. – Т.92. – С.7–20.
- ⁷ Дорошенко Д. Нарис історії України. – К.: Глобус, 1992. – Т.П. – С. 144–145.
- ⁸ Крупницький Б. Гетьман Мазепа та його доба. – К.: Україна, 2003. – С. 153–162.
- ⁹ Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. – К., 1994. – С. 31.
- ¹⁰ Договор, заключенный между Королем Польским и Мазепою //Бутурлин Д. Военная история походов россиян в XVIII столетии. – СПб., 1821. – Т.3. – Ч.1.– С.50.
- ¹¹ Шутой В. Измена Мазепы // Исторические записки. – 1950. – Т. 31. – С. 168.
- ¹² Мацьків Т. Студія про мазепинців // Український історик. – 1983. – № 2–4. – С. 171–174.
- ¹³ Андрусак М. Зв'язки Мазепи з Станіславом Лещинським і Карлом XII // Записки НТШ. – 1933. – Т. 152. – С. 35–61.
- ¹⁴ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк–Париж–Торонто, 1960. – С. 276.
- ¹⁵ Лист гетьмана І. Мазепи до цісаря Йосифа I // Сіверянський літопис. – 2006. – № 3. – С. 14–15.
- ¹⁶ 1707. – Лист гетьмана І. Мазепи до цісаря Йосифа I // Доба гетьмана Івана Мазепи в документах/ Упоряд. С. Павленко. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – С. 227.
- ¹⁷ 1708, квітень. Донос В. Кочубея царю на гетьмана І. Мазепу по статтях // Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – С. 380.
- ¹⁸ Дядиченко В. До критики буржуазно-націоналістичних перекирчуень історії України періоду Північної війни // 250 років Полтавської битви. 1709–1959. 36. ст. – К., 1959. – С. 40.
- ¹⁹ Мацьків Т. Мазепа – творець українсько-шведського союзу // Мазепа. – К., 1993. – С. 215.
- ²⁰ Бантыш-Каменский Д. История Малой России. – Москва, 1842. – Т. 3. – С. 114.
- ²¹ Костомаров Н. Мазепа. – М., 1992. – С. 264.
- ²² Павленко С. Міф про Мазепу / Літературний Чернігів. – 1993. – №1. – С.71
- ²³ Там само.
- ²⁴ Письма и бумаги императора Петра Великого. – М.–Л., 1948. – Т. 8.– Вып. 1. – С. 242.
- ²⁵ Там само
- ²⁶ Млиновецький Р. Історія українського народу. – Мюнхен, 1953. – С. 241; Манифест Карла XII / Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете (Далі – Чтения ОИДР). – 1859. – Кн. 1. – С. 210.
- ²⁷ Манифест Петра I от 21 января 1709 г. // Там само. – С.195.

- ²⁸ Письмо Орлика к Стефану Яворскому // Основа. – 1862. – № 10. – Исторические акты. – С. 15.
- ²⁹ Там само. – С. 16.
- ³⁰ Там само.
- ³¹ Там само. – С. 14
- ³² Крупницький Б. Мазепа і шведи в 1708 р. // Мазепа. Збірник. – Варшава, 1938. – Т.2. – С.7.; Прицак Л. Іван Мазепа і княгиня Анна Дольська // Там само. – С. 102–117.
- ³³ Мацьків Т. Студія про Мазепинців. – С. 174.
- ³⁴ Холмський І. Історія України. – Нью-Йорк–Мюнхен, 1949. – С. 254.
- ³⁵ Письмо Орлика к Стефану Яворскому. – С. 13.
- ³⁶ Чтения ОИДР. – 1859. – Кн. 1. – С. 101
- ³⁷ Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709. – Мюнхен, 1988. – С.146–147.
- ³⁸ Крупницький Б. Плани Мазепа в зв'язку з планами Карла XII перед українським походом шведів // Мазепа. Збірник. – Варшава, 1938. – Т. 2. – С. 103.
- ³⁹ Чтения ОИДР. – 1859. – Кн. 1. – С. 102.
- ⁴⁰ Письмо Орлика к Стефану Яворскому. – С. 15.
- ⁴¹ Там само. – С.18.
- ⁴² Костомаров Н. Мазепа. – С. 204.
- ⁴³ Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709. – С. 147.
- ⁴⁴ Там само.
- ⁴⁵ Млиновецький Р. Історія українського народу. – С. 226; Андрусак М. Зв'язки Мазепа з Станіславом Лещинським і Карлом XII. – С. 12; Труды императорского русского военно-исторического общества. – Спб., 1909. – Т. 1. (Документы Северной войны. Полтавский период). – С. 210–211.
- ⁴⁶ Письмо Орлика к Стефану Яворскому. – С. 22
- ⁴⁷ Стилле А. Карл XI как стратег и тактик в 1707–1709 г. – СПб., 1912. – С. 21.
- ⁴⁸ Гилленкрок А. Сказание о выступлении его величества короля Карла XII из Саксонии и о том, что во время похода к Полтаве, при осаде ее и после случилось. // Военный журнал. – 1844. – № 6. – С. 38.
- ⁴⁹ Томашівський С. Из записок каролинців про 1708/9 р. // Записки НТШ. – 1909. – Т. ХСІІ. – Кн. VI. – С. 70.
- ⁵⁰ Крупницький Б. Мазепа і шведи в 1708 р. – С. 6.
- ⁵¹ Там само.
- ⁵² Там само. – С. 7.
- ⁵³ Пінчук С. Іван Мазепа // Українське слово. – 1994. – 24 листопада. – С. 13; Сергійчук В. Кого зрадив гетьман Мазепа. – Київ, 1992. – С. 42; Андрусак М. Зв'язки Мазепа з Станіславом Лещинським і Карлом XII. – С. 12; Іванченко Р. Історія без міфів. – К.: Український письменник, 1996. – С.138.
- ⁵⁴ Письмо Орлика к Стефану Яворскому. – С. 22.
- ⁵⁵ Там само.
- ⁵⁶ Єнсен А. Мазепа. – К.: Радянський письменник, 1992. – С. 92.
- ⁵⁷ Павленко С. Петро I та «народна війна» у 1708 році // Україна і Росія. – Чернігів, 1994. – С. 49.
- ⁵⁸ Там само.

- ⁵⁹ Там само.
- ⁶⁰ Там само.
- ⁶¹ Труды императорского русского военно-исторического общества. – СПб., 1909. – Т.1. – С.149–150.
- ⁶² Сапухін П. Події російсько-шведської війни 1708–1709 років на території Сумщини. – Суми, 1958. – С. 6.
- ⁶³ Дядиченко В. Полтавська битва. – К., 1959. – С. 13–14.
- ⁶⁴ Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т.8. – Вып.1. – С. 72.
- ⁶⁵ Вернигора П. Военное творчество народных масс. – М., 1961. – С.297.
- ⁶⁶ Крупницький Б. Шведи і населення на Україні в 1708–1709 рр. // Мазепа. Збірник. – Варшава, 1938. – Т.2. –С.14.
- ⁶⁷ **Крман Д.** Подорожній щоденник (Itinerarium 1708–1709) – К.: Вид. центр «Просвіта»; Вид-во ім. Олени Теліги, 1999. – С. 38
- ⁶⁸ Брайчевський М. Правда і вигадки // Україна. – 1990. – № 6.
- ⁶⁹ Гетьман Пилип Орлик. «Вивід прав України» // Апанович О. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. – Київ, 1993. – С. 274; Орлик П. Конституція, маніфести та літературна спадщина. Вибрані твори. – К.: МАУП, 2006. – С. 136.
- ⁷⁰ Шевчук В. Визвольна акція Івана Мазепи та його система державотворення // Розбудова держави. – 1993. – № 2. – С. 45.
- ⁷¹ Лист до стародубського полковника Івана Скоропадського // Іван Мазепа. – К., 1992. – С. 128–129.
- ⁷² Вивід прав України. – Львів, 1991. – С. 46.
- ⁷³ Щоденник військових дій російської армії під Полтавою (1709 р.) / Публікація В. В. Панашенко //Укр. іст. журн. – 1991. – №№ 2/3.; Труды императорского Русского Военно-исторического общества. – Т. 3. – Документы Северной войны. Полтавский период (ноябрь 1708 – июль 1709 г.). – СПб., 1909. – С. 279 – 315.
- ⁷⁴ Рігельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. – К.: Либідь, 1994. – С. 548.
- ⁷⁵ Бутурлин Д. Указ.соч. – С. 48.
- ⁷⁶ Млиновецький Р. Історія українського народу. – С. 227.
- ⁷⁷ Возняк М. Бендерська комісія по смерті Мазепи / Мазепа. Збірник. – Варшава, 1938. – Т.2. –С. 115.
- ⁷⁸ Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – С. 679.
- ⁷⁹ Там само. – С. 123.
- ⁸⁰ Там само. – С. 115.

**ВІЙСЬКО ЗАПОРОЗЬКЕ У ВОЄННОМУ ПРОТИСТОЯННІ
Й МИРНИХ ПЕРЕГОВОРАХ З КРИМСЬКИМ ХАНСТВОМ
У СВІТЛІ НОВИХ ДАНИХ З ДОКУМЕНТІВ
ІВАНА МАЗЕПИ 1691–1694 рр.**

Збережені в архівосховищах і неопубліковані досі матеріали до історії участі Війська Запорозького у війні Російської держави проти Османської імперії 1686–1700 рр., зокрема такі непересічні джерела, як листи гетьмана Івана Мазепи, дають можливість значно розширити знання з цієї проблематики. Насамперед ідеться про організацію захисту українських земель від ворожих нападів, воєнні операції українських військ на території противника, діяльність розвідувальних загонів та інші шляхи збору інформації про супротивну сторону і нарешті, роль в усіх цих заходах центральної влади, особливо ж першої особи в керівництві Війська Запорозького. Паралельно з воєнними діями в окреслений рамками статті період проводився й пошук шляхів до замирення воюючих сторін. З боку Москви до цього процесу були залучені й українці. Огляд пропонованих джерел дає можливість більше дізнатися про роль і місце Війська Запорозького і в цій сфері. Необхідно зауважити, що в той час війна йшла проти безпосереднього сусіда Війська Запорозького – Кримського ханства, котре було складовою частиною Османської імперії.

У першому з документів – листі від *7 травня 1691 р.** – гетьман інформував царів, що товмач з Правобережжя Андрій Чалий, який, займаючись звільненням невільників, часто бував у «бусурманській» стороні, розповів йому про призначення нового хана та наміри кримчан відправити війська на чолі з перекопським Шан-Гіреєм салтаном під російські прикордонні міста. Попередження про це Мазепа послав до белгородського воєводи Бориса Шереметева. Окрім того, Чалий розповів про новини щодо воєнних дій австрійців і поляків проти турків і татар, протистояння австрійців з французами, привезення близько 4 тис. ясиру з польських земель у Білгородчину**¹. Нагадаємо, що зміна правителів Криму тоді дійсно мала місце. Замість Селім-Гірея I (1684–1691), який під тиском обставин відмовився від ханства, за рекомендацією попередника в березні 1691 р. ханом був призначений Саадат-Гірей II (1691)². Стосовно ж повідомлення про татарський напад, то відомо, що навесні 1691 р. татари вторглися на Слобожанщину, де сплюндрували Чугуївський повіт: Зміїв, Лиман, Біткін, Тирлове. До сотні людей було вбито, до 2 тис. забрано в неволю, значні збитки завдано господарству³.

* Тут і далі курсивом позначено недруковані листи Івана Мазепи.

** Географічні назви подаються за орфографією джерел.

Навесні український загін, відправлений гетьманом, перехопив загін противника, котрий прямував під прикордонні міста. Так, 6 травня полтавський полковник Федір Жученко писав Мазепі, що значний товариш Іван Іскра з товариством привів до Полтави 9 полонених, узятих на річці Тернівці, де було розбито загін кримських татар. Невдовзі Іскра мав їхати до Батурина⁴. 9 травня Мазепа писав про цю подію російському керівництву і пересилав листа від Жученка, зазначаючи, що по приїзді Іскри з полоненими відправить їх до Москви⁵, а 11 травня Іскра з товариством привіз 7 полонених до Батурина. Тут їх допитали, і запис цих розповідей гетьман переслав до російської столиці. Татари розповіли, що їхній загін чисельністю в 65 осіб був відправлений перекопським беєм за «язиками» під Новобогородицьке місто чи міста на Коломаку. Козаки Іскри напали на татар, коли ті ночували в урочищі біля Самари, багатьох убили, забрали майже всіх коней, яких було близько ста, взяли 10 полонених. Один з полонених одразу ж зумів утекти, а інших привезли до Полтави, де двох мусили залишити лікувати рани. «Язики» повідали й про різні кримські справи, зокрема про чутки, що при новому хані, який мав приїхати з Білгородчини, перебуває гетьманський посланець Пантелеймон Радич, якого після приїзду до Криму збиралися відпустити. Тамтешні мешканці вважали, що після від'їзду Радича буде укладено мир з царською державою. Розповіли полонені й про зміни у верхівці ханства та фортифікаційні роботи в Перекопі⁶.

Ще раз про дії згаданого козацького загону гетьман писав царям *13 травня 1691 р.* Мазепа зазначав, що, як він повідомляв раніше, відправлені в Дике поле знатний товариш Полтавського полку Іван Іскра з козаками напали біля Самари вночі на загін кримських татар, який прямував під прикордонні царські міста. Противник був розбитий, у полон потрапило 9 осіб, з яких 7 привезли до гетьмана (2 поранених залишили у Полтаві). 11 травня козаки з полоненими приїхали до Батурина, а тепер Мазепа відправляв їх з 15-ма супроводжуючими та Іскрою до Москви⁷.

Боротьба союзних європейських держав проти Османської імперії не виключала і їхніх намагань за сприятливих обставин вийти з війни, уклавши максимально вигідний для себе мир. По такому шляху йшла й Москва, а значна частина заходів у цьому напрямі здійснювалася при посередництві Батурина. Так, 1691 року Мазепа послав свою людину – згаданого вище Пантелеймона Радича до хана Саадат-Гірея в Білгородчину з пропозицією відправити послів до Москви для мирних переговорів. У відповідь хан відправив до Москви гінця Кара-Магмет-агу з оголошенням, що згоден на мир при умові відновлення сплати данини⁸. З наступного документа дізнаємося важливі подробиці щодо приїзду ханського гінця в Україну. *18 травня 1691 р.* в листі до царів Мазепа зазначав, що перед цим він доповідав про повернення з Криму Радича, який приїхав до Переволочної з посланим від хана агою. Гетьман наказав Радичу їхати з агою до Глухова, оминувши Батурин, як місто, де бували люди з «різних країв». 18 травня у Глухові відбулася зустріч Мазепи зі своїм посланцем та кримським представником. Ага передав гетьману листи від нового хана та від Батир-аги з Білгородчини, який раніше перебував у полоні в Батурині, а потім

був відпущений за викуп. На словах ага повідомив, що привіз також грамоту від хана до царів. Не маючи надійних перекладачів, Мазепа вирішив залишити Радича і агу в Глухові до царського указу, не проводячи докладних розмов і не перекладаючи листів, аби надалі відправити обох до Москви, разом з привезеними документами⁹.

Наступні документи містять дані про здобуття гетьманом різних відомостей про південних сусідів та пересилку їх до російського керівництва. *11 липня 1691 р.* Мазепа повідомляв царям, що разом зі своїм листом пересилає до приказу Малої Росії інформацію від греків, які приїхали з Царгорода до Ніжина¹⁰. *15 липня 1691 р.* він писав монархам про батуринського козака Василя Полянку, котрий, приїхавши з Ясс, привіз відомості про похід хана з ордами проти німецьких військ та захоплення татарями багатьох людей у польській землі¹¹. Цього ж *15 липня 1691 р.* Мазепа висловлював вдячність царям за указ белгородському воєводі Борису Шереметеву і севському Федору Борятинському перебувати напоготові і при надходженні листів від нього одразу йти в українські міста, де, об'єднавшись, відбиватися від ворога¹².

У жовтні цього року українські сили здійснили удар по противнику – відбувся похід 3 тисяч лівобережних козаків разом з козаками Семена Палія на Білгородчину¹³. А вже у грудні виникла потреба бути напоготові до відбиття нападу з Кримського ханства. З листа до царів від *27 грудня 1691 р.* дізнаємося, що раніше Мазепа передавав їм достовірні відомості про підготовку татарських – кримських та білгородських орд до воєнного походу, засвідчуючи свою готовність до виступу з Батурина до Гадяча чи Переяслава з охотницькими та частиною городових полків для захисту українських земель, на що просив термінового указу. Тепер же, після надходження нових даних із Січі про готовність до війни кримчан та очікування ними допомоги черкесів з наміром напасти на українські міста, гетьман знову клопотався про таке розпорядження¹⁴.

Збереглися накази Мазепа від 22 грудня компанійському полковнику Іллі Новицькому щодо готовності до відбиття татарського нападу, з огляду на повідомлення від запорожців і торгових людей про наміри орд з Криму і Білгородчини взимку вчинити напад під українські міста, а також від 27 грудня про виступ у прикордонні місця, після отримання із Січі даних про вихід татар зі своїх помешкань. Попередження про можливий напад отримали й усі городові полковники¹⁵. *31 грудня 1691 р.* Мазепа писав царям про пересилку до них листа Палія з інформацією про готовність до війни двох салтанів¹⁶.

Невдовзі гетьман збирався виступити й сам. *8 січня 1692 р.* Мазепа повідомляв царям, що отримавши після свого донесення указ про похід з Батурина до Переяслава чи Гадяча з охотницькими та певними городовими полками для захисту українських земель від «бусурманських» нападів, узгоджуючи свої дії з белгородським воєводою Борисом Шереметевим та севським – Федором Борятинським, він мав намір 15 січня вирушити до Переяслава. Це зумовлювалося отриманими відомостями, згідно з якими в Білгородчині знаходилася готова до воєнних дій 15-тисячна орда з двома салтанами. Мазепа вва-

жав, що коли орда збирається йти на царську державу, то вдарить під міста Переяславського і Київського полків. Там же мусив з'явитися противник – при об'єднанні білгородських та кримських військ. Якщо ж кримські сили з калгою мали, не з'єднуючися з білгородськими, йти лівим берегом Дніпра під російські чи українські міста, то проти них могли виступити давно готові до походу Полтавський, Гадяцький, Миргородський і піхотний Кожуховського полки. Через віддаленість Переяслава Мазепа наказав цим полкам, за відомостями від Шереметева, йти на з'єднання з російськими силами, про що відправив листи також до Белгорода і Севська. Гетьман зазначив, що йому треба йти до Переяслава, не очікуючи нових відомостей, бо неприятель діяв швидко – «як буря вітряна». І коли б противник з'явився під згаданими містами під час перебування Мазепи в Батурині, то було б неможливо встигнути дати йому відсіч. Гетьман висловлював готовність взаємодіяти і з Шереметєвим, якби в цьому виникла необхідність¹⁷.

15 січня 1692 р. від українського правителя до царів надсилався лист про те, що з Переволочни від Рутковського надійшли відомості щодо прибуття хана до Криму, після чого кримські орди, котрі вже вийшли за Перекоп, повернулися назад. Однак через небезпеку від білгородських військ 15 січня Мазепа виступив до Переяслава. Десь у той час із Белгорода на прикордоння виступив і Шереметєв. У разі нападу з Криму під прикордонні слобідські міста гетьман наказав полтавському, гадяцькому і миргородському полковникам допомагати російським прикордонним частинам, а особливо Новобогородицькому місту, де воєводою був Венедихт Змеєв. Остання вказівка була, вочевидь, викликана тим, що Москва звернула увагу на скарги верхівки Новобогородицька стосовно його слабкого заселення. У листі згадується, що з відписок із Новобогородицького міста царям стало відомо, що там на посаді живе лише близько 100 осіб через те, що місцева влада українських міст затримувала бажаючих переселитися туди. Воєвода міста вбачав небезпеку і з боку запорожців, які уклали перемир'я з «бусурманами», та запитував московську владу, чи пропускати запорожців до міста з метою купівлі хліба. Натомість Мазепа заперечив закиди воєводи щодо охочих йти до Новобогородицька, оскільки неодноразово наказував таких людей не затримувати. Гетьман вважав, що йти туди ніхто не бажає, бо багато з тих, хто пішов спочатку, загинули від епідемії. Не погоджувався він і з тим, що існує загроза місту від запорожців, хоча поділяв думку, що в Новобогородицьку, як прикордонному пункті, воєводі потрібно бути особливо пильним¹⁸.

Перебуваючи у поході до Переяслава, 17 січня 1692 р. Мазепа писав царям, що взяв із собою полковника Олексія Обухова з 3-ма сотнями московських ратних людей, а також повідомляв, що отримав листа від переяславського полковника з новиною про переправу 12-тисячної білгородської орди через Дністер. Гетьман підкреслив, що ця новина збігається з відомостями, про які раніше писав до нього Палій¹⁹.

Наступне послання стосувалося рівня готовності російських частин до воєнних дій. З листа від 21 січня 1692 р. до російських монархів дізнаємося, що за царським указом полковники Борис Щербачов та Ілля Дуров з полка-

ми мали взяти участь у поході разом із Мазепою, але оскільки полк Дурова не був належно укомплектований (у ньому було лише дві гармати без боєприпасів і коней для транспортування) гетьман писав до київського воєводи Луки Долгорукова, щодо поповнення кількості гармат. Однак Долгоруков відповів, що в Києві потрібних гармат, припасів і коней немає і що він звертався у Переяслав до воєводи Семена Толочанова. Але й Толочанов написав Мазепі, що не має потрібного. Через це український правитель дійшов висновку, що без царського указу справа не вирішиться²⁰.

Наступного дня – 22 січня 1692 р. гетьман писав царям, що очолюване ним військо, прибувши під Переяслав, отаборилося за шість миль від міста. За словами Мазепи, при ньому знаходилися виборні люди з різних городових і охотницьких полків з Батурина і артилерія. Нові відомості про противника не надходили, і гетьман планував близько тижня перебувати на тому місці. Городовим полкам було віддано розпорядження перебувати в боєготовності, не йдучи на з'єднання, а Полтавський, Гадяцький і Миргородський полки мали бути готовими до відбиття нападу з Криму під прикордонні слобідські міста. Від вихідців стало відомо про зміни в керівництві Кримського ханства, про що надійшли листи від Рутковського. Цього ж числа прислав листа до гетьмана Палій з повідомленням про прихід 17 січня білгородських орд на чолі з двома салтанами під Немирів. Тепер Мазепа чекав про них наступних відомостей, а до Москви пересилав листи від Палія і від немирівського коменданта²¹. Відомо, що цього місяця, коли околиці Немирова стали пустошити буджацькі татари, комендант міста Бринк неодноразово звертався до Палія, прохаючи прислати на допомогу козаків²². На нашу думку, один з таких листів і був присланий від полковника до Мазепи.

Невдовзі удару з півдня було завдано і по Лівобережжю. Татарські чамбули з Білгородчини з 27 січня розіслали свої чати під Бубнов, Золотоношу, Домонтов та інші населені пункти Переяславського полку. Їх переслідували лівобережні війська на чолі з генеральним військовим осавулом Андрієм Гамалією. Далі під Бугушевою слобідкою з'явилися кримські татари, а потім нові загони ворога приходили під Кропивну й Золотоношу. На початку лютого гетьман отримав відомості від кошового отамана, що татари з Криму вирушили обома сторонами Дніпра під українські міста. Окремі бої з противником продовжувалися аж до кінця лютого. Знаходячись у Переяславі, гетьман продовжував керувати діями козацьких загонів, які посилав проти окремих татарських чамбулів. З походу він повернувся вже у березні. Цього ж місяця лівобережні війська спільно з правобережними здійснили похід під Очаків²³.

Водночас, продовжуючи пошук шляхів до примирення з Османською імперією, в 1692 році росіяни відправили до Криму свого посланця, піддячого Василя Айтемирова. Останній віз до Бахчисарая грамоту, адресовану хану Сафа Гірею (1691–1692) та пропозиції «вічного миру» з Туреччиною. Айтемиров виїхав з Москви 3 березня, 18 прибув до Батурина, а 24 виїхав у подальшу дорогу²⁴.

Про цього посланця знаходимо дані в листі від 25 березня 1692 р., адресованому царям. У ньому йдеться про те, що піддядчий Посольського приказу Айтемиров, посланий до хана, прибув до Батурина 18 березня з татариним, який приїжджав до Москви з кримським посланцем, грамотою до Мазепи, списками царської грамоти до хана, а також списками статей планованого мирного договору з турецьким султаном і кримським ханом. 24 березня Айтемиров разом з людиною гетьмана – колишнім гадацьким полковим писарем Василем Велецьким виїхав з Батурина. Услід за Василем Айтемировим гетьман таємно послав до Криму «особливу людину» «торговим способом», яка б провідала про прийом і відпущення царської людини та швидко дала про це знати. Здійснити таку операцію було не важко, бо із Запорозжя всякі торгові люди вільно їздили до Криму²⁵.

Наступний лист містить дані про нові заходи для здобуття неприязельських «язиків». 30 березня 1692 р. Мазепа повідомляв царям, що під час перебування у Переяславі відправив польового ватажка Павла Фіцуру з товариством за Дніпро і Бог. Фіцура був під Очаковом, але через обережність тамтешніх мешканців не зміг добути жодного «язика». Натомість вже при поверненні біля Богу зустрів волошина, який недавно пішов з Очакова до християнських країв, і прислав його до Батурина. Запис розповіді волошина пересилався до приказу Малої Росії. Схоже завдання отримав ще один загін. За гетьманським наказом товариш Полтавського полку, польовий ватажок Антон Рудий, а на час написання листа вже царичанський сотник, мав іти під Перекоп для «вчинення промислу» і взяття татарського «язика», через якого можна було б довідатися про наміри кримського хана й тамтешні новини. Ватага успішно справилася із завданням – захопила 9 полонених, з якими невдовзі мала приїхати до Батурина. Звідси полонені у супроводі козаків мали бути одразу послані до Москви²⁶.

До початку місяця відноситься цікавий лист, котрий свідчить про участь керівництва Війська Запорозького у виробленні політичної лінії Москви стосовно виконання умов «Вічного миру» 1686 р. 2 квітня 1692 р. Мазепа писав царям про отримання їхнього указу порадитися зі старшиною і дати рекомендації щодо таких питань: чи йти цього літа царським військам у похід для виконання мирних домовленостей; які при цьому використовувати сили, коли й куди виступати; чи не буде відмова від здійснення походу зарахована до порушення договорів. На це гетьман відповідав, що буде радитися зі старшиною та полковниками ближче до тижня Святих Жінок Мироносиць, коли до нього з генеральною старшиною як звичайно з'їдуться полковники та інша старшина з міст. З цього ж послання дізнаємося, що Москва схвально відреагувала на дії українського правителя у Переяславському поході²⁷.

Маємо нагоду згадати, як відповідав на запити Москви сам гетьман у листі від 13 квітня 1692 р., адресованому царям. У цьому документі зазначено, що в царській грамоті, привезеній піддядчим Малоросійського приказу Григорієм Богдановим, повідомлялося, що після отримання донесень з Польщі від резидентів Івана Волкова та Бориса Михайлова і після розмови у Посольському приказі з польським резидентом було вирішено відновити воєнні дії проти

Османської імперії. Через це царі наказали гетьману порадитися зі старшиною й надали рекомендації щодо часу і мети майбутнього походу, числа призначених для нього військ та місця їх збору. На нараді зі старшиною, полковниками та іншими урядниками ці питання були обговорені. Українські пропозиції мали бути представлені через посланців до Москви, очолюваних чернігівським полковником Яковом Лизогубом. Причому гетьман зазначав, що волів би притримуватися старого звичаю, коли пропозиції формулювалися відповідно до наказних царських статей. Питання про виконання союзницького обов'язку перед Польщею він залишав на розсуд Москви. Однак у відповідь на слова польського резидента про дії військ Речі Посполитої Мазепа зазначив, що й царські війська постійно беруть участь у воєнних діях, як в обороні, так і в походах на територію противника: під Перекоп, Очаків, Кизикермен і Білгород. Свідченням цього були полонені, які надсилалися до Москви. Минулої зими Борис Шереметєв та гетьман з військами здійснили похід на кордон, а нещодавно чимало військових людей з Лівобережжя було за Богом, на території противника, де розорили очаківські посади, відігнали худобу та взяли полонених. Після повернення військ Мазепа збирався відправити посланців з полоненими до Москви, для розповіді про похід і отримання монаршої милості²⁸. Цього місяця до російської столиці для розповіді про результати обговорення поїхала група українських старшин на чолі з Лизогубом: колишній ніжинський полковник, гадяцький і миргородський полкові судді та інші²⁹.

Є дані, що з царською грамотою, в якій також порушувалося питання щодо майбутнього походу, приїжджав до Батурина й стольник Циклер. На різдвяному засіданні старшини було запропоновано виступити у похід наприкінці травня, після завершення польових робіт, і насамперед захопити турецькі містечка на Дніпрі, а потім діяти в напрямку Очакова, Буджака й Тягині. Українська верхівка рішуче заперечила проти походу на Білгородчину через її віддаленість та інші труднощі, пропонуючи спрямувати туди війська Речі Посполитої. Прозвучали й пропозиції щодо загального плану походу й низки тактичних питань. Що ж до питання про союзницькі зобов'язання, то українці ухилилися від відповіді на нього, залишивши його на розгляд російського керівництва³⁰. А в лютому 1693 р. Мазепа мав розмову про похід з дяком Посольського приказу Андрієм Вініусом. Причому, коли дяк зазначив, що царі вирішили відкласти похід на турецькі містечка на Дніпрі, Мазепа говорив про значну користь такої операції³¹.

За 7 квітня 1692 р. маємо нове послання царям, в якому йдеться про те, що царичанський сотник Антон Рудий з товаришами привезли до Батурина 4-х полонених татар. У супроводі козаків Мазепа відправляв усіх полонених до Москви³². Відомо, що там козаки отримали винагороду. 21 квітня Антону Рудому з вісьмома товаришами, які приїхали до Москви з чотирма полоненими татарами, взятими під Перекопом, було виділено жалувannya³³.

У березні 1692 р. відбувся згаданий вище спільний похід лівобережного і правобережного козацтва під Очаків. Дані про це знаходимо у посланні царям від 10 квітня 1692 р. За словами гетьмана, раніше він доносив, що жалкує

через те, що минулої зими «бусурмани» спочатку з Білгородчини, а потім з Криму в чималій кількості вдарили «між городки» і швидко відійшли. І хоча збитки вони вчинили невеликі, через готовність українців до відсічі, однак нанести належного удару по противнику під час переслідування його не вдалося. Навздогін за нападниками Мазепа безуспішно посилав частину війська на чолі з Гамалією. Тому, коли у похід пішов Палій, з ним було послано певну кількість людей з городових і охотницьких полків. Тепер же надійшли відомості, що козаки ходили під Очаків, де захопили й знищили посади, а також взяли у полон більше десятка татар. Про все це і про повернення військ до Дніпра написав гетьману переяславський полковник. Його лист разом з листом від полковників, які були під Очаковом, гетьман переслав до Москви. Водночас переяславський полковник і київський війт повідомили, що нещодавно до Немирова прибуло понад десять корогв польських жовнірів³⁴.

За даними інших джерел та розвідок істориків відомо, що спочатку війська планували йти під Тягиню, але через погані погодні умови – «велику росквась» повернули на Очаків³⁵. Як з'ясував історик М. Петровський, про свої дії полковники Г. Пашковський, М. Кузьменко, І. Ростовський, С. Яворський і Д. Горленко повідомили гетьману листом від 5 квітня з Лебедина. За їхньою інформацією, разом із Палієм 22 березня вночі вони вдарили на посад і поля Очакова, захопили у полон турків, татар і волохів, з яких із 30 відправляли до Мазепа. Після переправи через Бог на Міусі війська розділилися. Палій зі своїми козаками поїхав до Фастова і повіз із собою трьох татар, а лівобережні полки попрямували до Дніпра. Через деякий час – 20 червня* в листі до царів Мазепа, пишучи про повернення своїх козаків з цього походу, додавав, що військові дії під Очаковом проводилися не тільки вночі, а й протягом усього наступного дня, було знищено багато противників, відігнано «стада їх всі». Тоді ж гетьман відправляв до Москви Пашковського з полоненими³⁶. Посланцям Мазепа, які привезли 30 полонених турків, татар і волохів, захоплених під Очаковом, у травні 1692 р. видавалося царське жалування³⁷.

Уже за кілька днів – 14 квітня 1692 р. гетьман повідомляв царям про успішні дії одного з українських загонів. На початку весни з Полтавського полку вийшла козацька ватага, яка перебувала вище самарських міст на урочищі Терновці, аби пильнувати шляхи, щоб противник несподівано не прийшов під російські та українські міста. Ватага зустрілася з невеликим татарським загonom, який, вийшовши з Перекопа, ходив під орьельські міста, а тоді повертався назад. Наздогнавши противника на Терновському броді, козаки відбили у нього весь ясир і захопили у полон двох татар. Полонених прислали до Батурина, а ватага залишилася на верхів'ях Самари. Мазепа відправляв полонених до Москви у супроводі козаків, котрі брали участь в сутичці з татарами³⁸. Уже 25 квітня в

* Ця дата викликає сумніви з огляду на час приїзду до Москви й отримання царського жалування посланцями гетьмана, про що йдеться далі.

російській столиці цим козакам – Федору Рогулі з чотирма товаришами видавалося царське жалування³⁹.

Між тим розгорталися події, пов'язані з виступом Петра Іваненка. Наприкінці квітня 1692 р. Іваненко переїхав із Січі, де був писарем, до Криму, а 26 травня від імені «удільного князівства Київського, Чернігівського і всього Війська Запорозького городового й народу малоросійського» уклав «вічний мир» між ханством та Україною. За цим договором визнавалися державна незалежність України та її право на самостійне визначення державного устрою. Територія держави мала обіймати Лівобережжя, частини Правобережжя та Слобожанщини. Договір передбачав взаємодопомогу при боротьбі із зовнішніми противниками, зокрема, Крим мав допомогти Україні звільнитися з-під московської влади. За це українці мали дозволити татарам здійснювати набіги Муравським шляхом. Установлювався порядок дипломатичних взаємин, проголошувалося право вільних, безоплатних промислів українців у басейні Дніпра, купці з обох боків зрівнювалися у митних правах з місцевими. За підтримки татар 18 липня на раді в урочищі Кам'яний Затон Іваненко був обраний гетьманом. Після прибуття татарського війська верхівка Січі пішла на укладення з ним угоди про спільні дії, але фактично зробила все можливе, щоб не допустити приєднання до татар значних запорозьких сил. Наприкінці липня з 20-тисячним татарським військом та кількома сотнями запорожців Іваненко прибув на південь Лівобережжя, де невдовзі здобув підтримку в Царичанці та Китайгороді. Однак подальших успіхів досягти не вдалося через грабежі українських територій та захоплення ясиру татарами. Після надходження даних про наближення лівобережного війська на чолі з Мазепою, Іваненко з татарами відійшов до Криму. З провалом походу 1692 року він утратив підтримку як народних низів, так і старшинської опозиції⁴⁰.

У січні 1693 р. 40-тисячне татарське військо разом з Іваненком приходило до Січі, намагаючися схилити її до спільних дій, а отримавши відмову, вирушило на Полтавський полк. Наробивши шкоди в околицях кількох міст, захопивши у полон певну кількість людей, з наближенням українських гетьманських і російських військ татари відійшли. Для участі у воєнних діях 6 лютого в Лубни до Мазепи прибув Палій зі своїми козаками, але оскільки татар вже не було, правобережний полковник запропонував гетьману здійснити похід на поселення противника⁴¹.

Про те, як проходив цей похід, дізнаємося з листа Мазепи від *12 березня 1693 р.* до царів. У цей час поверталося з виправи військо, очолюване Палієм та лубенським полковником Леонтієм Свічкою. З дороги командири доносили, що на шляху до Кизикермена відправлені наперед 400 кіннотників, під керівництвом колишнього кошового отамана Федька, мали бій з противником. Козаки здобули перемогу й захопили більше десятка «язиків». Потім, 2 березня, все військо (кіннота й піхота) здійснило напад на Кизикермен: спалило нижній посад, знищило багатьох ворогів, обстріляло з гармат верхнє місто, а вночі у цілості відійшло. Сили противника виходили з міста вслід за козаками, але були з втратами загнані назад. Гетьман відзначив значну ефективність

здійсненої операції*. Окрім цього Мазепа посилав кілька сотень кіннотників на чолі з осавулом полку Новицького Іваном Рубаном на Білгородський шлях (проходив із Криму на Очаків і до Білгорода), щоб перейняти посланців від хана до кримського посла, який поїхав до короля. Про цих посланців повідомили духовні люди, що прибули з волоської землі. Відомостей про осавула на той час Мазепа ще не мав⁴².

З іншого донесення гетьмана дізнаємося, що дії Рубана були безрезультатними, хоча він двічі ходив на зазначений шлях. Причиною цього стало те, що про нього дізналися на Запорозжжі, а звідти повідомили в турецькі містечка. Через небезпеку противник тимчасово перестав при малій кількості людей користуватися сухопутним шляхом, оскільки була можливість пересуватися водним. Тому Рубан повернувся до Дніпра, де мав перебувати з метою запобігання набігам противника⁴³.

Зауважимо, що Самійло Величко датував подібного листа 12 березня 1694 р.⁴⁴ Вважаємо це датування хибним, бо достатньо матеріалів вказують на похід під Кизикермен 1693 року⁴⁵, а за 1694 р. свідчить лише літописець. До того ж у наведеному Величком листі гетьмана до царів від 8 лютого 1693 р., Мазепа писав, що відправляв з Палієм такі ж сили – Леонтія Свічку з частиною його полку, виборних козаків інших полків, а також частину виборних з охотницьких полків⁴⁶. Очевидно, 1693 роком треба датувати й інший лист Мазепи, наведений Величком, під 23 квітня 1694 р., де згадується про спільний приїзд лубенського полковника з Палієм до Батурина після повернення з походу⁴⁷. До того ж, нами було знайдено майже ідентичний документ, але датований 25 квітня 1693 р.⁴⁸

Є дані про значний сполох у Кримському ханстві через зазначений похід. 3 березня 1693 р. в Бахчисараї здійнялася тривога через звістку, що надійшла з Кизикермена, про те, що до цього міста йде 30-тисячне російсько-українське військо. По всьому Криму було розіслано гінців з наказами їхати на оборону Кизикермена⁴⁹.

25 квітня 1693 р. Мазепа писав царям про нові загрози з півдня, пов'язані з Іваненком. Полтавські торгові люди, які були затримані в Криму, а після поновлення перемир'я з запорожцями повернулися, розповіли, що хан має намір разом з Іваненком знову приходити в Україну. Це ж підтвердив інформатор гетьмана Григорій Якубенко, який приїхав із Запорозької Січі. Причому хан розраховував не стільки на воєнні дії, як на заворушення у Війську Запорозькому, а потім і на укладення перемир'я з ним. З огляду на це султан ніби-то вирішив не відправляти кримських та білгородських татар на «німецьку війну». Окрім того, противник збирався очистити від польських сил волоські рубежі. Через

* Докладніше про похід див.: Сергієнко Г. Я. Походи українських козаків проти Кримського ханства в кінці XVII ст. // З історії Української РСР. – К., 1962. – Вип. 6–7. – С. 27–28.

таку ситуацію гетьман просив допомоги російських військ і повідомляв, що розіслав універсали по всіх полках з наказом, аби городове та охотницьке війська перебували в боєготовності. При цьому гетьман розраховував і на те, що неприятель знатиме, що Військо Запорозьке готове до відсічі⁵⁰. З листа від 28 квітня 1693 р. до російських монархів дізнаємося, що з метою подальшого збору відомостей Мазепа посилав знатного військового товариша Івана Іскру на чолі ватаги козаків Полтавського полку в дикі поля. Ця ватага перестріла татарський загін, який прямував під українські міста. Козаки розбили противника, взяли одного полоненого і прислали до Батурина, а гетьман відправив його до Москви. Ватага ж залишилася у верхів'ї Самари для подальших воєнних промислів⁵¹. Зауважимо, що дані про залишення хана в Криму не відповідали дійсності, бо 1 травня він виступив з Бахчисарая на війну в Угорщину⁵².

Цього місяця було здійснено ще кілька невеликих акцій проти кримчан, котрі закінчилися взяттям полонених. Так, у травні 1693 р. гетьман писав царям, що за його наказом охотницькі товариства з різних полків ходили в «дикі поля» на воєнні промисли за «язиками». З Царичанської сотні Полтавського полку більше десятка козаків ходили під Перекоп, де захопили коней з татарських стад та двох татар, які були при них. Проте «кращого» татарина вбили по дорозі, а другого привезли до Батурина. Мазепа відправив татарина у супроводі козацького ватажка і двох товаришів до Москви⁵³. 26 травня 1693 р. датується лист до російських монархів, з якого довідуємося, що Мазепа повідомляв і раніше, що запорозькі та царичанські козаки були на воєнних промислах на пониззі Дніпра, під час яких захопили 3-х калмиків. Тепер козаки привезли полонених до Батурина, а гетьман відправляв їх до Москви. Від калмиків нічого не дізналися і відправляли без записів їхніх розповідей, що було винятком з правила, за відсутністю перекладача з їхньої мови⁵⁴. Наступним днем – 27 травня 1693 р. датується нове повідомлення царям. Згідно з ним, Мазепа посилав ватага – переволочнинського сотника Івана Ковальчука з компанійцями в «дикі поля» за татарськими «язиками». Біля р. Бог козаки розбили ворожий загін і захопили двох осіб. Після привезення до Батурина, полонених відправили до Москви⁵⁵.

Насиченим даними щодо протистояння з Кримом є й лист від 31 серпня 1693 р., адресований царям. У ньому йдеться про те, що за повідомленням з Києва воєводи Петра Хованського від 16 серпня та київського полковника Костянтина Мокієвського, поблизу міста, під селом Ходосовкою, татари напали на людей, які були на польових роботах, і захопили у полон кілька десятків осіб. Сумуючи за полоненими та знаючи про те, що противник має намір чинити нові наїзди під Київ, Мазепа наказав київському та переяславському полковникам з виборними людьми йти на Правобережжя. Вони мали спробувати надгогнати нападників або перейняти інший загін. Далі гетьман пояснював, чому не був застережений напад ворога: він не тримав ніяких військ під Києвом, бо за царським указом цього року не планувався похід на південь і тому Мазепа дозволив козакам усіх полків жити у своїх помешканнях та займатися господарськими справами; раніше за Києвом утримувалися військові люди для

безпеки місцевих мешканців і відсічі ворожих нападів, але вони були забрані звідти через скарги київських монастирів на збитки на полях від випасу коней і в лісах від вирубування дерев на дрова.

Далі йдеться про успішний захід вже з українського боку. Послане за гетьманським наказом на Правобережжя товариство Переяславського полку натрапило на загін противника з Білгородчини чисельністю в 300 осіб, який повертався з-під Києва з полоненими християнами. У листі не розповідається про збройну сутичку, а лише сказано, що козаки захопили одного «язика» й привезли його до Батурина. На цей раз Мазепа відправляв до Москви не самого полоненого, а лише запис його розповіді, бо татарин був дуже хворим. «Язык» розповів, що султан, залишений ханом у Білгородчині, мав посилати нові загони під Київ і на Переволочненський шлях з метою збору інформації й узяття полонених. Окрім цього, на прохання Палія, Мазепа послав на Правобережжя переяславського полковника Івана Мировича з тисячею людей для спільних воєнних дій, а київському полковнику наказав стати за Києвом.

У цьому ж документі повідомлялося, що київські торгові люди, які приїжджали з Польщі, сповістили про смерть хана Селім-Гірея I по дорозі на війну проти угорців та про призначення нового хана, імені якого не знали⁵⁶. Утім, ця звістка була помилковою, оскільки Селім-Гірей I утретє був на чолі Криму з 1692 до 1699 рр.

Дані про хід згаданої в листі спільної виправи лівобережних козаків і людей Палія літопису С. Величка та документів приказу Малої Росії дещо різняться. За даними літопису Величка, зокрема й уміщених у ньому листів гетьмана, Мазепа писав царям про те, що наказав полковникам – київському Костянтину Мокієвському, переяславському Івану Мировичу і охотницькому кінному Пашковському з виборними людьми перейти на Правобережжя і стежити за ворожими наскоками. Після переходу до цих військ надійшов Палій зі своїми козаками. Далі переяславський полковник і Пашковський, з понад 1 тис. людей пішли з Палієм «для воєнного промислу далі, під бусурманські житла», а київський полковник мав залишитися під Києвом, для охорони місцевого населення. Палій, правда, не був задоволений такою підтримкою, бажаючи, щоб гетьман прислав для спільних воєнних дій 6–7-тисячне військо з піхотою і гарматами. Об'єднане військо здійснило напад під Тягиню, а при поверненні зустрілося в урочищі Кодимі, поблизу Дніпра, з численними буджацькими силами, котрі поверталися, не реалізувавши свій намір щодо нападу під Київ, бо отримали відомості про козацький похід. Протистояння тривало два дні. Протягом першого дня полягло багато козаків і татар, а вночі татари оточили козаків, готуючись до бою наступного дня. Оскільки у полон до татар потрапив один з козаків і розповів про їхні сили й розташування, козацьке військо змінило місця розміщення окремих частин, а також укріпилося шанцями. Коли ж уранці татари вдарили по найслабшому, на їхню думку, місцю оточених, то наразилися на опір відбірних козаків і втратили 3–4 тис. убитими. Вважаючи, що їх обманув полонений, татари стратили його. Подальші їхні дії були вже не такими напористими, і невдовзі противник залишив козаків⁵⁷.

За документацією ж Малоросійського приказу, в поході взяли участь Київський, Переяславський, Миргородський полки, охотницький полк Пашковського і 1300 правобережних козаків. Загалом військо налічувало 3 тис. осіб та мало 6 гармат. Біля Дубосар було зруйновано татарські поселення, захоплено значну кількість коней та худоби. Після цього козаки вирішили переправитися на Лівобережжя, щоб їх не застала в татарських селах орда, яка поверталася з походу на Волинь і Полісся. 25 вересня козацьке військо зустрілося з 20 тис. татар біля урочища Кодими. Два дні козаки оборонялися в таборі, укріпленому возами й земляними насипами. Втративши вбитими понад тисячу осіб, татари припинили штурми. Козаки ж втратили вбитими 40 осіб і 150 пораненими⁵⁸. Проте є дані й про значно більші втрати серед козаків – 700 осіб лише у Палія⁵⁹. Водночас частину українських військ гетьман відправив до містечка Коломак, аби перешкодити нападу кримських і білгородських сил на Лівобережжя. Кримські татари, яким стало відомо про цей захід, рушили на Слобожанщину, де набрали полонених, а потім повернулися до Криму⁶⁰. Можливо, що саме через татарські напади цього року з України до Москви було відправлене прохання про додаткове розміщення російських ратних людей у Київській фортеці⁶¹.

Ще одна загроза була пов'язана з можливістю підтримки татарських дій запорожцями. Наприкінці серпня до Москви приїхав батуринський козак Яким Книш і привіз листи Мазепи до царів та запорожців до гетьмана. Він розповів про поїздку на Січ і зазначив, що запорожці мали намір після повернення хана з угорської землі затвердити з ним мир і йти війною на російські міста. У такій ситуації царі наказали белгородському воєводі Борису Шереметеву та севському Петру Львову бути готовими до походу для з'єднання із силами Мазепи. Окрема грамота надсилалася гетьману, який теж мав перебувати в готовності до виступу проти неприятели⁶². Саме про такі розпорядження гетьман клопотався в листі від *1 вересня 1693 р.*, адресованому царям. Цього дня від Івана Рутковського надійшла звістка, підтверджена перекопським татариним, узятим на р. Кінській козаками Полтавського полку, які поверталися із сіллю від Молочних Вод. Цей татарин був у загоні в 400 осіб, посланому з Криму нуреддин-султаном під прикордонні українські міста за «язиком». Йшлося про те, що між турками і татарами на «угорській» війні сталася міжусобиця, через що хан і калга з військами, повернувшись з угорської землі в Білгородчину, невдовзі мали бути в Криму. Татарин сказав і те, що після повернення загону, в якому він був, нуреддин мав послати під прикордонні лівобережні міста ще більші загоны. Мазепа зазначив, що чекати їх найпевніше слід цієї осені, після повернення хана до Криму, коли й запорожці з ним у мирі, причому серед останніх звучали «гнилі та шкідливі слова». У такій ситуації Мазепа просив царського указу в Белгород воєводі Борису Шереметеву та у Севськ воєводі Петру Львову, аби вони були готові до відсічі противника і взаємодії з лівобережними військами⁶³.

Два листа містять дані про взяття українцями полонених. *5 вересня 1693 р.* гетьман інформував царів про відправлення до Москви татарина, взятого

людьми Полтавського полку в урочищі р. Кінської, з двома козаками, які його привели⁶⁴. 16 жовтня 1693 р. він же писав їм, що ватага козаків Полтавського полку на чолі з Галенком та Філоном Лихопоем розгромила татарський загін біля Молочних Вод. Присланого козаками полоненого Мазепа теж відправляв до російської столиці⁶⁵. Були новини і з іншої частини ханства. Уже наступного дня Мазепа писав царям про відправлення до Москви гінців з вихідцем з неволі, котрий прийшов до війська, яке ходило до Тягині, а також повідомляв про те, що до нього від цього ж війська прислали 4-х полонених волохів. До Москви відправили записи їхніх розповідей. Захоплений у поході татарський полонений невдовзі помер⁶⁶.

Три наступних листи стосуються участі українського правителя в політичних взаєминах Москви з Кримом щодо укладення мирної угоди. У першому йдеться про пересилку царського та гетьманського послань у ханство. 24 травня 1693 р. в листі до царів Мазепа пояснював, що не відправив царської грамоти у Крим до Айтемирова і свого листа до наближеної до хана людини, бо без хана і ближньої людини Айтемиров не знав би, з ким говорити про монарші справи. Гетьман чекав указу з цього приводу, а сам мав провідувати, чи хан піде на «німецьку» війну, чи повернеться до Криму, відправивши на війну якогось салтана. Мазепа посилав свій лист для можливого редагування до Москви і тут же повідомляв, що від Аюки до Криму на допомогу хану прибуло кілька сот калмиків – «бойових людей» з табунами коней⁶⁷.

У згаданій царській грамоті до Айтемирова від 8 травня 1693 р. йшлося про те, що він мусить з наближеною до нового хана Селім Гірея I людиною говорити про відновлення переговорів щодо укладення миру, перерваних появою в Криму Петра Іваненка та наступними воєнними діями. Айтемиров мав клопотатися й про видачу Іваненка Мазепі, або принаймні страту його в Криму. У разі відмови налагоджувати мирні взаємини Айтемиров повинен був говорити, щоб його відпустили, в обмін на що з Москви мав бути відпущений кримський посланець. При невдачі й цієї ініціативи, Айтемиров мав добиватися, щоб відпустили хоча б людину, прислану з цією царською грамотою, та передати з нею відомості про стан справ у Криму⁶⁸.

Що ж до листа гетьмана до візира кримського хана, то, за даними С. Величка, у ньому йшлося про неслухні походи татар з Іваненком на Україну, ганебні повернення, бажання Мазепи, аби візир пропонував хану не слухати порад Іваненка і видати його Батурину, клопотання гетьмана щодо повернення Айтемирова й Велецького і відправлення кримського посла до Москви задля укладення миру. Про все це Мазепа писав і до Айтемирова, але листів не відправляв, чекаючи царського указу⁶⁹. Далі зауважимо, що згадка про прибуття калмиків з кіньми до Криму була достовірною. За інформацією Айтемирова, 18 квітня до Бахчисарая приїхав посланець від Аюки з 11 калмиками. Вони повідомили про прислані 10 коней у дарунок хану та про те, що до Криму перегнані близько 30 тис. коней – на продаж. Калмики мали підтримати хана у поході в Угорщину. Аюка ж хотів підтримки хана військами для походу проти

Московської держави, на міста, розташовані на Волзі. Однак хан відповідав, що йде на іншу війну, а підтримати Аюку могли лише черкеси⁷⁰.

Влітку постало питання про поїздку до південних сусідів гетьманського посланця. На початку липня 1693 р., відповідаючи на царський указ про відправлення своєї людини в монарших справах до Криму, Мазепа представляв товмача Петра як найкращу і єдину кандидатуру для виконання цієї місії. Минулими роками він уже двічі їздив до Криму з такими завданнями⁷¹. Однак цього разу з товмачем трапився неприємний інцидент. Про це 18 серпня повідомили нуреддину 2 запорожці, прислані з Січі у справах. Разом із ними до Криму приїхав посланець від Мазепа, козак Прилуцького полку Петро Волошанін, але останній залишився у Перекопі шукати листи, які загубив по дорозі з міста. 21 серпня Волошанін із супроводжуючими людьми приїхав до Бахчисарая і був приведений до каймакана⁷².

Цього ж дня Айтемирову та Велецькому каймакан Апкерим ефенді показував різні листи, в тому числі й гетьманські, та царські грамоти, привезені Волошаніним. Усі ці документи були розпечатані. Серед них був лист Мазепа до наближеної до хана людини, який потрібно було передати Айтемирову, а останній при відсутності наближеної людини чи хана мав дати його каймакану. Царські грамоти адресувалися Айтемирову, а оскільки вони були зашифровані, Айтемиров заявив, що про їх зміст повідомить після того, як прочитає сам. Далі з приїздом Агмет-аги – наближеної до нуреддина людини, Айтемиров зачитав листа від Мазепа. 23 серпня Айтемиров знову був у каймакана, якому повідомив про зміст царських грамот. Перша з них була написана у травні і присвячена питанням укладення миру Росії з Кримом. Друга грамота датувалася кінцем червня. У ній зазначалося, що до царів писав гетьман і повідомив про затримку першої грамоти через те, що хан та наближена до нього людина пішли в Угорщину. Мазепа тоді просив царського рішення з питання відправки грамоти. У відповідь царі наказали послати обидві грамоти з гетьманським листом у Крим до Айтемирова, а останньому було велено чинити монарші справи, як вказано в адресованій йому попередній грамоті. У разі відсутності наближеної людини гетьманський лист належало віддати каймакану і домагатися відповіді та відпущення гетьманського посланця⁷³.

Наступний документ дає можливість дізнатися деякі подробиці поїздки гетьманського посланця. 14 вересня 1693 р. гетьман повідомляв царям, що з Переволочни від Рутковського надійшла звістка, що товмач Петро, котрий повіз до Криму монарші грамоти та гетьманські листи, в Перекопі напився й загубив усі ці послання. За кілька днів за допомогою перекопського бея вони були знайдені і віддані Петру, але в розпечатаному вигляді. Після цього товмач поїхав до Бахчисарая. За твердженням татар, зникле ніби-то знайшов вівчар, розпечатав і заховав у землю. Однак, на думку Мазепа, все це було організовано «бусурманами» після того, як вони дізналися, що в Петра не було грамоти ані до хана, ані до кого іншого з представників влади, а все, що він віз, було призначене особисто Айтемирову. Довідавшись про зміст послань, вони пере-

клали всю провину на Петра. Про це доносили й двос полтавських торгових людей, які були послані Рутковським, за гетьманським наказом, спостерігати за поїздкою товмача⁷⁴.

Водночас українська сторона висловлювала своє бачення й щодо інших питань, пов'язаних з переговорами з Кримом. 1693 року з Польщі до хана направлявся посол Станіслав Жевуський для продовження консультацій щодо укладення мирного договору. Отримавши повідомлення про це від короля, росіяни звернулися до Мазепи за порадами стосовно їхніх представників на переговорах⁷⁵. Про те, яку позицію зайняв гетьман, можна дізнатися з його листа від 9 вересня 1693 р. до російських монархів. Отже, 6 числа від царів до Мазепи надійшов список грамоти польського короля з указом: ознайомившись зі списком, порадитися з генеральною старшиною і полковниками, чи пристойно царям, за порадою короля, посилати когось до хана, разом з польським послом для переговорів щодо укладення миру, чи цю справу залишити на Айтемирова. За відсутності полковників у Батурині та частини генеральної старшини Мазепа радився з тими людьми, які були при ньому. Вони вважали, що посла чи посланця відправляти пізно, бо польський посол, вочевидь, уже давно вів переговори з ханом, не радили доручати цю справу і Айтемирову, до якого міг бути присланий спеціальний гонець, бо польський посол – особа знатна, а Айтемиров з гінцем могли бути не допущені на засідання разом з ним, та й рівень царського посланця не відповідав важливості справи – укладенню договору вічного миру. Натомість українці радили писати монаршу грамоту до хана й відправити з нею гінця, як робив польський король. Можливо, саме через відсутність таких контактів і було затримано Айтемирова в Криму, бо з часу його приїзду правив уже другий новий хан. До жодного з них царі не писали⁷⁶.

Надалі український правитель продовжував консультивати Москву стосовно ведення переговорів з Кримом, умов, на яких могла бути укладена мирна угода, та інших дотичних питань. Політична позиція, яку зайняло російське керівництво, очолюване боярином Левом Нарішкіним, з цих питань значною мірою корегувалася гетьманськими пропозиціями. Проте порозуміння з Кримом і Туреччиною так і не було досягнуто, хоча на 1694 р. консультації щодо миру дійшли до призначення місця для переговорів турецької сторони з представниками членів «Священної ліги», котрим було обране місто Стрий. Москва, очолювана Петром I, змінила свої погляди на відносини з Османською імперією і з наступного року відновила широкомасштабні воєнні дії⁷⁷.

На переговорах про мир, які Варшава протягом тривалого часу проводила з Бахчисарасем та при його посередництві зі Стамбулом, йшлося про можливість виходу Польщі з антиосманської коаліції європейських держав, сепаратної угоди з турками й татарами, а потім і спільної боротьби проти Росії⁷⁸. Навесні 1693 р. в звіті королю про поїздку до Батурина його представник Кириак Ісарович зазначав, що на Лівобережжі дуже бояться, щоб татари не об'єдналися з поляками⁷⁹. Інформація про можливість такої війни потрапляла до українців та росіян і на початку 1694 р. Приміром, у січні 1694 р. Айтемиров

дізнався, що з Польщі до Адріанополя, де перебував за указом султана кримський хан, поїхали послы з метою укладення миру, після чого поляки хотіли разом з кримськими та білгородськими ордами розпочати війну за повернення під свою владу Лівобережної України⁸⁰. Мазепа ще 24 і 29 січня писав до царів про відомості щодо приготувань кримських та білгородських військ для походу під українські міста, а також про чутки в Білгородчині стосовно готовності поляків підтримати татар «у всіх війнах». Уже тоді гетьман наказав відправити караули, які мали повідомити про можливий прихід противника, а також розпорядився щодо виступу своїх полків до Дніпра⁸¹.

Втім, побоювання щодо союзу турків і татар з поляками не підтвердилися й наступні воєнні дії проводилися лише з османського боку. 18 лютого 1694 р. гетьман повідомляв царям, що від Палія до охотницького полковника Григорія Пашковського та від урядника з Драбовки надійшли відомості, що білгородські та буджацькі орди приготувалися до нападу під українські міста. Через це Мазепа перемістив полки свого регіменту ближче до Дніпра і був готовий виступити сам. Наприкінці листа зазначено, що ніжинський полковник сповістив про наближення «бусурман» до Дніпра⁸².

Уже наступного дня – 19 лютого 1694 р. гетьман писав російським монархам, що «бусурмани у великому зібранні» напали на села у Переяславщині, де захопили людей, які завчасно не поїхали до Переяслава, знаючи про можливий напад. Мазепа зазначав, що переяславський полковник виходив з міста на бій, але не зміг організувати належної відсічі, бо війська були розосереджені. Коли ж противник пішов назад, за Дніпро, слідом за ним вирушили переяславський і прилуцький полковники, а також охотницькі – два кінних і один піший зі своїми полками. За цими частинами поспішали також чернігівський, ніжинський та стародубський полковники. Гетьман пояснював невдалу організацію відсічі вимушеним розміщенням лівобережних полків через нестачу кормів для коней у різних місцях. Попереджуючи можливе питання про свою особисту неучасть у поході, Мазепа послався на «подакгричну» хворобу, яка мучила його два тижні, а також знову на проблеми в українських містах, особливо у місцях розміщення полків, з кінськими кормами – сіном і соломою⁸³.

За даними, здобутими Айтемировим від каймакана, під Переяслав тоді ходило близько 4 тис. ногайців, які повернулися звідти «з немалою здобиччю». Там же був і Петро Іваненко⁸⁴. Відомий Самовидець покладав вину за шкоди від татар на переяславського полковника Івана Мировича, який тримав війська на віддалі від Переяслава, «жалуючи сіна задля коней»⁸⁵. На початку 1694 р. татари здійснили напад і на Корсунь. А наприкінці лютого до Корсуня знову рухалися татарські сили, проти яких Палій послав 500 своїх козаків на чолі з полковником Киліяном. Їм на допомогу виступили Самусь та Абазин. Татари були вимушені відійти⁸⁶.

У другій половині року удари по ханству були завдані з українського боку. В липні 1694 р. Палій приїжджав до Чернігова, де домовився з лівобережною старшиною про наступну акцію проти Буджака⁸⁷. І на початку серпня до Очакова було направлено київського полковника Костянтина Мокієвського з

500 виборними козаками та два охотницькі полки – Григорія Пашковського та Михайла Кузьменка, в яких налічувалося по 300 осіб. До них приєднався Палій з 500 своїми людьми. 3 серпня цими силами було здійснено напад на посади Очакова, розбито сили противника, який зробив вилазку, відігнано значну кількість овець, волів і коней. Під час походу українці втратили вбитими 2–х осіб, а близько 15 було поранено. Противник же втратив близько 200 осіб убитими, понад 90 полоненими. У жовтні до Москви приїхав сам Пашковський з іншими учасниками описаної операції і привіз 86 полонених⁸⁸. Завдяки записам Айтемирова можна дізнатися, як про цей похід говорили в самому Криму. 20 серпня 1694 р. посланець довідався, що Палій приходив під Очаків, де було знищено посади, узято в полон людей, які працювали на полях, відігнано худобу. За Палієм з Очакова вирушив загін чисельністю в 300 осіб на чолі з очаківським беєм Мустафою, але він був розбитий, переважна більшість людей була побита й потрапила у полон, а сам бей був тричі поранений списами. З Палієм же було близько 2 тис. козаків⁸⁹.

Напади з українського боку примушували татар бути насторожі. Наприкінці серпня Айтемирову стало відомо, що з Перекопа «на Русь» 21 серпня вирушив нуреддин з військом чисельністю близько 16 тис. осіб. 16 вересня прийшли новини, що нуреддин ходив до міст по Донцю, звідки повернувся без здобичі, бо йому повідомили, що під Кизикермен ідуть козацькі війська. Нуреддин повернувся до Перекопа, звідки розіслав по Криму гінців з наказами, щоб татари збиралися до нього, а в російські володіння постійно відправляв розвідників. 18 і 19 вересня у Бахчисараї на базарі закликали всіх військових людей терміново йти до нуреддина в Перекоп, під страхом розорення й смертної кари. 3 жовтня приїхали уповноважені від нуреддина до Бахчисарая для відправки до Перекопа всіх від п'ятнадцяти років і молодших, аби тільки могли справлятися з конем. Тих же, хто не поїде, погрозували повісити на власних воротах. Для пришвидшення збору війська до Перекопа мав їхати й каймакан. Останній виїхав 4 жовтня. Та вже невдовзі – 8 жовтня повернувся каймакан, а 10-го – нуреддин. Тривожні настрої уляглися після повідомлень розвідників, що до Кизикермена ніякі війська не йдуть⁹⁰.

Що ж насправді робили українські сили, можна виявити з документів, котрі розглядаються. З листа гетьмана царям від 20 вересня 1694 р. дізнаємося, що, як і планувалося, 19 вересня Мазепа виступив з військами з Батурина. Маючи відомості з Полтави, що противник вийшов у значній кількості з Криму і переправився через річки Вовчу і Самару та ніби-то мав ударити під прикордонні слобідські чи полтавські міста, гетьман хотів йти до цих міст, для чого із Севська, за царським указом, до Мазепи мали прибути стрілецькі полки, і де мали збиратися за його наказом Полтавський, Гадяцький і Миргородський полки. Однак минув тиждень, а неприятель не з'явився, натомість присланий полтавський козак сказав, що бачив з товаришами «бусурман» на верхів'ях Вовчої та Самари. Гетьман припускав, що противник хотів ударити в районі Дону, куди йти не мав можливості. Тому він наказав Гадяцькому та Полтавському полкам

з'єднатися на Коломаку і йти «в далекі польові сторони», спішити наздогнати противника і воювати з ним.

Сам Мазепа вирішив іти до Дніпра «легким походом», без севських полків, а лише з половиною стрільців з Батурина, двома кінними і двома піхотними охотницькими полками, невеликою кількістю товариства з городових полків. При цьому гетьман мав намір послати частину війська, а саме Миргородський полк, з якимись іншими полками до р. Бог, для підтримки тих українських полків, котрі пішли з чернігівським полковником у Білгородчину. Він збирався особисто оглянути ті міста, які «нинішнього літа» були збудовані з його наказу по лівому березі Дніпра для захисту Війська Запорозького, щоб при необхідності проконтролювати доробку того, що могло бути не добудоване; хотів відвідати Київ, аби подякувати Богу, що допоміг лівобережним військам незначними силами – київському та двом охотницьким полковникам з військом у дванадцять сотень осіб і козакам Палія, яких було 500 осіб, учинити велику справу під Очаковом⁹¹.

З листа царям від 23 вересня 1694 р. маємо докладні відомості про склад і чисельність сил, які вирушили на ханство. Отже, у похід на Білгородчину Мазепа відправив Чернігівський, Лубенський, Переяславський, Прилуцький полки на чолі з їхніми полковниками, сотні Ніжинського полку, а також охотницькі полки – піхотні Кожуховського і Ясликовського, а також кінний Новицького з компанією Ростковського. Загалом військо нараховувало близько 20 тис. осіб. Загальне керівництво було доручене чернігівському полковнику Якову Лизогубу. Військо мало на своєму озброєнні 25 гармат, а також близько 200 човнів для переправи через Бог і Дністер. До цих сил долучився і Палій на чолі 500 козаків. Після переправи в різних місцях через Дніпро військо з'єдналося в урочищі Кишинці за 4 милі від порожнього міста Умані, звідки вирушило до р. Бог. Сам гетьман з полками виступив із Батурина до Дніпра «для відряди тому війську»⁹².

2 жовтня 1694 р. гетьман писав царям, що прибувши з військом до Дніпра, до сокирянської пристані, відправив миргородського полковника з усім його полком, а також Іллю Новицького з двома кінними та одним піхотним полком на підтримку війську, яке пішло з Лизогубом. Оглянувши зведені містечка, гетьман вирушив до Києва⁹³. Маємо також уривок листа, котрий датується жовтнем 1694 р., адресованого царям. Уже повернувшись з походу, Мазепа доносив, що найперше оглянув побудовані по узбережжю Дніпра містечка, в яких на зиму мали розміститися війська для оборони Лівобережжя⁹⁴.

Виправа ж козаків на ханство була успішною. Користуючись відсутністю військ, які пішли з Буджака на війну проти цісаря, українські сили захопили фортецю – паланку Ганкушлі, знищили 7 чи 8 сіл в околицях Білгорода. Багатою була здобич: понад 200 полонених, 10 (за іншими даними 25) гармат, ханські намети, значна кількість коней та худоби. Проте Палій вважав, що результати виправи могли бути значно ліпшими, дорікав лівобережним козакам, що не слухали його порад, «бо цілий Буджак могли знести». Певно, правобережний полковник мав рацію, бо безпосередньо в боях з противником взяла

участь лише частина війська чисельністю в 5 тис. осіб, очолювана Палієм, а основні сили очікували його в укріпленому таборі⁹⁵.

Поглянемо на те, якою була реакція на цей похід у ханстві. Айтемиров у своєму статейному списку зазначив, що з 12 жовтня з Білгородчини почали надходити відомості про козацький напад. Йшлося про прихід Палія зі значною кількістю кінноти й піхоти і розорення ханського зимівника, а також містечок і сіл по Дністру – усього 15 населених пунктів, захоплення козаками великої здобичі⁹⁶. Загалом ханство зазнавало великих збитків. Свідченням цього є питання, котрі порушувалися на раді верхівки Криму в грудні 1694 р. На ній йшлося про необхідність того, щоб хан і військо зоставалися в ханстві для охорони своїх помешкань, бо походи на допомогу туркам не давали прибутків, а призводили до великих утрат людей і коней. Так, цього року при відсутності кримських та білгородських військ донські, запорозькі та Палієві козаки розорювали міста й села та полонили людей у Криму та Білгородчині. Після наради до хана, який знаходився в Адріанополі, послали гінця з ультиматумом. Якщо Селім-Гірей I хотів бути на своїй посаді, то мав невідкладно їхати до Криму⁹⁷.

Отже, листи гетьмана Івана Мазепи, розглянуті в статті, дають можливість говорити про значні зусилля, які витрачало Військо Запорозьке на війну в зазначені роки. Українцям доводилося постійно бути готовими до відбиття нападів противника, хоча й це не завжди гарантувало безпеку своїх земель. Після таких нападів, як правило, організовувалося переслідування татарських сил. Проте потрібно зазначити, що воно рідко досягало мети. Значно результативнішими були великі виправи на Кримське ханство, в яких брали участь від 1–2-х до понад 20 тис. осіб. Характерною рисою походів була участь у них правобережного козацтва. Захист українського населення від невеликих татарських загонів, збір інформації про стан справ південних сусідів, особливо щодо їхніх воєнних заходів забезпечувала постійна діяльність окремих козацьких загонів, званих також ватагами, одним з найважливіших завдань яких було захоплення «язиків». Дані щодо противника надходили і з інших джерел, зокрема від приїжджих товмачів, купців тощо. Загалом можна зауважити, що військові справи були постійними і одними з основних, якими мали опікуватися українці, а тому вони були одними із найважливіших завдань керівника держави. Окрім цього, Москва залучала українського володаря до справ, пов'язаних з переговорами, котрі велися з Кримом з метою укладення мирного договору, що свідчить як про компетентність Мазепи та інших представників верхівки Війська Запорозького в цих питаннях, важливість їхньої позиції при розв'язанні дотичних проблем, так і про вагу Батурина в очах кримчан. До того ж не слід випускати з поля зору й того, що в ситуації у Кримському ханстві добре орієнтувалися й виконавці доручень верхівки – українські посланці та розвідники.

¹ Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА). – Ф. 229. – Оп. 4. – Спр. 209. – Арк. 105–117.

² Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Отоманской Порты до начала XVIII века. – СПб., 1887 – С. 628–632.

³ Багалій Д. І. Історія Слобідської України. – Харків, 1993. – С. 49–50, 131; Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 373.

⁴ Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских казаков. – Т. 1. – Владимир, 1903. – С. 305–306.

⁵ Там же. – С. 307.

⁶ Там же. – С. 308–310.

⁷ РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 4. – Спр. 209. – Арк. 242–244.

⁸ Маркевич А. Список с статейнаго списка подьячего Василя Аитемирева, посыланнаго в Крым с предложением мирных договоров. Предисловие // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1895. – Т. 18. – С. 2–3.

⁹ РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 4. – Спр. 209. – Арк. 267–271.

¹⁰ Там само. – Ф. 124. – Оп. 1. – 1691. – Спр. 32. – Арк. 15–19.

¹¹ Там само. – Ф. 124. – Оп. 1. – 1691. – Спр. 67. – Арк. 1–15.

¹² Там само. – Арк. 35–41.

¹³ Заруба В. Назв. праця. – С. 373.

¹⁴ РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 4. – Спр. 215, ч. 2. – Арк. 392–394.

¹⁵ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею. – СПб., 1853. – Т. 5, 1633–1699 (далі – АЗР). – С. 249–250.

¹⁶ РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 4. – Спр. 215, ч. 2. – Арк. 350–358.

¹⁷ Там само. – Арк. 333–340.

¹⁸ Там само. – Арк. 278–286.

¹⁹ Там само. – Арк. 228–231.

²⁰ Там само. – Ф. 229. – Оп. 4. – Спр. 219. – Арк. 383–388.

²¹ Там само. – Ф. 229. – Оп. 4. – Спр. 215, ч. 1. – Арк. 211–215.

²² Дядиченко В. А. З історії боротьби правобережного козацтва проти шляхетської Польщі (1690–1699 рр.) // Наукові записки Інституту історії і археології України. – К., 1946. – Кн. 2. – С. 169.

²³ АЗР. – С. 251–256; Літопис Самовидця. – К., 1971. – С. 152–153; Стороженко Н. Охочеконный полковник Илья Федорович Новицкий // Киевская Старина. – 1885. – Т. 12, июль. – С. 447–448; Петровський М. Нариси історії України XVII – початку XVIII століть (досліді над літописом Самовидця). – Харків, 1930. – С. 362–263; Сергієнко Г. Я. Походи українських козаків проти Кримського ханства в кінці XVII ст. // З історії Української РСР. – К., 1962. – Вип. 6–7. – С. 24–25; Заруба В. Назв. праця. – С. 374–376.

²⁴ Список с статейнаго списка подьячего Василя Аитемирева, посыланнаго в Крым с предложением мирных договоров / Сообщ. А. И. Маркевич // Записки Императорскаго Одесскаго общества истории и древностей. – Одесса, 1895. – Т. 18. – С. 2–4.

²⁵ РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 4. – Спр. 214. – Арк. 1–12.

²⁶ Там само. – Арк. 51–58.

²⁷ Там само. – Арк. 114–119.

²⁸ З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи / Упор. та автор передмови В. В. Станіславський. – К., 1996. – С. 76–81.

- ²⁹ Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – К., 1959. – С. 496.
- ³⁰ Там само. – С. 494–496; Заруба В. Назв. праця. – С. 375.
- ³¹ Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – К., 1993. – С. 561.
- ³² РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 4. – Спр. 214. – Арк. 151–153.
- ³³ Сборник выписок из архивных бумаг о Петре Великом. – М., 1872. – Т. 1. – С. 311–312.
- ³⁴ РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 4. – Спр. 214. – Арк. 133–138.
- ³⁵ Літопис Самовидця. – С. 153.
- ³⁶ Петровський М. Назв. праця. – С. 362–363.
- ³⁷ Сборник выписок из архивных бумаг о Петре Великом. – С. 312.
- ³⁸ РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 4. – Спр. 214. – Арк. 182–184.
- ³⁹ Сборник выписок из архивных бумаг о Петре Великом. – С. 312.
- ⁴⁰ Оглоблін О.П. Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика). – К., 1929; Оглоблін О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк-Київ-Львів-Париж-Торонто, 2001. – С. 183–190.
- ⁴¹ Літопис Самовидця. – С. 153; Величко С. В. Літопис. – Т. 2. – К., 1991. – С. 404–407; Костомаров Н. Мазепа й мазепинцы // Историческая монографии и исследования. – СПб., 1885. – Т. 16. – С. 107–114; Соловьев С. М. История России с древнейших времен. – Кн. 7 (Т. 13–14). – М., 1962. – С. 515; Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. – К., 1991. – Т. 3. – С. 121–130; Заруба В. Назв. праця. – С. 378.
- ⁴² РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 1. – 1693. – Спр. 16. – Арк. 6–12.
- ⁴³ З епістолярної спадщини ... – С. 94–95.
- ⁴⁴ Величко С. В. Назв. праця. – С. 455–456.
- ⁴⁵ Эварницкий Д. И. Источники для истории... – С. 567; Источники Малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантыш-Каменским и изданные О. Бодянским. – М., 1859. – Ч. II. – С. 18; Сергієнко Г. Я. Назв. праця. – С. 27–28.
- ⁴⁶ Величко С. В. Назв. праця. – С. 404–406.
- ⁴⁷ Там само. – С. 457–459
- ⁴⁸ З епістолярної спадщини ... – С. 89–95.
- ⁴⁹ Список с статейнаго списка подьячего Василя Аитемирева... – Т. 18. – С. 68.
- ⁵⁰ З епістолярної спадщини ... – С. 92–94.
- ⁵¹ РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 1. – 1693. – Спр. 23. – Арк. 5–8.
- ⁵² Список с статейнаго списка подьячего Василя Аитемирева... – Т. 18. – С. 78.
- ⁵³ РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 1. – 1693. – Спр. 34. – Арк. 9–12.
- ⁵⁴ Там само. – Ф. 124. – Оп. 1. – 1693. – Спр. 35. – Арк. 8–9.
- ⁵⁵ Там само. – Ф. 124. – Оп. 1. – 1693. – Спр. 37. – Арк. 11–13.
- ⁵⁶ Там само. – Ф. 124. – Оп. 1. – 1693. – Спр. 60. – Арк. 24–37.
- ⁵⁷ Величко С. В. Назв. праця. – С. 423–424, 426–430.
- ⁵⁸ Сергієнко Г. Я. Назв. праця. – С. 29–30.
- ⁵⁹ Sarnecki K. Pamiętniki z czasów Jana Sobieskiego. Diariusz i relacje z lat 1691–1696. – Wrocław, 1958. – S. 53.
- ⁶⁰ Величко С. В. Назв. праця. – С. 426.
- ⁶¹ Дядиченко В. А. Украинское казацкое войско в конце XVII – начале XVIII в. // Полтава. К 250-летию Полтавского сражения. Сб. статей. – М., 1959. – С. 255.
- ⁶² Эварницкий Д. И. Источники для истории... – С. 568–572.

- ⁶³ РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 1. – 1693. – Спр. 61. – Арк. 5–9.
- ⁶⁴ Там само. – Ф. 124. – Оп. 1. – 1693. – Спр. 62. – Арк. 4–6.
- ⁶⁵ Там само. – Ф. 124. – Оп. 1. – 1693. – Спр. 76. – Арк. 13–16.
- ⁶⁶ Величко С. В. Назв. праця. – С. 429–430.
- ⁶⁷ РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 1. – 1693. – Спр. 30. – Арк. 6–11. Подібного листа зустрічаємо у С. Величка, датованого 23 травня 1693 р. Він дає можливість зрозуміти зміст пропусків у наведеному документі й містить певний матеріал, якого немає у пропонованому нами листі.
- ⁶⁸ Эварницкий Д. И. Источники для истории... – С. 489–493.
- ⁶⁹ Величко С. В. Назв. праця. – С. 414. Зауважимо, що саме про означені С. Величком питання йдеться в опублікованому нами недатованому листі Мазепи до візира кримського хана (З епістолярної спадщини ... – С. 102–108.).
- ⁷⁰ Список с статейнаго списка подьячего Василия Аитемирева... – Т. 18. – С. 69–70, 75–76.
- ⁷¹ Эварницкий Д. И. Источники для истории... – С. 657.
- ⁷² Список с статейнаго списка подьячего Василия Аитемирева... – Т. 18. – С. 80.
- ⁷³ Список с статейнаго списка подьячего Василия Аитемирева, посланнаго в Крым с предложением мирных договоров / Сообщ. А. И. Маркевич // Записки Императорскаго Одесскаго общества истории и древностей. – Одесса, 1896. – Т. 19. – С. 1–6.
- ⁷⁴ РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 1. – 1693. – Спр. 65. – Арк. 60–62.
- ⁷⁵ Устрялов Н. История царствования Петра Великого. – СПб., 1858. – Т. 2: Потешные и Азовские походы. – С. 215.
- ⁷⁶ РДАДА. – Ф. 79. – Оп. 1. – 1693. – Спр. 3, ч. 1. – Арк. 182–191.
- ⁷⁷ Устрялов Н. Указ. соч. – С. 215–218; Артамонов В. А. Страны Восточной Европы в войне с Османской империей (1683–1699 гг.) // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. – М., 2001. – Ч. 2. – С. 314.
- ⁷⁸ Станіславський В. В. Запорозька Січ та Річ Посполита. 1686–1699. – К., 2004. – С. 163–165.
- ⁷⁹ Мицик Ю. Могила, Хмельницький, Мазепа... // Кур'єр Кривбасу. – 1996. – № 49–50. – С. 32.
- ⁸⁰ Список с статейнаго списка подьячего Василия Аитемирева... – Т. 19. – С. 22–23.
- ⁸¹ Величко С. В. Назв. праця. – С. 445–447.
- ⁸² РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 4. – Спр. 220. – Арк. 187–193.
- ⁸³ Там само. – Арк. 213–216.
- ⁸⁴ Список с статейнаго списка подьячего Василия Аитемирева... – Т. 19. – С. 24–25.
- ⁸⁵ Літопис Самовидця. – С. 154.
- ⁸⁶ Сергієнко Г. Я. Назв. праця. – С. 30.
- ⁸⁷ Там само.
- ⁸⁸ Літопис Самовидця. – С. 154; Бантыш-Каменский Д. Н. Указ. соч. – С. 347; Петровський М. Назв. праця. – С. 366–368; Сергієнко Г. Я. Назв. праця. – С. 31; Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726 рр. – К., 2006. – С. 245–246.
- ⁸⁹ Список с статейнаго списка подьячего Василия Аитемирева... – Т. 19. – С. 43.
- ⁹⁰ Там же. – С. 45–46.
- ⁹¹ РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 1. – 1694. – Спр. 20. – Арк. 1–9.
- ⁹² Там само. – Ф. 124. – Оп. 1. – 1694. – Спр. 20. – Арк. 10–13.

⁹³ Там само. – Ф. 124. – Оп. 1. – 1694. – Спр. 21. – Арк. 1–6.

⁹⁴ Там само. – Ф. 229. – Оп. 4. – Спр. 193. – Арк. 52–53.

⁹⁵ Літопис Самовидця. – С. 154; Величко С. В. Назв. праця. – С. 465; Десять писем королевского секретаря, львовского мещанина, Доминика Вильчка к королю Иоанну III Собескому, содержащая сведения о происшествиях в южной Руси. 1694–1695. // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. – К., 1888. – С. 266–267; Костомаров Н. Указ. соч. – С. 119; Возняк М. Три документи до історії Руїни. – Україна. – 1914. – Кн. 3. – С. 79–80; Сергієнко Г. Я. Назв. праця. – С. 32; Sarneski K. Op. cit. – S. 361.

⁹⁶ Список с статейнаго списка подьячего Василя Аитемирева... – Т. 19. – С. 46–47.

⁹⁷ Там же. – С. 48–49.

СТАРШИНСЬКІ ПЕЧАТКИ МАЗЕПІНСЬКОЇ ДОБИ

Провідною силою українського суспільства XVII–XVIII ст. було козацтво, яке очолювала старшина – генеральна, полкова, сотенна. За Ю. Гаєцьким, у часи Гетьманщини тільки полковників було 457, 25 генеральних обозних тощо¹. Сучасний генеалог В. Кривошея нарахував 4392 урядники різних рівнів². Однак й до нині ми не можемо сказати, що історія старшинської верстви достатньо досліджена. Теж саме стосується й старшинської сфрагістики.

Наукове вивчення печаток козацької старшини започаткував О. Лазаревський. Він описав печатки стародубського полковника Івана Скоропадського, чернігівського полковника Павла Полуботка³. Під його впливом Г. Милорадович подав цілу низку публікацій, де описав печатки ніжинських полковників Артема Мартиновича (1667 р.), Федора Уманця (1672 р.), генерального судді Василя Кочубея (1707 р.), чернігівського полковника Якова Лизогуба (1696 р.), стародубського Григорія Карповича (1679 р.), чернігівського Павла Полуботка, полковника Василя Золотаренка (1667 р.)⁴. Слідом за ним С. Ніс опублікував печатку чернігівського полковника Дем'яна Многогрішного (1669 р., скористався нею, будучи вже гетьманом)⁵. 1861 року оприлюднено печатку полковника Мартина Небаби⁶. В архіві Стороженків, опублікованому на початку XX ст., знаходимо описи печаток лубенських полковників Максима Ілляшенка (1679 р.) та Леонтія Свічки (1694 р.)⁷. Додали нові матеріали та підбила підсумки стосовно цієї категорії печаток М. Слабченко⁸. У її праці описані або згадані 20 печаток, серед яких 10 полковницьких, 3 полкових осавулів, 1 полкового хорунжого, 1 полкового обозного, 2 полкових суддів, 1 генерального судді, 2 генеральних осавулів. Серед них 5 овальних, 4 круглі, 6 восьмикутних, 1 квадратна.

Однак найбільший доробок зробив В. Модзалевський⁹. Він описав майже 130 козацьких печаток¹⁰. Серед них генеральних суддів – 2 (1 – XVII ст., 1 – XVIII ст.), генерального писаря – 1 (XVIII ст.), генеральних осавулів – 6 (2 – XVII ст., 4 – XVIII ст.), генеральних бунчужних – 4 (1 – XVII ст., 3 – XVIII ст.), полковників – 40 (23 – XVII ст., 17 – XVIII ст., в т. ч. три наказних), полкових суддів – 5 (XVIII ст.), полкових обозних – 3 (XVIII ст.), полкового писаря – 1 (XVIII ст.), полкового осавула – 1 (XVIII ст.), господарів – 2 (1 – XVII ст., 1 – XVIII ст.). Усього 65 печаток (28 – XVII ст., 37 – XVIII ст.). З цього числа 16 печаток були зі збірки музею В. В. Тарновського, а інші з колекцій В. Модзалевського, П. Дорошенка, архіву чернігівського дворянського депутатського зібрання та інших джерел. За зображеннями вони поділяються так –

польські герби («Сулима», «Наленч», «Сас», «Юньчик», «Слонина», «Лук», «Ястржембец», «Лелива», «Шалава», «Пржіятель», «Сушински», «Корчак», «Шелига», «Остоя», «Погоня польська») на 33 печатках; військова емблематика – лук, меч, вежа, шабля – на 12; християнська – хрест, зірка, півмісяць, серце – на 5; комбінована – військова й християнська – на 10; решта з іншою емблематикою (лев, якір, підкова, літери «N»).

З цього матеріалу видно, що підтверджується думка В. Лукомського про значний вплив польської геральдичної та сфрагістичної традиції на українську¹¹. Щоправда, характерні для українських печаток зірки, півмісяці можна побачити і на речах східного походження. Наприклад, на «гербі» Кара Мустафи, великого візира султана Магомета IV, ми бачимо у щиті бунчук під півмісяцем, обабіч якого 2 семипроменеві зірки¹².

На жаль, В. Модзалевський оприлюднив незначну частину сфрагістичного матеріалу, бо мав на меті лише проілюструвати ту чи іншу гербову емблему. Ще менше надруковано ілюстрацій (6 полковницьких печаток)¹³. Оця ілюстративна бідність взагалі була бичем сфрагістичних досліджень XIX – початку XX ст. Іншим лихом була зневага до опису матеріалу, техніки виготовлення, розмірів, форми сфрагістичних пам'яток. Усе це можна пояснити тим, що як наука українська сфрагістика в цей час переживала період становлення.

Публікація В. Модзалевського є найбільшою до наших днів, яка торкалася сфрагістичних пам'яток генеральної та полкової старшини. Оцінюючи доробок цього дослідника не можна не сказати, що йому належить пріоритет в оприлюдненні першої жіночої печатки, а саме Ірини Жоравки (1723 р.), дружини стародубського полковника Лук'яна Жоравки¹⁴. Нам пощастило знайти ще 2 жіночі печатки – роменської козачки Насті Панченко (1759 р.) та дружини військового товариша Явдохи Ходоровської – Полетик (1760 р.)¹⁵. Щоправда, вони відрізняються від першої, де в абрєвіатурі точно вказана власниця, а тут маємо справу мабуть-таки з використанням печаток їхніх чоловіків. Однак всі ці факти вказують, що статус жінки в Україні був досить високий і багато в чому не поступався чоловічому. Цікаві дані стосовно цього питання подав О. Лазаревський: «Заботясь об умноженні свого благосостояння, Ульяна Степановна (Милорадович, дружина гадяцького полковника – І. С.) распоряжалась в полку, как хозяйка. На полковые дела она имела такое влияние, что гадяцкая старшина просила гетмана, чтобы «пани полковница в дела полковые не вмешивалась, старшину не безчестила, судов не судила, декретов старшиною писанных не уничтожала, указов своих по полку не разсылала и жен их не безчестила»¹⁶. До теми жіночих печаток ми ще повернемося.

Продовжуючи історіографічний огляд, слід згадати І. Крип'якевича, який у 1928 р. оприлюднив печатки полтавського полковника Мартина Пушкаря, наказного чернігівського полковника Івана Шохова, наказного полтавського полковника Петра Яковенка, наказного миргородського полковника Михайла Радченка¹⁷. 1968 року О.Маркевич опублікував печатку фастівського полковника Семена Палія (1700 р.)¹⁸. Через 3 роки Я. Дашкевич, Л. Проценко, З. Хомутецька видали каталог документів київської археологічної комісії, де

серед інших описані печатки київського полковника В.Дворецького (1666 р.) полковника білоцерківського Семена Палія (1709 р.), чернігівського полкового обозного Івана Сахновського (1760 р.)¹⁹.

Монографія В. Гавриленка «Українська сфрагістика» містить відомості про 9 полковницьких печаток та 1 генерального обозного²⁰.

З 1991 р. у процес вивчення сфрагістичних пам'яток включилося Українське Геральдичне Товариство. В. Заруба подав відомості про печатки лубенських полковників Максима Ілляшенка, Леонтія Свічки, генерального осавула Івана Ломиковського, осавула компанійського полку Івана Максимовича²¹. І. Ситий описав печатку чернігівського полковника Якова Лизогуба (1698 р.)²². Невдовзі, Т. Дяченко подала описи печаток лубенських полковників Леонтія Свічки, Дмитра Зеленського, Івана Кулябки²³.

Таким чином, із середини ХІХ ст. до наших днів до наукового обігу введено близько 115 печаток генеральної та полкової старшини (полковників – 76, полкових писарів – 1, полкових осавулів – 4, полкових хорунжих – 1, полкових обозних – 5, полкових суддів – 7, осавула компанійського полку – 1, генеральних суддів – 4, генеральних осавулів – 9, генеральних писарів – 1, генеральних бунчужних – 4, господарів – 2). Як бачимо, цифра досить скромна, враховуючи чисельність козацької старшини і те, що власники мали часто-густо не одну печатку.

До недостатньо вивчених сфрагісів відносяться печатки сотенної старшини, бунчукових, значкових, військових товаришів, військових, полкових, сотенних та інших канцеляристів, тобто тих соціальних груп, які становили більшість правлячого прошарку Гетьманщини²⁴.

Першим звернув увагу на ці печатки Г. Милорадович²⁵. Найбільш важливим у науковому плані можна вважати узагальнююче дослідження М. Слабченко²⁶. Нею було описано 10 печаток сотників (1718–1780 рр.), 1 печатка сотенного хорунжого (1738 р.), 2 печатки бунчукових товаришів (б/д), 13 печаток військових товаришів (1763–1784 рр.), 4 печатки сотенних писарів (1763–1781 рр.), 3 печатки значкових товаришів (1763 р.), 3 печатки полкових канцеляристів (1763–1780 рр.), 1 печатку військового канцеляриста (1763 р.). Суттєвою вадю цієї розвідки є відсутність зображень і систематизації відповідно до тієї чи іншої соціальної групи.

В «Малороссийском гербовнике» В. Лукомського і В. Модзалевського знаходимо відомості про 30 печаток сотників (1675–1784 рр.), 10 печаток бунчукових товаришів (1729–1786 рр.), 2 печатки військових товаришів (1695–1765 рр.), 7 печаток городових отаманів (1666–1723 рр.), 2 печатки знатних військових товаришів (1715–1719 рр.)²⁷.

1917 року І. Крип'якевич описав печатки сотника Криська Прокоповича та роменського отамана Юрія (1649 р.)²⁸. У 1994 та 1996 роках нами опубліковані печатки полкового товариша Семена Ялинського, чернігівського отамана Мартина Половецького (1698 р.) та ряд інших²⁹. 1997 року С. Абросимова подала скупі відомості про печатки військових товаришів Г. Вовченка,

А. Левченка, бунчукового товариша П. Руденка, знатного бунчукового товариша А. Миклашевського³⁰.

Сучасні дослідники підняли планку своїх розвідок на якісно вищий рівень за рахунок різкого збільшення нового матеріалу й розширення тематики: вивчення витоків козацької сфрагістики, впливу на неї сусідніх сфрагістичних традицій (польської, білоруської, російської, східної), соціально-політичних змін, художніх смаків, географічного фактору, етнопсихологічних особливостей; повніше почали характеризуватися техніка виготовлення, місце розміщення, форма та розміри печаток, характер документа, де вміщена печатка тощо³¹.

Доволі часто видавці джерел доби Гетьманщини та книг, присвячених її історії, подають короткі відомості стосовно печаток: зображення, написи, матеріал виготовлення, статус. Деякі з них, з власних аматорських міркувань, спотворюють описи печаток. Наприклад, коня на печатці Андрія В'юницького названо «нечистим», а ромб у квадраті на печатці Петра Пасевича – «восьминігом»³². О. Сокирко описав та подав малюнки кількох печаток компанійських полковників, обозного та сотника. Хоча автор і зазначає, що стан збереженості документів не дозволяє вивчити цей різновид печаток у повному обсязі, він таки робить таку спробу. Це призвело до помилок. Зазначимо, що печатку на воску або сургучі не викарбовують, а відтискують. На думку історика «роль печаток окремих полків виконували особисті сигнети їхніх командирів, не маючи публічно-правового статусу»³³. Відзначимо, що використання приватних печаток для скріплення офіційних документів, а офіційних печаток для скріплення приватного листування було загальною практикою доби Гетьманщини. Зауважимо також, що це було наслідком відповідних норм Литовського статуту та інших законодавчих актів, якими керувалися на Гетьманщині, а відтак сигнети мали публічно-правовий статус³⁴.

Слід зазначити, що серйозною проблемою досліджень у цій галузі сфрагістики є вкрай обмежене коло дослідників, частина з яких до того ж обмежуються однією-двома розвідками. Звідси – відсутність систематичної, методичної цілеспрямованої обробки цього сфрагістичного масиву, що у свою чергу ускладнює вивчення вітчизняної геральдики, символіки, емблематики, генеалогії. Отже, переходимо до загальної характеристики старшинських печаток.

Створення Богданом Хмельницьким Української держави призвело до появи різноманітних категорій козацьких печаток. Уже 1649 року³⁵ фіксуються печатки полковників, сотників і отаманів³⁶. Про причини, які «покликали їх до життя» відомий історик О. Лазаревський писав так: «Украинские юридические акты не восходят ранее XVI в., разве за очень немногими исключениями. От XVI века мы имеем юридические акты только заднепровских украинцев; на правой стороне Днепра народная жизнь в это время и в начале XVII в., задавленная польскими панами, можно сказать не принадлежала народу, который все это время должен был жить чужою волею и чужим смыслом. Понятно, что юридических памятников такой народ не мог оставить; оттого последние в сегобочной Украине встречаются только с половины XVII в., когда войны Хмельницкого привели к самопознанию украинцев и Лево́й стороны

Днепра»³⁷ (Зрозуміло, що обов'язковим елементом юридичного акту є печатка. – І. С.³⁸). Той же О.Лазаревський подав відомості про одну з перших полковницьких печаток новоствореної козацької держави, а саме прилуцького полковника Хвеська Терешенка 1659 р.³⁹

На печатках цієї верстви українського суспільства можна побачити польські герби⁴⁰, символи влади та комбінацію християнських і військових емблем (хрест, шабля, зірка, стріли, серце, спис)⁴¹. Поет Лаврентій Крщонович у вірші, написаному 1685 р. так роз'яснював символічне навантаження різних гербів, які використовувалися в Гетьманській Україні:

*«Обыкоша и здавна люди именити
Различный печати в родах своих мати
Что звиром, хто птенцем дім свій печатліст
Что мечем, хто стрілою, хто сонцем світліст
А Лазар Баранович сим славится словом
Не хвалюся точію о хресті Христовом»⁴².*

Влучну характеристику джерел формування старшинської гербової символіки навів у свій час О. Лазаревський: «Когда, после издания дворянской грамоты в 1785 г., малорусская козацкая старшина стала записываться в «списки дворянских родов», то многие из новых дворян, недовольствуясь представлением в доказательство своего «благородного происхождения» гетманских универсалов и других козацких документов, повествовали еще и о своих до-козацких предках, досягая при этом иногда и до римлян... При помощи Окольского и Несецкого (авторы польских гербовников), особых затруднений для таких повествований – не представлялось. Так, переяславские «паны» Берлы, Иван и Пантелеймон, внуки переяславского полкового судьи Ивана Берла, представляя в к. XVIII в. доказательства своего «дворянства», не удовлетворялись указанием на гетманские универсалы о службе их прадеда, а обратились еще к Окольскому и Несецкому. Здесь в числе гербов нашли они зуброву голову, признали его своим гербом и затем смело уже рассказывали о своем древнем благородстве, как видно из следующего «доказательства» их дворянства. – «Пишут авторы Окульский и Несецкий в гербу (sic), что тот герб (зубра) внесен от старых римлян в 155 году в Валахию, где большие дома в Валахии означали фамилии свои; а когда король польский и венгерский Владислав Ягелович войну имел с турками, за султана Амурата, в 1440 году, и с армией своей, польскою и венгерскою, к которой присовокупился и господарь волошский Тымша, с 15-ю тысячами своего войска, и дошел с теми войсками под Белград, то турецкий султан, узнав о сем и собравши больше ста тысяч войска, напал на короля и разбил его; при этом один из войска волошкаго воин выскочил и оборонил короля, не допустив его убить, и – хотя и раненого – довез до королевскаго обозу. За это король Владислав Ягелович, в знак благодарности, одарил того воина золотым берлом и оттоль сему воину дано прозвание Берла и, кроме того, он был припущен к индигнату шляхетства и рыцарства, а конституциями за ним были утверждены все вольности шляхетства и рыцарства польскаго. И тот воин сей свой герб до Литвы принес и там дом

их, Берлов, «состоял», с которых Берлов – Федор Берло был канцлером литовским, Казимир Берло – каштеляном виленским, Николай Берло – подкоморым смоленским, Анастасий Берло – подсудком киевским. По выходе же в Россию, Иван Берло был полковником стародубским, Иванов сын (Василий) Берло сотником воронковским и судьей переяславским, Иванов сын Андрей – бунчуковым товарищем, Андреев сын, просителей (т. е. Ивана и Пантелеймона) отец, Иван – войск. товарищем и судьей полковым переяславским». Располагая частью фамильных документов Берлов, мы можем сказать, что о мифических Берлах, перечисленных выше, разумеется никакого упоминания в этих документах, нет, а сведения об исторических Берлах, «вышедших в Россию» – неверны. В к. XVIII в. Берлы многое уже забыли из жизни «дедов», а о многом не хотели вспоминать. Из приведенного выше «доказательства» одно несомненно, что Берлы происходят из волохов, т. е. из Молдавии; это происхождение видно из усвоенного ими герба головы черного зубра (*glowy czarnej zubrzej*), указывающей на *województwo Woloskie*, т. е. Молдо-Валахию. Во второй половине XVII в. в Малороссию приходило много «волохов» искать службы и счастья; целые отряды их бродили по Гетманщине, предлагая свои военные услуги тем или другим искателям власти. Иногда эти волохи оседали целыми селами, как это указывают: Волошиновка, в Переяславском и Волосковцы – в Сосницком уездах. В Переяславском уезде и теперь стались прозвания, которые на первый раз звучат, как немецкие, а в действительности оказываются молдавскими. Услышав когда то фамилию покойного киевского профессора В. А. Беца, мы не сомневались в его немецком происхождении; а затем, познакомившись с ним, мы узнали, что предки Беца были волохи, осевшие в Переяславщине, причем покойный профессор объяснил нам, что молдавское слово *бец* означает *плеть*, *бичь*. Такими же волохами были конечно и Берлы, помнившие о своем волошском происхождении и потому присвоившие себе герб Молдо-Валахии. Некоторые из этих волохов попадали и в старшину, предварительно связав себя браком с местными людьми. Таким образом в начале XVIII в. братья Русты, Петр и Яков, судя по прозвищу – волохи, попали в заметную старшину: Петр был протопопом воронковским, а Яков – сотником терехтемировским. Выйдя в люди, Русты стали называться Рустановичами»⁴³.

Сучасні дослідники вважають, що символіка українських гербів була метафоричною. Козацька старшина використовувала герби шляхетського і лицарського типів. Тут йдеться про загальне оформлення гербів, при цьому традиційна геральдична емблематика першої Речі Посполитої залишалася незмінною. Сутність геральдичної фантазії новообілітованого шляхетства, яке вийшло із козацтва в другій половині XVII ст., полягала у збереженні традиційної емблематики. (...) Козацькі печатки епохи високого бароко були прикладом справжньої гербоманії. (...) Процес національного самовдосконалення геральдичної науки відповідно до європейських норм було дозволено в межах державної та загальнокозацької символіки. Отже, до традиційної емблематики додавалися булави, бунчуки, перначі, малі перстні печатки, зброя, порохівниці, стріли. (...) Українські митці знаходили глибшу історію використання

геральдичних символів, аніж прийняту в Європі: «Отважні монархові свого світа, – писав Антоній Радивилівський, – хоча у потомності вічної зоставати пам'яті для отважних своїх справ війскових, звикли на корогвах различни свої виразити герби яко символя невякіі, показуючі іх справи и отваги – хто меч, хто лук, хто голубици, орлы, лвы, хто смоки. Семирамис царица асирійська на тарчи своїй мала выриту голубицу и меч, през голубицу, виразала же ю асирійчикове в образ і голубици чтили яко богиню невякую, през меч свое мужественное сердце и крупість. Єгипчикове на корогвах виражают смоків. Персове – стріли, лук. Турки – луны. Римляне – орла»⁴⁴.

Стосовно т.зв. польських гербів вважаємо, що більшість із них має місцеве походження. Наприклад, герб Мазепа «Курч», або «Корч» походить із Волині і пов'язаний з героїчною боротьбою українців проти татарських людоловів⁴⁵. Більше того, в основі цього герба лежать бортні знаки XIV–XVI ст., що побутували на Чернігово-Сіверщині⁴⁶.

Малюнок зображень, простий і стриманий на печатках середини XVII ст., дедалі стає все більш складним і пишним.

Ці зміни можна пов'язати із загальними змінами у свідомості українців того часу. Ось як про це писав сучасний дослідник: «Свобода вчинків людини, – на думку Г. Кониського, – є не що інше як сам свободний вибір волі або здатність вибирати, що стосується мети». У цьому випадку йдеться не про конкретну часткову мету людини, яку можна досягти і змінити, а про остаточну моральну мету. Така *секуляризація моралі* вносила момент відповідальності людини за власну долю і за свої вчинки не тільки перед Богом у потойбічному житті, але й перед собою і суспільством на землі. *«Відповідальність за вчинки перед суспільством різко міняє акценти в системі моральних цінностей і висуває на перший план не стільки віру в Бога і страх перед гріхом, скільки виконання громадянського обов'язку і дотримання індивидом традицій та смаків його оточення.* Фактично в цей час проводиться перша за історією християнства спроба вироблення норм громадянської моральності і *закладається основа етики Нового і Новітнього часу. На Україні такий напрям моральної філософії дістав назву «громадянського гуманізму», і знайшов яскраве втілення в художній культурі, особливо ж у героїчній поезії, геральдиці та портретному малярстві. ... А це уже цілком співзвучне з теорією бароко, в якій людина розглядається як часточка природи, введена в ланцюг світової детермінації. У цьому універсальному зв'язку люди, як і всі інші істоти, прагнуть зберегти і відстояти себе поміж людьми і явищами, що їх оточують. ... Вся етика бароко розглядаючи питання про те, що є благом (або просто щастям), добродійністю і моральністю і які шляхи до їх досягнення відкидає аскетичні рецепти попередніх епох, в яких пропагувалося виснажувати плоть во ім'я вдосконалення духу. Бароко вперше розглядає не абстрактну, а реальну, земну людину»⁴⁷.*

Можна стверджувати, що малюнок зображень віддзеркалює суспільно-політичні зміни у тогочасній Україні, зміну художніх стилів.

О. Лазаревський узагалі вважав, що козацька старшина не заглядала у польські гербовники, але це судження є правильним тільки частково⁴⁸. Освічена

старшина, як-от Павло Полуботок, Іван Мазепа, Іван Лизогуб, Яків Маркович, а також та, що походила з польської шляхти, знала гербовники дуже добре, що і віддзеркалюють її печатки – малюнок гербів геральдично витриманий, уміщений у щит, який увінчує коронований шолом, прикрашений пір'їнами, обабіч щита – намет у вигляді пишного рослинного орнаменту. Прямим підтвердженням нашого висновку є згадка про «гербор великий» серед майна П. Полуботка⁴⁹.

Звертає на себе увагу спільне використання українцями, поляками, турками, татарами, балканськими народами одних і тих же гербових емблем – зірки, півмісяця, лука, списа. Ця схожість пояснюється тим, що ці народи мешкали в межах Великого Кордону, який поділяв Європейську та Східну цивілізації⁵⁰. Отже, ці етноси знаходилися в єдиному етнокультурному, політичному та соціально-економічному просторі, в якому відбувалися як протистояння, так і контакти Сходу й Заходу, взаємозбагачення культур, що і віддзеркалює сфрагістична символіка.

Проте, треба зазначити, що цей вплив не є всеохоплюючим, нівелюючим, тому ми завжди зможемо відрізнити українську печатку від молдавської, бо існує така тонка матерія, як менталітет народу та його історичний досвід, які і надають будь-якій речі ознак особливого, національного: «Ошибка источников, или то, что Вико называет ученической преемственностью наций. Считается, что если две нации имеют сходные идеи или институт, то одна из них должна была научиться у другой. Вико показывает, что эта ошибка была связана с отрицанием оригинальной творческой силы человеческого духа, который способен самостоятельно прийти к тем самым идеям, не перенимая их у других. И он совершенно прав, предостерегая историков от этой ошибки. Но на самом деле даже тогда, когда невозможно отрицать, что одна нация научила другую, как Китай – Японию, Греция – Рим, Рим – Галлию и т. д., важно помнить, что ученик усваивает из уроков учителя не все, что тот мог бы ему передать, а лишь то, к чему подготовило его предшествующее историческое развитие»⁵¹.

Переважаючою формою старшинської печатки була восьмикутна⁵². Дехто з істориків вважає, що ця форма властива саме українським печаткам, в західноєвропейській сфрагістичній традиції подібних аналогів немає⁵³, а от у Східній Європі навпаки – подібної форми печатки досить часто зустрічаються у наших сусідів білорусів та поляків⁵⁴. Відомі вони й у східних народів. Наприклад, у 1762 р. роменський козак Яків Прядко засвідчив свій підпис восьмикутною печаткою, ймовірно трофейною, з арабським написом⁵⁵. Трапляються також овальні та круглі печатки, які, судячи з розмірів, були персневими.

Науково доведений факт прямого впливу старшинських печаток на формування російських дворянських печаток⁵⁶.

За технікою виготовлення це були паперово-воскові та сургучеві печатки. Скільки потрібно було мати сургучу? Не дуже багато: «Между покупками ярмарковыми куплено сургучу $\frac{1}{4}$ фун., 25 коп.»⁵⁷.

Форми кустодії були подібними гетьманським печаткам – прямокутник, трапеція, овал із носиком, трикутник, ромбовидна, квадратна. Окрім паперової

кустодії зустрічалися і металеві: «К грамоте, что на двор Сварковский, золотарь Матяш сделал серебрянный на печать ящик, весу в нем пол-фунта, за что Савка уплатил из денег, у него имеющихся, 1 рубль» (29.10.1746 р.)⁵⁸.

Характерною ознакою старшинських печаток є абрєвіатура⁵⁹. Вона була 4-х типів. I типу – повна, де вказувалися повне ім'я власника, його посада, титул сюзерена. Наприклад: «Є Ц П В В З П С Л И Ж» [«ЄГО ЦАРСКОГО ПРЕСВИТЛОГО ВЕЛИЧЕСТВА ВОЙСКА ЗАПОРОЗКОГО ПОЛКОВНИК СТАРОДУБОВСКИЙ ЛУКЯН ИВАНОВИЧ ЖОРАВКА»]. II типу – проміжна, де вказувалися скорочене ім'я власника та його посада. Наприклад – «В Б о В I Ц П В З Е» [«ВАСИЛИЙ БОРКОВСКИЙ ОБОЗНИЙ ВОЙСКА IX ЦАРСКОГО ПРЕСВЕТЛОГО ВЕЛИЧЕСТВА ЗАПОРОЗКОГО ГЕНЕРАЛНИЙ»]. III типу – скорочена, де вказувалися лише ім'я та прізвище власника. Наприклад – «С Я» [«СЕМЕН ЯЛИНСКИЙ»]. IV типу – службова, де вказувалася лише посада. Наприклад – «П О П Р» [«ПОЛКОВОЙ ОБОЗНИЙ ПЕРЕЯСЛАВСКИЙ»].

Перші два типи більш притаманні генеральній старшині, полковим суддям, обозним та гетьманським господарям. Слід сказати, що із середини XVIII ст. ці типи майже зникли, лишився практично один – скорочений. Багато печаток узагалі не мають ніякої абрєвіатури. Наприклад, генеральний підскарбій Михайло Скоропадський засвідчував офіційні документи печаткою, де було зображення його родового герба без всякої абрєвіатури, яка б указувала на посаду.

Старшинські печатки можна поділити умовно на 2 групи: посадово-службові та власні.

Урядовці тимчасових посад (наказні полковники, сотники тощо) користувалися своїми старими печатками, які вони вживали до свого призначення на ці посади, або печатками осіб, яких вони заміщували. Наприклад, наказний корсунський полковник Жадан Вергун скріплював документи печаткою дійсного корсунського полковника Федора Кандиби⁶⁰.

Слід сказати, що на Гетьманщині була поширена практика користування запозиченими, випадково знайденими, батьківськими або сімейними, трофейними печатками та кількома одночасно. Вона отримала у світі назву «*caementia sigilli*» (в Україні унормована Віслицьким статутом 1347 р.).

Існував також звичай ховати разом із небіжчиком і його гербову печатку⁶¹. У XVII–XVIII ст. від нього відмовилися, практикуючи передачу сигнета у спадок. Ось як про це писала у своєму тестаменті від 13.01.1728 р. дружина генерального хорунжого Марія Сулима: «... ему ж синові моему Иоанну легкую... *сегнет злоцестий з вирізанною покойного пана моего печаттю* ему ж легую...»⁶². Ще два приклади. «Реестр покойного пана Григория Фридрикевича позostalых речей. В червонной и черной шкатулках, меж росписками и сказками ревизии Нежинской и между прочими письмами, ничего больш не винашлось, кроме крепости на кгрунта мунементов, jakie в туюж чирвоную шкатулку зложивши, реестровне оставлены в добром сохранении у Воронежу, в мене (І. Холодовича, сотника вороніжського – І.С.) и при оных еден *золотий сегнет* (перстень с печатью), а другий також золотий обручик, которие з рук покой-

ного зняты»⁶³. «Богатая движимость, оставленная Тарасом Тарасовичем своим внукам, видна из отрывков ея описи, попадающихся в спорных делах наследников. В этих отрывках перечисляются: «Ложок чистих серебряних под гербом Тарасовим – 10. (...) Кубков десять самих чистих серебряних, под гербом (...) *Перстень щерозлотний печатний под гербом, с каменцем дорогим*»⁶⁴.

Окрім чоловічих існували і жіночі печатки. Жінка стародубського полковника Лук'яна Жоравки мала таку печатку – в щиті було зображено лук із напнутою стрілою, а навколо щита – аббревіатура «ИЧЛЖ» [«ИРИНА ЧЕРКЕСОВНА ЛУКЯНОВНА ЖОРАВКОВА»]. Ці факти вказують, що статус жінки в Україні був досить високий і багато в чому не поступався чоловічому⁶⁵.

Доречно відзначити, що жіночі печатки в Україні відомі ще з часів Київської Русі. Наприклад, дружина князя Всеволода Ярославича Марія мала печатку, на якій було зображення святого та ідентифікуючий напис⁶⁶.

Зазвичай печатками засвідчували документи та власний підпис на ньому⁶⁷. Полтавський полковник Дем'ян Гуджола у своєму універсалі від 17 лютого 1662 р. писав: «Для лепшое веры и важности печать мою притыснуть розказалем»⁶⁸. В універсалі кінного й піхотного полковника Василя Іванієвича від 25 лютого 1679 р. читаємо: «Для ліпшой віри и певности притескаю печат іменем моім власним»⁶⁹. У Чернігівському історичному музеї ім. В. В. Тарновського зберігається цікавий документ, що знайомить нас з практичною сфрагістикою, а саме як печатку прикладав генеральний писар. Це наказ І. Скоропадського від 19.01.1714 р. з Глухова до київського сотника з приводу скарги київського війта на захоплення останнім «пляцу» в Києві. Справу розглядав у Києві генеральний писар. У документі читаємо: «Якую вашу згуду он же его милост пан писар генералний на писме з подписом руки своей и з притисненем печати утвердил»⁷⁰.

Окрім документів, козацька старшина запечатувала різноманітні речі. Ось згадки про це в щоденнику Якова Марковича: «Тетка моя, Анастасия Скоропадская гетманова, сего утра години с полуночи 7 минут 40, временное сие окончила житие... Мы с п. Михайлом в амбаре запечатали скрыни с деньгами и материями» (19.12.1729 р.)⁷¹. «Контракт я и Мейер учинили с подмастером на 3 года ... Касу сегодня запечатали – я своею, а провизор своею печатью...» (18.10.1743 р.)⁷². «Скрынку с крепостями и грамотами Старжинский запечатал моею печатью и вместе с Кучарским отнесли в sklep роменский и поставили там с другими скрынями» (8.03.1747 р.)⁷³. «Вежевский явился и объявил, что отправил горелку в Пирятин из Каменя. На всякой бочке печать моя на смоле» (22.10.1754 р.)⁷⁴.

Печатка-сигнет⁷⁵ виконувала також сакральну функцію: «Родитель подарил мне перстень смарагдовый с 6 диамантами на благословение» (19.05.1724 р.)⁷⁶. «Ясновельможная отдала мне, в подарок жене моей, перстень со изображением Пресв. Богородицы, и письма к ней, ясновельможной, и к родителю казала написать» (20.04.1724 р.)⁷⁷. Як бачимо використовували її і для зміцнення родинних та приятельських стосунків.

Широко вживали печатки представники сотенної старшини, бунчукові, значкові, військові товариші; військові, полкові, сотенні канцеляристи. На відміну від печаток генеральної старшини вони більш скромні, адже виготовлення печатки було дорогою справою. Тому і більш поширеною серед цих верств була практика «*caementa sigilli*». Виникла ця категорія печаток пізніше, аніж печатки генеральної та полкової старшини, набула широкого розповсюдження лише у XVIII ст.⁷⁸, а припинила своє існування у 30-х роках XIX ст.⁷⁹.

За формою серед них більше овальних. Малюнок мало чим відрізнявся від того, що був на печатках генеральної та полкової старшини – родові герби⁸⁰, військово-християнські емблеми, вензелі-плетінки. Сотники і отамани через абрєвіатуру вказували свою посаду. Наприклад – «М Т С М» [«МИХАИЛ ТУРКОВСКИЙ СОТНИК МГЛИНСКИЙ»] або «М С А Г» [«МИХАИЛ СИМОНЕНКО АТАМАН ГОРОДОВИЙ»]. Інші згадані категорії обходилися без неї. Той же бунчуковий або значковий товариш не мали чітко окреслених обов'язків, а виконували, як правило, разові доручення, тому вони обмежувалися позначкою лише свого імені та прізвища. Наприклад, на печатці знатного військового товариша Федора Сулими бачимо зображення герба «Сулима», обабіч якого літери «S T» («СУЛИМА ТЕОДОР»).

Техніка виконання відбитка, практика користування, розміри печаток майже не відрізняються від вищеописаних печаток полкової старшини. Вони були символом певного соціального статусу, забезпечували вірогідність і недоторканність документа⁸¹. Як тоді писали на документах – «*для твердого же и не нарушаемого сей моей записи хранения подписал я и печат приложил*». Як правило, печатку ставили після того, як людина розписалася, іноді прямо на підпис. Але інколи робили і навпаки – ставили печатку, а потім уже розписувалися. Ось, як це відбувалося на практиці: «Как только вошли в церковь ктитор и писарь, «зараз» п. Лукьян послал писаря по «смюлку»^{82*}, но писарь ему возразил: «На що, мовить, смюлка?» – «Потреба, мовить (Свечка), мне щось запечатати»⁸³. Ще два приклади із практичної сфрагістики: «У среду 14-ю у Вязіонки ночью тую відомост из репортом в пакеті одном запечатал и письмо до г. Котлярева о том послано»⁸⁴, «Батюшкою в Глухови из ктитарем употреблено на показанную церковную надобност на покупку бумаги на тедрад испрошенную в духовном правленіи ради преподанія милостинных денег для обшелевания ховзовской церкви употреблено 10 к. да за подпис по листам, *приложенья печати* и за сочиненіе всей той тетради писару дано 20 ко. Да как подписивана отцем протопопом тая тетрад то отнесено ему булок три за 6 копиек»⁸⁵.

Освічені люди надавали значення оригінальності підпису і печатки, про що, зокрема, свідчать такі рядки з листа ігумена Луки до полковника Іллі Новицького від 5.05.1684 р.: «Зазрівши лист ваш, узналем писара полку вашего рукою оний писаний и печать в. м., добродія моего, на нем притиснена, едакже без подпису руки в. м. м. пана»⁸⁶. Ще кілька прикладів у розвиток цієї теми. У листі від 23 січня 1736 року Данило Забіла писав до Івана Забіли: «Но и от купленіх моихъ лісовъ у Биховця и у пней Дяковской *при собственной еи*

руки и печати /: якіє купчіє и гетман Скоропадській листомъ своимъ ствердилъ, которіи имію у себе :/ хочешъ отдалить»⁸⁷. В іншому листі до того ж кореспондента від 3 березня 1736 року, він вимагав: «В сем же вм. пана листъ *заключенную* цідулу оному ж злоклятому с(и)ну для лутшого обличенія подат»⁸⁸.

Як і в інших країнах, печатка на Гетьманщині часто-густо заміняла підпис. На одній купчій 1671 г., ми помітили такий підпис Шендюха: «Я Матвей, обозный полку Ніжинского и на тот час полковник наказный, бывши на том могоричи, яко неуміетный (писат), казалем руку приложить и печать приложил»⁸⁹. Ще один приклад: «Приведенные три акта (выразное письмо от 28.12.1658 г., дарчий запис от 25.02.1679 г.) находятся в числе документов Борисоглебского м-ря, в арх. Черниг. каз. палаты, №№ 35 и 37. Из актов видно, что как Голуб, так и Иванея оба были неграмотны. Подпись последнего на акте такая: «Василій Ивантеевич, полковник Войска Его Царского Пресв. Велич. Запор. конений и пехотный. *Для лепшой вери и певности притескою іменем моим власним*»⁹⁰.

Стосовно практики виготовлення матриці печатки, то можна зазначити, що вона була різноманітна. На нашу думку, переважала практика замовлення за місцем проживання. Про це, зокрема, свідчать такі рядки: «Печать Захара Павловскаго зделана 1787 года июня 7 д. въ Чернигове. Захар Павловский»⁹¹. Саму матрицю виготовляли, як правило, золотарі з різного роду металу, коштовного та напівкоштовного каміння.

Вартість сигнета була помірною. У січні 1615 р. бориспільський уряд розглядав справу про пограбування п. Миколи Водвинського. Серед речей згадується й «печат, коштowała золотий». Для порівняння «пояс оправний» коштував 4 золотих, «шлик лисий» – 8 золотих, «рукавици» – 1 золотий, «пояс китайчатий» – 10 золотих, «два десятка стрел» – 2 золотих⁹².

Розквіт козацької сфрагістики, зокрема старшинської, усталення її головних ознак припадає на добу Івана Мазепи, бо саме за його тривале урядування відбулася певна стабілізація українського суспільства, що створило сприятливі умови для всебічного розвитку економіки, культури, ремесел, мистецтва, соціальних відносин.

Нижче подаємо старшинські печатки цієї доби, виявлені у фондах Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського, в якому зберігається одна з найбільших в Україні колекція козацьких старожитностей.

Опис печаток проводився за такою схемою. Спочатку вказувалось прізвище власника, потім чин, або посада, матеріал і техніка, форма печатки, її розміри, зображення, аббревіатура з розшифровкою у дужках тогочасною канцелярською мовою, назва документа, на якому виявлено відбиток з датою та інвентарним номером в дужках, витяги з документів, які характеризують роль і місце печатки.

ПЕЧАТКИ ГЕНЕРАЛЬНОЇ СТАРШИНИ

1. Дуніна-Борковського Василя, генерального обозного. Паперово-воскова, червоно-коричневий віск, восьмикутна, 24x20 мм. Зображення: у щиті меч вістрям униз, стріла з роздвоєним кінцем, вістрям угору, над щитом коронований шолом з 3 пір'їнами, навколо щита рослинний орнамент та літери – «В Б О В І Ц П В З Е» («Васи́лий Борковський Обозний Войска Іх Царского Пресветлого Величества Запорозкого Єнеральний»). Лист до Івана Петровича Забіли від 22 квітня 1689 р. [інв. № Ал. 501/9/9, арк. 1 зв.], лист до значного військового товариша Івана Забіли від 13 лютого 1696 р. [інв. № Ал 359, док. № 13, арк.1 зв.], лист до Івана Забіли від 6 лютого 1698 р. [інв. № Ал 359, док. № 14, арк. 2 зв.].

2. Дуніна-Борковського Василя, генерального обозного. Коричневий сургуч, восьмикутна, 15x13 мм. Від зображення залишилися голова лебедя угорі та нижній край овального щита, поряд з яким літера «К» (Каспарович?). Лист до Івана Петровича Забіли від січня 1698 р. [інв. № Ал 359, док. № 16, арк. 1 зв.].

3. Дуніна-Борковського Василя, генерального обозного. Коричневий сургуч, овальна, приблизно 18x16 мм. Від зображення залишилася верхня частина з лебедем та літерою «Д» («Дунин»). Лист до Івана Забіли від 17 вересня 1698 р. [інв. № Ал 359, док. № 17, арк. 2 зв.].

4. Кочубея Василя, генерального судді. Паперово-воскова, чорний віск, восьмикутна, 23x22 мм. Зображення: серце, в якому 2 хрести, над ним коронований шолом з трьома пір'їнами, обабіч якого літери «В К» («Васи́лий Кочубей»), серце обіймають 2 гілки та рослинний орнамент. Лист до

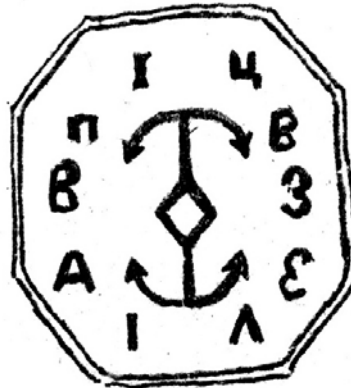
Івана Черниша від 15 червня 1701 р. [інв. № 359, док. № 11, арк. 2 зв.].

5. Прокоповича Сави, генерального судді. Паперово-воскова, червоно-коричневий віск, кругла, діаметр 30 мм. Зображення: у колі суддівський жезл, обабіч якого півмісяць і зірка, між 2 колами йде напис: «+ ПЕЧАТЬ СУДІИ ЕГО ЦРС ПРЕ ВЕ ЗАПО» («Печать Суд[и]й Его Царского Пресветлого Величества Запорожского»). Декрет від 2.11. 1698 р.: «До которого декрету по розказаню реіментарскому мы нижей менованние особы при печатехъ наших имена свої под писалимо» [інв. № Ал 501/25, арк. 4 зв.].

6. Кочубея Василя, генерального писаря. Паперово-воскова, червоно-коричневий віск, восьмикутна, 23x21 мм. Зображення: у щиті серце, в якому 2 хрести, над щитом коронований шолом з трьома пір'їнами, навколо щита рослинний орнамент та літери – «В К П В И Ц П В З Є» («Василий Кочубей Писарь Войска Их Царского Пресветлого Величества Запорозкого Єнеральный»). Лист до Івана Забіли від 27 листопада 1696 р. [інв. № Ал 359, док. № 9, арк. 2 зв.].

7. Ломиковського Івана, генерального асаула. Паперово-воскова, червоно-коричневий віск, восьмикутна, 20x18 мм. Зображення: два якорі, зв'язані кільцями у стовп, навколо літери – «І Ц П В В З А Є І Л» («Іх Царского Пресветлого Величества Войска Запорозкого Асаул Єнеральный Иван Ломиковский»). Лист до кума Івана Забіли від 6 грудня 1696 р. [інв. № Ал 359, док. № 40, арк. 1 зв.].

8. Ломиковського Івана, генерального осавула. Паперово-воскова, червоно-коричневий віск, восьмикутна, 19x18 мм. Зображення і напис тотожні № 7, окрім першого слова: замість «Іх» – «Его». Декрет від 2 листопада 1698 р. [інв. № Ал 501/25, арк. 4 зв.], лист до Івана Забіли від 11 листопада 1698 р. [інв. № Ал 359, док. № 43, арк. 1 зв.], лист до Івана Забіли від 18 березня 1700 р. [інв. № Ал 359, док. № 44, арк. 1 зв.], лист до Івана Забіли від 16 листопада 1700 р. [інв. № Ал 501/9/40, арк. 1 зв.], лист до Івана Забіли від 19 червня 1701 р. [інв. № Ал 359, док. № 29, арк. 1 зв.].

9. Ломиковського Івана, генерального хорунжого. Паперово-воскова, натуральний віск, восьмикутна, 20x20 мм. Зображення: два якорі, зв'язані кільцями у стовп, обабіч літери – «І Л» («Іван Ломиковський»), краї оформлені у вигляді лаврового вінка. Лист до кума Івана Забіли від 1 березня 1691 р. [інв. № Ал 359, док. № 41, арк. 1 зв.].

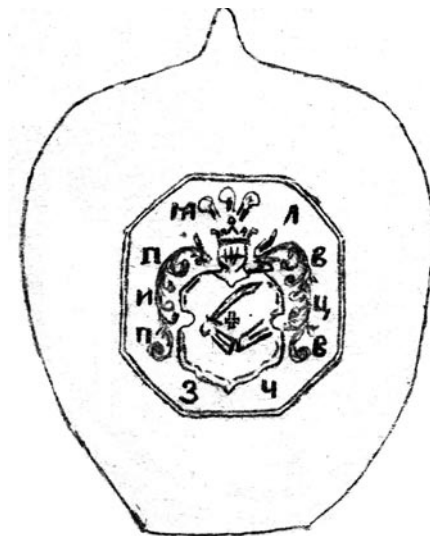
ПЕЧАТКИ ПОЛКОВОЇ СТАРШИНИ

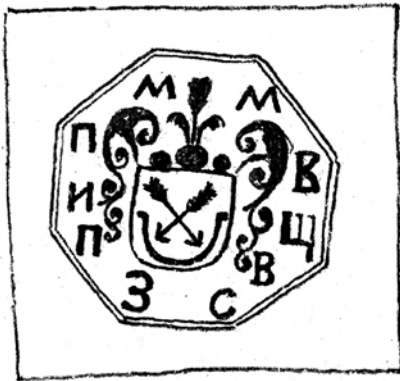
10. Забіли Стефана, полковника ніжинського. Паперово-воскова, коричневий та натуральний віск, восьмикутна, 27x25 мм. Зображення: у щиті меч вістрям униз, обабіч його леза 2 півмісяці (герб «Остоя»), над щитом коронований шолом, навколо щита рослинний орнамент та літери – «С П З П В И Ц П В З N» («Стефан Петрович Забела Полковник Войска Их Царского Пресветлого Величества Запорозкого Нежинский»). Лист до брата Івана від 21...1691 р. [інв. № Ал 501/9/13, арк. 1 зв., на коричневому воску], лист до брата Івана від 27 лютого 1696 р. [інв. № Ал 359, док. № 8, арк. 1 зв.].

11. Зеленського Дмитра, полковника лубенського. Паперово-воскова, червоно-коричневий віск, восьмикутна, 26x24 мм. Зображення: у щиті вежа, пробита стрілою, над щитом коронований шолом, з якого виходить рука, озброєна мечем, обабіч щита рослинний орнамент та літери – «Є Ц П В В З П Л Д З» («Єго Царского Пресветлого Величества Войска Запорозкого Полковник Лубенский Дмитрий Зеленский»). Декрет від 27 листопада 1706 р.: «Сеи нашої декретъ с подписомъ імени нашого полковничого и с притисненем печати полковой потребующей стороне выдати розказалисмо. Вишейменованый полковник лубенский рукою» [інв. № Ал 501/9/51, арк. 1 зв.], з невідомого документа (купча за 1705 р.?) [інв. № Ал 502/48/97, арк. 209 зв.].

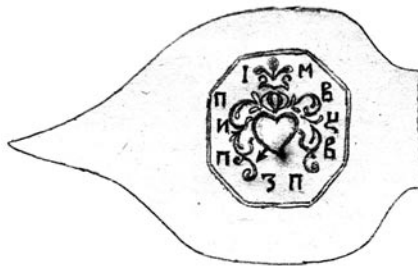
12. Лизогуба Якова, полковника чернігівського. Паперово-воскова, червоно-коричневий віск, натуральний віск, восьмикутна, 25x24 мм. Зображення: у щиті озброєна шаблею рука в обладунках, яку супроводжує хрест (герб «Погоня польська»), над щитом коронований шолом з трьома пір'їнами, навколо щита рослинний орнамент та літери – «Я Л П В И Ц П В З Ч» («Яков Лизогуб Полковник Войска Их Царского Пресветлого Величества Запорозкого Черниговский»). «Лист» (універсал) від 12 травня 1685 р. [інв. № ВП 1474/84, арк. 1, на воску натурального забарвлення], наказ від 14 травня 1685 р. [інв. № ВП 1474/85, арк. 1, на воску натурального забарвлення], наказ від 2 листопада 1687 р. [інв. № Ал 552, арк. 1, на воску натурального забарвлення], заповіт від 25 травня 1698 р.: «Тим кончу и при печати полковой тут же подписуюся» [інв. № Ал 553, арк. 7, на червоно-коричневому воску].

13. Миклашевського Михайла, полковника стародубського. Паперово-воскова, червоно-коричневий віск, восьмикутна, 26x27 мм. Зображення: у щиті перехрещені стріли вістрям униз, під ними підкова (герб «Сушински»), над щитом шолом з трьома пір'їнами, навколо щита рослинний орнамент та літери – «М М П В И Ц П В З С» («Михаил Миклашевский Полковник Войска Их Царского Пресветлого Величества Запорозкого Стародубский»). Наказ від 18 грудня 1694 р. [інв. № Ал 501/9/19, арк. 1].

14. Миклашевського Михайла, полковника стародубського. Паперово-воскова, червоно-коричневий віск, 27x24 мм. Зображення і напис схожі з № 13 з деякими відмінностями: хрест поділяє літери «З» та «С», літера «И» вирізана у зворотній бік, з'являється корона над щитом. Лист до значного військового товариша Івана Забіли від 17 квітня 1701 р. [інв. № Ал 359, док. № 42, арк. 2 зв.].

15. Мировича Івана, полковника переяславського. Паперово-воскова, червоно-коричневий віск, восьмикутна, 25x23 мм. Зображення: серце, пробите стрілою, над ним коронований шолом з трьома пір'їнами (герб «Пржіятель»), навколо серця рослинний орнамент та літери – «І М П В И Ц П В З П» («Іван Мирович Полковник Войска Их Царского Пресветлого Величества Запорозкого Переяславский»). «Добровольний запис» від 15 січня 1703 р.: «Сей добровольный запись мой под печаттю моею и подписом руки» [інв. № Ал 501/9/45, арк. 1 зв.].

16. Мокієвського Костянтина, полковника київського. Паперово-воскова, червоно-коричневий віск, восьмикутна,

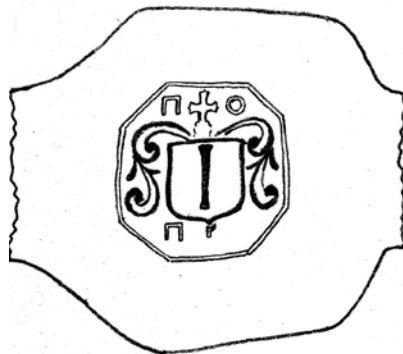
25x25 мм. Зображення: у щиті ключ (герб «Ясенчик»), над щитом коронований шолом з трьома пір'їнами, навколо щита рослинний орнамент та літери – «И Ц П В В З П К К М» («Их Царского Пресветлого Величества Войска Запорозкого Полковник Киевский Константин Мокиевский»). Універсал від 24 квітня 1700 р. [інв. № Ал 501/9/39, арк.1].

17. Палія Семена, полковника фастівського. Паперово-воскова, червоно-коричневий віск, восьмикутна, 22x21 мм. Зображення: лук з напнутою стрілою вістрям угору, над ним перехрещені шаблі вістрям униз, увінчані хрестом, обабіч літери – «Σ Π Π Є К М ... З» («Семен Палій Полковник Его Королевской Милости [Войска] Запорозкого»). Лист до білоцерковського воєводи від 29 жовтня 1696 р. [інв. № Ал 501/9/23, арк. 2 зв.].

18. Томари Стефана, полковника переяславського. Паперово-воскова, червоно-коричневий віск, восьмикутна, 31x31 мм. Зображення: у щиті хрест на півмісяці (герб «Шелига»), над щитом коронований шолом з трьома пір'їнами, навколо щита рослинний орнамент та літери – «Σ Т П В Е Ц П В З П» («Стефан Томара Полковник Войска Его Царского Пресветлого Величества Запорозкого Переяславский»). Універсал від 2 грудня 1708 р. [інв. № Ал 501/10/2, арк. 1].

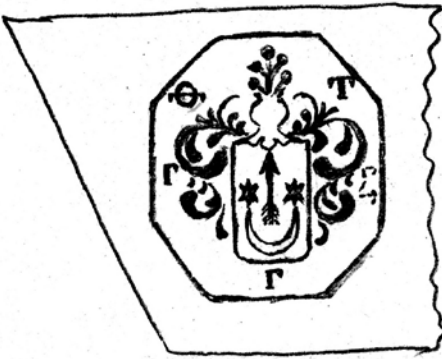
19. Потаповича Леонтія, обозного полкового переяславського. Паперово-воскова, червоно-коричневий віск, восьмикутна, 21x21 мм. Зображення: у щиті суддівський жезл, над щитом хрест, навколо щита рослинний орнамент та літери – «Π Ο Π Ρ» («Полковой Обозний Переяславский»). «Добровольный запись» від 15 січня 1703 р.: «Сей добровольный запись мой под печатю моею и подписом руки, такъ

тежъ под печатми и подписами рукъ полковой старшины, мастратовой... Леонтий Потапович обозний полковий переяславский рукою...» [інв. № Ал 501/9/45, арк. 1 зв.].

ПЕЧАТКИ ЗАМКОВИХ ГОСПОДАРІВ

20. Лукіяновича Никифора, господаря замку Батуринаського. Паперово-воскова, натуральний і червоно-коричневий віск, овальна, 17x16 мм. Зображення: у щиті перехрещені шаблі вістрям униз, обабіч яких зірка і півмісяць, над щитом коронований шолом з 3-ма пір'їнами, навколо щита рослинний орнамент та літери—«НЛГЗБ» («Никифор Лукіянович Господарь Замку Батуринаського»). Лист до значного військового товариша Івана Забіли від 21 листопада 1698 р. [інв. № Ал 395, док. № 42, арк. 1 зв.], лист до Івана Забіли від 18 березня 1700 року [інв. № Ал 359, док. № 12, арк. 1 зв.], лист до Івана Забіли від 25 червня 1700 р. [інв. № Ал 359, док. № 10, арк. 1 зв.].

21. Топольницького Федора, господаря замку Гадяцького. Паперово-воскова, коричневий віск, восьмикутна, 22x20 мм. Зображення: у щиті стріла вістрям угору, під нею півмісяць, на рогах якого зірки, над щитом коронований шолом з трьома пір'їнами (герб «Сас»), навколо щита рослинний орнамент та літери — «Ф Т Г З Г» («Федор Тополницький Господарь Замку Гадяцького»). Тестамент від 17 лютого 1699 р.: «З особъ свіцкихъ уряду городского гадяцкого запрошоние для певного свідителства и притиснення печати и подпису рукъ» [інв. № Ал 501/9/32, арк. 2 зв.].

22. Черниша Івана, господаря замку Батуринаського. Паперово-воскова, червоно-коричневий віск, восьмикутна, 21x19 мм. Зображення: у щиті воїн, озброєний

шаблею, без голови і ніг, над щитом коронований шолом, навколо щита рослинний орнамент та літери – «І Ч Г З Б»* («Іван Черниш Господарь Замку Батурина»). Лист до Ганни Забіли від 3 листопада 1700 р. [інв. № Ал 359, док. № 31, арк. 1 зв.].

23. Черниша Івана, господаря замку Батурина. Паперово-воскова, червоно-коричневий віск, овальна, 20x17 мм. Зображення і напис тотожні № 22. Лист до Івана Забіли від 29 березня 1701 р. [інв. № Ал 359, док. № 33, арк. 1 зв.].

ПЕЧАТКИ СОТЕННОЇ СТАРШИНИ

24. Лазаревича Романа, воронезького сотника. Паперово-воскова, натуральний віск, овальна, 15x14 мм. Зображення: у щиті перехрещені стріли у супроводі хреста, над щитом шолом, увінчаний пір'їнами, навколо щита рослинний орнамент і літери «Р Л С + В» («Роман Лазаревич Сотник+ Вороніжский»). Декрет від 21.04.1689 р. [інв. № Ал 395, док. № 51, арк. 77 зв.]. Печаткою скористався наказний сотник Василь Яковлевич.

25. Мартиновича Йосипа, почепського сотника. Паперово-воскова, коричневий віск, восьмикутна, 20x18 мм. Зображення: у щиті хрест у сьайві, під ним півмісяць, навколо щита рослинний орнамент і літери «І М С П» («Йосиф Мартинович Сотник Почеповский»). «Вечистий купчий запис» від 12.01.1693 р.: «...письмо сее урядовое при печати сотницкой з подписом руки писарской потребующей стороне... выдат велелисьми» [інв. № Ал 501/9/16, арк. 1]. Печаткою скористався наказний сотник Кіндрат Кореско.

26. Жураковського Василя, іванпольського сотника. На червоному сургучі, восьмикутна, 14x13 мм. Зображення: в оваль-

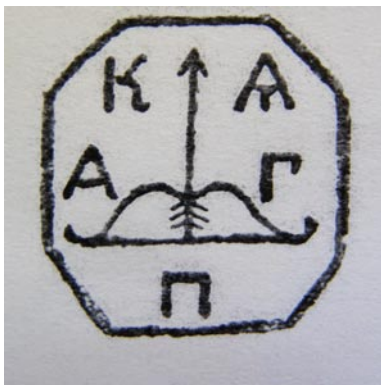

ному щиті півмісяць (інше зруйноване), над щитом корона. Лист від 19.09.1696 р. [інв. № Ал 359, док. № 7, арк.1 зв.].

27. Маковського Івана, крелевецького сотника. Паперово-воскова, червоний віск, восьмикутна, 18x18 мм. Зображення: серце, простролене стрілами і увінчане хрестом, навколо рослинний орнамент і літери «І М М С К» («Иван Маковский Меский Сотник Крелевецкий»). «Церекграф» від 2.09.1700 р.: «при звиклой печати урядовой сотницкой и меской» [інв. № Ал 501/9/16, арк.32].

28. Турковського Михайла, мглинського сотника. Паперово-воскова, червоний віск, овальна, 20x17 мм. Зображення: хрест (?) у щиті, над щитом шолом, увінчаний пір'їнами, навколо щита рослинний орнамент і літери «М Т С М» («Михаил Турковский Сотник Мглинский»). «Добровольний и выражоний запис» від 7.09.1708 р.: «... для лепшой вери й певности с подписом рук врядовых и с притиснением печатей... Михайло Турковский, сотник мглинский, Михайло Симоненок, атаман городовой, Лукян Гарясимович, войт мглинский» [інв. № Ал 501/9/62, арк. 1].

29. Яковлевича Кирила, отамана городоваго почепського. Паперово-воскова, натуральний віск, восьмикутна, 18x17 мм. Зображення: лук із напнутою стрілою, навколо літери «К Я А Г П» («Кирил Яковлевич Атаман Городовой Почеповский»). Купчий «лист» від 27.07.1687 р.: «...що нас уряд просил Улас о сей лист з подписом и с притисненням печати урядовой...» [інв. № Ал 501/6/30, арк. 1]. Печаткою скористався Яків Плушенко, наказний почепський сотник.

30. Карновича Антона, отамана городского почепського. Паперово-воскова, віск натурального забарвлення, восьмикутна, 18x16 мм. Зображення: меч, навколо якого літери «А К А Г П» («Антон Карнович Атаман Городовой Почеповский»). «Письмо урядовое» від 12.01.1693 р.: «Антон Карнович атаман городской почеповский рука власная» [інв. № Ал 501/9/16, арк. 1].

31. Половецкого Мартина, отамана городского чернігівського. Паперово-воскова, червоно-коричневий віск, восьмикутна, 15x15 мм. Зображення: в щиті перехрещені шаблі у супроводі зірки, над і під щитом літери «П М Ч А» («Половецкий Мартин Черниговский Атаман»)⁹³, навколо щита рослинний орнамент. Тестамент від 25.05.1698 р. [інв. № Ал 553, арк. 6 зв.].

32. Лук'яновича Якова, отамана городского роменського. Паперово-воскова, синьо-зелений віск, восьмикутна, 19x18 мм. Зображення: в щиті здиблені лев (?) і кінь, над ними орел (?), навколо літери «Я Л А Р» («Яков Лукьянович Атаман Роменский»), над щитом корона. Купчий запис від 8.06.1708 р.: «...и сей запис ствердивши печатми нашими врядовими мескими» [інв. № Ал 502/48/96, арк. 1 зв.].

33. Симоненка Михайла, отамана городского мглинського. Паперово-воскова, віск натурального забарвлення, восьмикутна, 14x14 мм. Зображення: у щиті хрест, під ним півмісяць, над щитом корона, навколо щита рослинний орнамент і літери «М С А Г» («Михаил Симоненок Атаман Городовой»). Купчий запис від 7.09.1708 р.: «...для лучшей вери й певности с подписом рук врядових й с притиснением печатей ... Михайло Турковский, сотник мглинский, Михайло Симоненок, атаман городской, Лукян Гарясимович, войт мглинский» [інв. № Ал 501/9/62, арк. 1].

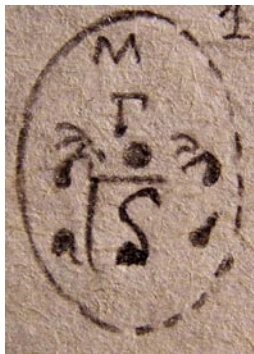
ПЕЧАТКИ ТОВАРИШІВ

34. Сулими Федора, знатного військового товариша. На червоному сургучі та паперово-воскова, червоно-коричневий віск. Сургучева – восьмикутна, 20x19 мм. Зображення: у щиті 3 камені, обабіч яких 2 прямокутника, над щитом коронований орел у супроводі літер «S T» («Сулима Теодор»). Паперово-воскова овальна, 17x16 мм, зображення стерте. Лист-тестамент від 20.08.1689 р. [інв. № Ал 501/9/10, арк. 2 зв.].

35. Ялинського Симеона, значного товариша Чернігівського полку. Паперово-воскова, червоно-коричневий віск, овальна, 15x14 мм. Зображення: у щиті меч (або хрест) у підкові (або 2 роги), над щитом коронований шолом, обабіч якого літери «С Я» («Симеон Ялинский»), навколо щита рослинний орнамент. Тестамент від 25.05.1698 р. [інв. № Ал 553, арк. 6 зв.].

36. Гармашенка (він же Армашенко, Дяченко) Миколая, товариша Коропської сотні. Паперово-воскова, темно-коричневий віск, овальна, 13x9 мм. Зображення: в щиті лебідь (?), над щитом літери «М Г», навколо щита рослинний орнамент. «Писмо» (купча) від 12.02.1705 р. [інв. № Ал 395, док. № 50, арк. 1].

37. Шийкевича Захарія, військового товариша. Паперово-воскова, червоно-коричневий віск, восьмикутна, 20x17 мм. Зображення: у щиті півмісяць, увінчаний хрестом (?), над щитом коронований шолом, обабіч літери «З Ш» («Захарий Шийкевич»), навколо щита рослинний орнамент. Декрет від 2.11.1698 р.: «До которого декрету по розказаню реіментарскомъ, мы нижеименованние особы при печатехъ наших имена свої подписалисмо. Діялося в Батурині року мсця и дня вишпоменених. ...Захария Шыйкевич товариш войсковый...» [інв. № Ал 501/25, арк. 3 зв.].

ВИСНОВКИ

Козацькі печатки як наслідок історико-юридичного і соціально-правового розвитку суспільства, з одного боку, а з іншого – як продукт певної технології, мають тільки їм властиві комплекси відзнак та елементів, які народжувалися і зникали разом із змінами як історичного, так і технічного процесів.

Першими з'явилися печатки полковників, сотників та отаманів, що пов'язано зі становленням козацької держави Богдана Хмельницького. Появу печаток інших урядовців можемо віднести на кінець XVII – початок XVIII ст., на гетьманування І. Мазепи, коли остаточно сформувалася державна і соціальна структури Гетьманщини.

Найбільш поширеною на печатках була військова, християнська та комбінована християнсько-військова емблематика, що відбивало менталітет українського народу, який виборов свою державу в умовах жорсткого військового та релігійного протистояння.

За технікою виконання у XVII ст. та до 30-х років XVIII ст. найбільш типовими були паперово-воскові відбитки, причому колір воску особливого значення не мав. Віск червоно-коричневого забарвлення використовували як для гетьманської печатки, так і для печатки військового товариша. З останньої третини XVII ст. починали вживати сургуч, який став переважаючим матеріалом вже у XVIII ст., коли різке збільшення обсягів діловодства привело до заміни складного паперово-воскового відбитка більш простим і зручним сургучевим. Використовували сургуч червоного, значно рідше чорного і коричневого кольорів. Віск був як натуральних кольорів, так і забарвлений у червоно-коричневий, синьо-зелений, чорний кольори.

Усі печатки можна віднести до розряду прикладних. Їхні розміри вказують, що це були переважно персневі печатки, хоча були також нашійні, тобто ті, що носилися на шийному ланцюжку, а також, умовно кажучи, стаціонарні, які зберігалися у скриньках або торбинках.

Найбільш традиційними були овальні та восьмикутні печатки, на відміну від гетьманських і міських, де великий напис вимагав саме круглу форму печатки. Восьмикутна та овальна форми найбільш доречні для розміщення властивих для старшинських печаток аббревіатури та зображень.

Край печаток частіше всього гладкий, але трапляються прикрашені маленькими кульками, насічкою, рисками, у вигляді лаврового вінка.

Художнє оформлення печаток відповідає т. зв. українському бароко. Звідси пишній малюнок, оздоблення гербів та знаків шоломами, пір'їнами, коронами, наметами.

Козацька старшина користувалася власними, запозиченими, привласненими, успадкованими печатками. Така практика свідчить про те, що норми Литовського статуту, які регулювали практику використання печаток та загрожували стратою за їх фальшування на цій території, певною мірою, були формальними, як і багато інших норм феодального суспільства в умовах своєї держави з дуже сильними демократичними традиціями. Зазначимо також, що одна людина могла користуватися кількома печатками, що є відгуком давньої традиції

вживання кількох гербів (знаків) і цілком співвідноситься з вищесказаним.

У документах постійно підтверджувалося, що основною функцією печатки було забезпечення вірогідності й недоторканності документа: «...для лучшой вперед твердості... при своей печати руку приложил», «...для твердого же й ненарушаемого сей моеї записи хранения подписал я и печат приложил». Для неписьменної людини печатка замінювала підпис.

Описані печатки можна поділити умовно на 2 групи: посадово-службові та власні. На перших можна побачити абрєвіатуру 1, 2 і 4 типів, на других – 3 типу, або взагалі ніякої. Поділ цей умовний, адже в Україні була відсутня чітка регламентація вживання печаток. Тому часто-густо на приватних листах бачимо посадово-службову печатку, а на офіційних документах (купчий запис, вічистий запис, тестамент, випис із «меских» книг, постанова, донесення, свідоцтво, пропуск, універсал, ордер, відкритий віруючий лист, фундуш, наказ, «лист», «заменное письмо», оборонний універсал, розписка, паспорт) – власну. Печатками першої групи користувалися переважно представники генеральної, полкової старшини, які займали конкретний уряд (суддя, полковник, обозний), а також сотники та отамани. Решта полкової та сотенної старшини (писарі, хорунжі, осавули), різні категорії товаришів задовольнялися печатками 2 групи. Чому так сталося чіткої відповіді ми не маємо. Усе зрозуміло з товаришами. Вони виконували тимчасові доручення, тому і не мали потреби замовляти посадово-службову печатку. А ось чому це не робили полкові та сотенні писарі, хорунжі, осавули? Невисокий рівень посад? Данина старокозацьким традиціям? Питання залишається відкритим.

¹ Gajecy G. Administration of the Hetmanate. – Cambridge, Massachusetts: Harvard Ukrainian Research institute, 1979. – V.1–2. – 777 p.

² Кривошея В. Українська козацька старшина. – К., 2005. – С.6.

³ Гавриленко В. Українська сфрагістика. Питання предмета та історіографії. – К., 1977. – С. 47.

⁴ Там само. – С. 48.

⁵ Нос С. Ряд универсалов оборонных, данных гетманами мешчанам г. Чернигова // Черниговские губернские ведомости. – 17.04.1861. – 16. – Часть неофициальная. – С.109.

⁶ Гавриленко В. Указ. праця. – С. 50.

⁷ Там само – С. 95.

⁸ Слабченко М. Материалы по малорусской сфрагистике. – Одесса. – Б. д. – 16 с.

⁹ Лукомский В. К. и Модзалевский В.Л. Малороссийский гербовник. – СПб.: Издание черниговского дворянства, 1914. – 214 с., 70 табл.: ил.

¹⁰ Гавриленко В. Указ. праця. – С. 103.

¹¹ Лукомский В. К. и Модзалевский В. Л. Указ. соч. – С.ХХ. Проте, є і відмінний погляд на витоки козацької геральдики та сфрагістики. Т. Люта зазначає, що «особові герби Гетьманщини – герби козацької старшини, котра своїм демократичним походженням була відмінна від спадкових староруських князівських родів і несла почасті у семантиці своїх гербів елементи польської геральдики, а почасті незбагненні

комбінації зірок, шабель, підків, місяців тощо – походження яких очевидне з глибин народно-козацької свідомості. Ця ділянка геральдики найменш досліджена через брак публікацій» (Люта Т. Юридичні норми затвердження державних, родових, особових гербів українського суспільства // Друга наукова геральдична конференція. Збірник тез повідомлень та доповідей. – Львів, 1992. – С. 40–43).

¹² Sokolowski A. Dzieje polski ilustrowane. – Warszawa, 1901. – Т. 5. – С. 191.

¹³ Лукомский В.К. и Модзалевский В.Л. Указ. Соч. – С. XVIII, XXIII–XXIV.

¹⁴ Там само. – С. 54.

¹⁵ Ситий І. Козацькі печатки Лівобережної України // Історія та культура Лівобережної України. Матеріали міжнародної конференції. – Київ–Ніжин: НДПУ, 1997. – С. 48–52; Ситий І. З історії української сфрагістики // Родовід. – 1996. – № 14. – С. 91–98.

¹⁶ Лазаревский А. Люди Старой Малороссии. Лизогубы, Милорадовичи, Миклашевские и Свечки. – К.: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1882. – С. 32.

¹⁷ Гавриленко В. Указ. праця. – С. 117.

¹⁸ Там само. – С. 142.

¹⁹ Каталог колекції документів київської археографічної комісії 1369–1899. – К., 1971. – С. 177, 253, 386.

²⁰ Гавриленко В. Назв. праця.

²¹ Заруба В. Гербові знаки на печатках документів архіву Іллі Новицького // Клейноди. Українська геральдика: минуле, сучасність, перспектива. Тези наукової конференції. – К., Львів, 1991. – С. 19–21.

²² Ситий І. З чернігівської сфрагістики // Знак. – 1994. – Ч. 6 (липень). – С. 2.

²³ Дяченко Т. Герб міста Лубен // Знак. – 1996. – Ч. 11 (березень). – С. 6–7.

²⁴ Гасцький Ю. Походження старшинських родів в Гетьманщині // Українська культура. – 1995. – № 4. – С. 32–34. Це призводить до того, що і досі більша частина істориків вважає, що «особисті печатки мали лише представники вищої козацької старшини» (Швидько Г. Діловодчі акти козацьких органів влади як джерело до історії міст Гетьманщини другої половини XVII–XVIII століть // Дніпропетровський історико-археографічний збірник Вип. 2. – Дніпропетровськ: Генеза, 2001. – С. 318–329). Тут же додамо, що доля батуринських архівів за 1709–1721 рр. відома. Вони згоріли під час пожежі 1723 р. (Ситий І. Батурин у першій чверті XVIII ст. // Сіверянський літопис. – 1995. – № 1. – С. 65–73).

²⁵ Гавриленко В. Указ. праця. – С. 48.

²⁶ Слабченко М. Указ. соч.

²⁷ Лукомский В. К. и Модзалевский В. Л. Указ. соч.

²⁸ Гавриленко В. Назв. праця. – С. 117.

²⁹ Ситий І. З чернігівської сфрагістики // Знак. – 1994. – Ч. 6 (липень). – С. 2; Ситий І. З історії української сфрагістики // Родовід. – 1996. – № 14. – С. 91–98; Ситий І. Козацькі печатки Лівобережної України // Історія та культура Лівобережної України. Матеріали міжнародної конференції. – Київ–Ніжин, 1997. – С. 48–52.

³⁰ Абросимова С. Геральдичні, сфрагістичні й генеалогічні дані в колекції рукописів та епістолярній спадщині академіка Д. Яворницького // Шоста наукова геральдична конференція. Матеріали. – Львів, 1997. – С. 3–5.

³¹ Особові печатки Правобережної України. Каталог. – К.: Пшонківський О., 2005. – 98 с.; Ситий І. Печатка Семена Палія // Семен Палій та Фастівщина в історії України. Матеріали науково-практичної краєзнавчої конференції. – К., Фастів: Оранта, 1997. – С. 32–33; Ситий І. Печатки генеральної та полкової старшини за матеріалами

Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського // Родовід. – 1997. – № 15. – С. 97–110; Ситий І. Печатки сотенної старшини, товаришів та канцеляристів // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць та спогадів. – К., 2000. – Число 4. – Частина 1. – С. 214–260. Ситий І. Гетьманські та козацькі печатки (українська сфрагістика) // Україна – козацька держава. – К., 2004. – 1216 с., 5175 іл. – С. 546–553; Пархоменко О. Урядові печатки періоду Гетьманщини // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць та спогадів. – К., 1999. – Число 3. – С. 131–137; Пархоменко О. Печатки сотенної старшини періоду Гетьманщини // Проблеми архівознавства і джерелознавства: Збірник наукових праць до 90-річчя від дня народження професора В. І. Стрельського. – К., 2001. – Вип. 4. – С. 199–205; Осипов В. Геральдика чернігівських полковників // Знак. – 1999. – Ч. 18 (березень). – С. 2; Воронов В. Деякі проблеми української сфрагістики та емблематики у працях О. М. Лазаревського // Шоста наукова геральдична конференція. Матеріали. – Львів, 1997. – С. 14–16.

³² Україна – козацька держава. – К., 2004. – С. 551.

³³ Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726 рр. – К., 2006. – С. 225–226.

³⁴ Ситий І. Сфрагістичне законодавство Гетьманщини // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб. наук. праць. – Вип. 10. – Частина 1. – Київ, 2003. – С. 222–236.

³⁵ Ясна річ, що ця категорія печаток виникла не на порожньому місці. Відомо, що перші шість козацьких полків були сформовані після 1625 р. з відповідними урядами полкової та сотенної старшини (Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Канівський полк. – К., 2006. – С. 3). Діяльність останніх без печаток була неможлива. Є і відмінний погляд на час створення полків та сотень. В. Заруба вважає, що полковий устрій в Україні виник у 1572–1601 рр., а сотні з'явилися у 1616–1620 рр. (Заруба В. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького. – Дніпропетровськ: Ліра, 2007. – С. 14).

³⁶ Крип'якевич І. З козацької сфрагістики // Записки НТШ. – Львів, 1917. – Т. 123–124. – С. 15–16; Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). – Київ–Львів, 2004. – С. 911.

³⁷ Лазаревский А. Украинские юридические акты (XVII в.) // Черниговские губернские ведомости. – 1862, 2 апреля – № 14. – Часть неофициальная. – С. 143.

³⁸ Як приклад, наведено наступну цитату: «Комісари ... наголошували, що привілей князю С. Корецькому на Роменське городище був виданий ще перед укладенням Деулинського перемир'я 1618 р. Крім цього, вони піддали сумніву випис Молчинського монастиря на бортні уходи по рр. Сула, Сулиця, Лохвиця на підставі того, що документ не мав початку, **печатки** та був у багатьох місцях пошкоджений» (Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648): Наукове видання. – К., 2006. – С. 204).

³⁹ Лист полковника від 17.12.1659 р. Густинському монастирю на риболовний «из»: «нащо им для спокойного уживання писание мое при **печати моей** даю» (Лазаревский А. Архивные отрывки для истории Полтавской епархии. – Полтава: тип. наследников Н. Пигуренко, 1887. – С. 34).

⁴⁰ Цікаве свідчення І. Шляпкина щодо польського впливу на формування російської геральдики та сфрагістики: «По примеру польской аристократии и русские вельможи начинают заниматься своей генеалогией (...) таков например Ездец в крепости своей

враги своя побеждающий на коню скоро ... стольнику князю Б.А.Голицыну 4 июля 1671 года на Москве явленный (...) . Книга, заключающая в себе генеалогические розысания по Гваньини, Стрыйковскому и Меховскому, составлена каким – то Феодором Тышкевичем (...) У патриарха и у бояр являются в употреблении клейноты (гербы). Так у архиепископа Афанасия Холмогорского был рисунок с примера клейнота патриарха, а под гербом на клейноте надпись латинскими литерами имени Афанасія (...) Около этого же времени входит в обычай писать русские слова латинскими или польскими буквами (...) Мы встречаем эти буквы в рукописи Симона Азарьина 1645 г., в рук. Царского № 392, л. 221 – Siia kniga Grigoria Stepanowicza Weresagina 1644». Цей вплив він пояснював тим, що «из 754 родов русского дворянства 109 вышли из Польши и 78 из Литвы» (Шляпкин И. Св. Дмитрий Ростовский и его время (1651–1709 г.). – СПб., 1891. – С. 60, 66, 69, 112, 58). А ось опис модифікації польського герба «Слонина» на печатці київського полковника В.Дворецького: «Универсал заимствован нами из документов церкви Доброго Николая, где он хранится в подлиннике, с именной восковою печатью, на которой в изящной орнаментике в самой середине помещен фамильный герб полковника, в виде серпа и звезды в центре его, а на верху его инициалы: «В Д» (Универсал киевского полковника Василия Дворецкого 1660 года // Киевская старина. – К., 1885. – Т. IV (апрель). – С. 744). Про значний польсько-литовський вплив на формування російської геральдики та сфрагістики писав О. Лакієр (Лакиер А. Русская геральдика. – М., 1990. – С. 123–126, 132–135). Треба відзначити, що саме українці часто-густо слугували тим передаточним містком через який європейські геральдично-сфрагістичні здобітки потрапляли до Росії. При цьому вони усвідомлювали, що невдовзі ситуація зміниться. Чернігівський архієпископ Лазар Баранович у листі від 14 жовтня 1668 р. до печерського архімандрита писав: «Мое мнение о русских такое, что настанет время, когда они не будут нуждаться въ сторонней помощи и даже будут пренебрегать ею» (Письма преосвященного Лазаря Барановича с примечаниями. Издание второе. – Чернигов, 1865. – С. 50).

⁴¹ Ситий І. Печатки генеральної та полкової старшини за матеріалами Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського // Родовід. – 1997. – № 15. – С. 97–110.

⁴² Радишевський Р., Свербигуз В. Иван Мазепа в сарматсько-роксоланському вимірі високого бароко. – К., 2006. – С. 193–194.

⁴³ Лазаревский А. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. – К., 1899. – С. 91–93.

⁴⁴ Радишевський Р., Свербигуз В. Указ. праця. – С. 189, 192–193.

⁴⁵ Ситий І. Герб і печатка Івана Мазепа // Сіверянський літопис. – 2001. – № 5. – С. 38–49.

⁴⁶ Ситий І. Сіверський слід походження роду Мазеп // Сіверянський літопис. – 2007. – № 5. – С. 44–52.

⁴⁷ Довга Л. До питання про барокову ментальність українців // Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей. – К., 1992. – С. 108, 111, 112.

⁴⁸ Нижче ми наводимо розлогу цитату із статті О. Лазаревського щодо роду Берлів, де він сам фактично спростовує цей дещо категоричний висновок.

⁴⁹ Павленко С. Иван Мазепа як будівничий української культури. – К., 2005. – С. 64.

⁵⁰ Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.) // Записки НТШ. – Львів, 1991. – Т.222. – С.28–44.

⁵¹ Коллингвуд Р.Дж. Идея истории. Автобиография. – М., 1980. – С. 67–68.

⁵² Прямокутник із зрізаними кутами, взагалі, був улюбленою формою в добу

Гетьманщини: «В Николаевскую церковь (1760 р. – I. С.) ведут три оригинальные двери со срезанными углами. Подобная форма была излюбленной на Украине. Такие двери встречаются всюду – и в храмах, и в хатах, и в коморах, и в мельницах, и в иконостасах» (Логвин Г. Чернигов, Новгородевский, Глухов, Путивль. – М.: Искусство, 1980. – С. 173).

⁵³ Прокопович В. «Печать малороссийская»: Сфрагистичні етюди // Записки НТШ. – Париж – Нью-Йорк, 1954. – Т.163. – С. 76.

⁵⁴ Цітоу А. Сфрагістыка і геральдыка Беларусі. – Мінск, 1999. – 27, 45, 62–63, 118–118; Marian Haisig. Sfragistyka szlachecka doby sredniowiecza w swietle archiwaliow lwowskich. – Lwow, 1938. – Т.2. – Zeszyt 1. – С. 20, 40, 43, 50,52.

⁵⁵ Ситий І. З історії української сфрагістики. – С.95.

⁵⁶ Прокопович В. «Печать малороссийская»: Сфрагистичні етюди // Записки НТШ. – Париж – Нью-Йорк, 1954. – Т.163. – С. 80–85.

⁵⁷ Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. – М., 1859. – Ч. 2. – 404 с.

⁵⁸ Там само. – С. 239.

⁵⁹ Буквальне відтворення абрєвіатури візьмемо з історичної літератури. Як приклад можна взяти публікацію О. Лазаревського заповіту переяславського судді І. Берла, 1717 р.: «Александр Сулима, судія полковій переяславский, Роман Юрченко, атаман городовой переяславский, Лаврентій Фомович, войт маестрату переяславского, Евстафій Щири, райца старши и на сей час бурмистр рочный, Григорий Бартошевич, писар майстратовій переяславській». Після цього підпису вміщено зображення трьох квадратів, на яких напис – «М. П.», а по кутах – «А С С П», «Р Ю А А П», «П°ЧАТЬ М°СТА ПЕРЕЯСЛАВЛЯ» (Лазаревский А. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. – К., 1899. – С. 123). Ще одна цікава деталь. Козацька старшина на своїх сигнетах відмовилася, на користь абрєвіатури, від вживання розлогіх текстів, у яких зазначалися повне ім'я, прізвище, титул або посада. Хоча стосовно останніх треба зазначити, що текстові печатки серед шляхти українського походження були в обігу. Наприклад, князь Ярема Вишневецький користувався у 1636 р. печаткою «на которой вкруг витиснено латинским языком так: «ИЕРЕМЕЙ МИХАИЛЬ КОРИБУТЬ ГЕТМАНЪ ВИШНЕВЕЦКЕ» (Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Т. III. Прилукский полк. – К., 1900. – С. 95).

⁶⁰ Ситий І. Печатки генеральної та полкової старшини за матеріалами Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського. – С.97–110.

⁶¹ Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – С. 59.

⁶² Фонди Чернігівського історичного музею. – Инв. № Ал 501/12/ 12.

⁶³ Лазаревский А. Украинские исторические мелочи. – К., 1901. – С. 16.

⁶⁴ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Т. II. Полк Нежинский. – К., 1893. – С. 139. Т. Т. Забіла – борзенський сотник (1690 – 1709).

⁶⁵ Стосовно статусу жінки на Гетьманщині існують протилежні думки. Ф.Уманець вважав, що «условия тогдашней жизни создали небывалую самостоятельность женщины. (...) на каждом шагу встречаются сильные женские характеры и факты, указывающие на их общественное значение». Йому заперечував О. Лазаревський: «Женщин с общественным значением тут вовсе не видится. Из исторических памятников XVII и XVIII вв. (преимущественно из «тестаментов») можно сделать одно заключение о тогдашней малорусской женщине, что в семье она занимала почетное положение,

как домоправительница» (Лазаревский А. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. – К., 1899. – С.56).

⁶⁶ Літопис Руський. Переклав Л. Махновець. – К., 1989. – Мал. 566. Для порівняння наводимо приклад жіночої печатки з Західної Європи: «Матерью четвертого наследника – Хильперика – была сестра Ингонды Арнегонда (ее кольцо с надписью «ARNEGUNDIS REGINE» найдено в богатой женской усыпальнице второй половины VI века под монастырской церковью Сен Дени)» (Лебек С. Происхождение франков. V – IX века. 1. Новая история средневековой Франции. – М., 1993. – С. 118).

⁶⁷ Ця традиція склалася у XVI ст.: «На Волині перехід від засвідчення документа лише особистою печаткою до засвідчення печаткою і підписом відбувається власне у 70–80-і роки XVI ст.» (Старченко Н. Публічність як домінанта культурної традиції (Волинь другої половини XVI століття) // *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей.* – К., 1998. – Т. 5. – С. 71).

⁶⁸ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). – Київ–Львів, 2004. – С. 913.

⁶⁹ Там само. – С. 954.

⁷⁰ Фонди Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського. – Інв. № Ал 501/10/35.

⁷¹ Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. – М., 1859. – Ч.1. – С. 337.

⁷² Там само. – Ч.2. – С. 198.

⁷³ Там само. – С. 246.

⁷⁴ Там само. – С. 327.

⁷⁵ В Україні персневі печатки – сигнети відомі з часів Київської Русі: «Перстни, судя по находкам, были в значительном употреблении в Велико-Княжескую эпоху (№ 419 – 478; 1016–1053). Наиболее часто встречаются перстни медные, бронзовые и серебряные, перстни золотые встречаются редко. Перстни украшались камнями, стеклом и пастой, на гладких металлических щитках помещались украшения чернью, наколом и резбой, на некоторых кольцах также находятся украшения эмалью и сканью. Резные украшения на перстнях представляют кресты, монограммы, изображения птиц, зверей и т. п.; некоторые из них несомненно имели значение печатей. Хотя большинство относящихся к Велико-Княжеской эпохе, перстней, местного производства, но встречаются между ними занесенные кочевниками (готския с гранатами), а также кольца древней греческой работы (с резными камнями) и привозные из Сирии, Византии и Херсонеса» (Древности Приднепровья. Эпоха славянская (VI – XIII в.). Собрание Б. Н. и В. И. Ханенко. Выпуск V. – К., 1902. – С. 15–16]. Цікава річ історичні паралелі. Зображення лева з печатки № 1017 з вищенаведеної праці майже збігається із зображенням на печатці Івана Сокоцького, осавула чернігівської полкової артилерії, 1753 р. (Ситий І. З історії української сфрагістики // *Родовід.* – 1996. – №14. – С. 92, № 7).

⁷⁶ Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. – М., 1859. – Ч. 1. – С. 69.

⁷⁷ Там само.

⁷⁸ Це було пов'язано з важливими соціальними змінами. Про них З. Когут писав: «До середини XVIII століття українська еліта трансформувалася з нечисленного пошарку козацької старшини та знатних людей у досить розвинуту українську шляхту, котра почала ототожнювати себе зі знаттю польських часів. ...Крім того, правова

система Гетьманщини ґрунтувалася головню на Литовському статуті 1566 року, а отже передбачала для шляхти цілу низку політичних і соціально-економічних привілеїв. Врешті-решт, деякі представники української еліти почали користатися частиною цих привілеїв і називати себе шляхтою. ...Українську козацьку еліту так часто ідентифікували зі шляхтою, що врешті-решт відповідне трактування здобуло мовчазне підтвердження в укладеному у 1740-х роках зводі законів – «Права, за якими судиться малоросійський народ». Така ідентифікація остаточно утвердилася в 1763–1764 роках із відновленням шляхетських судів» (Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К., 2004. – С. 50–51). «...Запровадження в 1775 році губернського регламенту змусило центральну владу нарешті визнати українську еліту. Оскільки знать мала відігравати в новій провінційній адміністрації провідну роль (...) значна частина української еліти швидко влилася в імперське дворянство. (...) Чисельність нових дворян швидко зростала, наприкінці 1790-х рр. досягнувши 23000–25000» (Там само. – С. 59–60). «...Згідно з реєстром 1763 р., на той час був 221 бунчуковий товариш, 329 військових товаришів і 722 значкових товариша. Генеральна старшина, полковники та полкова старшина нараховувала бл. 80 осіб, сотники та старші канцеляристи – бл. 180 осіб, ...300 канцеляристів всіх рангів». У 1760 р. з більш ніж 1000000 населення Гетьманщини, 300 осіб склали вищу аристократію, 500 – середню ланку шляхти на посадах середнього рівня, 1300–1500 – дрібну шляхту (Там само. – С. 49–50).

⁷⁹ 1835 року був виданий царський указ про визнання українських чинів: «Усі українські військові та цивільні чини, за винятком нижчих – бунчужних товаришів й возних, визнавалися як такі, що автоматично поширюють дворянство на їх власників та їхніх нащадків. Нащадків з нижніх рангів, таким чином, не можна було вважати за дворян, але вони могли ними стати – і навіть спадковими, досягнувши відповідного місця у «Табели о рангах». ...Це рішення остаточно розв'язало для шляхти останнє питання, яке все ще залишалося відкритим від часів скасування української автономії» (Пиріг П., Любич О. Потреби дворян Чернігівщини в першій половині ХІХ ст та їх задоволення // Сіверянський літопис. – 2006. – № 5. – С. 60). Очевидна помилка авторів. Бунчукових товаришів не можна зараховувати до нижчих чинів. Правильно інтерпретує цей указ З. Когут: «Всім, хто посідав військові і адміністративні посади від сотника, бунчуковим і військовим товаришам, їх нащадкам було автоматично надано спадкове дворянство. Нащадки значкових товаришів були зараховані до козаків, міщан, різночинців, селян» (Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К.: Критика, 2004. – С. 62). Отже, немає чинів немає і відповідних печаток. Їхне місце заступили печатки асесорів, порутчиків, капітанів, радників, полковників тощо. Проте, багато в чому ці печатки зберегли характерні особливості попередніх печаток – зображення, техніка і матеріали виготовлення тощо. Це було обумовлено тим, що соціальною базою малоросійської свідомості стала нова еліта, про яку йшлося вище. З. Когут відзначав, що «завдяки зацікавленості старовиною та ностальгії за нею українська шляхта зуміла зберегти рештки малоросійської ідентичності аж до 30–40-х років ХІХ століття» (Там само. – С. 99). І далі: «Частина українського суспільства вірила в політичні «права та вольності» окремих земель і соціальних верств, зокрема козацтва. Ці ідеї та уявлення визначали поведінку українців у відносинах із Московією і росіянами» (Там само. – С. 140). Слід зазначити, що указ 1835 р. був не поодиноким у цілій низці заходів російської влади щодо інтеграції України в імперські структури: «Нечисельні залишки української інституції було остаточно ліквідовано внаслідок

польського повстання 1830 року, коли імперська влада вирішила знищити якомога більше місцевих особливостей та ознак «польського» впливу в «російських» землях імперії. Тому 1831 року магдебурзьке право було скасовано. ... У 1843 році імперський уряд, не порадившись із дворянством, скасував Литовський статут у Чернігівській і Полтавській губерніях та наказав запровадити в них імперський кодекс законів» (Там само. – С. 70–71).

⁸⁰ Печатка була головним предметом, на який вміщували зображення герба, про що свідчить такий документ 1787 р.: «Гербъ сей есть въ красномъ поле, корона зъ семью павлинними перьями, семи уголною звездою озоряющими подъ оною короною крестъ четвероконечной, подъ крестомъ съ правой стороны – мечъ, а съ левой стрела крестообразно внизию остриемъ переложеніе, золотимъ снуромъ связанніе; что такимъ гербомъ предки Захарія, Василя, Льва, Алексея, Пантелемона, Семена и Дмитрія, господъ Павловскихъ печатались, и оны Павловскіе нине употребляютъ, в томъ дворянство Сосницкого повета свидетельствуетъ» (Герб фамилии господ Павловских. Рукопис (1812), Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського, інв. № Ал 504/89). У витягу з дворянських книг Полтавської губернії читаємо: «Онимъ гербомъ печатались предки наши и мы коллежскій регистраторъ Матвей Следзинскій, канцелярьсть Леонтій Следзинскій, Данило Следзинскій, Петро Следзинскій. 1798 года апреля 12 д. Мы ниже подписавшиесь свидетелствуемъ, что предки онихъ Следзинскихъ и самы оны печатались и печатаются вышеозначеннымъ гербомъ. Маршал повета Золотоношского Івань Базылевичъ, надворній советникъ Петръ Певцовскій, коллежскій ассессоръ Антонъ Дараганъ» (Выписка из дворянских книг Полтавской губернии на герб Следзинских (1798), Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського, інв. № Ад 2269). Коли Михайло Будлянський у 1784 р. доводив своє шляхетське походження, то він «показал, что он «совершенное имеет свидение, что предки его были полские шляхтичи, как и теперь фамилия их (Будлянских) тамо существует, именуется и гербом печатаются» (Лазаревский А. Очерки старейших дворянских родов Черниговской губернии // Записки Черниговского губернского статистического комитета. – Чернигов: В губернской типографии, 1868. – Книга вторая. – С. 134).

⁸¹ Ситий І. Печатки сотенної старшини, товаришів та канцеляристів // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць та спогадів. – К., 2000. – Число 4. – Частина 1. – С. 214–260.

⁸² * Сургуч.

⁸³ Модзалевський В. Лукьян Свечка в роли похитителя церковных денег в Пирятинской церкви (нач. XVIII в.) // Киевская старина. – 1905. – Т. LXXXVIII. – Март. – Отдел I. – С. 470.

⁸⁴ Щоденник причетника церкви св. Миколая с. Ховзовки (1787–1788). – Фонди Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського. – Інв. № Ад 2273. – Арк. 51.

⁸⁵ Там само. – Арк. 7 зв.

⁸⁶ Мицик Ю. З документації Свято-Микільського Рихлівського монастиря XVII ст. (листи ігумена Луки) // Сіверянський літопис. – 2004. – № 1. – С. 20.

⁸⁷ Фонди Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського. – Інв. № Ал 359. – Арк. 51.

⁸⁸ Там само. – Арк. 58.

⁸⁹ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Т. II. Полк Нежинский. – К., 1893. – С. 107.

⁹⁰ Там само. – С. 506.

⁹¹ Герб фамилии господ Павловских. Рукопис (1812). – Фонди Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського. – Інв. № Ал 504/89.

⁹² Стороженко А. Акты Бориспольского мейского уряда (1612–1699 гг.) // Киевская старина. – 1892. – № 4. – С. 9.

⁹³ Літери абрєвіатури вирізані у зворотній бік.

НЕРУХОМІ ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ ДОБИ ГЕТЬМАНА І.МАЗЕПИ В УКРАЇНІ

Доба гетьмана Івана Мазепи є періодом, насиченим подіями не лише військово-політичного плану, а й великими культурними зрушеннями, які знайшли втілення в пам'ятках історії та культури. І. Мазепа залишився в історії не тільки як державний і політичний діяч, а й як видатний меценат, високоосвічена людина, яка опікувалася культурою, вкладаючи значні кошти у розвиток літератури, освіти, будівництво релігійних споруд тощо. Суперечливість та неоднозначність оцінок, що надавалися гетьманові України ще за його життя, позначилися і на врахуванні його внеску до вітчизняної культурної скарбниці.

За часів Російської імперії, а потім упродовж усієї радянської доби роль гетьмана в розвитку української архітектури або применшувалась і пояснювалась його «підступною хитрістю», або взагалі замовчувалася з огляду на політреалії минувшини; пам'ятки та пам'ятні місця, пов'язані з його діяльністю, не потрапляли до переліків визначних об'єктів або в історичних довідках не зазначалась його причетність до них. Незважаючи на зростання інтересу до постаті І. Мазепи в незалежній Україні, сучасні пам'яткознавчі розвідки приділяють увагу окремим групам об'єктів – здебільшого сакральній архітектурі мазепинської доби.

Наша мета – показати основні нерухомі пам'ятки історії та культури, що залишилися від доби гетьмана І. Мазепи на території України, та окреслити об'єкти, пов'язані з його життям та діяльністю. Це монастирі, церкви, укріплення, фортеці, адміністративні та господарські будівлі, а також пам'ятні місця гетьманської резиденції, військових баталій, таборів тощо.

Ці об'єкти мають значний пізнавальний потенціал, адже дають можливість ознайомитись та певною мірою реконструювати те історико-архітектурне середовище, в якому знаходився І. Мазепа, де визрівали наміри та ухвалювались рішення гетьмана та його оточення, котрі мали вплив на подальший розвиток українського державотворення, що особливо цікаво в контексті студіювання історії повсякдення. Вивчення подальшого становища, долі таких пам'яток дає можливість дослідити різні аспекти тих соціально-політичних процесів та явищ, які відбувалися в Україні впродовж наступних століть.

Виявлення та вивчення історико-культурної спадщини мазепинської доби здійснюється в контексті виконання Постанови Президента України В. Ющенка від 29 листопада 2007 р. щодо підготовки і випуску 28-томного енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України». Ці заходи сприя-

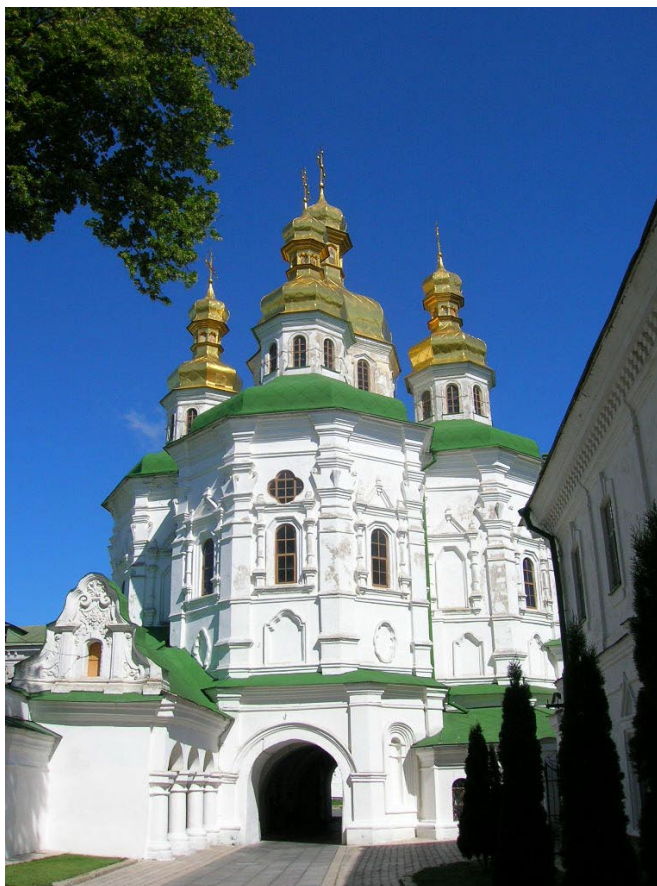
ють не тільки систематизації інформації про наявні в країні пам'ятки, а також включенню цих об'єктів до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, сучасних туристичних та екскурсійних маршрутів та їх відповідному збереженню.

Усі нерухомі об'єкти історико-культурної спадщини, пов'язані з І. Мазепою, згідно з існуючою класифікацією належать до таких видів: пам'ятки архітектури, історії, археології, але переважно – це комплексні об'єкти, котрі мають ознаки одразу різних видів.

Найбільшу групу становлять пам'ятки архітектури, насамперед, сакральної, котрі були зведені чи відреставровані впродовж гетьманування І. Мазепи, а саме протягом 1687–1709 рр. Головним чинником культурного піднесення тогочасної Гетьманщини, на думку дослідника С. Павленка, стала стабілізація суспільно-політичного становища, що дозволило зосередити зусилля не тільки на боротьбі з агресорами та з політичними суперниками, створенні автономного державного утворення, а й на задоволенні духовних потреб тогочасного суспільства¹. Світосприймання козаків принципово ґрунтувалося на засадах православної віри, саме вони боронили зі зброєю в руках свої святині. Духовним центром мислилася столиця Київської Русі – місто Київ, котрий гетьман І. Мазепа та інші представники української еліти мріяли відродити як «другий Єрусалим». Окрім турботи про виконання духовного обов'язку православного християнина та сприяння культурному розквіту Гетьманщини, гетьман, що цілком природно, дбав і про зміцнення власної влади шляхом розбудови давнього політичного центру – Києва, який об'єднував Лівобережжя з Правобережжям.

На той час домінуючими архітектурними комплексами були монастирі. Вони традиційно виконували не тільки сакральну та культурну функції – були центрами освіти, літератури, мистецтва, а й виконували соціальну, політичну, економічну та оборонно-фортифікаційну роль. Реалізація гетьманським урядом програми відродження занепалих храмів і монастирів та побудова нових розпочалась у 1690-х роках. За підрахунками С. Павленка тільки в опублікованих джерелах містяться згадки про 220 церков, зведених упродовж гетьманування І. Мазепи, справжня їх кількість може бути вдвічі-втричі більшою. Безпосередньо гетьман патрунував зведення та реставрацію 43 храмів². Саме з ім'ям гетьмана пов'язаний розвиток так званого козацького, мазепинського бароко. Українське зодчество, перейнявши концептуальні риси барокової архітектури, на їх основі розвинуло фактично власний стиль у будівництві.

У Києві завдяки зусиллям І. Мазепи збудовано Церкву Всіх Святих над Економічною брамою 1696 р., Онуфрійську (Палатну) башту-церкву 1698 р., здійснено реставрацію Успенського собору 1073 р. Києво-Печерської лаври³, Кирилівської церкви середини XII ст., Софійського собору, до якого завдяки допомозі гетьмана були прибудовані Богословський, Богоявленський, Страсний та Воскресенський вівтарі та нові куполи⁴. І. Мазепа значною мірою опікувався Богоявленським монастирем XVII–XIX ст., заснованим Київським братством, до якого ще 1620 року вступив гетьман П. Конашевич-Сагайдачний з усім

*1. Церква Всіх Святих над Економічною брамою Києво-Печерської лаври (1696).
Фото О. Ковалевської.*

своїм військом. Коштом І. Мазепи 1704 року було ґрунтовно реконструйовано корпус Київської академії в цьому монастирі – розібрали другий поверх і на-томість звели ще два нових.

Під час реставраційних заходів, на жаль, часто відбувалося порушення початкових стилістичних особливостей пам'яток архітектури, але без таких робіт визначні споруди могли взагалі не зберегтися до нашого часу.

Особливу увагу гетьман приділив Фролівському монастирю, ігумену якого після 1665 р. стала мати гетьмана – уроджена М. Мокієвська (1617–1707), котра відіграла помітну роль у тогочасному громадському та релігійному житті України. В цьому ж монастирі вона й була похована⁵.

Коштом І. Мазепи зведено також Вознесенський собор 1700 р. у Переяславі-Хмельницькому (Переяславі), 1695 р. закладено Воскресенську трапезну церкву Густинського монастиря на Чернігівщині та завершено розпочате 1682 року гетьманом І. Самойловичем будівництво Спасо-Преображенського собору Мгарського монастиря на Полтавщині і Троїцького собору 1679–1695 рр. у Чернігові⁶ тощо.

З Покровською церквою, збудованою гетьманом у Дігтярівці Новгород-Сіверського району на Чернігівщині, пов'язано чимало народних переказів. Зокрема, місцеві жителі надавали їй значення сигнальної вежі, з якої передавались умовні знаки як до резиденції І. Мазепи в Батурині, так і до його соратників у Стародубі. Зважаючи на досить значні відстані між цими населеними пунктами, це видається нам неможливим. Інша легенда пов'язана з тим, що після переходу на бік шведського короля Карла XII гетьман присягав йому на вірність перед іконою Богородиці у Дігтярівській церкві⁷.

Заслугою І. Мазепи є не тільки безпосереднє виділення коштів на будівництво нових соборів, а й протекціоністська політика щодо монастирів, яким надавалися земельні угіддя та привілеї, що зміцнювали їх економічний потенціал і давали можливість виділяти кошти на реставрацію та розбудову храмів. Це стосується Максаківського Спаського, Миколаївського Красногірського Гадяцького, Корсунського Онуфріївського, Межигірського монастирів та багатьох інших.

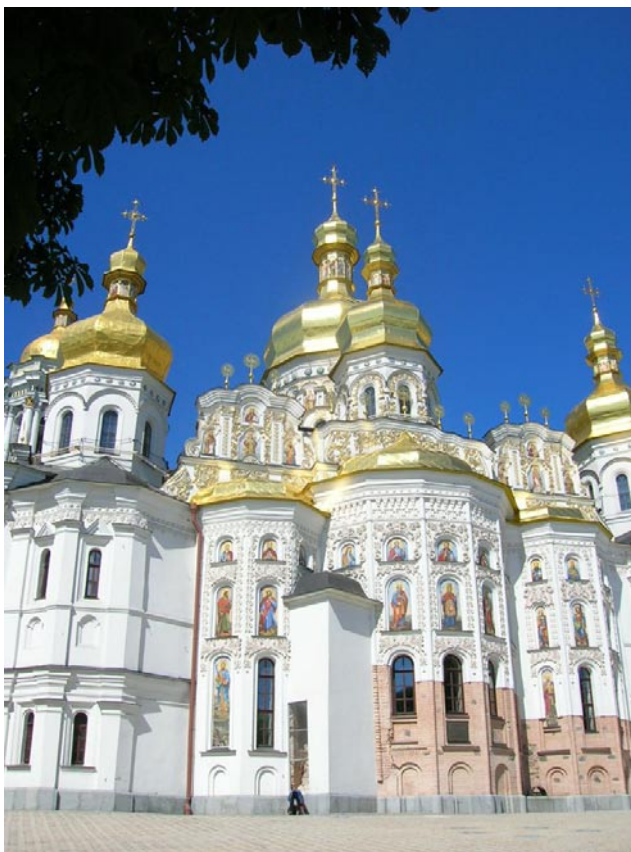
Приклад гетьмана України наслідувало і його оточення – козацька старшина. Впродовж цієї доби розгорнулось активне будівництво нових храмів. Так, коштом стародубського полковника М. Миклашевського зведено Георгіївський собор 1696–1701 рр. та трапезну 1696–1701 рр. Видубецького монастиря у Києві⁸. Генеральний суддя М. Вуяхевич став ктиторм Межигірського монастиря та Михайлівського Золотоверхого собору.

У Полтаві з ініціативи і на кошти полковника М. Пушкаря, І. Іскри, іншої козацької старшини та міщан 1699 року засновано Здвиженський (Хрестовоздвиженський) собор на честь розгрому в цих місцях військ польських магнатів і шляхти. Будівництвом собору також опікувалися гетьмани І. Самойлович, І. Мазепа, полковник В. Кочубей.

На замовлення і коштом полковника Сумського слобідського полку Г. Кондратьєва 1702 року розпочали зводити Воскресенську церкву в Сумах. Будівництво завершено після смерті фундатора його сином Андрієм.

Того ж 1702 р. сподвижник І. Мазепи – генеральний осавул А. Гамалія збудував невелику муровану Харлампіївську церкву у с. Гамаліївці, біля якої розмістився чернечий скит. Після приходу до влади І. Скоропадського ця територія перейшла до нього, і новий гетьман перетворив скит на монастир-фортецю.

1706 року в Білій Церкві І. Мазепа разом зі своїм родичем полковником К. Мокієвським заклали кам'яний Миколаївський (Микільський) храм на місці дерев'яного. Церква задумувалась як велика, але через поразку Петра I у Прутському поході і переведенням Білоцерківського полку на Лівобережжя будівництво собору згорнули. Був зведений і освячений тільки боковий вівтар як маленька приходська церква. Через 100 років, коли вона занепала, відбудовчі роботи здійснювались протоієреєм П. Лебедінцевим, редактором «Киевских епархиальных ведомостей». У 1926 р., під час більшовицької антирелігійної кампанії, Миколаївську церкву закрили, і тільки у 1989 р. її передали віруючим⁹.

2. Успенський собор Києво-Печерської лаври (1073–1089).
Фото О. Ковалевської.

Іншу групу нерухомих об'єктів мазепинської доби складають пам'ятки історії, котрі підрозділяються на такі групи: державного устрою та суспільного життя; соціальних та національно-визвольних рухів; воєнної історії; науки, освіти і культури; виробництва і техніки.

Відбитком державно-адміністративного устрою цього часу стали полкові канцелярії, скарбниці та інші пам'ятки цивільної архітектури. У Чернігові в будинку, що з 1698 р. належав І. Мазепі, а до нього – полковнику Я. Лизогубу, в XVIII ст. розмістилась канцелярія Чернігівського козацького полку. Значимо також, що і в Києві зберігся будинок, який за переказами належав І. Мазепі (сучасна вул. Спаська, 16-б). Нині в цій будівлі міститься Музей гетьманства, систематично здійснюються ремонтні та реставраційні роботи для підтримки пам'ятки у задовільному стані.

За наказом І. Мазепи на початку XVIII ст. у Любечі Ріпкинського району на Чернігівщині збудовано кам'яницю – господарську будівлю для зберігання цінностей та зброї. З 1709 р. вона увійшла до складу маєтку полковника П. Полуботка, від якого і отримала подальшу назву – кам'яниця Полуботка.

Складна доля випала цій будівлі. Після Великої Вітчизняної війни вона використовувалась як цех маслозаводу, в результаті чого внутрішній простір споруди був повністю змінений. Унаслідок неправильної експлуатації пам'ятка почала руйнуватись і на кінець 1970-х рр. ніким не використовувалась та не ремонтувалась. Споруду обстежили представники Чернігівської обласної організації Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури, засвідчили її загрозливий стан, але конкретних заходів щодо збереження споруди не змогли добитися¹⁰.

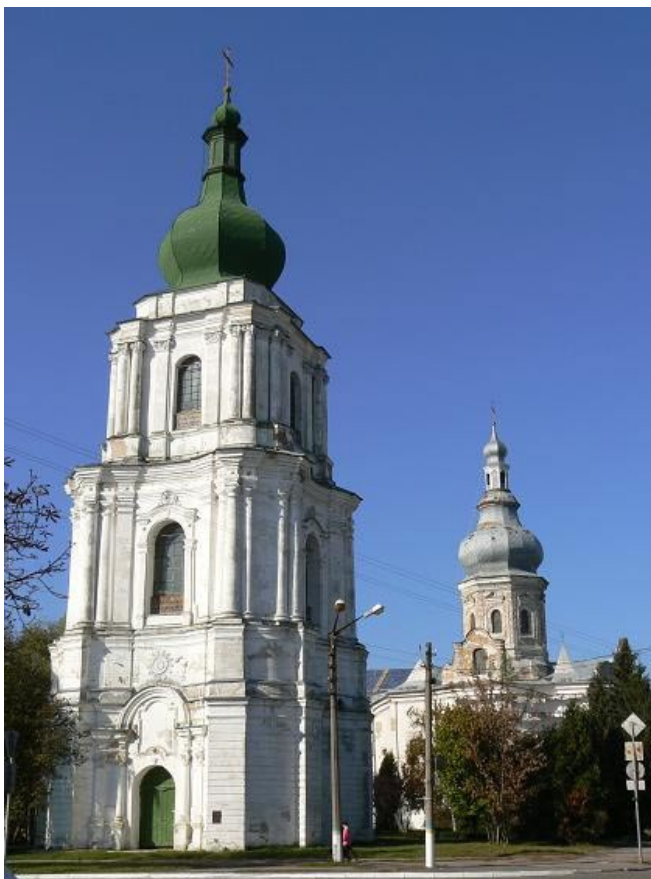
Для привернення широкої громадськості та представників вищих органів державної влади до катастрофічного становища пам'яток 1997 року Товариство заснувало «Червону книгу культурної спадщини», до якої заносить визначні об'єкти, яким загрожує спотворення, руйнування чи повне знищення. До цього сумного переліку потрапила і кам'яниця Полуботка у Любечі¹¹.

Серед споруд мазепинської доби залишилася полкова скарбниця 1708 р. у Прилуках, споруджена на замовлення полковника Г. Галагана в центрі міста, у межах колишньої Прилуцької фортеці. Тоді вона використовувалась як сховище зброї, пороху, скарбу місцевого фортечного гарнізону, а у середині ХХ ст. стала курником у розпорядженні приватної особи, що ледь не призвело до її знищення¹².

Значною мірою І. Мазепа опікувався розвитком освіти, оволодіння якою стало запорукою просування вгору драбиною влади. Пам'яткою освіти та науки є Чернігівський колегіум (кінець ХVІ ст. – 1702 р.), кошти на розбудову якого виділялись гетьманом.

З діяльністю І. Мазепи пов'язані також численні оборонні споруди – замки, фортеці, укріплення. Він здійснював нагляд за будівництвом земляних укріплень цитаделі (Старої Києво-Печерської фортеці) з бастіонами. Лаврські фортифікації розпочали будувати коштом гетьмана, це стало значною військово-інженерною акцією і ознаменувало новий етап у фортифікаційному будівництві Наддніпрянщини¹³. Хоча пам'ятки зводились з оборонною метою, на жаль, їм не вдалося захиститися від діяльності людини ХХІ ст. Незважаючи на те, що указом Президента «Київська фортеця» визнана Національним музеєм, цей комплекс зникає – 2007 року бульдозерами були розриті земляні вали фортеці. Незважаючи на те, що Печерське райуправління МВС за фактом руйнування порушило кримінальну справу, однак повернути саму пам'ятку вже не вдасться ніколи.

Іншим фортифікаційним об'єктом, спорудження якого пов'язано з гетьманом І. Мазепою, а також князем В. Голіциним, є земляна Новобогородицька фортеця 1688–1711 рр. в урочищі Сорок Байраків на правому березі Самари (територія сучасного Дніпропетровська). Будівництво здійснювалося за наказом правительки Московської держави Софії Олексіївни для зміцнення тилової бази російсько-українських військ під час їх боротьби проти Кримського ханства. Разом з цим фортеця мала сприяти посиленню російського контролю над Січчю. 1695 року з ініціативи І. Мазепи тут будувалися кораблі, котрі потім брали участь у бойових діях під Очаковим. Новобогородицька фортеця

3. Дзвінниця та Вознесенський собор у Переяславі-Хмельницьким (1700).
 Фото О. Ковалевської.

проіснувала до 1711 р. – згідно з умовами Прутського миру була зрита (вірогідно не повністю). Вона відбудована 1737 року через спорудження Української укріпленої лінії фельдмаршалом Мініхом.

Наголосимо на загрозливому стані, в якому нині перебуває ця унікальна пам'ятка національного значення. Незважаючи на протести Дніпропетровського обласного центру охорони історико-культурних цінностей при облдержадміністрації, місцеві жителі продовжують використовувати під городи територію фортеці, вона перетворилася фактично на смітник. Давні вали руйнуються через стихійне розростання кладовища, що розмістилося поряд.

Визначною пам'яткою також є замок Жолкевських у Жовкві (Винники, Нестерів) Львівської області, де під час Північної війни розташовувалась штаб-квартира російської армії, в 1706 р. тут квартирували Петро I та І. Мазепа¹⁴. Тривалий час замок перебував у напівзруйнованому стані, на його території розміщувались суд, середня школа та житлові квартири поряд зі смітниками

в замковому дворі. Нині ситуація змінилась на краще: розроблена комплексна програма реконструкції пам'ятки, здійснюються реставраційні роботи.

Ціла низка об'єктів, пов'язаних з І. Мазепою, дійшла до нас у вигляді пам'яток археології. Хоча, відзначимо, що в багатьох випадках поділ на пам'ятки історії або археології є досить умовним, об'єкти є комплексними пам'ятками.

Відомі численні походи козаків на причорноморські та нижньодніпровські фортеці, під час яких вони звільняли невольників і отримували значну здобич. Козацькі рейди не давали противнику можливості перехопити стратегічну ініціативу і сконцентрувати свої сили в одному напрямку. Найпотужнішим форпостом у пониззі Дніпра була турецька кам'яна фортеця Кизикермен (Казикерман) у м. Бериславі (Кизи-Кермен) Херсонської області. Її вигідне розташування дозволяло туркам контролювати переправи та здійснювати набіги на Лівобережжя. Місто захищалося кам'яним замком та земляними укріпленнями. Та, незважаючи на це, під час Дніпровського походу 1695 року під керівництвом І. Мазепи і боярина Б. Шереметева місто Кизикермен було захоплено і фортецю зруйновано.

Білоцерківський замок відомий за легендами як місце схову скарбів І. Мазепи. Створення замку припадає на середину XVI ст., 1649 року його відбудував польський гетьман С. Чарнецький з урахуванням новітніх на той час фортифікаційних прийомів. Відтоді Білоцерківський замок перетворився на одну з найпотужніших фортець українського порубіжжя¹⁵. Зараз Замкова гора, де розташовувалися фортифікації, – це пам'ятка археології, пошкоджена зведенням будинків XIX–XX ст. та мосту 1956–1958 рр. і перебуває у незадовільному стані¹⁶. Вона потребує рятувальних робіт і ґрунтовних досліджень.

На території України залишився ціла низка пам'ятних місць, пов'язаних з життєдіяльністю гетьмана. Насамперед це місце його народження – с. Мазепинці (Дрозди, Кам'янка) Білоцерківського району близько 1639 р. (за іншими даними – 1629, 1634 рр.), місце козацької ради в с. Коломаку Решетилівського району Полтавської області, де 1687 р. його обрали гетьманом.

Найбільш відомим та увічненим стало місце Полтавської битви, що відбулася 27 червня 1709 р. між військами Петра I та союзним військом І. Мазепи і шведського короля Карла XII. Зазначимо, що з того часу оцінка політичних наслідків та результатів зазнавала істотних змін. В імперські часи битва широко увічнювалась як визначна перемога Петра I. Радянська концепція переможної битви була закріплена за допомогою відповідних рішень та постанов, що мали принципове світоглядно-ідеологічне значення. Місце битви перетворили на заповідник, створений там музей забезпечував здійснення наочної пропаганди.

Питання щодо організації державного історичного заповідника «Поле Полтавської битви» порушувалося перед ЦК КП(б)У наприкінці 1946 р., але через затримку рішення 1948 року цей проект було передано особисто на розгляд Й. Сталіну. В результаті, 13 червня 1949 р. Рада Міністрів УРСР ухвалила постанову «Про відбудову і збереження історичних пам'яток Полтавської битви», відповідно до якої передбачалося проведення реставрації історико-

4. Воскресенська трапезна церква Густинського монастиря на Чернігівщині (1695).
Фото О. Ковалевської.

архітектурних і фортифікаційних об'єктів. Незважаючи на це, реалізація проекту здійснювалась зі значними затримками¹⁷.

На полі Полтавської битви представлені різні типи пам'яток: редути, позначені обелісками; укріплені табори; «Братська могила руських воїнів»; пам'ятники російським та шведським воїнам тощо. За результатами обстеження кінця 1940-х рр. з'ясувалось, що більшість із них перебували в незадовільному стані. Це було цілком природно, оскільки, наприклад, під «Братською могилою руських воїнів» у склепі з гранітних плит, де раніше була капличка, в 1935–1937 рр. розміщувався склад нафтопродуктів, а під час Великої Вітчизняної війни – склад іприту. Зрозуміло, що зазначені у доповідній записці деформації стелі та тріщини, через які до склепу потрапляли дощові води, – це тільки найбільш наочні наслідки такого «практичного» використання пам'ятки¹⁸.

Обстеженням було виявлено, що поле битви використовувалося під дослідне господарство місцевого науково-дослідного інституту свинарства:

триповерховий корпус з лабораторіями і квартирами працівників, 5 свинарників на 500 голів худоби та ще біля 40 інших господарських та житлових споруд. У колишньому музеї «Полтавської битви» під час війни фашисти влаштували конюшню та гараж, згодом тут розмістився склад зерна Інституту свинарства. Крім цього, на полі битви розташовувався підземний склад № 510 Міністерства Збройних Сил СРСР, котрий наприкінці 1940-х років оцінювався приблизно у 3 млн. крб. золотом¹⁹.

І через два з половиною століття на полі Полтавської битви продовжувалися «бойові дії» – але вже за право володіння цією територією. Клопотання про перенесення підземного складу в інше місце Міністерство Збройних Сил не задовольнило. Тоді вирішено було просити Раду Міністрів про огороження складу від іншої частини поля битви і заборону його подальшого розширення. На думку Управління пропаганди та агітації ЦК КП(б)У, недоцільно було також переводити інститут свинарства в інше місце²⁰.

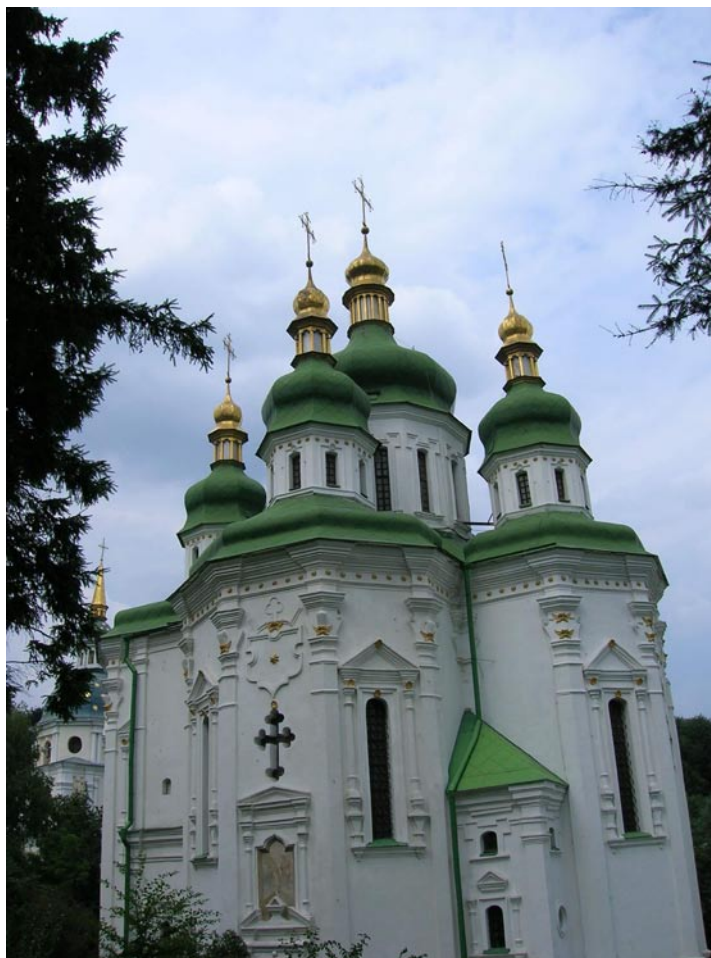
Поле Полтавської битви стало державним історико-культурним заповідником лише 1981 року після появи відповідної постанови ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР. Визначення охоронних зон та їх впорядкування здійснювались занадто повільно, що гальмувало процеси збереження пам'яток. Зокрема, знов постало питання про відселення з території заповідника тваринницької ферми науково-дослідного інституту свинарства, що і було згодом зроблено. Зараз площа території заповідника сягає близько 300 га.

У сучасній українській історіографії Полтавська битва 1709 р. оцінюється як поразка національних сил. Однак, незважаючи на концептуальні зміни, що відбулися в оцінках істориками цієї події, нерухомі пам'ятки продовжують бути важливим джерелом для вивчення воєнної історії.

Тільки виважені оцінки тогочасних подій сприятимуть необхідній охороні цих об'єктів. Кожне покоління по-новому переосмислює історичний шлях попередників, значення їхніх поразок та перемог. І стан пам'яток, що залишились із тих часів, не повинен визначатися лише політичними оцінками (особливо суто позитивними чи негативними), які надаються історичним подіям. Пізнавальна цінність нерухомих об'єктів є можливою тільки за умови їх збереження і безпосередньо залежить від рівня їх схоронності.

Гетьманською столицею при І. Мазепі був Батурич – сучасне смт. Бахмацького району на Чернігівщині. Після переходу гетьмана на бік Карла XII містечко 2 листопада 1708 р. захопили російські війська під командуванням князя О. Меншикова. Не тільки козацька залога, а навіть мирне населення, включаючи жінок та дітей, було знищено, споруди – спалено, місто – вщент зруйновано.

Згідно з наказом Петра I гетьманську резиденцію перенесено до Глухова. Батурич як адміністративний центр Гетьманщини відродився тільки 1750 року – в період гетьманування К. Розумовського. Зараз це державний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця», який створено постановою Кабінету Міністрів України від 14 червня 1993 р. на базі нерухомих пам'яток історії та культури міста. На жаль, ми позбавлені можливості безпосередньо

5. Георгієвський собор Видубицького монастиря у Києві (1696–1701).
Фото О. Ковалевської.

побачити пам'ятки архітектури Батурина, пов'язані з І. Мазепою. Вивчення їх залишків можливо лише археологічним шляхом. Цікавий матеріал надається Чернігово-Сіверською експедицією Інституту археології НАН України та Чернігівського державного педуніверситету імені Т. Г. Шевченка. Так, археологи досліджують територію цитаделі Батурина, де знаходилась резиденція гетьмана з палацом, скарбницею тощо, міські укріплення. Вдалося виявити і дослідити рештки замської резиденції І. Мазепи в урочищі Гончарівка за Батурином. На думку В. Коваленка, О. Моці, Ю. Ситого, роботи по зведенню укріплень на Гончарівці були не завершені²¹. Зараз розкопки відбуваються в рамках державної програми відродження заповідника «Гетьманська столиця». Загалом же знайдений матеріал свідчить про перспективність і доцільність подальших археологічних пошуків.

Здійснюються заходи по відзначенню пам'яті І. Мазепи в Батурині. Так,

1999 року відбулась урочиста церемонія поховання урни із символічним прахом гетьмана поряд із могилою К. Розумовського. З цією метою українська делегація прибула до м. Галац у Румунії, де взяла землю території колишнього монастиря Св. Георгія, де був похований гетьман.

З ім'ям І. Мазепи нерозривно пов'язана Чортомлицька Січ, що загинула у боротьбі за незалежність за його гетьманування. Січ була заснована 1652 року поблизу гирла р. Чортомлик біля сучасного с. Капулівка Нікопольського району Дніпропетровської області. Крім природних укріплень, були споруджені земляні вали з частоколом із просмолених загострених паль і бійницями в ньому. З боку поля козаків захищала оборонна лінія з трьох редутів і кошів із землею між ними, а з 1709 р. – ще й рів, який під час весняної повені перетворювався на рукав Дніпра, що зробило територію Січі островом.

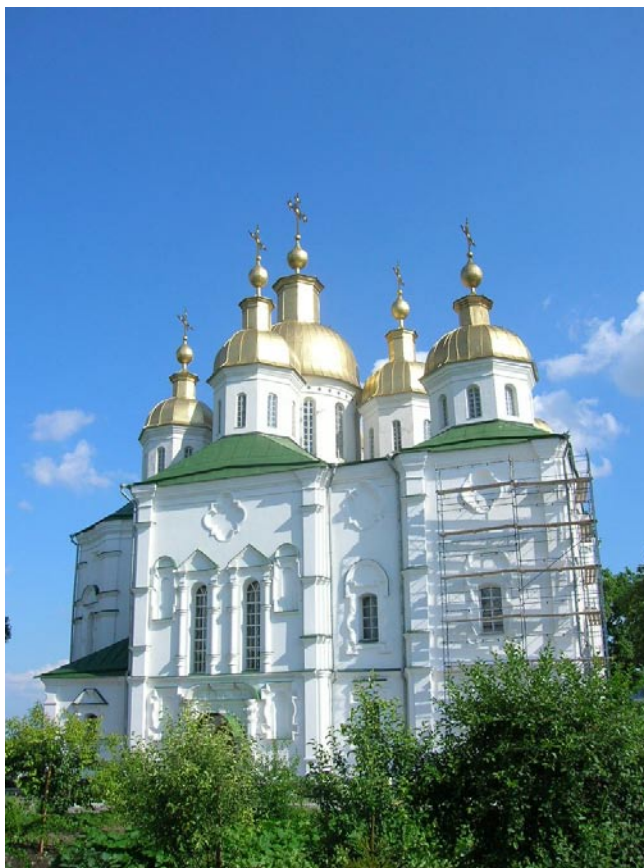
Після приєднання війська І. Мазепи до армії Карла XII позиція Запорозької Січі мала особливе значення, тому що могла вплинути на подальший перебіг подій. Тому і гетьман, і Петро I прагнули за допомогою обіцянок та подарунків вплинути на рішення запорожців. Після значних вагань було вирішено підтримати І. Мазепу, і у березні 1709 р. козаки під керівництвом кошового отамана К. Гордієнка вирушили назустріч гетьману України. Виявлені пам'ятні місця зустрічі І. Мазепи, Карла XII та К. Гордієнка у с. Великі Будища Диканського району на Полтавщині. Тут були вирішені формальні питання стосовно приєднання Січі до антиросійського союзу. Локалізовано також територію їх табору на мисі Руська коса (Семенів ріг) біля с. Лупарево Жовтневого району Миколаївської області²².

Москва відправила на Січ три полки під керівництвом П. Яковлева, щоб або схилити запорожців до співробітництва, або їх знищити. Під час каральної операції російських військ у 1709 р. були спалені містечка, що опинилися на їх шляху до Запоріжжя, – Келеберда, Переволочна, Старий та Новий Кодаки. Жителів, які чинили опір, було страчено.

Пам'ятне місце покарання козаків, що приєдналися до І. Мазепи, за легендою, існує і на Хортиці – на так званій Дурній скелі о. Дубового²³.

Спроби П. Яковлева домовитися з Січчю виявилися марними. Після тривалого приступу її було знищено, на запорожців чекала кривава розправа. Зараз Чортомлицька Січ затоплена водами Каховського водоймища. За результатами розвідок 1990–1991 рр. вона знаходиться на відстані півкілометра від берега на глибині 1–2 м. З огляду на таку незначну відстань, порушувалося питання щодо проведення підводних археологічних робіт.

Загалом слід зазначити, що пам'ятні місця, пов'язані з військовою діяльністю гетьмана, – території дислокації війська, таборів тощо вивчені вкрай недостатньо. Існує значна складність із визначенням їх точного місцезнаходження, ці об'єкти потребують детального виявлення у письмових джерелах, топографічної локалізації, а іноді – археологічних досліджень. Так, бракує відомостей про залишки редутів, споруджених військами Карла XII та І. Мазепи після їх поразки під Полтавою, під захистом яких вони перебралися

6. Хрестовоздвиженський собор. Головний храм Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря (1689–1709).
Фото О. Ковалевської.

на турецьку територію.

Також цікавими об'єктами для дослідження можуть стати рештки цегельні. Широке муроване будівництво, що розгорнулося впродовж мазепиної доби, зумовило заснування нових цегельні та заводів для випалювання вапна. Зазвичай вони стояли поблизу споруд, що зводились, і припиняли своє існування по завершенню робіт. Так, наприклад, відоме місце розташування однієї з таких цегельні у Дегтярівці на Чернігівщині, де споруджувалась Покровська церква²⁴. Стаціонарні цегельні функціонували тільки у великих містах, де здійснювалося постійне муроване будівництво, – Києві, Чернігові, Ніжині, Глухові. Вивчення цих об'єктів могло б надати додаткові матеріали з різних галузей знань.

Подальшого обстеження вимагає також ймовірне місце поховання Мотрі Кочубей – останнього кохання гетьмана І. Мазепи – поблизу Вознесенської церкви в Полтаві²⁵.

Слід наголосити, що значною проблемою для вивчення та збереження

пам'яток є сучасний будівельний бум. Відбувається практично безкарне порушення пам'яткоохоронного законодавства, самозахоплення та забудова земельних ділянок, що є пам'ятними місцями.

Постать І. Мазепи залишається ще недостатньо увічненою в монументальних об'єктах. Перший в Українській державі пам'ятник гетьману було встановлено в 1994 р. з нагоди чергової річниці від дня його народження на батьківщині – у с. Мазепинці Білоцерківського району Київської області. Ініціатором виступили Міжнародний освітянський фонд імені Ярослава Мудрого та Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. На постаменті розміщені слова, взяті із «Думи», написаної гетьманом, «А за віру хоч умріте і вольностей бороніте».

2007 року Президент України В. Ющенко видав указ, спрямований на відзначення та увічнення 300-ліття воєнно-політичного виступу І. Мазепи та укладання українсько-шведського союзу під час Північної війни. Згідно з цим указом передбачається відзначення пам'яті гетьмана на різних рівнях: від встановлення пам'яток до створення тематичних кінофільмів. Так, розробляється проект встановлення монументів І. Мазепі в Києві та Полтаві. Опрацьовується питання щодо встановлення пам'ятника українському гетьманові у Швеції, а шведського короля Карла XII – в Україні. Пам'ятний знак загиблим у 1709 р. козакам Запорозької Січі має бути споруджений у Нікопольському районі Дніпропетровщини²⁶.

Також створено проект побудови у м. Києві Пантеону гетьманів України та Алеї слави Українського козацтва. Засновано міжнародну премію імені Івана Мазепи, якою за значний внесок у пропаганду історії України нагороджуються політичні та громадські діячі, науковці та митці.

Отже, завдяки меценатській діяльності І. Мазепи його доба стала періодом розквіту українського архітектурного мистецтва. Переважна кількість пам'яток цього періоду – собори, що обумовлено традиційними релігійними переконаннями. Найменш вивченими залишаються пам'ятні місця дислокації військ, таборів, залишки редутив, а відповідно їх виявлення та вивчення належить до актуальних проблем.

Лише об'єктивний та виважений підхід до оцінки подій і персоналій дасть можливість повною мірою використати історико-культурний потенціал пам'яток доби І. Мазепи. Значна кількість об'єктів поставлена на державний облік, але чимало унікальних пам'яток потребують розробки цільових програм дослідження, а також включення до Державного реєстру національного культурного надбання. Існує нагальна необхідність у реальному, а не декларативному захисті таких об'єктів, як, зокрема, Новобогородицька фортеця у Дніпропетровську. На нашу думку, доказовішим за всі аргументи в довготривалих суперечках з приводу ролі та місця І. Мазепи у вітчизняній історії є сам факт існування численної історико-культурної спадщини, збудованої протягом його гетьманування.

- ¹ Павленко С. Іван Мазепа як будівничий української культури. – К., 2005. – С. 5.
- ² Там само. – С. 7 – 8.
- ³ Звід пам'яток історії та культури України. Т.1, кн.1. – К., 2004. – С. 241.
- ⁴ Павленко С. Іван Мазепа. – К., 2003. – С. 243; Його ж. Іван Мазепа як будівничий української культури. – К., 2005. – С. 133.
- ⁵ Українське козацтво: Мала енциклопедія. – К.; Запоріжжя, 2002. – С. 303 – 304.
- ⁶ Вечерський В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: Виявлення, дослідження, фіксація. – К., 2005. – С. 16.
- ⁷ Рклицькій С. Мазепина церковь в с. Дегтяровка // Киевская старина. – 1900. – № 6. – С. 133 – 139 (Д.).
- ⁸ Звід пам'яток історії та культури України. Т.1, кн.1. – К., 2004. – С. 241.
- ⁹ Томілович Л. Середнє Поросся в середньовіччі (нотатки до теми) // Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва. – Вип. 2. – К., 1993. – С. 45.
- ¹⁰ Державний архів Чернігівської області. – Ф.р. – 518. – Оп. 1. – Спр. 302. – Арк. 11.
- ¹¹ «Червоних книг» побільшало, храмів поменшало («Червона книга культурної спадщини») // Голос України. – 1997. – 20 березня. – С. 16.
- ¹² Рильський М., Касіян В., Катонін Є., Довженко Є., Логвин Г., Калениченко Л., Плющ О., Мамолат Є., Попов П. Про охорону і реставрацію пам'яток культури // Радянська культура. – 1956. – 27 травня. – С. 3.
- ¹³ Історія української архітектури / В. Тимофієнко (ред.). – К., 2003. – С. 212.
- ¹⁴ Довідник по історичних місцях Львівщини. – Львів, 1954. – С. 41 – 42.
- ¹⁵ Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV – середина XVII ст.). – К., 2001. – С. 101 – 102.
- ¹⁶ Томілович Л. Середнє Поросся в середньовіччі (нотатки до теми) // Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва. – Вип. 2. – К., 1993. – С. 46.
- ¹⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.р.-2. – Оп. 7. – Спр. 9494. – Арк. 10–11, 23–24; Оп. 8. – Спр. 4508. – Арк. 10, 12; Ф.р.-5116. – Оп. 10. – Спр. 17. – Арк. 54–59.
- ¹⁸ Там само. – Ф.р.-2. – Оп. 7. – Спр. 9494. – Арк. 21–24.
- ¹⁹ Там само. – Арк. 20–21.
- ²⁰ Там само. – Арк. 21–25.
- ²¹ Коваленко В., Моця О., Ситий Ю. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Вип. 18. – К., 1999. – С. 7.
- ²² Прокопенко Л. Козачество в Жовтневом районі Корабельного края // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Вип. 6. – К., 1997. – С. 29.
- ²³ Державний архів Запорізької області. – Ф. р.-5375, Оп. 1, Спр. 62, Арк. 190–191.
- ²⁴ Рклицькій С. Вказ. праця. – С. 133–139.
- ²⁵ Горбенко С. Могила Мотрони Кочубей // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Вип. 6. – К., 1997. – С. 10–15.
- ²⁶ Віктор Ющенко зобов'язав владу належно оцінити діяльність гетьмана Мазепи, козацтва та українсько-шведських стосунків // Гомін України. – 2008. – 27 лютого.

ГЕТЬМАНСЬКІ ПАЛАЦИ ІВАНА МАЗЕПИ В БАТУРИНІ ТА ДЕТАЛІ ЇХНЬОГО ОЗДОБЛЕННЯ

У науковій літературі є багато згадок про гетьманські палаци, що існували в Батурині. Свідчення документів та літописів констатують, що на Замку будівлі не збереглися, а на Гончарівці є западина, яка у XIX ст. ще мала перекриття підвального поверху та цегляні стіни¹. Обстеження території міста, проведене М. Цапенком у XX ст., дозволило йому зафіксувати, що: «Там же в земле находятся остатки гетьманского замка в Батурине»². Дослідник вказав на єдину можливість з'ясування плану палаців у Батурині, а саме: розкриття за допомогою археологічних розкопок залишків будівель, що зберігаються в ґрунті нижче рівня сучасної поверхні. Отже, на часі була організація археологічної експедиції, яка б могла відповісти на численні запитання істориків, археологів, краєзнавців та інших фахівців.

Дослідження Батурина були розпочаті 1995 року експедицією Чернігівського державного педагогічного інституту ім. Т. Г. Шевченка за «Відкритим листом», виданим на ім'я автора цієї статті. Вже у перший рік досліджень вдалося знайти залишки гетьманського палацу на Замку і провести роботи в котловані палацу І. Мазепи на Гончарівці. Експедиція з перервами працює 12 років, і з появою нових результатів змінюються уявлення вчених про структуру та розміри гетьманських палаців. Нові дослідження часом спростовували ті чи інші припущення та передбачення щодо розмірів, структури і конструкції палаців. На кінець 2005 р. по завершенню робіт на гетьманському палаці на Замку склалося остаточне бачення його планової структури.

Перенесення 1669 року (як тоді вважали козаки, «тимчасове») гетьманської столиці до Батурина, де не існувало урядових споруд, сприяло швидкій появі перших адміністративних установ. І, мабуть таки, однією з найперших була побудована резиденція гетьмана. Терміновість виконання робіт призвела до спорудження дерев'яного будинку в розмірах дещо менших за ті, що фіксуються на час пожежі 1708 р. Цей будинок знаходився у західній частині гетьманського палацу³ і мав площу 11 x 20 м. (Рис 1). Розміри дерев'яного будинку обмежувались довжиною окремих колод, отже при значних параметрах самої будівлі її стіни мали складатися з секцій, з'єднаних у один зруб чи приставлених один до одного зрубів.

Виокремивши в складі палацу початкові розміри будинку, слід зазначити, що прибудована зали з південно-східного боку своєю південною частиною перекрила колодязь ще польського часу⁴. Колодязь закрили багатошаровою кладкою із цегли, подібної до цегли фундаменту кахляної печі, розташованої

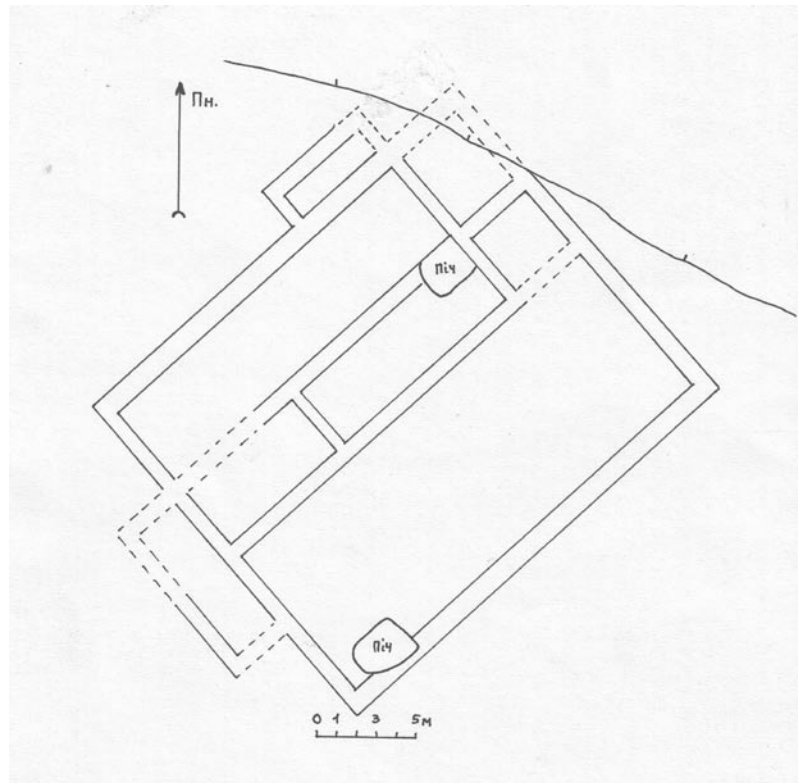

Рис. 1. План палацу на Замку.

поряд. Судячи з кахлів, оздоблення печі було зроблене за часів гетьманування І. Мазепи. Однак збільшення розмірів будинку відбулося не тільки на південний схід, а й на північний схід у бік краю тераси. Стан збереженості залишків палацу не дозволяє впевнено реконструювати його північний кут, що пов'язано з ерозією краю Замку⁵.

Загалом, напередодні подій 1708 р. гетьманський палац складався з парадного ганку площею 3 x 10 м, розташованого з південно-західного боку, з якого можна було потрапити до передпокою (ширина майже 4 м, довжина 7 м). По середині північно-східної стінки останнього знаходилися двері до кімнати⁶ розміром 4 x 11 м з кахляною піччю у північному куті. У північно-західній стінці передпокою знаходилися двері до великої кімнати площею 5 x 18,5 м. Передпокій та дві вищезгадані кімнати і склали будинок за часів, що передували гетьмануванню І. Мазепи. Друга кімната мала значну довжину і, певно, поділялася на частки, але під час дослідження такий поділ зафіксувати не вдалося через стан збереженості культурного шару. З північного заходу до цієї кімнати дотикався чорний ганок розмірами 2 x 6–7 м.

Третя, найбільша кімната, площею 9 x 23 м, прибудована за часів І. Мазепи, вірогідно, також поділялась на частки, але виявлення значної кількості

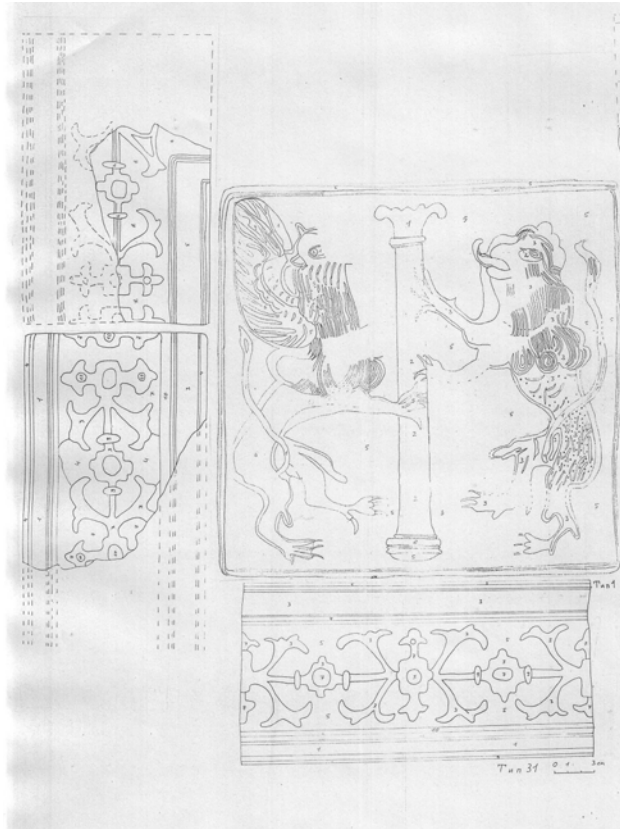

Рис. 2. Кахлі типів 3, 4, зі Замку.

оплавленого скла і посуду початку XVIII ст. вказує на те, що ця кімната використовувалась як обідня зала під час великих прийомів і тому, можливо, дерев'яні сув'язі лише частково розділяли простір кімнати.

Прибудовані з північного сходу до старої частини будинку одна чи дві кімнати (по 4 x 4 м) могли мати господарське призначення.

Наприкінці XVII ст. перша кімната з піччю (розташована на північний схід від передпокою) опинилася в середині будинку і залишилася без вікон. Зважаючи на цю обставину та наявність печі, вона могла використовуватися як опочивальня гетьмана. Друга кімната (чи її складові), мабуть-таки, слугувала гетьманською канцелярією. Третя використовувалася для обідів, великих зібрань та урочистих прийомів.

На момент пожежі 1708 р. гетьманський палац мав значні розміри (21 x 25 м) і знаходився перпендикулярно до краю тераси р. Сейм, довгою (північно-західною) стороною в бік Воскресенської Замкової церкви, а вужчою – у бік Замкової брами.

Під час пожежі 1708 р. будинок горів з такою температурою, що на коронках кахляної печі не тільки оплавилася полива, а й самі вони ошлакувалися; цегла,

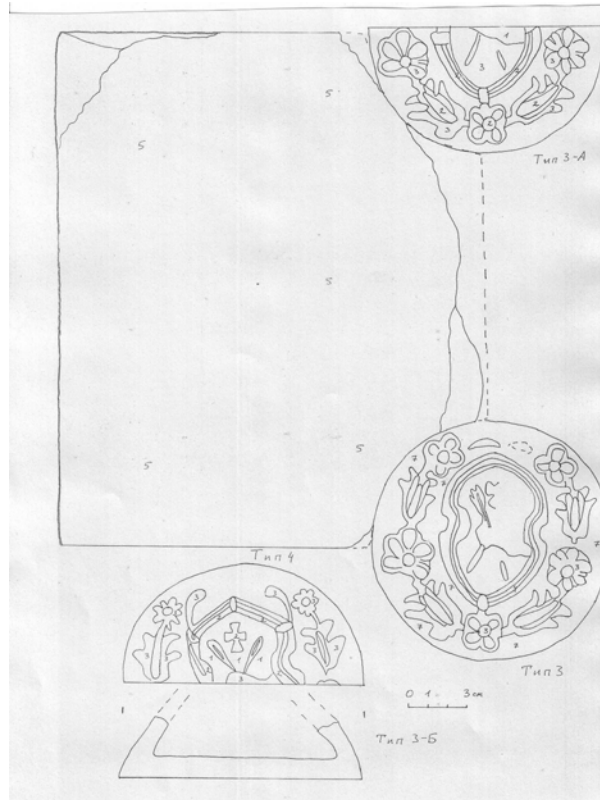

Рис. 3. Кахлі типів 1, 3 і зі Замку.

розташована під долівкою палацу (над старим колодязем), через температуру ошлакувалася і розтріскалася; скляний посуд перетворився на безформені кавалочки скла. Така температура була викликана горінням дерев'яних конструкцій палацу. Слід також зазначити, що від вигорання конструкцій стін залишилися ділянки перепаленої до стану піщини глини (підсіпка під палац перед його будівництвом). Це можливо лише при наявності дерев'яних стін.

У документах XVIII ст. згадується «... військовий мурований малий дім, три палати»⁷. Якщо існував малий дім, то, напевно, існував і великий, але згорів під час пожежі 1708 р. і на поверхні на час проведення опису вже не був помітним.

Як зазначено вище, досліджений гетьманський будинок мав площу 21 x 25 м і його в жодному випадку не можна назвати «малим». Ширина фундаменту зовнішніх стін, зафіксована під час археологічних робіт, становить 0,85 м і має незначну (0,3 м) глибину⁸, «... увияти на таких фундаментах багатоповерхову конструкцію, навіть дерев'яну, обкладену цеглою, неможливо...»⁹. Цегла, покладена фактично на поверхню культурного шару, не витримала б такого навантаження і швидко б розтріскалася. Для порівняння зазначимо, що при

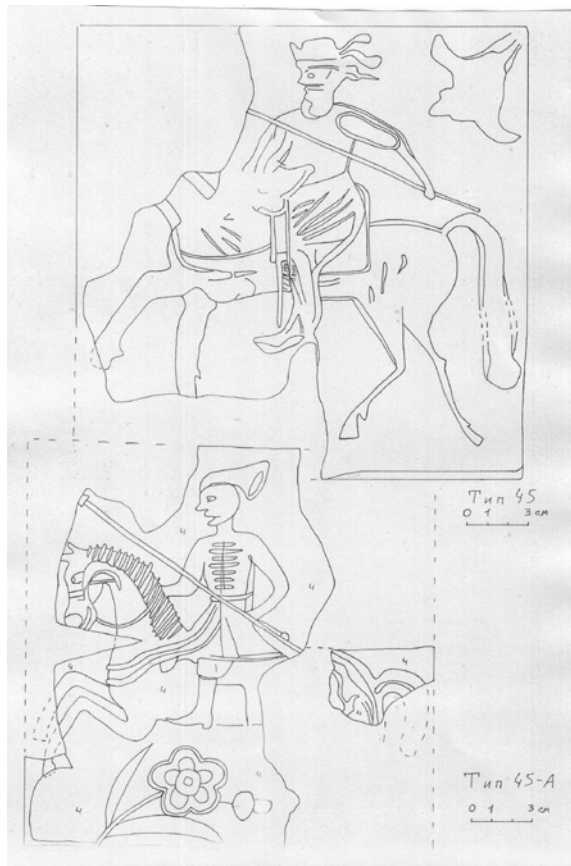

Рис. 4. Кахлі типів 45, 45-А із Замку.

спорудженні фундаментів кахляної печі в північній частині палацу були зроблені фундаменти майже метрової товщини.

Кількість цегли, знайденої на території палацу, незначна. Навіть якщо врахувати, що цеглу від зруйнованого палацу розтягували протягом XVIII – XIX ст., то попаленої та фрагментованої цегли було б набагато більше. Очевидно, гетьманський палац був дерев'яний.

Старець Леонтій, який подорожував 1700 р. через Батурин писав: «... Город... на горе красовит... светлицы гетьманские ряд делу»¹⁰. Про цегляну споруду старець, напевно, написав би: «... хороми (чи палати) гетьманськіе...».

Під час досліджень площі гетьманського палацу на Замку в південному куті великої обідньої зали виявлено зруйнований фундамент кахляної печі розміром 2,2 x 2,8 м, а навколо нього – понад 30 типів кахлів різного малюнку, серед яких є кахлі типу 3 та типу 4, що утворюють єдине зображення круглих багатокольорових вставок на світло-зеленому тлі (Рис. 2). Кахлі типу 31 та його різновиду могли утворювати на тілі печі квадрати чи прямокутники навколо певних сюжетів (тип 1) (Рис. 3).

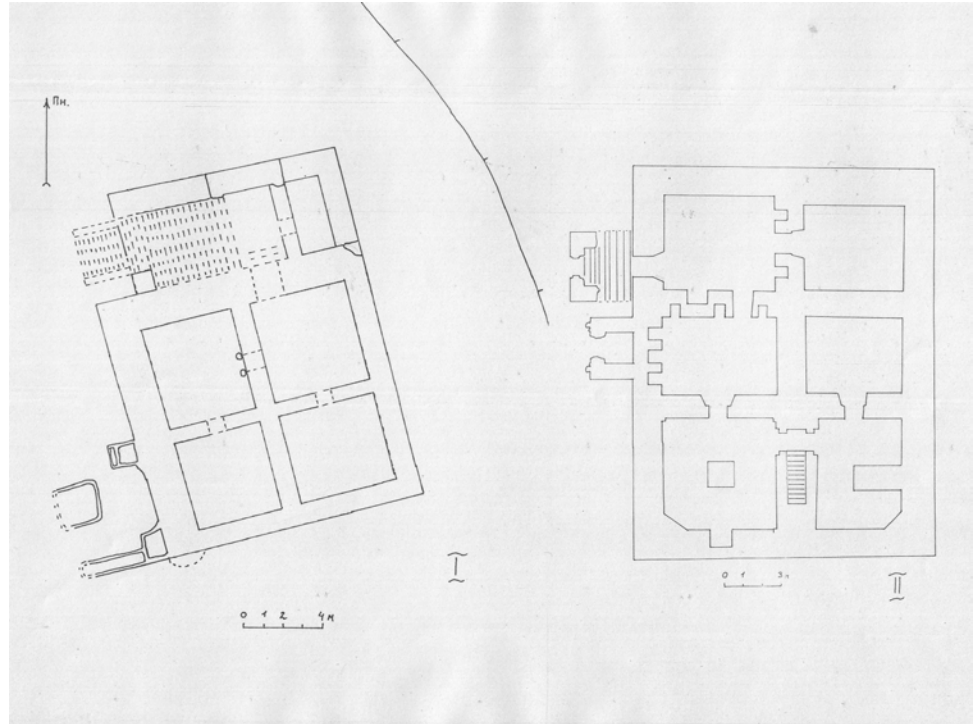

Рис. 5. План палацу на Гончарівці (I) та будинку Лизогуба в Чернігові (II).

Фундамент печі в опочивальні гетьмана мав розмір 2 x 2,5 м і навколо нього 2001 року знайдено уламки 27 різновидів кахлів, серед яких тип 45 із зображенням європейського вершника зі зброєю та козака на коні (Рис. 4).

Не виключено, що життя у величезному будинку, наповненому різними службовцями (при безперечній тенденції до постійного збільшення бюрократії), спонукало І. Мазепу до побудови замської резиденції на Гончарівці.

Археологічні роботи на Гончарівці ще продовжуються, але вже можна говорити про планову структуру цього замського палацу.

Садиба І. Мазепи на Гончарівці знаходилася за 2 км на південь від центру Батурина (вище по течії р. Сейм) і займала мис високої (до 10 м) лівобережної тераси. З напільного боку (із заходу та з півдня) був відкопаний рів та насипаний вал з п'ятьма земляними бастіонами, розташованими приблизно на однаковій відстані один від одного. Обкопана площа садиби становить близько 9 га¹¹.

На краю тераси існує западина, яка у переказах жителів Батурина пов'язується з місцем розташування палацу І. Мазепи. Вона утворилася внаслідок вилучення цегли з фундаментів будинку. На початку робіт експедиції був зроблений план западини котловану, який мав форму квадрата, орієнтованого по лінії північ-південь, з невеликим відхиленням на схід. Із західного боку (у південно-західному кутку та за 5 м на північ від нього) до квадрата дотикаються дві траншейки завдовжки 4 та завширшки 2–3 м. До північної стінки квадрату

основного об'єму прилягає прямокутник 5 x 12 м. Уся западина мала дуже нерівну поверхню, підвищення якої поросли деревами, а простір між ними являв собою суцільні глибокі ямки. Така нерівна поверхня на місці ймовірного розташування палацу І. Мазепи утворилась внаслідок майже двохсотлітнього вибирання місцевими мешканцями цегли з фундаментів будівлі для власних потреб, а також через періодичні нашествия сюди скарбошукачів, нав'язаних легендами про незліченні скарби І. Мазепи.

Палац було зруйновано під час подій 1708 р., а упродовж XVIII–XIX ст. розібрано стіни наземного поверху. Наприкінці XIX ст. ще залишалися стіни та стеля підземної частини палацу, які були остаточно розібрані на цеглу в першій половині XX ст.

Стосовно зовнішнього вигляду палацу І. Мазепи існують кілька різних точок зору. Першу висловив В. Ленченко¹², який запропонував зображення триповерхового будинку визнати зображенням палацу І. Мазепи на Гончарівці. Вона була беззаперечно підтримана деякими дослідниками. Протилежна – про невідповідність плану до зображення, запропонованого В. Ленченком, – висловлювалася автором на основі дослідження залишків палацу і плану будівлі¹³. Її поділяє В. Вечерський.

Пропонуємо опис досліджень, проведених у котловані палацу, для підтвердження його планової структури (Рис. 5; 1).

Закладені 1995 року дві розвідкові траншеї дали можливість з'ясувати розміри основного об'єму котловану – 14 x 15 м. Цегла фундаментів вибрана повністю, заповнення перемішане багато разів, але на основі фрагментів кахлів, декоративних деталей тощо є можливість скласти певне уявлення про характер інтер'єру приміщень, будівельні матеріали і техніку кладки.

У центрі цього простору закладений шурф, який на рівні дна котловану зафіксував дві взаємно перпендикулярні канали (глибиною 0,4 м) від фундаментів, що йшли паралельно до зовнішніх стін і поділяли простір основного об'єму на чотири приміщення. Наявність у рівчачках фундаментів засвідчують дві ділянки незруйнованої кладки, що збереглися в рівчачку, орієнтованому вздовж довгої вісі палацу¹⁴.

Фундаментні ровики поділяють простір внутрішнього об'єму (а, скоріш за все, і першого поверху) на 4 приміщення розмірами: північно–західне – 4,6 x 5,5 м; південно–західне – 4,6 x 4,6 м; північно–східне – 5,0 x 5,5 м; південно–східне – 5,0 x 4,6 м.

Кімнати першого поверху могли бути дещо більшими, якщо товщина стін зменшується порівняно з товщиною стін підвального поверху.

Біля західного краю повздовжнього фундаментного рівчака зафіксовано 2 стовпові ямки. Розташування ямок поблизу фундаментного рову на відстані 0,7 м одна від одної дає підстави висловити припущення, що ямки вказували на місце розташування дверей, що вели з північно–східного приміщення до північно–західного.

Зовнішня західна стіна будівлі основного об'єму робить уступ на 1,4 м і продовжується ще на 5 м у північному напрямку. Рельєф поверхні перед

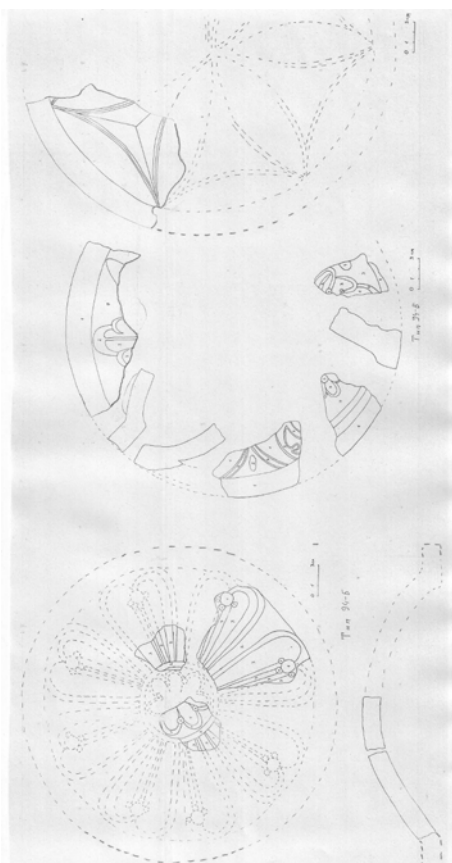

Рис. 6. Декоративні деталі типів 94 з Гончарівки.

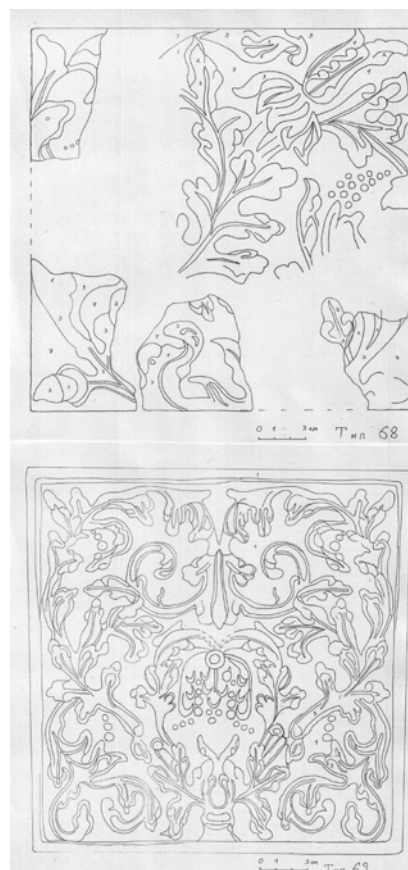

Рис. 7. Кахлі типів 68, 69 з Гончарівки.

початком робіт 1995 р. дозволяв прогнозувати наявність уступу в західній стіні палацу і його відсутність у східній (з боку заплави р. Сейм).

Дослідження додаткового об'єму показали, що він поділявся на три частини: західну (глибина 2,2 м); центральну й східну (глибина 2,8 м). У центральній частині біля її північної стінки виявлена ділянка незруйнованої кладки, зробленої з цегли на вапняковому розчині¹⁵.

Виявлення у 2005 року в кладці пазів від сходинок, що спускалися вздовж північної стінки прибудови, змінила наші уявлення про напрямок сходів і, відповідно, місце розташування входу до підземного поверху палацу. Вхід до підземного поверху за канонами XVII ст. мав бути відокремлений (автономний) від головного входу і знаходився в західній стіні прибудови.

Західне приміщення являло собою коридор, в якому були сходи у напрямку захід – схід, і тому фундаменти заглиблювалися лише на 0,55 м нижче рівня материка. У центральній частині знаходилася площадка і сходинок, що виводили на рівень підлоги в основному об'ємі котловану (глибина 3,45 м).

Імовірно, на площадці існували двері до східного приміщення, розташовані посередині довжини його західної стіни. Додатковий об'єм був вужчий за основний на 1,4 м. Його менша ширина й розташування площадки посередині виводить коридор і сходи дещо ближче до східного краю основного об'єму палацу.

Результати робіт 2006 р. дозволили деталізувати розташування ганків¹⁶, що вели до наземної та підвальної частин палацу. Біля західної стіни додаткового об'єму виявлений ровик фундаментів ганку, розміщений з півдня від лінії, яку утворює внутрішній край стінки фундаментів. Ровик виходить західним краєм за лінію, утворену західним краєм котловану основного об'єму, і тому двері до підвалу могли дещо виступати назовні.

Рельєф місцевості біля західної стінки південно-західного приміщення містив дві западини від фундаментів ганку, що вів на наземний поверх. Дослідження на цьому місці виявили залишки від фундаментів у вигляді трьох елементів. Перший фундаментний рів є продовженням поділу основного об'єму по лінії схід – захід і виходить за межі західної стіни підвалу на відстань до 1,5 м. Другий рів є продовженням напрямку південної стінки будівлі у західному напрямку – ділянка рову виходить назовні на відстань близько 1 м потім звужується і йде далі на захід у вигляді рову меншої потужності. Третій рів являє собою майже квадратний у плані котлован який витримував основне навантаження ганку.

Особливістю будинку В. Кочубея на Чорній річці в Батурині є наявність підвалу лише під північною його частиною¹⁷. Тому навколо котловану на Гончарівці були проведені додаткові дослідження. Відсутність будь-яких ровиків під фундаменти та нечисленність будівельних матеріалів заперечує можливість існування наземної частини палацу, за межами його котловану.

Ширина фундаменту будівлі (1,1–1,3 м) дає можливість, на думку автора, за аналогією уявляти палац у вигляді одноповерхового будинку, що мав значний за розмірами підвал. Наявність високого підвалу робила наземний поверх піднесеним над землею щонайменше на 1,0–1,5 м. Через це можна припустити наявність вікон підвалу на цокольній частині зовнішніх стін, як у будинках В. Кочубея, Лизогубів та Колегіуму в Чернігові тощо. У зв'язку з цим зазначимо, що на малюнку, який В. Ленченко ототожнює з руїнами палацу І. Мазепи на Гончарівці таких вікон в нижній частині стін немає, як взагалі не має і зображення входу до підвалу.

Ширина фундаментів у 1,1–1,3 м, за традиціями будівельників XVII ст., замала для багатоповерхового будинку. Зазначимо лише, що східна стінка підвалу в північній залі будинку В. Кочубея має товщину 1,0 м, хоча зовсім не несе будь-якого навантаження вище рівня підвалу. В Миколаївському соборі Крупицько-Батуринського монастиря фундаменти мають таку ширину: близько 1 м – з розрахунком на один поверх; близько 1,5 м – з розрахунком на два поверхи; 2 м – понад два поверхи¹⁸. Таких вузьких фундаментів для багатоповерхової будівлі не знайдемо і в праці М. Цапенка «Архітектура Лівобережної України XVII – XVIII ст.», де ґрунтовно розглядаються споруди XVII ст.

Таким чином, малюнок, котрий В. Ленченко вважає зображенням палацу І. Мазепи на Гончарівці, в жодному разі не може бути пов'язаний із Батурином. Зображення подібної багатоповерхової будівлі, на нашу думку, більше б підійшло до щільної міської забудови Львова XVII ст.

Побудова багатоповерхової споруди на 9 га укріпленої і майже не забудованої садиби на Гончарівці не мала б жодного сенсу. За плановим (відповідність розмірам котловану) та просторовим вирішенням для Гончарівки більше підходить будівля так званого будинку Лизогуба в Чернігові (Рис. 5; П). Зазначимо, що під час будівництва на Гончарівці були задіяні московські артілі цеглярів¹⁹. Серед знахідок з котловану палацу є великі декоративні деталі зовнішнього оздоблення фасадів, прикрашені багатокольоровою поливою, то-тожною за кольором поливи кахлям палацу. Наявність таких декоративних деталей є характерною рисою російського будівництва, яке широко використовувало керамічні деталі для зовнішнього оздоблення будівель (Рис. 6). Це ще один аргумент на користь подібності палацу на Гончарівці з будинком Лизогуба в Чернігові, що, між іншим, будувалася російським майстром приблизно у цей же час – в останнє десятиріччя XVII ст.²⁰

У котловані палацу І. Мазепи знайдені уламки від кахлів та декоративних деталей оформлення стін. У процесі робіт вони отримали номери за загальною типологією кахлів Батурина. З котловану походять кахлі типів 5–А, 12–А, 17–А, 25–А, 25–В, 45, 52, 68, 69, 72, 75, 95, 101, 112, 135, 140. Квадратні лицеві кахлі типів № 68 та № 69 відрізняються від основної частини кахлів Батурина розміром зображених елементів і використанням до 5 кольорів поливи. На нашу думку, кахлі замовлялися особисто І. Мазепою і свідчили про його вишуканий художній смак. Підкреслимо, що ці кахлі є вершиною кахляного мистецтва останніх років XVII ст. і залишаються неперевершеними за своїми якістьми й нині (Рис. 7).

¹ Костомаров Н. Из поездки в Батурин в 1878 году // Порядок. – СПб., 1881. – № 7; Иноземцев И. Батуринские памятники // Исторический вестник. – 1898; Гончаривка // Рада. – К., 1911. – № 211.

² Цапенко М. Архитектура Левобережной Украины XVII – XVIII веков. – М., 1967. – С. 81.

³ Ситий Ю., Васюта О., Єгорова Н., Коваленко В., Луценко Р., Мезенцев В., Моця О., Семенченко Б., Скороход В., Солобай І., Терещенко О. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в смт. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області в 2005 р. // НА ІА НАН України № 2005. – Т. 1. – С. 11–13.

⁴ Васюта О. О., Коваленко В. П., Кондратьєв І. В., Коновченко І. М., Моця О. П., Овчаров М. В., Парацій В. М., Ситий Ю. М. Науковий звіт про археологічні роботи 1996 р. на території смт. Батурин Бахмацького району Чернігівської області // НА ІА НАН України № 1996/2. – С. 8–10.

⁵ Кобец О., Коваленко В., Луценко Р., Мезенцев В., Моця О., Семенченко Б., Ситий Ю., Хамайко Н. Науковий звіт про археологічні роботи 2002 р. на території

сmt. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської обл. // НА ІА НАН України № 2002. – С. 36.

⁶ Ситий Ю. М., Васюта О. О., Коваленко В. П., Кондратьєв І. В., Коновченко І. М., Моця О. П., Овчаров М. В. Науковий звіт про археологічні роботи 1997 р. на території сmt. Батурин Бахмацького району Чернігівської області // НА ІА НАН України № 1997. – С. 7–8.

⁷ Лазаревский А. Исторический очерк Батурина (1625–1760 гг.) // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. – Кн. 6. – К., 1892. – С. 112.

⁸ Васюта О., Кобець О., Коваленко В., Луценко Р., Мезенцев В., Ситий Ю., Черненко О. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в сmt. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області в 2001 р. // НА ІА НАН України № 2001/47 – С. 17–18.

⁹ Ситий Ю., Васюта О., Єгорова Н., Коваленко В., Луценко Р., Мезенцев В., Моця О., Семенченко Б., Скороход В., Солобай І., Терещенко О. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в сmt. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області в 2005 р. // НА ІА НАН України № 2005. – Т. 1. – С. 13; Коваленко В. П., Мезенцев В. І., Ситий Ю. М. Новий етап в дослідженнях гетьманської столиці // Історико-культурне надбання Сіверщини у контексті історії України (Матеріали п'ятої науково-практичної конференції). – Глухів, 2006. – С. 85.

¹⁰ Отрывки из путевых записок старца Леонтия (1700 г.) // Черниговский листок. – 1862. – 29 апреля. – № 4.

¹¹ Коваленко В. П., Кондратьєв І. В., Моця О. П., Петраускас А. В., Сарачев І. Г., Ситий Ю. М. Науковий звіт про археологічні роботи 1995 р. на території в сmt. Батурин Бахмацького району Чернігівської області та археологічні розвідки на Чернігівському Задесенні // НА ІА НАН України № 1995/68. – С. 15–20.

¹² Ленченко В. Палац гетьмана Івана Мазепи в Батурині // Пам'ятки України. – 2003. – № 3. – С. 19–33.

¹³ Ситий Ю., Васюта О., Даменцева О., Кобець О., Коваленко В., Комар О., Луценко Р., Мезенцев В., Моця О., Семенченко Б., Хамайко Н. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в сmt. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області в 2003 р. // НА ІА НАН України № 2003. – Т. 1 – С. 152–154.

¹⁴ Ситий Ю., Васюта О., Єгоровав Н., Коваленко В., Луценко Р., Мезенцев В., Моця О., Семенченко Б., Скороход В., Солобай І., Терещенко О. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в сmt. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області в 2005 р. // НА ІА НАН України № 2005. – Т. 2. – С. 123–128.

¹⁵ Ситий Ю., Васюта О., Єгорова Н., Кобець О., Коваленко В., Луценко Р., Мезенцев В., Моця О., Семенченко Б., Солобай І. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах державного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в сmt. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області в 2004 р. // НА ІА НАН України № 2004. – С. 71–78.

¹⁶ Ситий Ю., Єгорова Н., Коваленко В., Мезенцев В., Моця О., Непомящих В., Скороход В., Сита Л. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в сmt. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області в 2006 р. // НА ІА НАН України № 2006. – Т. 2. – С. 35–40.

¹⁷ Ситий Ю., Васюта О., Даменцева О., Кобец О., Коваленко В., Комар О., Луценко Р., Мезенцев В., Моця О., Семенченко Б., Хамайко Н. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в смт. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області в 2003 р. // НА ІА НАН України № 2003. Т. 1. – С. 116–134.

¹⁸ Ситий Ю.М., Овчарова М.В. Науковий звіт про археологічні роботи 2000 року на території заповідника «Гетьманська столиця» смт. Батурин, Бахмацького р-ну, Чернігівської обл. // НА ІА НАН України № 2000. – С. 20.

¹⁹ Коваленко В. П., Кондратьєв І. В., Моця О. П., Петраускас А. В., Сарачев І. Г., Ситий Ю. М. Науковий звіт про археологічні роботи 1995 р. на території в смт. Батурин Бахмацького району Чернігівської області та археологічні розвідки на Чернігівському Задесенні // НА ІА НАН України № 1995/68. – С. 15–20.

²⁰ Ернст Ф. «Мазепин будинок» у Чернігові. (До історії культурних взаємин України з Москвою в кінці XVII століття) // Чернігів та Північне Лівобережжя. Погляди, розвідки, матеріали. – К., 1928. – С. 347–367.

**ШЕДЕВР ПЛАСТИЧНОГО МИСТЕЦТВА ДОБИ
ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ
(до історії царських врат
Чернігівського Борисоглібського собору)**

Наприкінці XVII ст. на фоні піднесення економічного рівня тогочасного суспільства, а також його культури, відбувалося активне відродження та розвиток міст Лівобережної України. Серед найбільш визначних центрів Гетьманщини був Чернігів – центр стародавньої Чернігово-Сіверської землі, який мав багате історичне минуле та чималі культурні та духовні традиції. З другої половини XVII ст. тут утвердилися багаті та впливові роди козацьких старшин, такі як Лизогуби, Дуніни-Борковські, Полуботки, котрі відбудували місто, відновили його старовинні храми. Розквіту Чернігова сприяло й високоосвічене духовенство. Чернігівським єпископам, які очолювали найбільшу в Гетьманщині єпархію, імпонувало мати свою резиденцію в місті, яке за стародавньою славою дорівнювало Києву, де збереглися відомі давньоруські храми та монастирі. Перевівши із Новгород-Сіверського у Чернігів свою кафедру, друкарню, заснувавши школу, найвпливовіший український ієрарх другої половини XVII ст. чернігівський архієпископ Лазар Баранович (1616–1693 рр.) перетворив Чернігів на провідний культурний осередок усього Лівобережжя. Він прагнув підняти його до рівня Києва, а то й перевищити. Навколо знаменитого владики гуртувалися талановиті літератори та митці того часу: Дмитрій Туптало, Антоній Радивилівський, Іоанікій Галятовський, Іван Величковський, Тимофій Богданович. У друкарні, яку він заснував, працювали кращі художники-гравери: Леонтій Тарасевич, Іван Щирський, Лаврентій Крщонович, Никодим Зубрицький та ін. Позиція чернігівських архієпископів і старшини щодо розбудови міста та перетворення його на значний культурний осередок, збереження пам'яті про блискуче минуле Чернігова не могли не знайти відгуку в гетьмана Івана Мазепи, щедрого мецената. Покровительством гетьмана користувався Іоан Максимович – продовжувач справи Лазаря Барановича, чернігівський архієпископ (1696–1712 рр.), письменник, фундатор Чернігівського колегіуму. Гетьман надав 10 тис. золотих на розбудову резиденції чернігівських архієпископів – Борисоглібського монастиря: монастирської дзвіниці (збереглася закладна дошка з гербом Івана Мазепи, його монограмою), будівлі для колегіуму та інших споруд. За щедрі пожертви гетьману від Чернігівського колегіуму піднесли книгу «Зерцало от писанія Божественнаго», яка вийшла 1705 року в друкарні чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря. У ній гетьман прославлявся за будівництво та

*Царські ворота іконостасу Борисоглібського собору.
Початок XVIII ст. Аугсбург. Пилип Якоб Дрентветт IV.
Срібло. Позолота. Литво. Карбування.*

оздоблення церков у Києві, меценатство в Чернігові, військові справи. У книзі, зокрема, йшлося про будівництво монастирської дзвіниці: «Триумфальний знак каменний соорудити благоволил еси коліосъ, Дзвонницу, на ней же церковь Божественная под именемъ патрона Вельможности Вашей святого Иоанна Предтечи»¹. Напис на закладній дошці дзвіниці свідчив: «Сей храм созданъ Божиимъ Благословеніемъ прещедримъ даяніемъ и іждивеніемъ от ясне Вельможнаго Пана Иоанна Мазепы славнаго войскъ Російскихъ Гетмана надтисяща всем сотомъ року здат начася, а в второмъ поспешествомъ Божиимъ скончася»². На кошти гетьмана відлито і дзвін для цієї дзвіниці: «...на вашем панском коліосе дзвонничномъ, кимвал (дзвін) доброгласенъ власным коштомъ Вашим Рейментарским соделанній»³. Гетьманським «панским благоволением» збудовано також папірню для друкарні Троїцько-Іллінського монастиря. На знак подяки тут надруковано п'ять книг і два панегірики, присвячені гетьману. Понад 5 тис. золотих виділив гетьман на будівництво дерев'яної церкви св. Іоана, що знаходилася в чернігівській фортеці (до нашого часу не збереглася). Наприкінці XVII ст. прилучився гетьман і до відновлення П'ятницької церкви: його герб знаходився на барочному фронтоні церкви.

10 тис. золотих пожертвував гетьман на завершення будівництва ще одного чернігівського храму – величного Троїцького собору та оздоблення срібними шатами кіоту знаменитої чудотворної ікони Троїцько-Іллінської Богоматері. У нижній частині шат – герб гетьмана Мазепи в обрамленні гармат, клейнодів. У соборі, ймовірно, знаходиться зображення самого гетьмана в образі його патронального святого Іоана Предтечі⁴. Достеменно відомо, що на кошти Івана Мазепи споруджено іконостас для Введенської трапезної церкви Троїцько-Іллінського монастиря. Іконостас, який не зберігся, також мав герб Мазепи. Саме у цей час гетьман надав до кафедрального Борисоглібського собору срібні царські врата для іконостасу. На них, на стулці воріт унизу – герб гетьмана, праворуч прикріплена платівка, на якій кириличними буквами вирізьблена дата – 1702 р.

Вишуканий витвір ювелірного мистецтва кінця XVII – початку XVIII ст. – царські срібні ворота з Борисоглібського собору – ось уже два століття є предметом уваги дослідників. Неординарність пам'ятки, високий мистецький рівень виконання породили цілу низку легенд, домислів, гіпотез щодо історії створення воріт, імені донатора, місця виробництва.

Уперше про них написав відомий описувач краю другої половини XVIII ст. О. Шафонський у своїй праці «Черниговского наместничества топографическое описание»: «Царские врата серебряныя кованныя, чеканной хорошей работы... 1701 года съ помощію писаря Генеральнаго Карпа Ивановича Мокріевича, сделанныя. Когда 1701 года подъ монастырскую колокольню рыть фундаментъ, то найденъ въ земле сребный идолъ, который на сии Царскія врата употребленъ»⁵.

Це свідчення підхопили краєзнавці XIX ст., воно перекочувало і в сучасну наукову літературу. Деякі дослідники стверджують, що ідолів було два.

У наш час здійснено спробу за допомогою спектрального аналізу хімічного складу металу царських воріт визначити, чи дійсно при їх виготовленні було використано давньоруський метал (Коваленко В. П., Орлов Р. С., 1987 р.)⁶. Однозначної відповіді не отримано. Усі основні частини воріт виготовлені практично з ідентичного сплаву – близько 70 % срібла та 30 % міді (сучасна 875 проба). Рештки домішок не перевищують 1,5 %. Лише деякі деталі, зокрема нижня платівка (доповнена під час реставрації воріт в 1861 року) – з низькопробного срібла (білону) – 34 % срібла та 63% міді, 500 проба). Вважається, що це є свідченням того, що ворота виготовлені з одного зливка. Насправді це ознака певного складу металу, з якого зроблені ворота. Про це свідчать міські пробірні тавра (міста Аугсбурга, де вони були виготовлені), що знаходяться в різних частинах воріт і які підтверджують приписану законом якість легірованого срібла. Варіанти такого пропорційного співвідношення срібла та міді зустрічалися як в давньоруський час, так і на початку XVIII ст., коли були виготовлені ворота. Тобто встановити за цими характеристиками, з металу якого часу були створені ворота, неможливо. До речі, Німеччина, де виготовлялися ворота, мала власні багатющі запаси срібла і славилася своїми ювелірами. Склад металу міг відрізнятися своїми мікродомішками, проте нині поки що немає достатніх даних, щоб провести ґрунтовний порівняльний аналіз цих діагностичних характеристик як давньоруських срібних, так і середньовічних виробів, у тому числі й аналогічних німецьких. Хоча такі спроби робилися, проте переконливих, остаточних висновків через вищенаведені причини не отримано. Таким чином, твердження про відлиття воріт з язичницького ідолу, залишається до кінця нез'ясованим.

Щодо імені замовника цього неординарного твору, то, починаючи з О. Шафонського, утвердилася думка, що ним був генеральний писар Карпо Мокрієвич. У 60-ті роки XIX ст. чернігівський архієпископ Філарет Гумилевський стверджував, що на воротах іконостасу був його герб з буквами К. М.⁷ Проте на царських воротах унизу центральної платівки розміщено герб гетьмана Івана Мазепи з монограмою І. С. М. Г. З. – Іван Степанович Мазепа Гетьман Запорозький. Герб Карпа Мокрієвича відсутній. Відомо, що після переходу гетьмана на бік шведського короля Карла XII, все, пов'язане з його ім'ям знищувалося. І герб гетьмана, вірогідно, свого часу, прикрили платівкою з гербом Мокрієвича; навколо герба Івана Мазепи можна побачити отвори, можливо, для його кріплення. Мабуть, наслідуючи приклад Івана Мазепи, в 1713 році срібними воротами оздобив новий іконостас Успенського собору Києво-Печерської лаври фельдмаршал Борис Шереметєв. Царські ворота Успенського собору загинули під час пожежі 1718 року.

Місце виготовлення царських воріт Борисоглібського собору також вказує на неординарність замовлення. Свого часу висловлювалися різні припущення з цього приводу: називалися південна Польща, Богемія чи Угорщина (В. Л. Модзалевський)⁸, Гданськ (Данціг) (Г. Н. Логвин, за малюнком українського майстра)⁹, Україна, І. Равич (Р. С. Орлов)¹⁰. Про те, де і ким вони були виготовлені, свідчать міське тавро і тавро майстра, що викарбувані поряд

на основних рельєфах і восьми частинах, з яких складаються ворота (вперше їх зафіксував завідувач фондами А. Карнабед 1985 року під час опису стану воріт, проте він їх не ідентифікував). 1994 року нами під час написання уніфікованого паспорту повторно були виявлені, описані та ідентифіковані тавра незалежно від фіксації А. Карнабеда. Міське тавро, яке ставив пробірний майстер, мало вигляд стилізованої соснової шишки (*der Pinienzarfen*), з короною внизу – герб міста Аугсбурга XVII ст. (південна Німеччина). Тавро майстра складається з трьох букв PID, уміщених в овал. Це початкові літери майстра Пилипа Якоба IV Дрентветта (охрещений 1646 року, з протестанської родини, помер 1712 року, належав до найбільш відомої сім'ї ювелірів Дрентветтів, яка працювала з першої половини XVII ст. до початку XVIII ст.). Аугсбург у XVII ст. та впродовж наступних двох століть був одним із найвизначніших центрів виготовлення ювелірних виробів в Європі. Наприкінці XVII ст. тут було 203 майстри-ювеліри. Замовниками предметів розкоші поряд з багатим бюргерством виступали князівські та королівські двори. Багато виробів із Аугсбурга вивозилося в Україну і Росію. Відомі й інші твори цього майстра. Це скульптура із зображенням св. Георгія (висота – 115 см.) з церкви св. Андрія м. Карлштадта (датується 1700–1705 рр.). Зокрема, він виготовував цеховий келих для цеху ткачів м. Базеля у вигляді напівлева – напівгрифона (висота – 45,6 см.), датується 1710 р. Ще одним відомим виробом майстра є настінний свічник (висота – 111 см, Д – 89 см.), що датується 1690–1695 рр. До речі, в колекції зібрання Державного Ермітажу також знаходиться люстра, виготовлена Дрентветтом. Проте, безумовно, найбільш значним витвором відомого золотаря є царські ворота для кафедрального Борисоглібського собору, виготовлені на замовлення гетьмана Івана Мазепи. Розміри воріт – (2,66 x 1,21 м), загальна вага 56 кг.

Незважаючи на те, що вони були створені західноєвропейським майстром, композиція їх традиційна для українського мистецтва кінця XVII – початку XVIII ст. Між чотирма, традиційними для царських воріт фігурами євангелістів, розміщені зображення Бориса і Гліба – перших давньоруських святих, на честь яких і названо кафедральний собор. У верхній частині – сюжет «Благовіщення». Внизу – композиція «Єсеєвого дерева»: зображення пророка Єсея, царя Давида і на центральній вертикальній платівці – десяти біблійних царів – наочне обґрунтування пророцтва Єсея, що Марія та її син Ісус Христос походили з його роду. Цей сюжет отримав широке поширення на царських воротах в Україні у XVII ст.

Традиційність сюжетів і композиційної структури воріт свідчать про те, що проект виконано місцевим художником. Автор проекту воріт, ймовірно все, належав до киево-чернігівського культурно-мистецького осередку. Спроекувати ворота могли відомі українські художники-гравери: як Олександр Тарасевич (?– 727 р.), так і Леонтій Тарасевич (?–1710 р.), а, можливо, Іван Щирський (1650–1714 рр.). Є відомості про те, що Олександр та Леонтій Тарасевичі (існує припущення, що вони були братами) навчалися саме в Аугсбурзі, у друкарні Кіліанів. Потім Олександр Тарасевич працював у

Глуську (нині республіка Беларусь), згодом у друкарні при Віленській академії, де працювали також Леонтій Тарасевич та Іван Щирський. Згодом вони повернулися в Україну. Олександр Тарасевич пізніше керував лаврською друкарнею у Києві. 1693 року він виконав посмертний портрет чернігівського архієпископа Лазаря Барановича. Леонтій Тарасевич та Іван Щирський ілюстрували видання Чернігівської та Києво-Печерської друкарень. Художники належали до видатних митців свого часу, творили в стилі українського бароко, зробили значний внесок в утвердження реалізму в зображенні як святих, так і історичних осіб. Звертає на себе увагу, що Олександр Тарасевич, йдучи за західноєвропейською традицією, зображував євангеліста Іоана – автора найбільш містично-духовного євангелія – молодим юнаком з хвилястим волоссям, що спадає на плечі, а не за традицією східної православної іконографії, за якою євангелістів зображували з бородами, духовними мудрецами.

На царських воротах іконостасу Борисоглібського собору також бачимо, що Іоан зображений молодим, з волоссям, зачесаним назад. Привертає увагу і гравюра – теза Івана Щирського, присвячена Івану Мазепі з зображенням чудотворної ікони Троїцько-Іллінської Богоматері (1691 р.), де розміщено і «Єсееве дерево» (автором цієї дедикації «Кіот срібнокованний» був Лаврентій Крщнович. Гравюра зберігається в м. Гданську)¹¹. Композиція родоводу Ісуса Христа, передусім, розміщення напівлежачих фігур пророка Єсея та царя Давида настільки подібна до зображення на срібних царських воротах, що припускаємо: гравюра могла послужити зразком для відтворення родоводу на царських воротах Борисоглібського собору.

Виходячи з місця навчання Олександра та Леонтія Тарасевичів в Аугсбурзі, а також із стилю та манери відомих граверів, зокрема, і Івана Щирського, дуже близького до стилю, в якому виконані царські ворота, можна припустити, що автором проекту царських воріт міг бути хтось із цих відомих митців.

Усього в Україні збереглося кілька старовинних срібних царських воріт іконостасів. Це, насамперед, Софіївського собору 1747 р., які були розрізані в 1934 р. (збереглися лише фрагментарно) та Михайлівського собору 1784 р. м. Києва. Як бачимо, найдавнішими та найціннішими з них, на наш погляд, є царські ворота з чернігівського Борисоглібського собору, які вирізняються своїм майстерним виконанням.

Царські ворота іконостасу Борисоглібського собору – цікавий приклад співробітництва західноєвропейських та українських майстрів, меценатської діяльності гетьмана Івана Мазепи, в результаті чого на зламі XVII–XVIII ст. і був створений цей ювелірний шедевр – окраса чернігівського Борисоглібського собору.

¹ Зерцало от писанія Божественнаго. – Чернігів, 1705. – Арк. 5 (зв).

² Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній», КН-1564, И-2, 802.

³ Зерцало от писанія Божественнаго. – Чернігів: Друкарня Троїцько-Іллінського

монастиря, 1705. – Арк. 5 (зв).

⁴ Адруг А. Первісні розписи Троїцького собору в Чернігові // Київська старовина. – 2001. – №3. – С. 151–156.

⁵ Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. – К., 1851. – 264 с.

⁶ Коваленко В. П. Орлов Р. С. Металл языческого идола северян с территории Черниговского Борисоглебского монастыря // Тезисы Черниговской областной научно–методической конференции, посвященной 20-летию Черниговского архитектурно–исторического заповедника (сентябрь. 1987 г.). – Чернигов, 1987; Орлов Р. С. «Тмутараканский болван» «Слова о полку Игоревем» // Старожитності Південної Русі. Матеріали історико–археологічного семінару «Чернігів і його округа в IX–XIII ст.». – Чернігів, 1991. – 178 с.

⁷ Гумилевский Ф. Историко–статистическое описание Черниговской епархии». – Кн. 4. – Чернигов, 1873. – 164 с.

⁸ Модзалевский В. П. Савицкий П. Н. Очерки искусства старой Украины. Чернигов // Чернігівська старовина. – Чернігів, 1992. – 125 с.

⁹ Логвин. Г. Н. Чернигов. Новгород–Северский. Глухов. – М., 1965. – С. 44–45.

¹⁰ Орлов Р. С. «Тмутараканский болван» «Слова о полку Игоревем» // Старожитності Південної Русі. Матеріали історико–археологічного семінару «Чернігів і його округа в IX–XIII ст.». – Чернігів, 1991, с. 178.

¹¹ Радишевський Р., Свербигуз В. Іван Мазепа в сарматсько–роксоланському вимірі високого бароко. – К., 2006. – С. 180; С. 430.

ФОЛЬКЛОРНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ІСТОРИЧНИХ ПОСТАТЕЙ ІВАНА МАЗЕПИ ТА СЕМЕНА ПАЛІЯ

Не секрет, що більшість видатних українських істориків – М. Максимович, І. Срезневський, М. Костомаров, П. Куліш, В. Антонович, М. Драгоманов, Д. Яворницький, Я. Новицький та ін. – розглядали народну творчість як джерело до вивчення історії України. Вони ж перші звернулись до запису фольклору й видали фундаментальні збірники пісень та прози. В своїх записах вони демонстрували високу документальну точність фіксації матеріалу, адже ставились до фольклору як до історичного документа. Отже, і фіксуючи, і публікуючи народні пісні й легенди, виявляли до цього особливий підхід, як до творів усної археографії.

Про важливість фольклорних матеріалів як правдивого першоджерела до історії України писали М. Драгоманов, І. Срезневський, О. Скальковський, Г. Залюбовський, Я. Новицький. Приміром, М. Костомаров зазначав, що історик «важно знати не только жизнь народную по сохранившимся известиям [...], но и способы отношения народа к явлениям своей жизни, иначе взгляд народа на свою собственную жизнь»¹. І. Срезневський уважав, що народна історія, виявлена в піснях чи думках, правдивіша і об'єктивніша від офіційної, він же першим обґрунтував необхідність наукового вивчення історичного фольклору як джерела до пізнання історії України. З ним неодноразово погоджувався Я. П. Новицький, зауважуючи, що «рассказ и песня для истории те же документальные данные. Правда, тут вы не всегда найдете хронологию, тут нужно умение разобраться, но тем не менее тот же рассказ, та же песня ярче освещает историю, иллюстрирует факты в таких иногда подробностях, в каких не опишет вам ни одна архивная бумага»².

Найбільш достовірним історичним джерелом уважав фольклор і Г. А. Залюбовський, особливо цінував він народні пісні, легенди та перекази про видатних історичних осіб. Коментуючи записану ним на Катеринославщині легенду про Палія, він писав: «История и летопись могут представить историческое лицо только со стороны фактической, изложением его внешних подвигов, его политического значения. след[овательно], безжизненно; но как это лицо относилось к массе народонаселения, как эта масса смотрела на него – это все редко встретите в письменных памятниках, или если и встретите, то все–таки самый деятель явится перед вами без образа и очертания, личность его не встанет перед вами как живая. Иное дело – народное предание. Тут такое лицо выводится всегда живым образом, с определенными очертаниями, живою

речью, производит на вас неотразимое обаяние, если это лицо – герой народный. Предание оживляет мертвенность исторического лица, доставляет историю, показывает его так, как не может показать история. Потому-то собрание таких преданий всегда важно»³.

Але чи справді це так? Чи завжди правдиво народні пісні, легенди і перекази висвітлюють ту чи іншу історичну особу, тобто, чи справедливе народне розуміння цих постатей і ставлення до них, чи не нав'язане воно зовні? На всі ці запитання дає чітку відповідь фольклорний матеріал про Семена Палія та Івана Мазепу, записаний протягом ХІХ – початку ХХ ст. Перечитуючи фольклорні записи П. Куліша, Я. Новицького, Д. Яворницького, П. Мартиновича, доходимо протилежного висновку! Образи Палія і Мазепи в народних легендах не тільки далекі від реальних своїх прототипів, а й нерідко взагалі не мають нічого спільного з ними. Чим віддаленіша в часі історична подія або постать, тим більше вона обростає фантастичними деталями, розмивається в традиційних фольклорних сюжетах, переходить із області історичної в область міфологічну, казкову, – і вже лише ім'я або прізвище героя туманно нагадує нам про живу, реальну постать, а іноді й воно змінюється до невпізнанності (так, приміром, Семен Палій виступає як Степан Плаха, Іван Виговський – Іван Луговський чи Борівський). Тому такі схожі в історичних піснях постаті Перебийноса, Нечая, Супруна. В легендах історичні діячі теж виступають не як реальні особи, а як ідеал борця за національне чи соціальне визволення. Те ж саме простежується і в фольклорі про Палія та Мазепу. Однак спробуємо глянути на цей матеріал уважніше.

Образи Івана Мазепи та Семена Гурка (Палія) яскраво і широко репрезентовані в українській народній творчості. Практично немає жодного збирача фольклору ХІХ – початку ХХ ст., який би не фіксував пісні або думи, легенди та перекази про них. Майже в кожному фольклорному збірнику, починаючи від видання М. Цертелева 1819 р.⁴ і завершуючи найповнішими сьогочасними, неодмінно зустрічаємо зразки історичного фольклору, присвячені цим постатям. Це пісні та легенди про заміри Мазепи проти царя Петра, про арешт Палія та заслання його до Сибіру, про поразку Мазепи в Полтавській битві та уявну перемогу над ним Семена Палія, про долю України (зокрема Гетьманщини та Батурина) після Мазепиної поразки, про Мазепинські скарби, замки, могили, урочища та інші місця, пов'язані з його іменем, є навіть про Кочубеєві доньку Мотрю. Твори ці записували Т. Шевченко і М. Гоголь⁵, фіксували історики та фольклористи І. Срезневський, М. Максимович, П. Куліш, П. Чубинський, Б. Грінченко, М. Лисенко, Я. Новицький, Д. Яворницький, П. Мартинович та ін.⁶ Є вони в записках Івана Манжури, Панаса Мирного, Марка Вовчка та Опанаса Марковича, Зорана Доленги-Ходаковського, Володимира Каллаша⁷. М. Костомаров та В. Антонович подавали їх як ілюстративний матеріал до своїх наукових праць, так само чинили й інші історики-краєзнавці⁸. Пильну увагу історичним пісням та легендам про Палія й Мазепу приділяли у своїх фольклористичних студіях видатні українські та російські вчені М. Драгоманов, І. Франко, М. Сумцов, М. Грушевський і К. Грушевська, Ф. Колесса, О. Пипін, О. Веселовський,

В. Каллаш⁹. Останній присвятив цій темі першу і досить ґрунтовну розвідку «Палій і Мазепа в народній поезії» (1889). Значна кількість фольклорного матеріалу про історичні події XVIII ст. друкувалась в періодиці, зокрема в журналах «Киевская старина»¹⁰, «Этнографическое обозрение»¹¹, «Основа»¹², «Москвитянин», «Русский архив», «Сын Отечества», «Душе полезное чтение»¹³, а також в українських та російських газетах, зокрема, в Київських, Чернігівських, Полтавських, Катеринославських, Саратовських губернських та єпархіальних відомостях, у газеті «Киевлянин» тощо¹⁴. Звертаються до цієї теми й сучасні дослідники фольклору. Так 2001 р. М. Коновалова захистила кандидатську дисертацію на тему «Гетьман Мазепа у фольклорі і літературі». Чималу увагу образам Івана Мазепи та Семена Палія приділяє в своїй монографії «Українські історико-героїчні перекази» (2003) львівський фольклорист Василь Сокіл¹⁵.

Певна частина пісень та легенд про Палія і Мазепу зберігаються в Наукових архівних фондах Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України в записках Д. Яворницького (ІМФЕ, ф. 8–К2, од. зб. 3), М. Білозерського (ф. 3–3, од. зб. 152), П. Мартиновича (ф. 11–4, од. зб. 560, 586, 665, 759, 785 тощо). Приміром, серед записів Порфирія Мартиновича є декілька оригінальних і високохудожніх зразків, а також фальшована дума про Семена Палія (од. зб. 665, арк. 127–130).

З усього видно, що твори ці склалися вже після Полтавської битви (а записувалися ще пізніше, що також наклало свій відбиток на свідомість авторів і виконавців). Про це свідчить виключно негативне ставлення співаків і оповідачів до І. С. Мазепи. Його називають не інакше, як «проклятий Мазепа», «пес-Мазепа», «псе-Мазепа» й т. п. Одже, в деяких варіантах пісні про Мазепу зустрічається й інше звернення: «та гетьман Мазепа», або навіть «вельможний Мазепа». Це свідчить не лише про те, що в народі було неоднозначне ставлення до славного гетьмана, а й про те, що пісня могла створитися значно раніше, адже більшість варіантів розповідають не про події Полтавської битви, а про арешт Семена Палія, який відбувся 1704 р. Якраз сюжет пісні часто завершується на тому, що Мазепа, запросивши Палія на бенкет до себе і впоївши вином, запроторює його до темниці, а сам їде до царя скаржитись на «зрадника». Очевидно, що саме це ядро сюжету є первинним (це стосується варіантів, записаних В. Сологубом, О. Марковичем, З. Доленгою-Ходаковським та ін.) і саме воно становить основу десятків варіантів пісні про Палія і Мазепу. Усе інше нашаровувалося з часом, наступними поколіннями творців і виконавців пісні.

Для сучасників Мазепи сама подія була очевидною і зрозумілою. Коли ж вона віддалилася в часі, то народ вже не міг пояснити протистояння двох видатних особистостей – тому виникають різні варіанти, в яких по-різному вмотивований вчинок Мазепи. І, як правило, ця мотивація перебуває під впливом церковної анафеми та імперської ідеології, яка вогнем і мечем була нав'язана українському народові. Ці ідеологи намагалися протиставити Мазепі полковника Палія, який залишився вірним цареві. Нові покоління українців, вихо-

ване безконечними репресіями (приміром, польський фольклорист Казімеж Владислав Вуйціцький фіксує той факт, що навіть в середині XIX ст. українців лаяли «Мазепа!», а М. Номис з приводу цього зауважує, що «...москалі так дражнять наших за гетьмана Мазепу. В Лубенщині й тепер ще можна чувати (розказує народ), що за часів Петра I розсердиться було москаль на чоловіка та й ножакою чи чим там – «Мазепа!» – каже. Або: «Мазепин дух!»¹⁶) патріотизмом вважало не боротьбу за національне й духовне визволення, а вірність своєму цареві. Тому в усіх піснях і легендах гетьман Мазепа принижувався, його заміри були незрозумілі, а бунтівливий Палій підносився до рівня національного героя.

Отже, в історичних піснях про Палія та Мазепу арешт улюбленця народу мотивувалися тим, що він не підтримав плани гетьмана щодо виступу проти Москви. Йдучи за фольклорною логікою, яка нерідко відбиває історичні події з точністю до навпаки, а тут якраз це особливо очевидно, – несподівано дізнаємося, що Мазепа не одразу і небезпідставно ув'язнив Палія, а спочатку викликав його до себе на нараду і розкрив перед ним свої потаємні плани.

«Ой пише гетьман проклятий Мазепа
Та й до Палія листи:
– Гей, прибудь, прибудь, Палію Семене,
Та й на радоньку до мене,
Будемо ж, Палію, будем, Семене.
Будем раду й радити,
Як москаля клювати»¹⁷;

«Ой приїдь, приїдь, Палію Семене,
Та на бенкет до мене:
Ой будемо, Палію Семене,
Будем пити ще й гуляти,
Ой будеш пити та будеш гуляти,
На москаля воювати»¹⁸;

«Прошу тебе, Палію Семене,
Щоб не зрадив ти мене,
Як буду я шведа підмовляти,
Упень москаля рубати»¹⁹.

У пізнішому варіанті (до речі, одному з найповніших), записаному Я. П. Новицьким в Олександрівському пов. Катеринославської губ., гетьманові Мазепі приписується не прагнення визволити Україну з-під Москви, а бажання необмеженої влади (звичайно, під «царством» розуміється тут не Україна, а вся Російська імперія):

«Просю я тебе, Семене Палію,
Щоб не зробив ти зміни:
Сам я думаю, сам я гадаю,

Ше й шведа підмовляю
 Впень москаля рубати,
 Сам я думаю, сам я гадаю
 Цим царством царствувати»²⁰.

І ось нарешті підходимо до в'яснення причини конфлікту двох героїв – Палій не тільки не схвалює задуми Мазепи, а досить різко відповідає йому (в деяких варіантах навіть погрожує стратою), відразу перетворившись із вірного полковника на злого супротивника й особистого ворога Мазепи, яким і виступає в усіх фольклорних творах:

«Ой бодай же ти, проклятий Мазепо,
 Та й до того ж не діждав,
 Ой щоб я свою віру православну
 Та й під ноги підтоптав»

(запис П. Мартиновича);

«Ой не діждеш ти, проклятий Мазепо,
 Цим царством царствувати,
 А будеш ти, проклятий Мазепо,
 У ката біля стовпа стояти»

(запис Новицького).

Отже, в словах Палія прозоро звучить натяк на те, що він готовий видати гетьмана цареві, про що здогадується Мазепа і хапає його як зрадника та саджає до темниці. В більшості варіантів, після арешту Палія Мазепа вирушає до столиці і, набрехавши на Палія, що це він нібито прагне воювати з московським царем (а припущення ці, між іншим, були небезпідставні), сприяє його заслання до Сибіру. Між іншим, ця ситуація дуже нагадує правдиву подію – донос на Мазепу Іскри та Кочубея, яких гетьман стратив за наказом царя. Про страту Іскри та Кочубея йдеться в одній з легенд, записаних П. Кулішем:

«А Кочубей да Іскра довідались, що він хоче з шведом бити на восточного царя, та й пішли до царя до восточного. «Ей, – кажуть, – царю восточний, хоче Мазепа на тебе бити». А цар не поняв віри. «Чи можна, – каже, – щоб він на мене бив?» От же ж і в пісні співають:

А цар, – каже, – віри не поняв,
 Та назад їх одіслав.

Тільки що вони одішли, аж біжить гонець до царя: «Становітця, – каже, – на баталію, а то Мазепа битиме на вас!» То царь тоді зумівся: «Біжи ж, – каже, – чи не наженеш їх? Біжи як можна, щоб він їх не потратив!» Коли ж набіжить – аж їм уже й голови одтято»²¹.

На відміну від легенд, у піснях Семен Палій сам викриває брехню Мазепи на нього і дивним чином передає звістку цареві:

«Шо брехав же проклятий Мазепа
 У царя у столиці,
 То все знав Палій Семен,
 Сидячи в темниці»

(запис Новицького)

«Як озвався та Палій Семен,
Та сидячи у темниці,
То стало ж чутно,
То сталось чутненько
У господаря на столиці:
«Ой бреш, бреш
Проклятий Мазепа
Як пес на столиці!»

Дізнавшись правду, цар Петро визволяє Палія, а самого Мазепу заарештовує і відправляє до в'язниці. Незрозуміло лишень, навіщо тоді він просить Семена Палія звоювати Мазепу:

«Тоді крикнув велик-світ государ
На свої москалі:
«Візьміть ви сього плута-Мазепу
Та закуйте в кайдани,
Та посадіть плута-Мазепу
У превеликій темниці,
Та приставте ви Палія Семена
Та до мене на столицю»...
Ой чи можеш ти, Палію Семене,
Та Мазепу звоювати?»²².

Текст, складений з уривків, які додавались в різні часи, розсипається на окремі невмотивовані сюжетні лінії, між ними не має композиційної єдності.

Думку про те, що уривок про раду Мазепи з Палієм приєднано до основного тексту пісні пізніше, підтверджують більшість варіантів, у яких Мазепа наказує схопити Палія не одразу після його слів, а ще раз запрошує його на бенкет до себе і тільки після того ув'язнює. Безперечно, що логіки в цьому немає, і дві частини пісні існують начебто самі по собі, хоч перша мотивує іншу, але неясним залишається, чому ж тоді Мазепа не відразу заарештував Палія. Цю неясність у фольклорі ліквідовано досить простим редагуванням: слова «Ой пише гетьман проклятий Мазепа // Та й листа і до Семена // Ой прибудь, прибудь, Палію Семене // Та й на бенкет до мене» з часом випадають із тексту, і тоді сюжет пісні стає струнким і зрозумілим.

І ще одне. В багатьох варіантах улюбленець народу основним аргументом проти Мазепи виставляє небажання «підтоптати під ноги» православному віру. Зрозуміло, що таке бачення розбіжності між двома політичними діячами культивувався згодом Російською. Православною Церквою. Адже Мазепі, який побудував десятки храмів, був ктитором багатьох монастирів, не можна було закинути схильність до ересі чи безбожництва. Однак, очевидно, одним з аргументів анафеми виступало те, що Мазепа створив союз із неправославними шведами проти православного Царя-батюшки. Для українського народу, який був у XVII–XVIII століттях надзвичайно побожним і аж до мучеництва беріг і захищав свою православну віру (як відомо, поборниками православ'я були запорозькі козаки), терплячи від мусульман, католиків та уніатів, цей

аргумент міг бути настільки сильним, що відразу «розставляв усі крапки над «і» в поглядах на т. зв. «зраду» Мазепи, тепер ця зрада була вже подвійною: одне те, що Мазепа зрадив батюшку-царя, якому досі був вірний, так ще ж він зрадив і споконвічну прадідівську віру! Так утвердився на багато століть образ ворожого гетьмана, який й досі важко витравити з душі деяких українців. При цьому всі переваги були б залишаються на боці двічі вірного Палія.

Отже, як не дооцінюємо ми роль РПЦ на Україні!

Вже значно пізніше, очевидно, під впливом численних легенд про фастівського полковника, які вийшли зі сфери фантастичного світогляду, а не історичних реалій, була додана кінцівка пісні про участь і перемогу Семена Палія у Полтавській битві:

«Ой у лісі хміль зелененький
Та землю устилас;
Уже ж Семен, уже ж Палій
На воронім коні грає.
Ой у лісі хміль зелененький
Та по тичиночці в'ється,
Ой уже ж Семен, уже ж Палій
Та уже ж з шведом б'ється.
Ой утікав король шведський
Та з-під Полтави лозами,
Та не бачив світа, та не бачив білого
А за дрібними сльозами»

(запис Новицького).

Арешт Палія значно підірвав авторитет гетьмана Мазепи серед козацтва та українського народу. Щоб підсилити ці настрої, цар Петро вирішив протиставити Палія Мазепі в дні Полтавської битви. Несподівана поява на полі бою Палія, хоч і немічного та хворого, значно підбадьорила козаків, що воювали з московським військом. То ж не дивно, що народна фантазія справедливо приписує саме йому (а не цареві, як головнокомандуючому!) перемогу над шведами, наділивши героя чудодійною і небаченою силою (у фольклорі це єдиний і незаперечний аргумент!). Таким чином уся слава за перемогу у Полтавській битві дістається Семенові Палієві.

Ідея ця була настільки сильною, настільки живучою і прийнятною для народного світогляду, що вона породила численні мотиви перемоги й безсмертя старого полковника, вона стала головною сутністю всіх легенд і пісень про Палія та Мазепу, де їх образи протиставляються один одному, і досягає свого апогею, справжнього екстазу в легендах, де Палій не просто перемагає в бою, а вбиває Мазепу як жахливе чудовисько, як потвору, схожу на казкового змія:

«Скоро настиг, зараз його і проколов списом. Тільки то бісова твар! Ізожрав один спис, ізожрав другий, ізожрав третій, і так усі одинадцять списів поїв, та вже як ударив його Плаха своїм дванадцятим, тоді вже йому й капут. А потім узяв Степан Плаха Мазепенка, спалив та й попел по степу розвіяв»²³.

Захоплюючи народну свідомість, уявлення про надзвичайні здібності та переможність героя і спричинили до творення нового богатирського епосу. Тут уже народна фантазія розгортається у всій своїй величі і повноті, видобуваючи вже готові символи, формули, мотиви, приписує їх до образу Семена Палія, творячи з нього вже не історичну постать, а міфологічного героя, непереможного лицаря, характерника, невмирущого воїна, божество, подібне до місяця, якому поклонялись наші далекі предки.

Як відомо, тексти пісень мають певну консервативність, яку зберігають завдяки віршованій формі. Цьому сприяє й мелодія, органічно пов'язана з темою, саме тому народні пісні зберігають свій первісний вигляд, мало піддаються змінам, новим віянням і т. ін. Через те їх можна вважати історично правдивішими, ближчими до реального життя, ніж тексти прозові, які існують завжди у формі імпровізації і щоразу створюються новим оповідачем в процесі оповіді, і варіюються, залежно від його настрою, таланту, обставин виконання, аудиторії, обізнаності слухачів з предметом оповіді, політичних поглядів слухача і виконавця. Пісня ж не дає такої можливості для польоту фантазії, як прозовий твір, не обмежений ніякими рамками, створюваний часто не стільки на догоду часові, скільки на догоду усній традиції, яка завжди тяжіє над ним і не випускає його за межі мотивів і образів, для неї характерних. Тому легенди, як правило, не мають нічого спільного з історичною дійсністю, історичні реалії виступають у них лише як тло, на якому відбуваються фантастичні події. В цьому випадку таким тлом для легенд про Палія і Мазепу служить Полтавська битва та інші події початку XVIII ст., які для виконавця і для слухача уже, власне, не грають ніякої ролі (тому в історичних легендах і переказах один і той самий сюжет може розгортатися на фоні подій, абсолютно несумісних у часі, імена героїв можуть мінятися як королі на троні, який відіграє основну роль в історії, а не ті, хто на ньому сидить). Під впливом традицій і сам історичний прототип втрачає риси реальної особистості, а поступово стає міфологічним героєм, ідеалом, типовим персонажем, характерним для українського богатирського епосу (казок, билин, дум, героїчних пісень і легенд). Саме це й сталося з історичними постатями Івана Мазепи та Семена Палія як тільки їх образи потрапили у фольклоротворче середовище.

Легенди про Семена Палія належать до кращих зразків українського богатирського епосу. Герой тут наділений не лише типовими рисами казкового руського богатира, що вступає в боротьбу зі злом (у цьому випадку уособленням зла є або нечистий, сатана, злий дух, якого вбиває Палій з рушниці, або шведське військо, шведський король, а найчастіше – сам гетьман Мазепа), він увібрав у себе і найкращі елементи епосу козацьких часів, героєм якого виступає запорожець, сила якого виявляється не в фізичній силі, кмітливості, бойовому мистецтві, а в характерництві.

Образ Семена Палія в легендах і переказах генетично споріднений з образами героїв богатирського епосу та фантастичних казок. Він – типовий представник когорти велетнів, змієборців, лицарів, характерників. У деяких варіантах (особливо в записаному Д. Яворницьким²⁴) він буквально зливається

з Котигорошком, Іваном-царевичем, Іваном-дурником і т. п., складається враження, що народні оповідачі не створювали нічого нового, лише здійснили компіляцію відомих мотивів і вставили ім'я улюбленого полковника у звичний міфо-поетичний контекст. Ось найяскравіші паралелі.

Перш за все це – чудесне походження Семена Палія. Подібно до інших казкових героїв, він народжується дивним чином: селянин виорав у полі голову лицаря (богатиря) і спалив її. Дівка лизнула того попелу (порохна) й через кілька місяців привела сина-безбатченка (Палія)²⁵. Отже, батько Семена – невідомий богатир, який наділив його дивовижною силою: «Мав Семен Палій півтора сажні зросту і важив дванадцять пудів. Жоден кінь його не видержував [...] Шаблюку мав у сажень довжиною, і важила вона пуд»²⁶.

Іноді силу, а то й безсмертя дає йому янгол (архангел Гавриїл, святий Ілля, святий апостол) за те, що допоміг йому вбити сатану, він же дарує йому і чарівну зброю – рушницю, шаблю («Будеш ти, – каже, – великий лицарь, побіждатимеш неприятелів; будеш ти, – каже, – міняться як місяць: місяць зостаріється – зостарієшся і ти, зійде молодик – будеш молодик і ти»²⁷). Так казковий герой до початку подвигу нерідко здобуває собі помічника, який дарує йому чарівні предмети – клубочок, перстень, меч, тростку²⁸.

Богатир (у казках і в епосі) до 20 літ не має права виявляти свою силу, тож він бездіяльний, нерозумний, невмілий, часто сидить на печі або робить якісь беззмістовні вчинки, на відміну від старших братів, – Семен Палій також живе серед запорожців «у дурнях», «ледащом», валяється в попелі²⁹. Подібно як старші брати не беруть Івана-дурня на лицарські змагання, так і запорожці не беруть у похід Палія Семена («А Палій лежав-лежав та й каже: «Дайте ж і мені коня, може, і я поїду?» – «Куди тобі, ській та такій сину, їхати?»³⁰).

Нерідко в казках антигерой (мачуха, зла царівна, змієва мати або сам змії), щоб позбутися сильнішого від себе супротивника, поки ще літа йому не вийшли, наказує замурувати його у стовп, кинути до в'язниці або навіть і вбити, а для достовірності принести його серце, печінку і т. п. Так само і антипод Палія Мазепа просить царя про те, щоб замурував в стовп, або заслав героя в Сибір, або ж убив його: «Стреби, непременно стеби та пришли мені перстень, що в нього на руці, тоді я повірю, що він погіб»³¹.

Замурований у стовп Семен Палій живе там 7, 12, 20, 30, 40 літ не ївши, не пивши (або за одним ріжком табаки чи шматочком хліба), але силу свою не втрачає або ж відновлює її за 3 дні (12 днів) «хліба святого попоївши» або погулявши в полі. Мазепу ж у легендах спостигла така сама смерть, як і злу мачуху або царівну: «Тоді Мазепу піймали, ноги одрубали, руки одрізали, а самого прив'язали до коня та й вигнали в степ»³². Невдачу і смерть Мазепі в одній з легенд провістив його кінь, що впав під ним і скалічився, коли гетьман їхав до Полтави. «Оце не к добру наш вельможний упав», – зауважили очевидці. Так воно й вийшло³³. В казках неодмінну поразку змія також віщує кінь, що раз або тричі спотикається на мосту, під яким сидить богатир. Спотикання коня віщує і невдалий похід козакам у піснях.

Досягнувши повноти літ і сили, казковий герой перш за все вибирає собі коня. Іноді прикликає його свистом, але, як правило, ним стає сама упосліджена коняка, на яку ніхто не звертав уваги (подібно до самого богатиря, його кінь також не виявляє своєї сили, поки пора не прийшла). Семен Палій не відступає від цього канону і вибирає собі коня по силі. Цій важливій події оповідачі приділяють особливу увагу: жоден кінь не витримує сили богатиря, а тільки царський кінь; всі коні падають на коліна лише від того, що Семен доторкнувся до них або поклав руку на шию; він вибирає коня, яким возять воду. Але коли сідає на нього, передає йому свою силу («Сів на коня, то кінь під ним так як орел!»³⁴).

Опинившись у Царстві змія, казковий богатир пускає йому в палац стрілу, і таким чином повідомляє, що з'явився лицар, сильніший за нього, який прийшов битися з ним. Змій лякається, бо пущена стріла віщує неминучу загибель йому. Те ж саме робить і Семен Палій, з'явившись на полі Полтавської битви. Пущена ним стріла (або куля) потрапляє до Мазепи в миску (в ложку, в чарку, в шматочок м'яса) і віщує поразку Мазепи та загибель всього його воїнства: «Як побачили вони стрілку та й кажуть: «Годі воювать, бо вже є Семен Палій»³⁵).

Народні легенди про богатирів були особливо поширені в Південній Україні, де їх записували І. Манжура, Я. Новицький, Я. Яворницький³⁶. За уявленнями жителів Подніпров'я, тут жили спочатку велетні-богатирі, потім їх змінили запорожці, а після запорожців лицарство уже перевелось. Отже козаки в епосі Південної України – це останнє покоління богатирів, які мали непереможну силу: куля їх не брала, погоні, води, вогню вони не боялись, бо вміли одвести ворогам очі, затуманити розум, наслати ману, – тобто перемагали не силою, а характерництвом. До таких лицарів належать і Перебийніс, і Нечай, і Супрун, і особливо Іван Сірко, і той самий Семен Палій. «Де Сірко, там і удача!» – говориться в одній з легенд. Ця ж формула буквально переноситься і на Семена Палія: «Було як воюють козаки, то де Палій, там і удача».

Як і всі інші характерники, Палій перемагав ворогів «ангельським чином»: невидимо проходив крізь вороже військо; заряджав пушки навхрест і перетворював шведське військо на попіл; перетворював шведові увесь порох на пил; об'їхавши раз (або тричі) кругом Мазепинового війська, одводив йому очі або напускав туману, після чого «козаки мазепинкови мов подуріли і стали один одного колоть і рубать»; побивав велику силу ворога малою кількістю своїх козаків (5 або й 11, 12), бо ворогові здавалося, що «як кінця світові нема, так і Палієвому військові»; наводив смертельний жах на ворогів, вивівши вгору три високі огненні стовпи тощо³⁷.

Щоправда, в багатьох варіантах не лише Палій, але й сам Мазепа виступає в образі богатиря, який кличе царя «на погуляння»: «Був то такий Мазепа, такий-то гетьман, що й цар його батюшкою звав». Він також наділений незвичайною силою, якої боїться цар: «Петро жажнувся: знав, що ніякою силою не одоліє Мазепенка, бо сей такий був ломусь, що поставив пушку на долоню та як стрілив із Бикова, то досяг аж у Остер і розбив у Острі церкву»³⁸.

Подібно як у казках цар ніколи не змагається з богатирем, Петро також не береться воювати з Мазепою, а шукає між військом богатиря чи характерника (згадаймо літописне оповідання про Кирила Кожум'яку!). Виклик Мазепи приймає Семен Палій, богатир, якого цар виводить з темниці (розмуровує).

Двобій богатирів – це основна ідея і суть всього богатирського епосу – казок, билин, легенд, міфів. Ця ідея представлена і в легендах про Палія і Мазепу: вони протиставляються один одному не як вороги, а як лицарі, що міряються своєю силою. В одному з варіантів, що його записав П. Кулиш, богатир-Мазепа виявляється учнем богатиря-Палія, який після звершення своїх літ (певного ініціального періоду) неминуче стає з ним на герць, щоб помірятись силою. Палій перемагає лише тому, що не всі знання він одкрив Мазепі: «А Мазепа од Палія був навчен. Так цар каже: «Що ж, Палію, ти йому нічого не зробиш, бо й він од тебе навчен!» – «Ні, – каже, – царю, хоч він і навчен од мене, да я йому не сказав усієї правди»³⁹.

Отже, на відміну від пісень та дум, які змістом пов'язані з історичною дійсністю, легенди про Палія і Мазепу є не чим іншим, як залишками богатирського епосу, в них немає і не може бути ніяких історичних реалій.

¹ Костомаров Н. И. Малорусские народные предания и рассказы, свод Михаила Драгоманов // Русская старина. – 1877. – Кн.V.– С.113.

² Запорожье в памятниках устного народного творчества // Степь. – 1886. – № 5. – С.67.

³ Гр. Залюбовский. Про Палія // Екатеринославские губернские ведомости. – 1864. – № 25. – С.3.

⁴ Цертелев князь. Опыт собрания старинных малороссийских песней. – СПб., 1819. – С. 51–54 («О измене гетмана Мазепы).

⁵ Див.: Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів у 6 т. – К., 1964. – Т. 6. – С. 320, № 3; Песни, собранные писателями: Новые материалы из архива П. В. Киреевского // Литературное наследство. – Т. 79. – М., 1968.

⁶ Запорожская старина. Издание И.Срезневского. – Ч. 1. – X., 1833; Ч. 2. – X., 1831; Украинские народные песни, изданные Михаилом Максимовичем. – М., 1834. – С. 58, 109 та ін.; Максимович М. Сборник украинских песен. – Ч. 1. – К., 1849. – С. 88–91 тощо; Украинские народные предания. Собрал П. Кулиш. – М., 1847. – Кн. 1.; Записки о Южной Руси. Издал П. Кулиш. – Т. 1. – СПб., 1856. – С. 115–131, 180, 186–196; Несколько народных исторических преданий, записанных П. П. Чубинским // Записки Юго-Западного отдела ИРГО. – 1873. – Т. 1. – К., 1874. – С. 291–307; Гринченко Б. Д. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. – Вып., 1. – Чернігів, 1895. – С.130–135; Гринченко Б. Д. Из уст народа. – Чернигов, 1901. – С. 179–181, 286–305; Збірник українських пісень. Зібрав і у ноті завів М.Лисенко. – Вип. 2, Липськ – Київ, б.р.; Новицкий Я. П. Малорусские песни, преимущественно исторические, собранные Я. П. Новицким в Екатеринославской губернии в 1874–1894 гг. – X., 1894. – С.16–20; Малорусские исторические песни, собранные Я. П. Новицким... – Катеринослав, 1908. – С. 43–48; Яворницький Д. И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. Ч. 2. – Дніпропетровськ, 2005. – С. 207–212; Українські записи Порфирія Мартиновича. – К., 1906. – С. 234–237, 269.

⁷ Манжура И. И. Легенда и три песни о Семене Палие. // Киевская старина. – 1882. – №3. – С. 612.; Каллаш В. В. Палий и Мазепа в народной поэзии. – М., 1889. – 44 с.; Народні пісні в записках Панаса Мирного та Івана Білика. – К., 1977. – С. 112.; Фольклорні записи Марка Вовчка та Опанаса Марковича. – К., 1983. – С. 369.; Українські народні пісні в записках Зорана Доленги-Ходаковського. – К.: Наук. думка, 1974. – С. 685–686.

⁸ Костомаров Н.И. Историческое значение южнорусского народного песенного творчества // Собрание сочинений. – К., 1880. – Т. 21. – С. 429–1083; Костомаров Н. И. История казачества в памятниках южнорусского народного песенного творчества. – К., 1883. – 218 с.; Антонович В. Б. Последние времена козачества на правой стороне Днепра. – К., 1868. – С. 61–64.; Арандаренко Н. Записки о Полтавской губернии. – Полтава, 1849. – Ч. 2. – С. 200; Богданович А. В. Сборник сведений о Полтавской губернии. – Полтава, 1877. (Приложение); Иловайский П. И. Черниговская старина по преданиям и легендам. Очерк. – Чернигов, 1898. – 45 с.

⁹ Драгоманов М. П. Політичні пісні українського народу XVIII–XIX ст.. – Женева, 1885. – Ч. 1. – Розділ 2. – С. 1–57; Драгоманов М. П. Слов'янські оповідання про народження Костянтина Великого // Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність і письменство. – Львів, 1906. – Т. 3. – С. 210–219; Сумцов Н. Ф. К истории создания малороссийских исторических песен. – СПб., 1899.; Грушевський М. С. Історія української літератури. – Т. 4. – Кн.1. – К., 1994. – С. 71–75; Веселовский А. Мелкие заметки к былинам // Журнал министерства народного просвещения. – 1889. – № 5. – С. 32–46; Каллаш В. В. Палий и Мазепа в народной поэзии // Этнографическое обозрение. – 1899. – Кн. 2. – С. 80–124.

¹⁰ Задунайские народные предания // Киевская старина. – 1882. – Кн. IX. – С. 579–582; Месторождение Семена Палия // Там само. – С.609–611; Пісня про Мазепу // Там само. – 1887. – Кн. XVIII. – С. 787; Легенда о Палие // Там само. – 1888. – № 5. – С. 47–49; Егоров И. Село Курени Конотопского уезда и его старина // Там само. – 1901. – Кн. 1. – С. 135–140; Кн. III. – С. 103–106.

¹¹ Каллаш В. В. Палий и Мазепа в народной поэзии // Этнографическое обозрение. – 1889. – Кн. 3. – С.80–120; Каллаш В. В. Несколько малорусских народных рассказов // Этнографическое обозрение. – 1902. – № 1. – Кн. 42. – С. 107–113.

¹² Рев'якін П. З народніх уст. Семен Палій // Основа. – 1861. – Кн. XI–XII. – С. 29–32; Замечательные варианты украинских исторических песен // Основа. – 1862. – Кн. VIII. – С. 21–30.

¹³ В-ский В. Об украинских народных преданиях Кулеша // Москвитянин. – 1846. – № XI–XII. – С. 140–158; Тр[ушковск]ий Н. Диканька // Москвитянин. – 1852. – № VI. – С.67–74; Терещенко А. Малороссийское предание об образе Покрова Божией Матери и падении гетьмана Мазепы пред Покровскою церквю в Переяславе // Русский архив. Историко-литературный сборник. – М., 1865. – С. 318–322.

¹⁴ Материалы историко-этнографические. Народные предания и песни про Палия и Мазепу // Киевские Губернские Ведомости. – 1868. – № 146. – С. 590; № 147. – С. 598; № 150. – С. 606; Легенда о Палие и Мазепе // Черниговские епархиальные известия. – 1868. – № 7. – С. 256–257; Ж[уравск]ий И. Легенды о Палие и М.Кочубей // Черниговские ГВ. – 1888. – № 11; Думы, относящиеся к временам битвы Полтавской // Полтавские ГВ. – 1860. – № 14, 15; [Новицкий Я.П.] Легенда о Палие // Екатеринославские ГВ. – 1888. – № 10; Палей. Мало российское предание // Саратовские Г. В. – 1843. – №17. – С. 98–100; Свидницкий А. Легенда про Семена Палия // Киевлянин. – 1870. – № 57;

Комарь, Хмынич. М. Коростышев Киевской губернии Радомысльского уезда // Киевлянин. – 1868. – № 111.

¹⁵ Сокіл В. Українські історико-героїчні перекази: структурно-семантичний та поетичний аспекти. – Львів, 2003. – С. 142–160.

¹⁶ Українські приказки, прислів'я і таке інше. Уклад М. Номис / Упорядкування, примітки та вступна стаття М. М. Пазяка. – К., 1993. – С. 187.

¹⁷ Запис П. Мартиновича // ІМФЕ, ф.11–4, од. зб. 759, арк. 67.

¹⁸ Запис М. Лисенка. Цитую за виданням: Григор'єв Наш. Історія України в народних думках та піснях. – К., 1993. – С. 157.

¹⁹ Запис Я.Новицького // Малорусские исторические песни. – С. 43, № 25А.

²⁰ Там само. – С. 44Б.

²¹ Записки о Южной Руси. – Т. 1. – С. 121.

²² «Ой під ругою, під Саборєєю» // Основа. – Кн. VIII. – 1862. – С. 26–27. Цитую за вид.: Українські народні думи та історичні пісні. – К., 1955. – С. 154–155.

²³ Записки о Южной Руси. – Т. 1. – С. 120.

²⁴ Яворницький Д. І. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. – С. 207–212.

²⁵ Там само. – С. 208; Основа, 1861. – Кн. XI–XII. – С. 29–30.

²⁶ Легенди та перекази. – К., 1985. – С. 218.

²⁷ Новицький Я. П. Твори в 5 т. – Т. II / Упоряд. Л. Іваннікова. – Запоріжжя, 2007. – С. 273.

²⁸ Див. докладніше: Грушевський М. С. Історія української літератури. – Т. IV. – Кн. I. – С. 70.

²⁹ Яворницький Д.І. Запорожье в остатках старины... – С. 208.

³⁰ Там само. – С. 209.

³¹ Там само. – С. 211.

³² Там само. – С. 212

³³ Терещенко А. Малороссийское предание // Русский архив. – 1865. – С. 318–322.

³⁴ Записки о Южной Руси. – Т. 1. – С. 126; Чубинський П. П. Несколько народных исторических преданий. – К., 1873. – С. 9; Киевская старина. – 1882. – Кн. IX. – С. 579–582; Новицький. Твори в 5 т. – Т. 1. – С. 274.

³⁵ Чубинський П.П. Несколько народных исторических преданий. – С. 9. Див. також: Киевская старина. – 1882. – Кн. IX; Яворницький Д. І. Запорожье в остатках старины. – С. 211; ІМФЕ, ф. 8–К2, од.зб.3, арк. 52–53 зв (запис Д. І. Яворницького) тощо.

³⁶ Див. приміром: Новицький Я. П. Народная память о Запорожье. – Екатеринбург, 1911.

³⁷ Див.: Куліш П. Записки о Южной Руси. – С. 116, 120, 126, 127; Яворницький Д. І. Запорожье. – С. 210; Новицький Я. – С. 275; Киевская старина. – 1882. – Кн. IX тощо.

³⁸ Записки о Южной Руси. – С. 123, 118.

³⁹ Там само. – С.127.

**ДОСЛІДЖЕННЯ ІКОНОГРАФІЇ ІВАНА МАЗЕПИ
ЗА МАТЕРІАЛАМИ*
ЛИСТУВАННЯ Т. ЦЯВЛОВСЬКОЇ¹ ТА С. БІЛОКОНЯ²**

На сьогодні проблема виявлення, атрибуції, аналізу, класифікації та систематизації портретів Івана Мазепи або зображень, йому присвячених, є достатньо дослідженою та широко відображеною в літературі. Суттєвий внесок у цей процес був здійснений істориками, мистецтвознавцями та колекціонерами ХІХ – першої третини ХХ ст.³ Не менш вагомими були здобутки українських учених, котрі працювали за кордоном, та іноземних дослідників другої половини ХХ – початку ХХІ ст.⁴ Водночас, як показав аналіз радянської історіографії 30-х – кінця 80-х рр. ХХ ст., протягом цього періоду радянськими вченими не було здійснено жодного дослідження, присвяченого опрацюванню питань іконографії Івана Мазепи. Виняток становила лише невелика розвідка С. Баран-Бутовича, написана ще наприкінці 1920-х років й опублікована на початку 1930 року в Чернігові⁵, в якій коротко повідомлялося про існування портретного зображення гетьмана на дзвоні «Голуб», відлитого 1699 р. військовим людвисарем Карпом Балашевичем для батуринської Воскресенської церкви. Натомість відсутність інтересу з боку офіційної історичної науки до подібної тематики зовсім не означала принципового небажання вчених нею займатися чи неможливість наукового пошуку в цьому напрямку. Як демонструють матеріали приватного листування Т. Цявловської та С. Білоконя⁶, тема іконографії І. Мазепи була затребуваною, однак її повноцінне дослідження обмежувалося двома важливими чинниками: відсутністю доступу до необхідних джерел та літератури, а також неможливістю публікації результатів подібного дослідження жодним з учених. Відтак факт їхньої співпраці та унікальні матеріали з іконографії І. Мазепи довгий час залишалися лише на сторінках їхніх листів, оприлюднення яких стало можливим лише на початку ХХІ ст., коли ця тематика знову стала актуальною.

Як свідчить зміст листування та результати наукової роботи Т. Цявловської, її інтерес до іконографії І. Мазепи виник як суто маргінальний сюжет у зв'язку з тим, що Тетяна Григорівна працювала над виданням малюнків О. Пушкіна та готувала коментарі до них. Опрацьовуючи текст автографу поеми «Полтава», вона знайшла малюнки, що за контекстом мали б зображувати українського гетьмана. Один з цих малюнків не мав ознак портрету і являв собою ляльку, що

* Висловлюю щирі подяку С. І. Білоконю за надану можливість опрацювання епістолярних матеріалів з його приватного архіву.

І. Мазепа. Норблін де ля Гурден. Я. П. (1775).

висить на шибениці⁷. Натомість інший був наслідуванням зображення, відомого як «портрет Мазепа», виконаного Я. П. Норбліном*. Т. Цявловську зацікавило питання достовірності цього зображення і того, наскільки цей портрет міг відтворювати справжні риси зовнішності І. Мазепа. Саме в пошуках відповіді на це запитання вона й звернулася до С. Білоконя з проханням допомогти розшукати додаткову інформацію щодо іконографії гетьмана, оскільки самій дослідниці вдалося розшукати з цього приводу лише статтю П. Еттингера⁸.

Відповідаючи на запит Т. Цявловської, С. Білокінь повідомив, що про гравюру Я. П. Норбліна «Мазепа» свого часу писав академік АН СРСР М. Грушевський, відзначаючи при цьому, що вона «очень сомнительная», а взагалі-то існує велика

* Написання прізвища «Норблін» в авторському тексті подається згідно з правилами сучасної української орфографії (справжнє ім'я художника – Жан П'єр Норблен де ла Гурден; Norblin de la Gourdaine). Водночас при цитуванні листів кореспондентів, його написання подається згідно з оригіналом.

кількість портретів І. Мазепи, що являють собою «несопоставимые типы лица»⁹. Прагнучи знайти якомога більше інформації щодо цієї гравюри в літературі, С. Білокінь запропонував пошукати згадки про неї у рідкісних на той час виданнях лекцій Д. Антоновича¹⁰ з історії української гравюри та в альбомі історичних портретів Г. Хоткевича¹¹. Крім того, він просив Т. Цявловську повідомити йому рік видання статті П. Еттингера для ознайомлення з її змістом. У свою чергу дослідниця надіслала до Києва не лише посилання на вищезгадану статтю, але й повний текст коментаря її автора, надісланого їй 25 січня 1945 року окремою листівкою. П. Еттингер, зокрема, писав, що «Норблен, конечно, не мог знать Мазепу, а офорт его с этим названием сделан с еврея-арендатора, кот[орому] почему-то присвоили кличку «Мазепа». Ровинский в своем труде о грав[ированных] портретах поместил этот офорт в иконографии М[азепы] и вот пошла писать губерния (sic!)! Моя заметка об этом недоразумении была помещена в «Русском библиофиле» (1913, № VII)»¹².

Отримавши це повідомлення, а також виконуючи свої зобов'язання щодо пошуку більш ґрунтовної інформації щодо того, кого насправді зобразив Я. П. Норблін на гравюрі, що стала першовзірцем для малюнка О. Пушкіна, С. Білокінь провів значну пошукову роботу, про результати якої повідомив Т. Цявловську наступним листом. Як свідчить зміст цього листа, гравюра Я. П. Норбліна була досить відомим у світі твором, мистецький рівень якого не дозволив би імені її автора канути в небуття. Саме таким чином про цей твір писав польський дослідник творчості гравера Зигмунт Батовський, працю якого вдалося розшукати С. Білокіню. Щодо відповідності назви аквафорти, як її називає З. Батовський, справжнім рисам зовнішності гетьмана І. Мазепи, то в тексті монографії зазначалося, що «у представленной фигуры [...] нет в чертах лица ничего общего характером с известными изображениями славного Козака [...], также и надпись на последнем состоянии аквафорты «Mazepa aetat 70» к нему не относится»¹³. Більше того, З. Батовському вдалося з'ясувати, що портрет І. Мазепи, який зберігався в Київському церковно-археологічному музеї, був лише аматорською копією норблівської гравюри, виконаною Де ля Флізом для своїх альбомів¹⁴. Цитуючи та посилаючись на текст праці З. Батовського, С. Білокінь повідомляв, що численні відбитки та варіанти цієї гравюри зберігалися у фондах Національної бібліотеки у Парижі. Проаналізувавши їх, польський дослідник зумів подати загальний опис зовнішності портретованої особи: «Зажатые губы, тяжелый взгляд, бритые усы и щеки придают старцу выражение задумчивости и важности, а одежда преобразует его в экзотического саванника или – о чем, надо полагать, скорее думал Норблин в ходе формирования замысла – в рембрандтовского раввина»¹⁵. Щодо підпису під гравюрою, на підставі якого це зображення певний час деякі дослідники вважали за портрет І. Мазепи, то З. Батовський писав, що вона не має стосунку до українського гетьмана. Роз'яснення цього питання були надані автору монографії відомим художником та критиком мистецтва Генриком П'єтковським, який, посилаючись на сімейну традицію родини князів Чарторийських, повідомляв, що «фигура, которую Норблен обессмертил столь мастерски, – это еврей-арендатор

кн. Чарторыських, известный в княжеских владениях под именем Мазепы»¹⁶.

Перевірити повідомлення Г. П'єнтковського, яке також було опубліковано на сторінках польськомовної газети «Кур'єр Варшавський», С. Білоконю не вдалося через відсутність примірника цієї газети в Центральній науковій бібліотеці АН УРСР. Однак щодо питання про прізвище «Мазепа», надане портретованому єврею-орендарю, то посилаючись на тлумачення цього слова словниками української мови П. Білецького-Носенка та Б. Грінченка, С. Білокінь писав, що це могло бути пов'язане як зі значенням «маска», так і з визначенням «неохайна, груба людина»¹⁷. Корисним у цьому сенсі могло бути й використання польських словників, результати опрацювання яких він помістив на сторінках наступного листа. Там, зокрема, зазначалось що «мазепою» в польській мові могли називати людину з «широким обличчям та маленькими очима» або «брудну та неохайну людину»¹⁸.

Розбираючись з причинами появи такого, на перший погляд, незрозумілого підпису під гравюрою, С. Білокінь натрапив на статтю К. Широцького¹⁹, який погоджувався з висновками З. Батовського і також стверджував, що це не міг бути портрет справжнього гетьмана І. Мазепи. Таким чином, С. Білокінь пропонував до уваги Т. Цявловської вже чималу історіографію питання, де П. Еттингер явно не був першовідкривачем невідповідності підпису зображенню.

Продовжуючи свої бібліографічні пошуки, С. Білокінь розшукав оригінальне повідомлення про те, що наприкінці позаминулого століття (тобто ХІХ-го) у Варшаві, у бібліотеці Красинських, зберігався портрет олією, при чому обличчя зображуваного було дуже подібним до норбленівського «орендатора». Сучасним українським дослідникам вдалося з'ясувати, що то був не старовинний портрет, який, як припускали деякі знавці іконографії І. Мазепи, міг слугувати взірцем Я. П. Норбліну, а навпаки – написаний пізніше з норблінівської гравюри портрет «польського шляхтича» пензля Я. Морачинського (1850). Звичайно, що цієї інформації С. Білокінь на той час не міг мати, а отже, він повідомляв про варшавський портрет саме як про можливе джерело норбленівського портрета.

Дослідник також знайшов цікаве повідомлення, зафіксоване в багатотомній праці Д. Ровинського про існування гравюри Д. Галяховського («Апофеоз Мазепи» – *Авт.*), яка зображувала І. Мазепу. Це зображення було виконане на темному атласі, а відтак спроби його сфотографувати залишилися безрезультатними. Зберігалася ця гравюра також у колекції Красинських у Варшаві²⁰. Д. Ровинський, незважаючи на явні розходження в зображенні обличчя на обох гравюрах, перш за все через різні бороди (у Д. Галяховського вона коротка та одинарна, а у Я. П. Норбліна – довга та роздвоєна – *Авт.*), вважав, що в обох випадках зображували саме українського гетьмана І. Мазепу.

Подібна впевненість Д. Ровинського, а також знайдені С. Білоконем інші повідомлення на користь того, що норбленівський «мазепи» то є гетьман України, в якого могла «закохатися Мотря», примусили українського дослідника засумніватися в правоті З. Батовського. Врешті-решт С. Білокінь, очевидно, вже

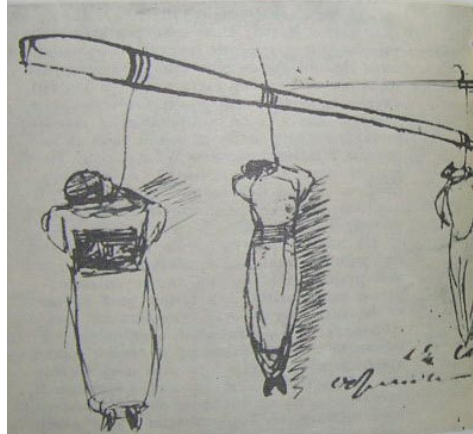

був готовий погодитися з висновком О. Лазаревського, що на питання, який із портретів І. Мазепи слід вважати за достовірний, варто відповідати – «тот, который изображен на норбленовской гравюре...»²¹. Тим більше, що дослідник вважав за слушне зауваження О. Лазаревського, що справжній портрет І. Мазепи слід шукати саме в Польщі, де ці портрети зберігали, а на теренах Російської імперії нищили як крамолу²².

Отже, подібна суперечливість висновків різних авторів щодо достовірності портретів І. Мазепи, та незрозумілість питання праобразу чи першовзірця гравюри Я. П. Норбліна змусила С. Білоконя констатувати, що: «вопрос зашел в совершенный тупик. Мне кажется, что выход из него есть лишь один. Я попытаюсь связаться с кем-нибудь из современных, кажется, возросших в числе, исследователей Норблена в Варшаве (подчеркнуто С. Білоконем – *Авт.*) (Может быть, Вы уже знакомы с таковыми?). Нужно разыскать гравюру Галяховского и портрет маслом, в крайнем случае более подробные о них сведения. Этот вопрос интересен уже мне самому, и я постараюсь довести его до конца. Во всяком случае мне кажется, что с комментарием к рисунку Пушкина следует повременить: дело совершенно не ясно»²³.

На жаль, такі ґрунтовні, як на той час, результати пошуків, здійснені Сергієм Івановичем, так і не знайшли свого відображення в праці Т. Цявловської. Як не дивно, але Тетяна Григорівна, очевидно, передчувала подібний варіант розвитку подій. В одному з листів, дякуючи своєму колезі та захоплючись результатами його розшуків, вона мимохідь написала, що ці матеріали обов'язково будуть використані, якщо до цього коли-небудь дійде справа²⁴. В даному випадку Т. Цявловська мала на увазі давнє прагнення всіх пушкіністів, та й не лише їх, побачити всі малюнки О. Пушкіна опублікованими. Підставою для сподівань на таке видання стала заява видавництва «Наука» про те, що «альбом рисунков Пушкина, взятых из всех его рукописей», обов'язково буде опубліковано до наступного ювілею поета. Ця заява була зроблена у 1937 р. у передмові до видання творів поета²⁵. На момент виходу книги Т. Цявловської «Рисунки Пушкина»²⁶ ідея видання вищезгаданого альбому так і не була втілена. Навіть активні виступи відомої пушкіністки на сторінках тогочасної преси не вплинули на ситуацію, а відтак малюнки О. Пушкіна ще й досі залишаються невиданими у повному обсязі²⁷.

Більше того, ані в першому, ані в другому виданні малюнків О. Пушкіна, здійснених Т. Цявловською, малюнок поета, зроблений за аквафортою Я. П. Норбліна, був відсутній, а відповідно, і коментар до нього, над пошуком матеріалу для якого працював С. Білокінь. Взагалі серед малюнків, які мали стосунок до постаті І. Мазепи й увійшли до першого видання книги Т. Цявловської, авторкою був поданий лише той з них, що супроводжував рукопис «Полтави» і був ідентифікований як «Трое повешенных. В рукописи поэмы «Полтава» № 838 (ЛБ 2371), л.4 4 об. Сентябрь (?) 1828, г. Петербург». Цей малюнок був розміщений на сторінці 37. Першим на цьому малюнку гіпотетично зображено Мазепу, а двоє інших мали уособлювати його прибічників. Малюнок був пов'язаний з віршами третьої пісні поеми: «...Кто опишет негодованье,

2. Троє повішених. Малюнок О. Пушкіна на сторінках рукопису поеми «Полтава» (1828).

гнев царя? Гремит анафема в соборах; Мазепы лик терзает кат ...». Про те, що в рукописах О. Пушкіна існує ще й портрет І. Мазепи, виконаний за гравюрою Я. П. Норбліна, мови не було. Хоча цілком можливо, що саме це мала на увазі дослідниця, коли перелічувала історичні особистості, чії портрети траплялися на сторінках пушкінських рукописів, зокрема Робесп'єр, Наполеон, Мазепа, Кочубей, Карл Занд та інші²⁸.

Незважаючи на таку ситуацію, яка невдовзі стала очевидною, С. Білокінь вирішив закінчити розпочату справу пошуку портретів І. Мазепи та ймовірного взірця, яким послугувався Я. П. Норблін, про що свідчить зміст його листа, надісланого Т. Цявловській у січні 1974 р. Дослідник повідомляв, що нарешті закінчив роботу і може підбити підсумок своїм пошукам. Дослідження питання іконографії І. Мазепи виявилось нелегкою справою, адже на це було кілька об'єктивних причин. Однією з перших він назвав необізнаність із текстом третього (невиданого) тому збірника «Мазепа», який мав би містити бібліографію присвячених гетьману праць, а, отже, не міг мати уявлення про всі можливі дослідження його іконографії. Наступною проблемою виявилась недоступність багатьох дореволюційних видань, а також тих, що виходили за кордоном. Зокрема, йому було невідоме видання О. Оглоблина²⁹, про яке він пише, посилаючись на чутки («по слухам, о Мазепе издал перед смертью фундаментальный двухтомник эмигрант Александр Оглоблин, но это издание мне, понятно, не известно»³⁰). Нарешті, дослідник з жалем зазначив, що «мои трудности усугубляло наконец то, что наша историография данным вопросом не занимается вообще».

Усі ці фактори не завадили С. Білоконю зібрати достатньо інформації, щоб запропонувати їх своїй колезі та зробити кілька власних висновків. По-перше, попри недоступність для радянського вченого теми іконографії І. Мазепи була присвячена велика за обсягом література. По-друге, «в силу своей диковинности в галерее портретов особое место занимает известный офорт Жан-Пьера Норблена (1745–1830)»³¹, про автора якого С. Білокінь

теж подав коротку біографічну довідку. З неї випливала одна обставина, яка пояснювала, який стосунок мав Я. П. Норблін до родини кн.Чарторийських і яким чином він міг виконати портрет цього «єврея-орендаря»³². Далі в тексті листа було подано повний опис аквафорти, її розміри, інформація про те, де зберігалися її численні відбитки.

Потім С.Білокінь ґрунтовно виклав суперечливі точки зору дослідників щодо достовірності портретів І. Мазепи взагалі та портрета роботи Я. П. Норбліна зокрема. Особливу увагу С.Білокінь звернув на гравюру Д. Галяховського, оскільки в її автентичності не було сумніву через місце та час її виконання, а також тому, що В.Горленко розглядав її як імовірний праобраз норбленівської аквафорти. Потім в листі ще раз було розглянуто тлумачення слова «мазепа» в польській мові та порівняно це значення з образом, що постав на гравюрі. Нарешті, спираючись на монографію З. Батовського як на одну з найґрунтовніших праць, присвячених творчості митця, С. Білокінь підвів до головного висновку – норбленівський «Мазепа» не є портретним зображенням українського гетьмана. Цей висновок підтримали та додатково обґрунтували у своїх працях такі дослідники як Б. Барвинський, К. Широцький, П. Еттингер, М. Голубець та інші. Точка зору М. Грушевського з цього приводу виявилася більш критичною. На його думку, є незрозумілим прагнення художника створити з «какого-то арендатора образ властелина, вождя, таким, несомненно, является персонаж Норблена». Вчений сподівався, що вихід із цієї заплутаної ситуації буде знайдено, якщо будуть виявлені додаткові матеріали. Остаточний висновок у цьому питанні належав, на думку С. Білокіня, В. Січинському, який зазначив: «В вопросе иконографии гетмана Ив. Мазепы следует, вне сомнения, руководствоваться основным принципом, что только портреты, выполненные при его жизни его же современниками, можно считать аутентичными»³³. Слідом за В. Січинським С. Білокінь погодився, що «современные портреты Мазепы, исполненные маслом, до наших дней не дошли (с. 155), т. к. все памятники, связанные с его именем, после 1709 года старательно уничтожались (с. 135–136)», що на сьогодні вже не відповідає дійсності, адже сучасним українським дослідникам все ж таки вдалося розшукати один портрет, виконаний олією на полотні і датований або кінцем XVII ст., або кінцем XVIII ст.³⁴ Але на час листування С. Білокіня з Т. Цявловською (тобто початок 1970-х років), автор листа не міг знати про це з об'єктивних причин.

Посилаючись на відому та ґрунтовну працю П. Білецького «Український портретний живопис XVII–XVIII ст.», С.Білокінь зазначив, що додаткового дослідження потребує портрет з Державного історичного музею в Москві. Пізніше, вже на початку XXI ст., ці побажання були здійснені, що дало можливість вилучити цей портрет з кола достовірних, оскільки було доведено, що на ньому зображено великого гетьмана литовського Казимира Павла Яна Сапегу³⁵.

Отже, як писав С. Білокінь, «что касается офорта Норблена, как и других позднейших иностранных гравюр – ценности в отношении портретного подобия очень сомнительной, – то он должен быть признан фантастическим,

даже если не принимать во внимание его происхождения»³⁶. Усі зібрані та подані на розсуд Т. Цявловської матеріали С. Білокінь безкорисливо надавав у розпорядження своєї колеги, що зазначено наприкінці цього листа. Однак, вже маючи досвід боротьби за видання повного зібрання малюнків О. Пушкіна, які не увінчалися успіхом, Т. Цявловська, оцінивши працю С. Білоконя та подякувавши йому за неї, порадила опублікувати цей цінний матеріал під його власним прізвищем. На це дослідник відповів аналогічною пропозицією, з уточненням щодо місця видання та імовірної назви («местом издания в таком случае следовало бы взять, я думаю, малотиражный ведомственный сборник, а в заглавии избежать некое имя...»³⁷).

Цим ідеям не судилося втілитися в ті часи, хоча саме завдяки самому факту збереження цього листування та додаткових матеріалів до нього у вигляді бібліографії, складеної С. Білоконом, ми отримали унікальну можливість пересвідчитися в тому, що тема іконографії І. Мазепи, попри усі обмеження, не була проігнорована радянськими дослідниками. Більше того, завдяки науковій прискіпливості Т. Цявловської вдалося з'ясувати, що образ І. Мазепи викликав особливу зацікавленість О. Пушкіна не лише як поета, але і як художника, рисувальника. Окремий інтерес становить також «дослідницька кухня», відбита в текстах листів обох кореспондентів, та характерні риси неофіційного спілкування вчених, чії наукові інтереси, на перший погляд, були зовсім різними.

Таким чином, можна впевнено стверджувати, що тема іконографії І. Мазепи була предметом дослідження радянських учених у ХХ ст., хоча її опрацювання велося в приватному порядку й не стало надбанням історіографії тих часів. Заслужують на увагу висновки, зроблені одним із кореспондентів (С. Білоконом. – *Авт.*), щодо значної історіографії цієї проблематики, а також щодо першоджерел конкретного зображення – гравюри Я. П. Норбліна «Мазепа», яке в подальшому мало численні наслідування, зокрема О. Пушкіним. Правдивість цих висновків та ймовірність деяких припущень була підтверджена (або спростована) значно пізніше, вже на початку ХХІ ст., що зайвий раз підкреслило правильність рекомендованих у листах шляхів подальших наукових пошуків.

¹ Цявловська (Зенгер) Тетяна Григорівна (1897–1978) – відомий російський літературознавець, пушкініст. Донька російського державного діяча, царського міністра народної освіти, члена-кореспондента Санкт-Петербурзької академії наук, філолога-класика Григорія Едуардовича Зенгера. Була дружиною відомого літературознавця-пушкініста Мстислава Олександровича Цявловського (1883–1947).

² Білокінь Сергій Іванович (р. н. 1948) – філолог, історик, джерелознавець, музеєзнавець. Кандидат філологічних наук (1978), доктор історичних наук (2000). Головний науковий співробітник Інституту історії України НАН України, керівник Центру культурологічних студій інституту. Автор численних монографій з історії української культури.

³ К портрету И. С. Мазепы // Киевская старина. – 1887. – № 1. – С. 188; Уманец Ф. Гетман Мазепа. – СПб., 1897. – 459 с.; Лазаревский А. Заметки о портре-

тах Мазепи (к рисунку) // Киевская старина. – Т. 64. – 1899. – № 3. – С. 433 – 462; Барвинський Б. Портрет гетьмана Мазепи в замку в Підгірцях // Історичні причинки. Розвідки, замітки і матеріали до історії України-Русі. – Т. I. – Жовква, 1908. – С. 96–108; Портрет Мазепи кисти артиста-маляра Осипа Куриласа // Історичні причинки. Розвідки, замітки і матеріали до історії України-Русі. – Т. II. – Львів, 1909. – С. 22–28; Гетьман Іван Мазепа в всесвітній літературі і штуці // Історичні причинки. Розвідки, замітки і матеріали до історії України-Русі. – Т. II. – Львів, 1909. – С. 29–37; Причинок до питання про т.зв «Бекетівський» портрет Мазепи // Історичні причинки. Розвідки, замітки і матеріали до історії України-Русі. – Т. II. – Львів, 1909. – С. 38–51; Доповнення до статей про Мазепу // Історичні причинки. Розвідки, замітки і матеріали до історії України-Русі. – Т. II. – Львів, 1909. – С. 77–94.; Грушевський М. До портрета Мазепи // Записки НТШ. – 1909. – Т. 92. – С. 246–248; Грушевський М. Ще до портрета Мазепи // Там само. – 1910. – Т. 94. – С. 162.; Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., Л., 1912; Павловский И. Малороссийский гетман И. С. Мазепа: Портрет из замка князей Сангушко в Подгорске // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – Полтава, 1912. – Вып.8. – С. 145; Широцький К. «Мазера aetat 70» Норблена // Сяйво. – 1913. – Число 10,11,12. – С. 245–247; Эттингер П. Материалы для будущего издания «Словарь русских гравированных портретов» // Русский библиофил. – СПб., 1913. – № 7. – С. 23–25 + 3 вклейки.

⁴ Січинський В. Іван Мазепа й українське мистецтво // Календар свободи на Мазепинський рік 1959. – Видання Українського народного союзу. – С. 93–98; Оляничин Д. Портрет Мазепи: який з досі відомих мальованих портретів є до нього подібний // Шлях перемоги. – 1961. – Ч. 1–2, 4; Bailbe J.M. Mazepa et les artistes romantiques // Annales de la faculte des lettres d'Aix-en-Provence, 1966. – Т. XI. – Р. 13–40; Мацьків Т. Гравюра І.Мазепи з 1706 р. // Український історик. – 1966. – Т. XII. – Ч. 1 – 2. – С. 69–72; Mazepa w malarstwie i tragedii Słowackiego // Romantyzm. Studia nad sztuką drugiej połowy wieku XVIII i wieku XIX. Warszawa. – 1967. – S. 187–193; Baboński H.F. The Mazepa legend in European Romanticism. – New-York-London.: Columbia university press, 1974; Жолтовський П.М. Український живопис XVII–XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1978; Белецкий П. Украинская портретная живопись XVII–XVIII вв. – Ленинград, 1981; Mazepa. Exemple d'une illustration murale // Gazette des Beaux-Arts, 1982. – Т. С. – Р. 85–86; Вергун І. Гетьман Іван Мазепа у французькому мистецтві, літературі, енциклопедіях, історіографії // Визвольний шлях. – 1987. – № 12. – С. 1376–1384; 1988. – № 1. – С. 68–86, № 2. – С. 210–225; Шендрик Л., Янович О. Гетьман у портретах // Криниця. – 1995. – № 1–3. – С. 98–102; Неврлий М. Невідомий портрет і грамота Мазепи // Самостійна Україна. – 1998. – № 3. – С. 16–19; Шведов І. Етюди до портрета гетьмана Івана Мазепи // Чумацький шлях. – 2000. – № 2. – С. 26–30; Делюга В. Іконографія Івана Мазепи в творчості Києво-Печерських граверів на зламі XVII – XVIII ст. (на матеріалах польських збірок) // Могилянські читання. Матеріали щорічної наукової конференції (Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник). – К., 2000. – С. 65–75; Адруг А. Первісні розписи Троїцького собору в Чернігові: нові атрибуції [зображення Мазепи та його дружини] // Київська старовина. – 2001. – № 2. – С. 151–156; Забочень М.С. Іконографія гетьмана Мазепи // Науковий вісник українського історичного клубу. – Т. VI. – М., 2002. – С. 95–98; Ковалевська О. Образ Мазепи в творчості Олександра Орловського та Вацлава Павлішака // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип. 4. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2004. – С. 438–448; Павленко С. Портрет І.Мазепи з колекції Бутовичів // Сіверянський літопис. – 2005. – № 4–5. – С. 63–67;

Ковалевська О. До питання атрибуції портретів І. Мазепи // Сіверянський літопис. – 2006. – № 1. – С. 102–108; Станіславський В. До питання про зовнішність Івана Мазепи // Сіверянський літопис. – 2006. – № 3 – С. 21–22; Ковалевська О. Образ Івана Мазепи у творах митців української діаспори // Історичний журнал. – 2007. – № 2. – С. 63–68; Ковалевська О. Нові підходи до пошуку достовірних зображень гетьмана Івана Мазепи // Укр. іст. журн. – 2007. – № 3. – С. 152–167; Дмитрієнко М., Суховарова-Жорнова О. Портрети гетьмана Івана Мазепи: ідентифікація образу та іконографічний аналіз зображень // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць / Відп. ред. О. А. Удод. – К.: НАН України, Інститут історії України, 2007. – С. 242–284; Ковалевська О. Про пошуки достовірного портрета Івана Мазепи // Історія в школах України. – 2008. – № 4. – С. 40–42; Ковалевська О. Іконографія Івана Мазепи: внесок українських митців ХХ століття // Історія в школах України. – 2008. – № 5. – С. 39–42; Ковалевська О. Портрет з купюри // Український тиждень. – № 3 (11). – 2008. – С. 56–59.

⁵ Дзвін 1699 р. з гербом і портретом І. Мазепи // Баран-Бутович С. Людвисарські виробы XVII–XVIII ст. у Чернігівському державному музеї: (Гармати та дзвони) / Чернігівський державний крайовий музей. Історичний відділ. – Чернігів, 1930. – 16 с.

⁶ Листування вчених нараховує 11 листів, які були написані в проміжку з лютого 1971 р. (з огляду на те, що перший лист Т. Цявловської до С. Білоконя, очевидно, втрачений, а лист-відповідь С. Білоконя Т. Цявловській датується 12 березня 1971 р.) до 6 червня 1974 р. Листування зберігається у приватному архіві С. І. Білоконя, а також у фонді Т. Г. Цявловської в Російському державному архіві літератури та мистецтва (РГАЛИ). Листи є машинописними оригіналами або чернетками, які люб'язно були надані нам для опрацювання С. І. Білоконом. Перевірка листів у фонді Т. Г. Цявловської в РДАЛМ (РГАЛИ) не здійснювалася. Згідно з матеріалами приватного архіву С. І. Білоконя, перший лист Т. Г. Цявловської до С. І. Білоконя не зберігся. Відтворити його імовірний зміст можна, виходячи з відповіді С. І. Білоконя, датованої 12 березня 1971 р., а також власних спогадів ученого, який твердить, що в цьому листі містилася інформація про кореспондента, про причини, які спонукали її написати адресату, та прохання допомогти при можливості. Обсяг листів є різним: від кількох речень, до кількох сторінок. Мова листів – російська. При посиланнях на конкретні книги чи статті, опублікованих іншими мовами, вихідні дані цих видань подавалися кореспондентом мовою оригіналу.

⁷ У виданні малюнків О. Пушкіна, підготовленому Т. Цявловською, існує роз'яснення цього зображення. Автор пише, що «Полтаву» ілюструє зображення трьох повішених на довгій колоді фігур. Фігура зліва – «в жупані, опоясана широким козацьким поясом, які носила знатна козацька старшина в Україні, очевидно, це зображення опудала Мазепи, принародно повішеного за наказом Петра. Дві інші фігури – імовірно прибічники Мазепи» (Див.: Цявловская Т. Рисунки Пушкина. – М.: Искусство, 1980. – С. 83). Як пише сама Т. Цявловська, подібне трактування згаданого зображення зроблене нею на підставі гіпотези, висловленої Ф. Ернстом у тексті листа, адресованого ним російській дослідниці 19 жовтня 1936 року.

⁸ Ідеться про статтю П. Д. Еттингера «Материалы для будущего издания «Словарь русских гравированных портретов» про портрет Мазепи, виконаний Я. П. Норбліном де ля Гурденом. Стаття була опублікована в журналі «Русский Библиофиль» (СПб., 1913, № 7. – С. 23 – 25 + 3 вклейки).

⁹ Лист С. Білоконя до Т. Цявловської від 12 березня 1971 г. – Арк. 1 // Приватний архів С. І. Білоконя.

¹⁰ Автор листа мав на увазі текст лекції Дмитра Антоновича, присвяченої українській гравюрі, вперше опублікованої у 1940 р. у Подєбрадах у збірнику лекцій, а потім перевиданих у 1947, 1988 та 1993 роках. [Див.: Антонович Д. Українська гравюра // Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича / Упор. С. В. Уляновська; вступ. ст. І. М. Дзюби; перед. слово М. Антоновича; додатки С. В. Уляновської, В. І. Уляновського. – К., 1993. – 592 с.: іл.]

¹¹ Хоткевич Г. Альбом історичних портретів. – Серія І., вип. 1. (Портрет Івана Мазепи); Серія І., Вип. 2. (Портрет Магдалени Мазепиної). – Львів, 1918 (?).

¹² Лист Т. Цявловської до С. Білоконя від 28 березня 1971 г. – Арк. 1 // Приватний архів С. І. Білоконя.

¹³ Лист С. Білоконя до Т. Цявловської від 20 квітня 1971 г. – Арк. 1 // Приватний архів С. І. Білоконя.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Розшукуючи матеріали з іконографії І. Мазепи, С. І. Білокінь зацікавився й етимологією слова «мазєпа». У словниках польської мови йому вдалося розшукати такі тлумачення: «брудна людина» (Див.: Słownik języka polskiego ułożony pod redakcją Jana Karłowicza, Adama Kryńskiego, Władysława Niedźwiedzkiego. – Т. II. Н – М. – Warszawa, 1902. – S. 906.); «людина брудка, брудна» (Див.: Słownik języka polskiego. Redaktor naczelny Witold Doroszewski. – Т. IV. L – Nić. – Warszawa, 1962. – S. 526). До пошуку значень цього слова долучалися й інші українські дослідники ХІХ–ХХ ст., але вони в основному спиралися на словник української мови Б. Грінченка, де «мазєпа» означає «замазура». З часом, у більш сучасних словниках, негативне смислове навантаження слова «мазєпа» посилювалося і серед його значень зв'язалися такі поняття, як неохайний, грубуватий і простакуватий чоловік, ваклах, простак, дурень. На думку А. Кримського, слово «мазєпа» було перського походження і означало хребтоногий, неповороткий. Таке тлумачення було припустимим для історичного Мазепи, бо натіяло на спадкову хворобу ніг (подагру), яка передавалася в родині Мазеп по чоловічій лінії. Сучасні дослідники-мазєпознавці у своїх пошуках походження та значення слова «мазєпа», звернулися навіть до кабардинської мови. Виявилось, що в цій мові слово «мазєпе» (літера «е» має читатися як коротка «а») означає фазу місяця, його початок. Враховуючи, що місяць є присутнім в зображенні герба «Курч», до якого належав І. Мазєпа, також можна припустити, що це не випадково. Однак навряд чи в селянському чи навіть шляхетському середовищі Волині чи Київщини ХVІ–ХVІІ ст. та й пізніших часів знали такі нюанси. Цілком можливо, що початково це слово могло використовуватися саме в значенні «хребтоногий, неповороткий», але пізніше, особливо після подій 1708–1709 рр. і майже до кінця ХХ ст., слово «мазєпа» використовувалося лише в негативному контексті як лайка.

¹⁸ Лист С. Білоконя до Т. Цявловської від 26 червня 1971 р. – Арк. 1 // Приватний архів С. І. Білоконя.

¹⁹ Широцький К. «Мазєпа aetat 70» Норблена // Сяйво. – 1913. – № 10 – 12. – С. 245 – 247.

²⁰ Гравюра «Апофеоз Мазепи» (1708) Данієля Галяховського була виконана на жовтому шовку або атласі. Певний час вона перебувала в одній з церков під Києвом. Зберігся переказ, який твердить, що під час нищення всіх зображень І. Мазепи, що відбувалося за наказом Петра І, священник цієї церкви заради збереження тези на честь гетьмана, на-

клеїв поверх неї зображення Розп'яття. У 1838 р., коли збиралися поновити зображення Розп'яття, знайшли під ним гравюру Д. Галяховського. Цей відбиток був куплений відомим колекціонером Й. Свідзинським та вивезений ним до Варшави. У 1861 р. у складі колекції Й. Свідзинського гравюра потрапила до Музею Ординації Красинських у Варшаві. Довгий час по Другій світовій війні гравюра вважалася загиблою під час Варшавського повстання 1944 р. Зараз гравюра зберігається в Національному музеї у Варшаві.

²¹ Лист С. Білоконя до Т. Цявловської від 26 червня 1971 р. – Арк. 2 // Приватний архів С. І. Білоконя.

²² Сучасні дослідження доводять, що О. Лазаревський помилявся. Один з найцікавіших та раніше невідомих портретів І. Мазепи зберігався саме в Україні, де перебуває й до сьогодні [Див.: Ковалевська О. Нові підходи до пошуку достовірних зображень гетьмана Івана Мазепи // Укр. іст. журн. – 2007. – № 3. – С. 152–167].

²³ Лист С. Білоконя до Т. Цявловської від 26 червня 1971 р. – Арк. 2 // Приватний архів С. І. Білоконя.

²⁴ Лист Т. Цявловської до С. Білоконя від 18 травня 1971 р. – Арк. 1 // Приватний архів С. І. Білоконя.

²⁵ Пушкин. Полное собрание соч. В 16 т. – М. – 1937. – Т. 1. – С. 9.

²⁶ Цявловская Т. Г. Рисунки Пушкина. – М., 1970. – 168 с.

²⁷ У січні 1974 р. Т.Г.Цявловська закликала видавництва («Аврора» та «Планета») видати вже підготовлений до друку матеріал, але безрезультатно (Див.: Рисунки Пушкина. Письмо в редакцию / Литературная газета. – 1974. – 30 января).

²⁸ Цявловская Т. Г. Рисунки Пушкина. – 2-е изд., пересм. и расшир. – М., 1980. – С. 130.

²⁹ Оглоблин О. Гетьман Иван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк; Париж; Мюнхен, 1960. – 408 с.

³⁰ Лист С. Білоконя до Т. Цявловської від 27 січня 1974 р. – Арк. 1. – Стор. 1 // Приватний архів С. І. Білоконя.

³¹ Там само. – Арк.1. – Стор.1

³² З 1772 р. Я. П. Норблін перебував на службі у кн. Адама Чарторийського і навіть навчав його дітей малюванню.

³³ Лист С. Білоконя до Т. Цявловської від 27 січня 1974 р. – Арк. 2. – Стор. 4 // Приватний архів С. І. Білоконя.

³⁴ Див.: Ковалевська О. Нові підходи до пошуку достовірних зображень гетьмана Івана Мазепи // Укр. іст. журн. – 2007. – № 3. – С. 152–167.

³⁵ Дійсно, це було дуже важливе питання, адже за фактом запису в книзі надходжень Державного історичного музею (ГИМ) у Москві, цей портрет значився як «портрет Мазепи». Але подальші пошуки та дослідження іконографії Мазепи, які проводили українські дослідники, а також іконографії родини Сапег, які провела польська дослідниця М.Каламайська-Саєд, стало достеменно відомо, що на полотні зображено великого гетьмана литовського – Казимира Павла Яна Сапегу (Див.: Ковалевська О. До питання атрибуції портретів І.Мазепи // Сіверянський літопис. – № 1. – 2006. – С. 102–108).

³⁶ Лист С. Білоконя до Т. Цявловської від 27 січня 1974 р. – Арк. 2. – Стор. 4 // Приватний архів С. І. Білоконя.

³⁷ Лист С. Білоконя до Т. Цявловської від 23 травня 1974 р. – Арк. 1 // Приватний архів С. І. Білоконя.

Володимир Александрович

**«БОГОЯВЛЕННЯ» –
НОВИЙ КИЇВСЬКИЙ ГРАФІЧНИЙ ПАНЕГІРИК
ГЕТЬМАНОВІ ІВАНОВІ МАЗЕПІ**

Довготривале гетьманування Івана Мазепи залишилось в історії одним із найяскравіших періодів розвитку національної мистецької традиції не без його назагал знаних цілеспрямованих зусиль. Виняткова у новітній українській культурі постать гетьмана-мецената виступає на багатому тлі яскравих особистостей: далися взнаки сприятливі обставини, визначені діяльністю національних церковних та новопосталих світських еліт нової України козацької, що зумовило бурхливий розвиток усіх напрямів культурного та мистецького життя.

До найпоказовіших здобутків епохи належить поява зорієнтованої на західноєвропейський досвід самобутньої школи металографюри (до того в Україні майже не поширеної¹), яку започаткували вихованці аугсбургської майстерні родини Кіліанів – Олександр і Леонтій Тарасевичі разом з їхнім найближчим послідовником Іваном Щирським². Створена заходами цих майстрів та їх безпосередніх продовжувачів школа належить до найвизначніших явищ новітньої мистецької культури України. Проте творчий доробок поодиноких її представників усе ще опрацьований украй недостатньо. Немалою мірою це пов'язано із природою самої графюри – графічні відбитки здебільшого не лише вціліли в поодиноких примірниках, але й розкидані по численних збірках, й досі все ще не систематизовані й не опрацьовані. Тому в спадщині української графюри мазепинської доби слід надалі очікувати відкриття, здатні істотно змінити дотеперішні уявлення про цей важливий напрям національної культури та пов'язані з ним аспекти мистецького життя.

Як видається, однією з таких помітних знахідок стала не зауважена й недоцінена публікація 2003 р. невідомого досі в літературі анонімного аркуша, репродукованого як «Хрещення Христа» (Варшава, Національна бібліотека, надалі – ВНБ)³ Графюра впроваджена до наукового обігу й відтворена без будь-яких коментарів та пояснень: у тексті книги навіть не згадана, хоча саме видання й присвячене власне київській графіці. Проте вже побіжний погляд на віднайдений аркуш показує: перед нами ще одна цілком виняткова пам'ятка київської школи металографюри зламу XVII–XVIII століть із якнайширшими різнобічними пов'язаннями в духовній культурі тогочасного київського середовища. Докладніше ознайомлення переконує, що анонімний відбиток не лише наділений численними алюзіями в духовному доробку тогочасного Києва. Він пропонує одну з найяскравіших реалізацій самобутніх внутрішніх особливо-

стей цієї культурної системи, засновану на виведеній зі старокиївської спадщини власній багатовіковій традиції. Водночас численні прямі й приховані алюзії до особи І. Мазепи, безпосередньо перегукуючись зі знаваними літературними панегіриками на честь гетьмана, роблять цей аркуш ще й винятковою позицією, як дотепер, – назагал хіба швидше скромно виявленої мазепинської теми в графічній спадщині майстрів тодішньої київської школи⁴.

В основу гравюри покладено новозавітний сюжет Богоявлення, що природно дає можливість співвідносити її з київським Богоявленським братством. Проте, поза одиноким наголошенням чудесного віднайдення Братської ікони Богородиці (докладніше див. далі), композиція не виказує жодних безпосередніх пов'язань із контекстом історії братства. Водночас докладніший аналіз показує виразну перевагу інших акцентів, тому нововіднайдений аркуш вочевидь постав у цілком інакшому зв'язку⁵. Послідовне наголошення теми Києва як богообраного міста⁶ та зазначені численні й різноманітні відсилання до особи І. Мазепи однозначно стверджують властивий контекст її появи, реалізований через цілеспрямований підбір поодиноких елементів та підходи до їх трактування, визначені загальним ідейним спрямуванням.

Особливості укладу вказують, що хоча конкретною темою й стало хрещення Христа, акцентовано не власне історичний контекст самої новозавітної події, викладеної у Євангеліях (Мт 3, 16–17; Мк 1, 9–13; Лк 36, 21–22), а її ширше значення власне Богоявлення, послідовно акцентоване в українській церковній практиці, якому до того ж надано виразного прокиївського забарвлення. У цьому відображена одна зі сталих особливостей тогочасної української духовної культури, znana й за іншими пам'ятками тодішньої графіки. Так, зокрема, панегірична гравюра Захарії Самойловича на часті новгород-сіверського архимандрита Михаїла Лежайського вирішена за схемою, в основу якої покладено іконографію Преображення, так само докорінно переосмислену. Обов'язкових для цього сюжету пророків Мойсея та Іллію замінили постаті Богородиці й архангела Михаїла, використані задля додаткового наголошення Божого єства Христа, чому слугують й інші залучені елементи укладу (ВНБ, Київ, Національний художній музей України)⁷. Тобто, традиційну схему Преображення використано для концентрованого наголошення визначальної ідеї новозавітної події, виразно змістивши при цьому історичні акценти на користь теологічно-символічних. Неземне єство воплощеного Спаса не просто відкривається його найближчим учням – Бога в ньому визнають сама Богородиця та зверхник небесного воїнства. У «Богоявленні» присутнє зміщення іншого роду: історична новозавітна сцена не лише перенесена у київське середовище, але й становчо потрактована як сходження благодаті на київські гори, їх освячення. У такому ідейному спрямуванні не можна не побачити сталої позиції київських ідеологів, розробленої уже на зорі місцевого християнства у «Слові» митрополита Іларіона. Так київська гравюра кінця XVII ст. не лише входить до розбудованого ряду найважливіших прикладів концентрованого виразу національної ідеї, але й стає яскравим виявом її актуального переосмислення в «Україні козацькій» за цілком своєрідних духовних умов епохи гетьмана І. Мазепи.

Оскільки в запропонованому трактуванні новозавітного сюжету виразно посилено символічні моменти, автор композиції, природно, не йшов ні за буквальною вимовою біблійського переказу, ні за буквою усталеної задовго до утвердження київського християнства іконографічної норми. Найпоказовішим свідченням цього стала відмова від обов'язкових для іконографії співвідношення постатей Христа та Предтечі й вміщення ангелів з одягом Христа (не згаданих у євангельських текстах, проте канонізованих у релігійному мистецтві⁸). Гравюра пропонує позбавлений стійкого комплексу загальноприйнятих реалій іконографічної норми урочистий уклад, сповнений виразних символічних акцентів та – що слід наголосити окремо – очевидних київських алюзій. Постать Христа відсунута вглиб, унікальною особливістю її вирішення є незнаний іконографії накинута на праве плече плащ, який Христос ніби притримує на грудях лівою рукою. Зліва за постаттю плащ опускається у воду. Руки Христа навхрест складено на грудях, при цьому правою він ще й благословляє двома пальцями. Жест виразно скеровано до невеликого натовпу на березі ріки. Предтеча знаходиться не звично біля Христа на березі, а на чималій відстані від Нього спереду, при передньому краї гравюри, утвореному плоским підвищенням землі, яке займає весь передній план ніби над рікою. Виразно відсторонений від Христа, Предтеча не виконує обряду хрещення, а стоїть із жезлом у лівій руці, вказуючи правою на Христа й нахиливши до Нього голову. Праворуч майже симетрично вміщено постать кремезного сивобородого старця із жезлом у правій руці, який лівою також вказує в сторону Христа. Згідно із виконаним біля його голови праворуч написом, це апостол Андрій Первозванний. Від нього над скерованою до Христа рукою в'ється вузька бандероль з перевернутим написом «Се азъ и дети иже ми даль се бгъ». Тобто, хоча жест апостола й звернутий до Христа, насправді він вказує на своїх, посланих Богом духовних чад. Цей мотив дає виняткову для тогочасної української іконографії мистецьку реалізацію зафіксованої уже на сторінках найдавнішого київського літопису званої легенди про апостола Андрія. Його богоданних київських «дітей» очолює святий Володимир Великий – довгобородий глибокий старець у горностаєвому вбранні та короні, зі скіпетром у лівій руці й покладеною на грудях правою. Ідентифікації особи слугує вміщене над головою ім'я. Позаду за ним в глибині – двоє молодих князів у таких же коронах та горностаях, підписані як святі Борис (праворуч) і Гліб (ліворуч), Борис притримує правою рукою покладений на плече довгий спис. Праворуч від святого Володимира Великого перед ними, ближче до переднього плану – постаті двох взаємно звернутих до себе молодих царів (правий безбородий) зі скіпетрами в руках (правий тримає його лівою, а лівий – правою рукою) у вбранні московських самодержців й увінчаних хрестами високих шапках московських царів. Безперечно, маються на увазі тогочасні зверхники підросійської України – царі Іван та Петро Олексійовичі⁹. За ними праворуч вміщено відсунутих до глибини й потрактованих досить загально чоловіків. Перед ними попереду одиноко виділяється постать персонажу середніх літ з молитовно складеними перед грудьми руками – наокругло підстриженого, з короткою бородою, у довгому до землі жупані й

*Київський гравер. Панегірик на честь гетьмана Івана Мазепи. Між 1693–1696.
Варшава, Національна бібліотека.*

підбитій хутром делії. Загальний контекст підказує у ньому самого І. Мазепу¹⁰, додаючи ще одну важливу позицію до назагал скромної київської графічної іконографії гетьмана. Праворуч від нього позаду видно голову молодого козака з голеним підборіддям, коротким оселедцем та вусами. Між чоловіком з молитовно складеними руками та правим молодшим царем виглядає голова глибокого старця з чималою бородою й піднятим догори поглядом. Над його правим плечем – голова ще одного, дещо молодшого бородатого чоловіка. Позаду – в один ряд чола та вершечки голів інших персонажів, покликаних наголосити масовість сцени, але про багатолюдність, звичайно, не йшлося. Прикметною особливістю групи виявляється її укладення із самих лише чоловіків¹¹. Хоча усі вони, починаючи від святого Володимира Великого, реально зображені в незначному віддаленні від Христа, їхні постаті істотно применшені порівняно з трьома головними фігурами й набагато менші.

Окремим самостійним елементом композиції є невеликий човен, у якому в супроводі двох ангелів припливає ікона Богородиці з Емануїлом. Уклад постатей у ній пропонує пізній варіант версії Богородиці Страстної¹². Прикметною особливістю співвідношення обох фігур є те, що права рука Христа вкладає в праву руку Богородиці. Як показав Ромуальд Біскупський, це відносно пізня іконографія візантійського походження¹³, поширена в Україні, зокрема, через наслідування графічної репродукції нідерландського гравера Рафаеля

Саделера з візантійської ікони XV ст.¹⁴ За матеріалами, які опублікував Р. Біскупский, такий уклад побутував насамперед у західноукраїнському регіоні в XVII ст., здебільшого поміж доробку послідовників перемишльської школи українського малярства¹⁵, серед спадщини митців київського середовища досі не зафіксований. Мотив прибуття в човні знаних з історії віднайдені 1662 р. Братської ікони Богородиці й гравюра, безперечно, відтворює саме її¹⁶.

У композиції гравюри привертає увагу також зосереджена здебільшого в правому верхньому куті архітектура з виразними ознаками знаних київських пам'яток. Найперше на передньому плані виділяється монументальний куб однобанного храму з увінчаними невеликими банями без підбанників чотирма кутовими вежами. На фасаді над простим входом без порталу між двома темними отворами вузьких вікон на гербовому щиті видно виразно побільшених розмірів герб І. Мазепи. Архітектурні форми однозначно вказують на одну з головних споруд, зведених коштом І. Мазепи, – Микільську церкву, знану в новітній традиції під назвою Микільського військового собору. Його відтворено в ансамблі супутніх споруд. Праворуч від храму знаходиться накрита двосхилим дахом довга одноповерхова будівля. Відкритий ганок із двосхилим дахом праворуч, очевидно, також належить до неї. У глибині видніються підбанники з банями класичного українського тридільного триверхоного храму. На передньому плані поруч із німбом апостола Андрія знаходиться докладно прорисований (зазначено навіть вікно на затемненій стіні з боку внутрішнього двору) накритий двосхилим дахом одноповерховий будинок із фігурними фронтонами, до якого примикає стіна з воротами. Поміж вміщеною на тлі гори забудовою привертає увагу також поставлена ліворуч від Микільського храму назагал скромніша, обведена опасанням, двоярусна дзвіниця з трьома невеликими квадратними вікнами в другому ярусі, рідкісної, не зафіксованої у знаних досі пам'ятках дерев'яного церковного будівництва конструкції.

Гору увінчує оточений стінами архітектурний ансамбль на чолі з монументальною багатOVERHOЮ святинею, праворуч від якої видніється оточена аркатурою на зразок знаної споруди з іконографії святих Бориса і Гліба церква-ротонда¹⁷. Зліва на краю гори стоїть п'ятиверхий храм. Їх взаємне розташування та конкретні форми вказують на найвизначніший архітектурний комплекс Києва, який утворюють Софійський собор та Михайлівська Золотоверха монастирська соборна церква. Будівлі виступають уособленням Києва як міста, охарактеризованого вміщеним на бандеролі над ними написом: «Основає его на горахъ святыхъ».

Центральне місце в композиції займає розкрите небо з невеликим погруддям благословляючого обіруч Бога Отця. Нижче вміщена голубка Святого Духа, що відповідає канонічній версії сюжету коли, за свідченням Євангелій, розкрилося небо, з'явився Дух Святий у вигляді голубки й почувся голос, який назвав Христа своїм улюбленим сином. Від голубки симетрично відходять дев'ять спрямованих врізнобіч широких променів, покликаних наочно ілюструвати освячення старокиївських пагорбів, на яке прямо вказує напис над ансамблем храмів. Його стверджують й благословляючі руки Бога Отця. Саме

цей теологічно центральний момент виявляється ключовим для усієї композиції. Жест ніби повторюють крила голубки Святого Духа й промені, що відходять від Нього, а на земному рівні завершують симетрично розставлені постаті Предтечі та апостола Андрія. Попри центричний уклад, композиція позбавлена нерідко наявної сухості, об'єктивно притаманної симетричному укладові. Вісь зображення легко зміщена вліво. Динаміку посилює розбудована права сторона з «чадами» апостола Андрія та київськими храмами. Меншу ліву, натомість, виповнюють Дніпро, човен з іконою та гора протилежного берега з невеликим храмом на її тлі, увінчана розташованим на самому вершечку мініатюрним класичним тридільним триверхим храмом. Ця частина композиції наголошена легким зверненням до неї Христа й відзначена вміщеною на тлі гори постаттю Предтечі. Використання гори як тла належить до ширше практикованих мотивів тогочасної київської іконографії. У цьому переконає класичний вотивний портрет лубенського полковника Леонтія Свічки з Вознесенської церкви в Олексіївці на Полтавщині (НХМ України)¹⁸, зображеного перед Розп'яттям так само на аналогічному тлі, хоча потрактований таким чином мотив не відповідає загальноприйнятій іконографії. Вміщення постаті Предтечі на тлі гори важливе як продовження канонічної іконографії сюжету й водночас через зіставлення із портретом лубенського полковника є свідченням ширших внутрішніх зв'язків тогочасної релігійної мистецької культури київського кола.

У композиції привертають увагу одразу декілька зображень гербу І. Мазепи. Насамперед він знаходиться у бароковому картуші в оточенні військової арматури в нижній частині композиції. Уже йшлося про герб на фасаді Микільського храму. На схилі ліворуч від стіни, що оточує ансамбль будівель Старокиївської гори, вміщено фігуру з оточеною німбом головою: правою рукою святий, у якому є всі підстави вбачати також апостола Андрія, тримає чималий, вищий від нього самого хрест також у вигляді гербового знаку гетьмана. Тут, як і на корогві в руках Предтечі, акцентовано прирівняння гербового знаку до Хреста, що дає ще один рівень багаточисленних та різноманітних пов'язань і алюзій, якими наповнена композиція. Для тогочасної київської графіки це трактування Хреста не виняткове – саме з таким гетьмана зобразив і Данило Галаховський у відомій тезі 1708 р. (ВНБ, унікальний примірник)¹⁹.

Попри очевидне домінування символічних акцентів, назагал уклад відтворює реалістичну картину з послідовною градацією планів та доволі докладним дотриманням розроблених у європейському мистецтві засад прямої перспективи. Не обійшлося, природно, без відступів від звичної норми: очевидно побільшено човен з іконою та споруду Микільської церкви, як уже зазначалося, водночас применшено постаті «дітей» апостола Андрія. Проте нечисленні відходи від норм органічно вписано у цілість, нічим не порушуючи її внутрішнього складу.

Окрім послідовно дотриманого перспективного укладу, композиція відзначається яскраво вираженою картинністю. Безслідне, здебільшого, зникнення малярської спадщини тогочасної «України козацької» не дає змоги докладніше розглянути цей аспект аналізованої гравюри. Правда, як переконують новіші

дослідження, ряд пам'яток тогочасної київської школи вціліли в околицях Луцька на Волині²⁰. Серед них є й кілька безперечних шедеврів на зразок недавно впровадженого до наукового обігу «Моління» з Успенської церкви в Твердинях (Волинський краєзнавчий музей, надалі – ВКМ)²¹. Цілком очевидно видається стилістична взаємозалежність варшавської гравюри на рівні єдиної школи з доробком анонімного майстра, чинного наприкінці XVII ст. в Луцьку та його околицях. Нині він знаний насамперед за частиною ансамблю ікон, виконаного для замкової Успенської церкви Гулевичів у Білостоку поблизу Луцька (Національний музей у Львові імені Андрея Шептицького)²². Білостоцьких апостолів відзначають аналогічні монументальні форми постатей з виразно вкороченими пропорціями та сповнені глибокого духовного переживання лики, притаманні в гравюрі Предтечі й апостолові Андрієві. В апостола Павла з храмового «Успіння» використано аналогічний уклад складок хітона з виставленого допереду коліна, подібні як у нього круглі прямовисні складки має рожевий хітон сусіднього апостола праворуч. Не можна не згадати й особливостей образної характеристики та трактування постаті пророка Мойсея зі стилістично пізнішого «Преображення» з церкви Казанської ікони Богородиці в селі Садів поблизу Луцька (ВКМ)²³. Зазначені аналоги, яких серед доробку майстрів київської школи, природно, мусило бути більше, втім також значно ближчих, дають підставу сприймати нововіднайдений аркуш не лише важливою позицією напрацювань київських майстрів гравюри, але й вбачати в ній вимовне свідчення ширшого контексту еволюції тогочасного київського мистецтва.

Проте, як уже наголошувалося, значення аналізованого аркуша ніяк не окреслюється колом суто мистецьких проблем. Використання однієї з центральних подій новозавітної історії для цілком своєрідної апології Києва однозначно вводить пам'ятку до ширшого контексту духовного життя козацької України. Водночас стають очевидними й значно глибші пов'язання реалізованого трактування в національній духовній спадщині. Ідею хрещення як вияв осягнення благодаті Святого Духа для Києва ще на початках київського християнства перед серединою XI ст. розробив митрополит Іларіон²⁴. Духовне відродження Києва у першій половині XVII ст. дало дальший розвиток специфічної київської апології. Одним із її найяскравіших виявів стало недооцінене своєрідне перенесення на київський ґрунт влахернського видіння святого Андрія Юродивого. У текстах ряду Учительних Євангелій, на які свого часу на прикладі рукопису 1635 р. Тимофія, священника з села Висоцького на Львівщині, звернув увагу Михайло Возняк, стверджувалося, що знане «влахернське» об'явлення Богородиці мало місце... під час татарської облоги Києво-Печерського монастиря й саме його мали бачити святий Андрій Юродивий та Спіфаній²⁵. Ця винятково яскрава літературна легенда засвідчує перенесення на київський ґрунт знаного константинопольського епізоду X ст. й пропонує остаточну українізацію влахернського видіння. Своєрідна операція київських книжників першої третини XVII ст. продовжила цілу низку запозичень і адаптацій, засвідчений, починаючи від перенесення на київський ґрунт візантійського посвячення столиці

Богородиці, про що збереглася пряма вказівка у митрополита Іларіона²⁶. Ця тенденція отримала продовження у започаткованому не пізніше 1070-х років своєрідному печерському богородичному культі, винятково широко викладеному на сторінках Києво-Печерського патерика. Найяскравішим її виявом стала розроблена навколо привезеної з Константинополя до Успенської соборної церкви на Подолі ікони Богородиці Заступниці (грецьк.: Пирогоща) ідея опіки Богородиці, що знайшла унікальне в духовному житті православного світу вираження через ідею Покрову Богородиці та її своєрідну реалізацію в іконографії ушлявлення Заступниці. Вивчення українського шанування Покрову Богородиці в його історичному розвитку²⁷ переконливо показує цілеспрямовану діяльність київського духовного середовища над опрацюванням тієї національної, говорячи поняттями новішого часу, апології, важливим етапом розроблення якої бачиться і той історичний контекст, у якому склалася оригінальна програма віднайденого у Варшаві «Богоявлення». Воно, укладене, як сповнений глибоких історичних алюзій та сакральних символів своєрідний гімн на честь «України козацької», є з назагал скромним акцентуванням особи її актуального зверхника, причисленого, разом з його християнськими історичними попередниками, до «дітей» апостола Андрія. Так широко закроена ідея, звичайно, не могла визріти винятково в мистецькому середовищі, а цілком очевидно відображає якнайширші пласти духовного життя не лише найближчого оточення гетьмана, але й тогочасної України загалом. Цей комплекс питань не лише виходить поза власне мистецьку проблематику. Він належить до тих явищ національної культурної традиції, які за знаних умов історичного буття України останніх століть та відповідно специфічного його осмислення не просто мало привертати увагу дослідників, а й фактично залишаються не дослідженими. Тому належне осмислення усього комплексу явищ, які постають з нововідкритого київського аркуша, доводиться відкласти на майбутнє, обмежившись поки певною мірою попередніми міркуваннями.

Реалії гравюри дозволяють запропонувати достатньо вузькі часові межі її створення. Завершена 1693 р. Микільська церква вказує, що аркуш міг постати не раніше цього року. Верхню часову межу окреслює присутність московських царів, яка втратила актуальність зі смертю Івана Олексійовича 29 січня 1696 р.

Що ж до автора гравюри, то ця проблема здатна вирішитися насамперед через зіставлення зі зною спадщиною майстрів київської школи металографюри. При актуальному стані її опрацювання всебічно обґрунтовану атрибуцію запропонувати не вдається – необхідні дальші дослідження. Можна, однак, впевнено твердити, що нововіднайдений аркуш менше безпосередньо пов'язаний зі старшою за походженням європейською традицією засновників школи О. та Л. Тарасевичів, як і їх найближчого послідовника І. Щирського. Замість цього виразно виступають очевидні зв'язки у колі творчості малярів-іконописців, здатні вказувати на тіснішу взаємозалежність в місцевому середовищі. Ці особливості промовляють за кимось із молодших майстрів київської школи, глибше закоріненим у творчій практиці місцевого осередку.

¹ Про перші українські ілюстрації в цій техніці див.: Исаевич Я. Д. Первые гравюры на меди в книгах типографий Украины // Памятники культуры: Новые открытия. Ежегодник 1978. – Ленинград, 1979. – С. 301–307.

² Новіші міркування щодо її місця в історії українського мистецтва див.: Александрович В. С. Архітектура, образотворче та декоративно-ужиткове мистецтво // Історія української культури: У п'яти т. – Київ, 2003. – Т. 3: Українська культура другої половини XVII–XVIII століть. – С. 913–916.

³ Deluga W. Grafika z kręgu Ławry Pieczarskiej i Akademii Mohylańskiej (Biblioteka Tradycji Literackich. – Nr 21). – Kraków, 2003. – П. 51.

⁴ Новіший короткий огляд відповідних пам'яток див.: Делюга В. Іконографія Івана Мазепи в творчості києво-печерських граверів на зламі XVII–XVIII ст. (на матеріалах польських збірок) // Могилянські читання. Матеріали щорічної наукової конференції 2000 (Могилянські читання 1999 року: Гетьман Іван Мазепа і Києво-Печерська лавра). – Київ, 2000. – С. 65–75.

⁵ Зрештою, не буде зайвим нагадати про відсутність прямих свідчень щодо діяльності Богоявленського братства наприкінці століття. Найпізніші сліди його функціонування зберіг заповіт знаного сподвижника митрополита Петра Могили Афанасія Кальнофойського, укладений не далі початку 1646 р.: Aleksandrovyc V. The Will and Testament of Afanasij Kal'nofojs'kyj // Harvard Ukrainian Studies. – 1991. Vol. XV, N. 3/4. – P. 423, 434.

⁶ Цей аспект творчості київських книжників розглянула Наталія Яковенко (Символ «Богохранимого града» у київській пропаганді 1620–1640-х років // Mediaevalia ucrainica: ментальність та історія ідей. – Київ, 1996. – Т. 4. – С. 52–75), хоча сама тема виразно звучить уже в митрополита Іларіона та літописі, авторка стверджувала: «найімовірніше, що така словесна формула зародилася не раніше XVI ст.» (там само. – С. 53).

⁷ Варшавський примірник репродуковано: Deluga W. Grafika... – П. 43.

⁸ Про іконографію Богоявлення з наголошенням її українського доробку див.: Janocha M., ks. Ukraińskie i białoruskie ikony świąteczne w dawnej Rzeczypospolitej. Problem kanonu. – Warszawa, 2001. – S. 269–294.

⁹ Їх трактування видається досить своєрідним. З одного боку, царів віднесено до київських (!) дітей апостола Андрія, з іншого, всупереч їх реальному становищу, – нічим не виокремлено з-поміж решти й однозначно потрактовано на рівні з І. Мазепою (про нього див. далі). Не можна не наголосити, що такий підхід для знаної досі іконографії є винятковим. Правдоподібно, за цим можуть критися якісь цілком конкретні обставини, встановлення яких вимагає докладних студій над епохою, або ж може стати відкриттям щасливого збігу обставин.

¹⁰ Для порівняння див. знаний портрет гетьмана роботи німецького гравера Мартіна Бернігерота (1706): Український портрет XVI–XVIII століть / Автори-укладачі Галина Белікова, Лариса Членова. – Київ, 2005. – № 412.

¹¹ Новіші дослідження дають підстави вбачати в цьому один з прикметних моментів київської іконографії, досить часто наявний, зокрема, в іконах Покрову Богородиці. Як виявилось, ця норма іконографії виводиться від ілюстрацій Акафісту, де образотворча версія ікосу «Стіна еси вірним» подавала лише чоловіків. Докладніше ця норма розглянута: Александрович В. Покров Богородиці. Українська середньовічна іконографія. – Львів, 2008. – С. 373–379.

¹² В Україні ця іконографія znana насамперед за константинопольською іконою Богородиці Вишгородської, сприйнятої здебільшого з пізнішим російським найменуванням Владимирської. Серед пам'яток, збережених в Україні, найстаршою є ікона першої половини XVI ст. з церкви апостола Луки в Доросині поблизу Луцька (Львівська галерея мистецтв – Музей-заповідник «Олеський замок») – місцевий список високопрофесійного оригіналу константинопольської школи другої половини XIV ст. Про неї див.: Александрович В. Ікона Богородиці Страстної з церкви апостола Луки в Доросині // Волинська ікона: дослідження та реставрація. – Луцьк, 2003. – Вип. 10: Матеріали X міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 17–19 вересня 2003 року. – С. 27–35. Тут же обґрунтовано її окреслення як Богородиці страстної (там само. – С. 28). У літературі цей варіант зображення здебільшого називають Елеусою, хоча ще 1975 р. доведено, що сам термін є епітетом Богородиці як милосердної, милуючої й у Візантії він не ніс ніякого іконографічного забарвлення: Tatič–Djurič M. Eleousa. A la recherche du type iconographique // Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik. – 1976. – Bd. 25. – S. 259–267

¹³ Найстарша znana ікона з мотивом «вкладеної руки» походить з XII ст. (Закинтос, Музей): Byzantine and Post-byzantine Art. Athens. Old University July 26th 1885 – January 6th 1986, Athens 1985. – No 76. Проте у Візантії ця іконографія не набула поширення й znana в поодиноких неусталених зразках. Прикладами можуть бути створена близько 1350 р. намісна ікона монастирської церкви в Дечанах (Радоїчић) С. Иконе Србије и Македоније. – Београд, 1962. – Сл. 33) та дещо пізніша «Богородиця» з Верії у збірці Візантійського музею в Афінах (Acheimastou-Potamianou M. Icons of the Byzantine Museum of Athens. – Athens, 1998. – No 17).

¹⁴ Biskupski R. O dwu wariantach przedstawienia Matki Boskiej Eleusy w sztuce ukraińskiej XVII–XIX wieku // Zachodnioukraińska sztuka cerkiewna. Dzieła – twórcy – ośrodki – techniki. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej 10–11 maja 2003 roku. – Łańcut, 2003. – S. 272–287.

¹⁵ Доказом обізнаності з ним у львівському середовищі є декілька гравюр місцевих майстрів кінця століття: Александрович В. Мистецьке оздоблення львівських першодрукованих ірмологіонів // КАЛОΦΩΝΙΑ. Науковий збірник з історії церковної монодії та гимнографії. – Львів, 2002. – Ч. 1: До 70-ліття Олександри Цалай-Якименко. – С. 85, приміт. 16.

¹⁶ Про неї див.: Міляєва Л. Чудотворні ікони Богородиці в Києві XVII століття та образ Любецької Богоматері пензля Івана Щирського // Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка. – Львів, 1994. – Т. 227: Праці Секції мистецтвознавства. – С. 125–127 (з давнішою літературою). Авторка ствердила: «Цей тип на той час був відомий і Східній Україні, і в Галичині» (там само. – С. 126). Проте, як видно з її викладу, доказом побутування у київському середовищі є винятково сама Братська ікона та її молодші репліки.

¹⁷ Найкращий її приклад дають два клейма храмової ікони другої половини XIV ст. з церкви в Коломні (Москва, Державна Третьяковська галерея): Государственная Третьяковская галерея. Каталог собрания. – Москва, 1995. – Т. 1: Древнерусское искусство X – начала XV века. – № 58. Коломненська ікона повторює київський зразок чи навіть є оригінальною пам'яткою київської школи малярства, проте проблема її походження потребує докладнішого вивчення.

¹⁸ Український портрет. Вказ. праця. – № 15.

¹⁹ Там само. – № 413.

²⁰ Уперше цю проблему коротко наголошено: Александрович В. Малярське середовище Луцька та навколишніх монастирів біля перелому XVII–XVIII ст. // Волинська ікона: питання історії, вивчення, дослідження та реставрації. Тези та матеріали наукової конференції, присвяченої 90-річчю П. М. Жолтовського. – Луцьк, 1994. – С. 15.

²¹ Александрович В. «Моління» – нововідкритий шедевр київського малярства другої половини XVII століття // Пам'ятки України: історія та культура. – 2007. – Ч. 1. – С. 55–68.

²² Відтворення збереженої частини ансамблю див.: Овсійчук В. А. Майстри українського бароко. Жовківський художній осередок. – Київ, 1991. – С. 278, 280–281, 283, 292–295, 298. У цій публікації, вслід за Борисом Возницьким (Творчість українського художника Йова Кондзелевича // Львівська картинна галерея: виставки, знахідки, дослідження. – Львів, 1967. – С. 44–45) ікони безпідставно віднесено до доробку знаного волинського маляра кінця XVII – першої половини XVIII ст. Йова Кондзелевича (бл. 1667 – між 1740–1748). Аргументи на користь київського родоводу «білостоцького» майстра та короткий огляд його ідентифікованої спадщини див.: Александрович В. У колі сподвижників: Йов Кондзелевич у релігійному малярстві Волині кінця XVII – першої половини XVIII століття // Пам'ятки сакрального мистецтва Волині. Наук. зб. – Луцьк, 2001. – Вип. 8: Матеріали VIII міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 13–14 грудня 2001 року. – С. 24.

²³ Волинська ікона XVI–XVIII ст. Каталог та альбом під редакцією Сергія Кота. – Київ; Луцьк, 1998. – С. 74.

²⁴ Молдован А. М. «Слово о законе и благодати» Иллариона. – Киев, 1984.

²⁵ Возняк М. Історія української літератури: У двох книгах. – Львів, 1994. – Кн. 1. – С. 124.

²⁶ Молдован А. М. Вказ. праця. – С. 97.

²⁷ Див.: Александрович В. Покров Богородиці. Українська середньовічна іконографія (Студії з історії українського мистецтва. – Т. 4). – Львів, 2008.

UKRAIŃSKIE GRAFICZNE WYOBRAŻENIA CUDOWNYCH IKON MARYJNYCH Z XVII I XVIII WIEKU

W środowiskach monastycznych Kijowa, Czernihowa, Poczajowa i Krechowa wykonywano dużych rozmiarów ulotne grafiki, prezentujące wizerunki cudownych ikon znajdujących się w miejscowych cerkwiach i są one często jedynym przekazem ikonograficznym nieistniejących dzieł sztuki bizantyjskiej. Szczególnie na przełomie XVII i XVIII wieku pojawiła się duża grupa rycin, które świadczą o ogromnym wzroście kultu Marii w Kościele Wschodnim. W Rzeczypospolitej zaistniała sytuacja szczególna, bowiem Bogurodzica uważana była często jako opiekunka państwa. Świadczy o tym piękny miedzioryt Aleksandra Tarasewicza, przedstawiający Matkę Boską podtrzymującą mapę kraju. Karta przedstawia całe terytorium obejmujące zarówno tereny należące do Kościoła Katolickiego, jak i Kościoła Wschodniego, co świadczy o tym, że Bogurodzica jako patronka Rzeczypospolitej rozciąga opiekę nad wszystkimi poddanymi króla bez względu na ich przynależność religijną. Kompozycja przypomina miedzioryty niderlandzkich rytowników, jak na przykład prace Jana Wierixa¹ czy też Rafaela Sadelera (*Bavaria under divine protection*). Cudownych ikon znajdowało się wiele, zarówno w cerkwiach jak i w kościołach katolickich. Świadczą o tym opisy sporządzane w epoce². Znajdujemy w nich wiele informacji dotyczących historii cudownych wizerunków.

Tak zwanych eksportów z Bizancjum znajdowało się wiele na Rusi. Jakub Ryłło za Jakubem Suszą wspomina, że książę Włodzimierz otrzymał od «greckich cesarzów z Konstantynopola» cudowną ikonę Matki Boskiej³. Zaś nad złotymi wrotami w Kijowie, wzorem stolicy cesarstwa bizantyjskiego widniała ikona przedstawiająca scenę *Zwiastowania*. Przykładem eksportu jest również ikona Matki Boskiej Igoriewskiej. Według tradycji św. Igor Olegowicz, książę kijowski i czernihowski modlił się w momencie swej śmierci (w r. 1147) przed cudownym obrazem. Według badaczy rosyjskich ikona powstała w Konstantynopolu⁴. Kolejnym cudownym wizerunkiem czczonym w Kijowie była ikona Bogurodzicy «Pyrogoszcz» sprowadzona z Grecji w roku 1132 i umieszczona w cerkwi w dzielnicy Padół⁵. Wzmógł się kult wizerunków Maryjnych na Rusi Kijowskiej związany był ze szczególnym orędownictwem Bogurodzicy jako patronki państwa. W XII wieku wybudowano wiele świątyń noszących Jej wezwanie⁶. Zatem istniało zapotrzebowanie na ikony. Większość z nich sprowadzono z Konstantynopola, ale należy podkreślić, że wiele dzieł powstało na miejscu. Potwierdzeniem tej tezy są przekazy literackie, takie jak *Pateryk peczerski*.

Jedną z najbardziej czczonych ikon o rodowodzie bizantyjskim była przedstawiająca *Zaśnięcie Marii* cudowna ikona, według przekazów źródłowych malowana na cyprysie⁷, która znajdowała się w cerkwi Uspieńskiej, w obrębie zespołu monastycznego Ławry Pieczerskiej w Kijowie. Przedstawienie związane jest z historią cudów świętego obrazu, powstałego w wieku XI i cieszącego się ogromną popularnością, dlatego zachowało się tak wiele powtórzeń nie tylko malarskich. Jego historię odnajdujemy w *Pateryku Peczerskim*. W *Terateurgemie* z 1638 roku Atanazy Kalnofojski informuje, że ikona znajdowała się w ikonostasie nad wielkimi drzwiami. Być może jest to nawiązanie do obyczaju wystawiania ikon nad bramami wjazdowymi do miasta. Najstarszą znaną wersją jest pochodząca z XVI wieku ikona, która została namalowana prawdopodobnie przez lokalnego malarza⁸. Podobną wersję znajdujemy w Muzeum Ławry Pieczerskiej⁹. W wieku XVII pojawiło się wiele ilustracji graficznych, szczególnie w kolejnych wydaniach *Pateryku*. Wśród wersji graficznych warto wymienić miedzioryt Inocentego Szczyrskiego, egzemplarz znajdujący się w Muzeum Narodowym we Lwowie¹⁰. Jest to ilustracja do tekstu drukowanego, umieszczonego poniżej sceny *Zaśnięcia Marii*. Miedzioryt został skopiowany przez anonimowego malarza z początku XVIII wieku w kompozycji dedykowanej cudownej ikonie. Dzieło z kolekcji dawnego Muzeum przy Duchownej Akademii w Kijowie, obecnie przechowywane jest w Muzeum Narodowym w Kijowie¹¹. Zbliżoną kompozycyjnie do pracy Szczyrskiego jest miedzioryt (stan 1) wklejony do albumu z Biblioteki Ukraińskiej Akademii Nauk¹². Drugi egzemplarz (stan 2) sygnowany przez Awierkiego Kozaczkowskiego przechowywany jest w Muzeum Puszkina w Moskwie¹³. Kolejnym wariantem jest drzeworyt Nikodema Zubrzyckiego w kolekcji Biblioteki Narodowej Rosji w Sankt Petersburgu¹⁴. Znane są też dwie wersje anonimowego rytownika, różniące się nieznacznie: egzemplarz z Biblioteki Narodowej w Warszawie¹⁵ (stan 1) i drugi z Muzeum im. Puszkina w Moskwie¹⁶ (stan 2), na którym dostrzegamy dodatkowo zarysowany dym z kadzielnicy po lewej stronie u dołu. Wszystkie wspomniane wyżej ryciny są bardzo podobne do siebie, różnią się jedynie ornamentyką zawartą na bordiurze kompozycji i są one ważnymi przekazami ikonograficznymi ikony, której obecnie losy są nie znane. Wiadomo jedynie, że jeszcze w roku 1876 przygotowany został nowy złoty okład bogato dekorowany kamieniami szlachetnymi¹⁷.

W ikonach rosyjskich XVIII wieku pojawiają się sceny ukazujące świętych pieczerskich z wyobrażeniem cudownej ikony. Jest to kompozycja, która opiera się na wzorze graficznym zawartym w *Pateryku Peczerskim*, wydawanym wielokrotnie w Kijowie w XVII i XVIII wieku. *Sobór Świętych Kijowskich* to przedstawienie, w którym w górnej części kompozycji widnieje cudowna ikona *Zaśnięcia* pochodząca z Ławry, a u dołu grupa świętych pieczerskich. Źródła tego wyobrażenia znajdujemy w tym samym dziele literackim. W roku 1643 metropolita kijowski Piotr Mohyla zatwierdził kult stu osiemnastu świętych Ławry Pieczerskiej. W późniejszym okresie napisanych zostało 27 oficjów dla najważniejszych świętych. Całe zgromadzenie wszystkich świętych kijowskich wspomniane jest w drugą niedzielę Wielkiego Postu¹⁸. Rozwój tego typu scen w rosyjskim malarstwie ikonowym łączyć można ze wzrostem popularności świętych pieczerskich w Rosji, których kult Synod mo-

skiewski zatwierdził w roku 1762. Warto nadmienić, że schemat ikonograficzny tego przedstawienia pojawia się w sztuce serbskiej końca XVIII wieku.

Z historią monasteru Ławry Pieczerskiej łączy się podanie o cudownej ikonie Bogurodzicy¹⁹. Nie znany jest nam obecnie pierwotny wizerunek, ale pierwszym zachowanym powtórzeniem jest ikona Matki Boskiej Pieczerskiej, XIII-wieczna wersja znajdująca się obecnie w Galerii Trietiakowskiej w Moskwie²⁰. Według niektórych badaczy oryginał ikony został przewieziony w roku 1288 z Kijowa do monasteru Świeńskiego koło Briańska, przez księcia Romana Michajłowicza. W czasach późniejszych w Ławrze Pieczerskiej ponownie umieszczono nową wersję ikony²¹. Wyobrażenie Marii tronującej należy do przedstawień ikonograficznych *Bogurodzicy–Panagii*, której wizerunek znajdujemy w absydzie Hagia Sophia w Konstantynopolu. Na ostatniej stronie *Pateryku* z wydania z 1661 roku umieszczono duży drzeworyt z przedstawieniem Marii z towarzyszącymi owalnymi portretami świętego Antoniego i Teodozego w otoczeniu wieńca gwiazd opatrzonymi skrótami imion ihumenów i archimandrytów pieczerskich. W porównaniu z ikoną *Bogurodzicy Pieczerskiej*, tu dokonano zamiany typu ikonograficznego *Panagii* na przedstawienie *Marii Orantki*, opiekunki za wstawiennictwem, której dostojnicy cerkiewni będą zbawieni. Jeszcze inną wersję ikony *Matki Boskiej Pieczerskiej* przedstawił rytownik Ilia w roku 1656. Drzeworyt ukazuje św. Alimpija trzymającego w rękach ikonę.

Według przekazów historycznych w roku 1662 na Padole wyłowiono z Dniepru ikonę przedstawiającą wizerunek Matki Boskiej z Dzieciątkiem. Czczona w sposób szczególny w Kijowie stała się patronką *Bogojawlienskogo* bractwa. Każdego roku 10 maja, w dniu odnalezienia ikony, obchodzono uroczyste dzień Kijowa²². Przedstawiającej *Umilenie* wizerunki cudownej ikony, pojawiły się nie tylko w wersjach malarskich (w kolekcji Muzeum Historycznego w Kijowie), ale również w formie graficznej. Teza ku czci Odorskiego rytowana w 1704 roku przez Iwana Migurę przedstawia wizerunek Matki Boskiej Brackiej. Nie znana jest współczesna odbitka, ale oryginalna płyta miedziorytnicza znajduje się w Narodowej Akademii Nauk w Kijowie. Po raz drugi Migura umieści cudowną ikonę w kompozycji ku czci Szeremietiewa w 1713 roku²³. Centralną część stanowi właśnie wspomniana ikona, zaś u dołu został odbity z oddzielnej płyty herb, a poniżej umieszczono łaciński i cyrylicy tekst konkluzji filozoficznej. Ciekawą dla naszych rozważań jest praca, pochodząca z kolekcji Biblioteki Narodowej w Warszawie. Jest nią fragment tezy filozoficznej, zapewne autorstwa Innocentego Szczyrskiego. Przedstawia ona *Chrystusa w Jordanie* w otoczeniu św. Jana Chrzciciela, św. Andrzeja, zaś w łodzi widzimy ikonę Matki Boskiej z Dzieciątkiem²⁴. W tle grupa dostojników państwowych i cerkiewnych. Praca powstała podczas pobytu rytownika w Kijowie lub Lubeczu i odnosi się prawdopodobnie do wydarzeń związanych z poświęceniem nowej cerkwi Brackiej na Padole z fundacji Iwana Mazepy.

W soborze św. Sofii znajdował się jeszcze jeden cudowny wizerunek Matki Boskiej, tak zwanej Kupiatyckiej. Czczony w Kupiatycach (w miejscowości znajdującej się niegdyś w powiecie pilskim), niewielkich formatów enkolpion, to krzyż w kształcie kapsułki zawierającej relikwie i cytaty z Pisma Świętego. Przedstawiał on w centralnej części Matkę Boską z Dzieciątkiem. Enkolpiony, jako symbol wyznania wiary,

znane były w Bizancjum jako swoiste amulety ochraniające przed złem duchowym i materialnym, a także dla upamiętnienia ważnego faktu, jak chrzest, pielgrzymka, czy złożenie ślubów zakonnych. Czasami wykonywane były one w kształcie ryby, serca lub medalionu opatrzonego monogramem Chrystusa. Enkolpiony pojawiają się również w Kościele Zachodnim jako pektorały – czyli część stroju pontyfikalnego²⁵. Pochodzenie enkolpionów wiąże się z tradycją noszenia w Palestynie filakte-

rii, skórzanego paska z małymi zwojami zawierającymi teksty z Biblii. W Kościele Prawosławnym srebrne plakiety, tak zwane panagie, z wizerunkiem Chrystusa lub Marii noszone były przez wyższych dostojników kościelnych. Enkolpiony wykonywano przeważnie we wschodnich prowincjach cesarstwa bizantyńskiego, przede wszystkim w Syrii i Palestynie. Na Rusi popularne stały się medaliony z wizerunkami Marii jako orantki lub Hodegetrii wraz z wizerunkami czterech Ewangelistów. Tu właśnie wykonywano tego typu przedmioty często w oparciu o wzory bizantyńskie, a nawet wykorzystywano czasami matryce przywożone z głębi Imperium. W Kupiatycach, według niektórych przekazów literackich, w roku 1182 pasąca Anna znalazła na drzewie wiszący enkolpion²⁶. Cudowny wizerunek został umieszczony w miejscowej cerkwi, która uległa zniszczeniu podczas najazdu Tatarów. Znalazł się on w świątyni odbudowanej przez pielgrzyma Joachima, który osiedlił się w tej miejscowości. Około roku 1629 wybudowano nową cerkiew i nowy monaster. Wtedy też enkolpion został umieszczony w srebrnej szkatule. Sylwester Kossow, po przejściu świątyni przez dominikanów, przewiózł cudowny wizerunek Matki Boskiej Kupiatyckiej do Kijowa i podarował go do soboru św. Sofii²⁷. Jak wyglądał dokładnie enkolpion z Kupiatyc możemy dowiedzieć się nie tylko z XVII wiecznych przekazów ikonograficznych, ale również na podstawie chromolitografii zamieszczonej w pracy Batiuszkowa²⁸. Prawdopodobnie tak jak i inne zawierał on modlitwy, które kierowane były do Bogurodzicy. W XIX wiecznej ilustracji jest on oprawiony w bogato dekorowaną ramę, wykonaną około roku 1700 z fundacji metropolity Warłama Jasińskiego. Drzeworyt z wyobrażeniem Matki Boskiej Kupiatyckiej z kolekcji Muzeum Narodowego w Warszawie jest najstarszym znanym przekazem ikonograficznym enkolpionu. Został on odbity z klocka, którego wykorzystano do zilustrowania w roku 1638 pierwszej relacji cudów relikwiarza, napisanej przez Afanasiego Kalnofojskiego²⁹. Prawdopodobnie jest to ten sam wizerunek, który został zawieszony przez św. Atanazego Filipowicza (zw. Brzeskim) do Moskwy³⁰. Autorem drzeworytu był rytownik pracujący w warsztacie graficznym, znajdującym się w obrębie monasteru Ławry Pieczerskiej. Był nim zapewne ten sam, który opracował ryciny do wielu wydań kijowskich pierwszej połowy wieku XVII. Ponowny wizerunek Matki Boskiej Kupiatyckiej pojawia się w drukach wydawanych pod koniec XVII wieku w Nowogrodzie Siewierskim. Egzemplarz warszawski został wyklejony z książki *Gospodyni Nieba i Ziemi* wydanej w Krakowie w roku 1657.

Ważnym ośrodkiem rozwoju kultury ukraińskiej końca XVII wieku stał się Czernihów. Łazarz Baranowicz, ówczesny arcybiskup, sprowadził drukarzy, a wraz z nimi pojawili się przybyli z Ławry Pieczerskiej artyści, dla których zostały stworzone dogodne warunki wykonywania rycin, zarówno do ilustracji masowo wydawanych książek, jak i również do sporządzania grafik o charakterze ulotnym³¹.

Wizerunek Matki Boskiej Jeleckiej to znana ikona Matki Boskiej Jodłowej, która cieszyła się ogromnym kultem w Czernihowie. Według tradycji cudowny obraz objawił się na drzewie jodłowym w XI wieku jednemu z książąt ruskich. Nie zachował się on do dnia dzisiejszego, uległ zniszczeniu podczas wojny polsko-rosyjskiej w 1611 roku. Ikona, która się zachowała do dnia dzisiejszego, powstała w wieku XVII i prezentuje ona wizerunek Matki Boskiej na drzewie³². Historię cudowne-

go obrazu opisał Joanicjusz Galatowski w dziele pt.: *Skarbnica potrzebna*, wydany w Nowogrodzie Siewierskim w 1676 roku. Warto nadmienić, że wizerunek Matki Boskiej Jeleckiej widoczny jest na portrecie Wasyla Dunina Borkowskiego (z 1703 roku) z kolekcji Narodowego Muzeum Sztuki w Kijowie. W latach 80-tych XVII wieku powstał zespół płyt miedziorytniczych, które znajdują się obecnie w Muzeum Sztuki i w Muzeum Historycznym w Czernihowie³³. Opracowane przez Jana Strzelbickiego do niedokończonego panegiryku przygotowywanego w drukarni w Czernihowie, odnoszą się one do wyobrażenia Matki Boskiej Jeleckiej. Jedną z płyt przedstawia Bogurodnicę na obłoku trzymającą w rękach kulę i gałązkę kwiatu lili. U boku pod drzewem iglastym siedzi Chronos. Na jej odwrocie umieszczona została druga kompozycja, która ukazuje również Madonnę nakładającą na drzewo palmowe koronę, świadcząca o ścisłym związku z cudownym wizerunkiem, który służył w swych dziełach Łazarz Baranowicz³⁴.

W Czernihowie znajdowały się jeszcze inne cudowne ikony. Chociaż rodowód ich nie sięga tradycji bizantyńskiej, niemniej powstawały one według tradycyjnych kanonów ikonograficznych. W 1658 roku została namalowana ikona Matki Boskiej Ilińskiej przez mnicha z Dubna Gennadięgo Konstantynowicza³⁵. Znajdowała się ona w niewielkiej cerkwi pod wezwaniem Proroka Eliasza, w obrębie monasteru Troicko-Ilińskiego w Czernihowie³⁶. Wizerunkowi zostało poświęconych kilka utworów literackich wydanych w Czernihowie w latach osiemdziesiątych przez Łazarza Baranowicza. Arcybiskup postanowił odbudować położony w pobliżu stary

monaster pod wezwaniem św. Proroka Eliasza i połączyć go z małą cerkiewką, w której znajdowała się cudowna ikona, nadając całemu kompleksowi nazwę monasteru Troicko–Ilińskiego. Jak podkreślił słusznie Mieczysław Gębarowicz, w celu zdobycia środków na ten cel Baranowicz rozwinął ożywioną propagandę, której narzędziami była również grafika o charakterze ulotnym³⁷. Stąd też zachowanych kilka zabytków związanych z monasterem i cudowną ikoną. Jednym z najstarszych wizerunków graficznych jest niewielkich rozmiarów rycina anonimowego artysty przedstawiająca cudowną ikonę z Czernihowa. Poniżej kompozycji umieszczony został czterowiersz:

Hora bliz Czernihowa Bołdynskaja zwana,
tam cudami switlijet Pr[e]cz[y]staja Panna.
W monastyri wohrami Ilii S[wia]toho.
Wirerunok to własny[j] obraza onago.

Miedzioryt, przypisywany przez Gębarowicza Laurentemu Kszczonowiczowi, znajduje się w dziele Łazarza Baranowicza poświęconym *Księdze Rodzaju*, wydanym w roku 1676 w Nowogrodzie Siewierskim³⁸. W tym okresie powstało jeszcze kilka małych wersji graficznych wykorzystywanych do ilustracji dzieł Dymitra Roztowskiego oraz Wawrzyńca Kszczonowicza. Graficzne wizerunki Matki Boskiej Ilińskiej wykonywał również Antoni Tarasewicz³⁹. W roku 1725 powstała kolejna wersja graficzna opracowana przez rytownika Gawriła, prawdopodobnie tego samego, który sygnował swe prace jako *Gawrił malar*. Znanе są nam obecnie dwa egzemplarze, jeden znajduje się w Serbskim Kobinie⁴⁰, a drugi w Muzeum Serbskim w Szentendre. Kolejny wariant ryciny (sygnowanej *Gawrił M.*) wykonany przez tego samego rytownika powstał dwa lata później. Egzemplarze znajdują się w Bibliotece Narodowej w Warszawie i w Bibliotece Narodowej Rosji w Sankt Petersburgu. Obie wersje przedstawiają wizerunek Matki Boskiej z Dzieciątkiem. Cudowną ikonę umieszczono również w ulotce dedykowanej Izaakowi Wasinkiewiczowi⁴¹. W centralnej części kompozycji, rytowanej przez Iwana Mugurę, widzimy duchownego otrzymującego insygnia władzy od św. Jana Chrzciciela po lewej i od anonimowego świętego mnicha po prawej stronie, u góry na drzewie ikona, zaś po bokach aniołowie unoszący kartusze z inskrypcjami. Egzemplarz znajduje się w kolekcji Biblioteki Narodowej w Warszawie. Kolejne przedstawienie Bogurodzicy Ilińskiej widnieje na wielkich formatów ulotce ku czci Iwana Mazepy z kolekcji Gdańskiej Biblioteki PAN⁴².

Wśród rycin mających związek z kultem Matki Boskiej Ilińskiej należy wymienić dwa miedzioryty przedstawiające Bogurodzicę jako Opiekunkę. Na szczególną uwagę zasługuje akwaforta przedstawiająca *Pokrow* – Matkę Boską orędowniczkę wiernych, z kolekcji Muzeum Narodowego w Warszawie⁴³. Rycina, która została wykonana przez Jana Strzelbickiego, należy do samodzielnych i przemyślanych dzieł autora, łączących w sobie elementy sztuki bizantyńskiej i łacińskiej. Drugi egzemplarz znajduje się w Bibliotece Narodowej Rosji w Moskwie i wraz innym ukazującym Matkę Boską okrywającą swym płaszczem wiernych, zostały wklejone do dru-

ku Dymitra Rostowskiego pt. *Runo oroszonnoje*, wydane w Czernihowie w roku 1696 roku, właśnie ku czci wspomnianego wyżej cudownego obrazu⁴⁴. Kompozycja przedstawia Matkę Boską trzymającą welon, na którym w miejsce tradycyjnych krzyży umieszczono litery alfabetu cyrylicznego od *a* do *m*, symbolizującego dwanaście miesięcy i nieustanne trwanie opieki Matki Boskiej⁴⁵. Wizerunek Marii jest jednym z typów przedstawień *Pokrow* związanych z ideą opiekuństwa. Źródła kultu znajdujemy w pierwszej połowie IX wieku. Jak podają przekazy hagiograficzne, Andrzejowi Szalonemu w świątyni w Blachernach pod Konstantynopolem objawiła się Maria z orszakiem aniołów, apostołów i świętych. Przedstawienia *Pokrowy* występowały

często w sztuce cerkiewnej na terenie całej Europy Wschodniej⁴⁶. Druga rycina, stanowiąca pendant do egzemplarza warszawskiego prezentuje *Matkę Boską ze skrzydłami*. Ona również odnosi się do przesłania opiekuństwa Matki Boskiej i związana jest z rozwojem Jej kultu na terenie lewobrzeżnej Ukrainy⁴⁷. Pomysł przedstawienia Marii ze skrzydłami odnosi się do idei utożsamienia Matki Boskiej z Sofią, tj. z Mądrością Boską. Jako jej wcielenie na Ziemi, Mądrość Boska była przedstawiana jako anioł lub młoda kobieta w koronie, ze skrzydłami u ramion, najczęściej siedząca na tronie między Matką Boską a Chrystusem, lub Janem Chrzcicielem. Nowy typ ikonograficzny Marii powstał w wyniku rozwoju kultu cudownych wizerunków.

Z wizerunkiem Matki Boskiej Ilińskiej łączy się kolejna praca Jana Strzelbickiego. Sygnowany przez niego miedzioryt, przedstawiający *Przemienienie Pańskie*, jest bardzo bliski warsztatowo rycinom z czernihowskich wydań⁴⁸. Podobieństwa widoczne są przede wszystkim w sposobie prowadzenia ryłca, a także w partiach gdzie autor wykorzystywał chwiejaka. Odbitka z kolekcji Biblioteki Narodowej w Warszawie powstała podczas pobytu rytownika w Czernihowie. Na rycinie centralną kompozycję stanowi góra Tabor, na której znajduje się Chrystus, zaś na dwóch wzgórzach wbrew tradycji i przekazom biblijnym z lewej strony umieszczona została Bogurodzica, a z prawej Archanioł Michał. Po lewej stronie widzimy Mojżesza i krzew gorejący, a po prawej wyobrażenie wniebowzięcia Eliasza na wozie ognistym i św. Michała. U stóp góry Tabor widnieje siedmiokopułowa barokowa cerkiew. Jest nią zapewne znajdująca się w obrębie monasteru św. Proroka Eliasza w Czernihowie cerkiew Świętej Trójcy, której wyświęcenie nastąpiło w 1695 roku. Zaś herb umieszczony u dołu kompozycji zawiera skróty imienia, nazwiska i funkcji osoby, której poświęcona jest ulotka. Był nim zapewne dostojnik cerkiewny.

Kolejnym ważnym miejscem kultu Bogurodzicy jest położony niedaleko Czernihowa Lubecz, gdzie znajdowała się również cudowna ikona. W XVII wieku została ona przeniesiona przez Sylwestra Kossowa do soboru Sofii Kijowskiej i wmontowana w ikonostasie. W wieku następnym, kiedy wybudowano nową przegrodę ołtarzową, cudowną ikonę umieszczono na «kłocie» przy wejściu do świątyni wraz z drugą ikoną, *Spasa*, przywiezioną również z Lubecza. Badacze nie znają, czy była to wówczas pierwotna ikona, powstała w wieku XI, czy jej «podobije». W samym Lubeczu, prawdopodobnie za czasów, kiedy ihumenem monasteru był znany rytownik Inocenty Szczyrski powstała nowa wersja, która zachowała się i przechowywana jest obecnie w Muzeum Historycznym w Kijowie⁴⁹. Namalowana przez samego ihumena w roku 1698, przedstawia ona w środkowej części cudowną ikonę podtrzymywaną przez św. Annę i św. Jana Złotoustego, zaś u góry anioły podtrzymują tonda z wyobrażeniem *Pokrowy* po lewo oraz *Marii Orantki* (?). Powyżej umieszczeni zostali w obłokach św. Antoni i Teodozy Pieczerscy, a po środku symboliczny widok Kijowa otoczony murami, będący uosobieniem Niebiańskiej Jerozolimy. U dołu znajdują się personifikacje Wiary, Nadziei i Miłości. Napis umieszczony poniżej ikony zawiera dedykacje ku czci Sylwestra Kossowa oraz innych dostojników kijowskich: Warłama Jasińskiego i Łazarza Baranowicza.

Szczyrski opracował również wariant graficzny przedstawienia. Miedzioryt z kolekcji Biblioteki Narodowej w Warszawie ukazuje ikonę Matki Boskiej wraz z de-

dykacją ku czci Iwana Maksymowicza⁵⁰. Jest to fragment większej kompozycji (stan 1). Można domniemywać, że wyglądała ona podobnie jak wspomniana wyżej ikona z roku 1698. Świadczą o tym: usytuowanie cudownego wizerunku i ornamentyka tła oraz twarz postaci znajdującej się u dołu kompozycji. Hipotezę tę potwierdził opisywany przez Dymitra Rowińskiego z nieco zmienionym rysunkiem egzemplarz (stan 2), który znajduje się w Bibliotece Narodowej Rosji w Sankt Petersburgu⁵¹. Płyta miedziorytnicza była retuszowana, widoczne są na twarzy Marii i Chrystusa punktowania, ikonę trzymają św. Anna i św. Jan Złotousty, zaś u góry umieszczeni zostali św. Antoni i Teodozy Pieczerscy. U dołu miedziorytu znajdują się personifikacje trzech cnót teologicznych: Wiary, Nadziei i Miłości. Rycina dedykowana jest Janowi Obidowskiemu. Prawdopodobnie w okresie późniejszym płyta została ponownie poddana przeróbkom i nowa odbitka, przedstawiająca cudowną ikonę w otoczeniu wici krzewu różanego, podtrzymywana przez anioły, dedykowana jest Teodorowi Zacharzewskiemu. Egzemplarz, który jest przechowywany w kolekcji Biblioteki Narodowej w Warszawie (stan 3) został odbity ze zniszczonej płyty, o czym świadczy ubytek znajdujący się przy prawej krawędzi, co dowodzi, że była ona już w tym czasie uszkodzona.

Wśród graficznych wizerunków Matki Boskiej Lubeckiej wymieńmy przepiękny miedzioryt opracowany również przez Szczyrskiego. Przedstawia on wizerunek Marii z Dzieciątkiem w sercu, z którego wyrastają kwiaty różane. U dołu zamieszczony został herb Iwana Mirowicza, pułkownika perejaśławskiego, wraz z inskrypcją zawierającą dedykację ku czci pułkownika perejaśławskiego. Egzemplarz znajduje się w kolekcji Biblioteki Narodowej w Warszawie⁵². Zawarta w rycinie sygnatura wyjaśnia, że autor przebywał wówczas w monasterze w Lubeczu. Rozwiązanie iko-

nograficzne kompozycji nie jest typowe dla rytownictwa cerkiewnego końca XVII wieku.

Na przełomie XVII i XVIII wieku, na Wołyniu i Wileńszczyźnie, rozwinął się obyczaj pielgrzymowania do najważniejszych miejsc świętych, szczególnie w obrębie dawnej Rzeczypospolitej. Łączy się on z rozwojem sanktuariów Maryjnych w Poczajowie, Chełmie, Krzemieńcu, Wilnie i Żyrowicach. Tak jak w Austrii, Niemczech czy w Czechach, budowano świątynie odpustowe, które cieszyły się ogromną popularnością w epoce. W Rzeczypospolitej w XVIII wieku odbyło się w sumie 29 koronacji cudownych obrazów, wyróżniających kraj na tym tle spośród innych w Europie Środkowej⁵³. O nich najwięcej ukazało się w epoce przekazów literackich. Pierwszym koronowanym wizerunkiem była ikona *Matki Boskiej Częstochowskiej*⁵⁴. Poprzez dzieło Łazarza Baranowicza, w którym umieścił on cudowny wizerunek Matki Boskiej Częstochowskiej w kanonie ikon czczonych w Cerkwi prawosławnej, wizerunek ten pojawił się również w świątyniach prawosławnych na Ukrainie, a następnie w Rosji. Uroczystości koronacyjne odbyły się w roku 1717 i były one pierwszymi poza Italią. W tym celu cudowny obraz został odnowiony przez paulina Makarego Sztyftowskiego. Korony złote zostały ofiarowane przez papieża Klemensa XI, w którego imieniu biskup Krzysztof Szembek dopełnił uroczystej koronacji. Większość pozostałych koronacji w Rzeczypospolitej odbyło się najczęściej w sanktuariach katolickich położonych na kresach państwa. Najgłośniejsze uroczystości odbyły się w Trokach w 1718, w Kodniu w 1722, w Sokalu w 1724, w Podkamieniu w 1724, Berdyczowie i Jarosławiu w 1755. Miały one odświętną oprawę: prócz przygotowań liturgii, budowano specjalnie na ten cel przygotowane bramy triumfalne. Po ceremoniach głównych odbywały się piękne pokazy fajerwerków. Wraz z tymi przygotowaniem często rozpoczynano budowę nowego kościoła.

Wśród cudownych wizerunków Marii czczonych przez prawosławnych, a później grekokatolików, wymieńmy ikonę z soboru Zaśnięcia Marii w Żyrowicach na Wileńszczyźnie. Według tradycji w roku 1480 kamienna płaskorzeźba została odnaleziona na gruszy przez pasterzy. Podanie głosi, że podczas pożaru drewnianego kościółka, plakieta cudownie zniknęła z ołtarza i przeniosła się na wielki gład granitowy usytuowany na pobliskim wzgórzu. Od 1613 roku w Żyrowicach przebywali bazylianie, sprowadzeni przez Jana Mielezkę, który ufundował klasztor, a pierwszym przełożonym zakonu był Jozafat Kunczewicz, późniejszy pierwszy męczennik unicki. Z tego okresu pochodzi pierwsza wzmianka w dziele Kasjana Sakowicza⁵⁵. W roku 1644 bazylikę nawiedził król Władysław IV⁵⁶. Ikona *Matki Boskiej Żyrowickiej* cieszyła się ogromną popularnością, a przyczyniły się do tego również dzieła opisujące historię niewielkich rozmiarów kamiennej ikony, wydawane w kraju jak i za granicą⁵⁷. Słynąca cudami została uroczystie koronowana w roku 1730 przez ówczesnego metropolitę halickiego Atanazego Szeptyckiego. Korony wykonane w Rzymie i poświęcone przez papieża Benedykta XII przywiezione były przez Hieronima Radziwiłła. Wizerunek Matki Boskiej pojawiał się często w innych cerkwiach grekokatolickich. Wśród najpiękniejszych replik wymieńmy obraz z cerkwi Pielgrzymka w województwie krośnieńskim oraz obraz z cerkwi Uspeńskiej

w Byszczeniu na Białorusi⁵⁸. Kanon przedstawienia Matki Boskiej Żyrowickiej wielokrotnie powtarzany był w formie niewielkich obrazków dewocyjnych, rytowanych przez Aleksandra Tarasewicza i innych artystów wileńskich. Miedzioryt z kolekcji Muzeum Narodowego w Warszawie przedstawia płaskorzeźbę ukazującą Matkę Boską z Dzieciątkiem, umieszczoną w ramie opatrzonej inskrypcją cyrylicą. Jest on jednym z najstarszych znanych wizerunków cudownej płaskorzeźby bizantyńskiej, powstały pod koniec XVII wieku na podstawie szkicu przesłanego

do Augsburga przez anonimowego rysownika. Matthias Kleck nie znając języka cerkiewnosłowiańskiego skopiował dokładnie tekst, który został przesłany wraz z rysunkiem. W Augsburgu wykonywano wiele tego typu rycin nie tylko na zlecenie grekokatolików, ale również prawosławnych.

Ikona Matki Boskiej Chełmskiej, należąca do typu ikonograficznego *Hodegetrii* (), cieszyła się ogromnym kultem nie tylko wśród prawosławnych, ale również u grekokatolików i jest ona jednym z najcenniejszych zabytków bizantyńskich znajdujących się w Europie Środkowej⁵⁹. Przechowywana obecnie w kolekcji Muzeum Krajoznawczego w Łucku, jest ona najstarszym wariantem ikonograficznym ukazującym Marię podtrzymującą w prawej ręce Chrystusa. Inne ikony ukazujące Bogurodzicę *H AQHNALIA GORGOEPEIKOOS* to dzieło z kolekcji Muzeum w Atenach, ikona wzmiankowana przez Nikodema Kondakowa⁶⁰. Według niektórych była ona powtórzeniem wcześniejszej ikony, która znalazła się Partenonie ateńskim jeszcze za czasów cesarza Konstantyna, który przybył tu w 662 roku. Wyobrażenie Bogurodzicy *Atinotissy* pojawia się na pieczęciach bizantyńskich w XII wieku. Zaś w monasterach Panagii na górze Melas i Sumela koło Trapezuntu występowały ikony pod wspomnianą nazwą. Kolejnym wariantem przedstawienia jest dwunastowieczna ikona Matki Boskiej *EpiskopianhV* znajdująca się w Muzeum w Zakynthos⁶¹. Prezentuje ona Marię w całej postaci. W roku 1657 była ona poddana renowacji, o czym informuje inskrypcja znajdująca się u dołu kompozycji⁶². Ikona znajdowała się niegdyś na Krecie w monasterze Eleusa w Candii. Porównywana jest przez niektórych badaczy z przedstawiającą *Zwiastowanie* ikoną z Ochrydy.

Według tradycji ikona chełmska została przywieziona około roku 1260 z Kijowa i umieszczona w odbudowanej po zniszczeniach wojennych cerkwi pod wezwaniem św. Jana Złotoustego⁶³. Książę halicki Daniel Romanowicz, który otrzymał ikonę od siostry Teodory z Fiedorowskiego monasteru w Kijowie, ozdobił ją drogocennymi kamieniami i złotą sukienką⁶⁴. Jakub Susza i Maksymilian Ryłło, powołując się na dzieła Długosza i Bielskiego wspominają, że w roku 1262 Lew syn Daniela oddał okoliczną wieś Pokrowę cerkwi, w której znajdowała się cudowna ikona Matki Boskiej Chełmskiej⁶⁵. W roku 1439 mszę świętą odprawił powracający z Soboru Florenckiego metropolita moskiewski Izydor. Ikona cieszyła się ogromną popularnością, przez wieki zbierano dokumenty świadczące o jej cudach. Święto patronalne zostało wyznaczone przez króla Władysława Warneńczyka na dzień 8 września. W roku 1639 biskup Metodiusz Terlecki sprowadził do Chełma zakon Bazylianów. Rozpoczęto wówczas budowę nowej świątyni oraz starania u nuncjusza apostolskiego o wyznaczenie komisji potwierdzającej «cudowność» ikony. W roku 1646 komisja pod przewodnictwem biskupa samborskiego Pawła Owłoczyńskiego, stwierdziła, że zebrane świadectwa są autentyczne i przekazano dokumenty do Rzymu⁶⁶. Zostały one uporządkowane i opublikowane w Zamościu przez Jakuba Suszę⁶⁷. Drugie wydanie ukazało się we Lwowie w 1653 roku⁶⁸. Najstarszym znanym obecnie wyobrażeniem cudownej ikony jest miedzioryt Aleksandra Tarasewicza datowany na 1684 rok, zawarty w trzeciej edycji opublikowanej ponownie w Zamościu⁶⁹. Inskrypcja: *Uniti Dei cum Homine unica Mater Unitorum Thaumaturga Cheimiensis* świadczy o tym, że już w tym czasie świątynia znajdowała się w rękach unitów. Joannicjusz

Galatowski również w jednym ze swych dzieł (*Niebo nowe*, 1665) przytoczył historię cudownej ikony opierając się na książce Suszy. W roku 1651 ikona została wywieziona z Chełma i towarzyszyła ona wyprawie wojennej króla Jana Kazimierza. Podczas bitwy pod Beresteczkiem z hetmanem kozackim, Bohdanem Chmielnickim, była ona wystawiona w namiocie. W jej obecności wojsko polskie modliło się przed rozpoczęciem bitwy⁷⁰. Wydarzenie to odnajdujemy na srebrnym antependium, znajdującym się obecnie w kościele chełmskim. Według współczesnych dzieł literackich cudowna ikona była sprawcą zwycięstwa króla, jako *Regina Poloniae*⁷¹. Po zwy-

cięskiej bitwie obraz wystawiono do adoracji w katedrze łacińskiej we Lwowie, a następnie król polecił ją przewieść do stolicy⁷². W Warszawie wystawiono ikonę w kaplicy zamkowej, ale już w roku następnym została ona odwieziona do Chełma i oddana grekokatolikom. Nie długo ikona znajdowała się w klasztorze, bowiem już w tym samym roku król ponownie zabrał ją pod Kamieniec Podolski i Żwaniec, na kolejną wyprawę wojenną. Cudowna ikona jako *Palladium* Rzeczypospolitej jeszcze przez wiele lat podróżowała, w okresie późniejszym już nie wraz z orszakiem królewskim, ale biskup Susza z obawy przed wojskami szwedzkimi i moskiewskimi starał się ją uchronić przed zniszczeniem. Dopiero w roku 1660 pojawiła się ona ponownie w Chełmie. Wówczas złotnik lubelski Sebastian Nicewicz wykonał sukienkę haftowaną złotą nicią i dekorowaną perłami oraz srebrnym okładem chroniącym cudowną ikonę przed okopceniem świec. Już w roku 1672 jeszcze raz na wyprawę wojenną zabrał ją nowy król Michał Korybut Wiśniowiecki. Pojawiają się w tym czasie powtórzenia cudownego wizerunku. Matka Boska Chełmska jako *Regina Poloniae* stała się sprawczynią zwycięstw, stąd też określana jest również jako wyobrażenie Matki Boskiej Wojennej. Zwyczaj zabierania ikon na wyprawy wojenne w Bizancjum, na Rusi Moskiewskiej był niezmiernie rozpowszechniony. Z nim też związany jest rozwój kultu cudownych ikon Matki Boskiej Smoleńskiej, Matki Boskiej Włodzimierskiej i Matki Boskiej Korsuńskiej⁷³. W Rzeczypospolitej, zwłaszcza w okresie tak zwanej Dymitriady, pojawiło się szereg ikon przystosowanych do prywatnej dewocji w środowisku łacińskim⁷⁴. Tego typu zabytków zachowało się bardzo wiele do dnia dzisiejszego⁷⁵. Rzewuscy posiadali w swym majątku w Podchorcach ikonę Matki Boskiej Chełmskiej umieszczoną w kaplicy zamkowej (obecnie w zbiorach Muzeum Religii we Lwowie)⁷⁶. W roku 1730 biskup Józef Lewicki wybudował nową katedrę w Chełmie. Przygotowania do koronacji ikony rozpoczęto osiem lat później, kiedy podpisany przez uczestników sejmiku ziemi chełmskiej list skierowano do papieża Klemensa XII. Starą katedrę rozebrano i rozpoczęto budowę nowej, którą ukończono w roku 1756. Przygotowano również w łacińskiej wersji książkę opisującą historię cudownego obrazu⁷⁷. Koronacja cudownej ikony odbyła się w 1765 według ceremoniału rzymskiego i celebrowana była przez biskupa Maksymiliana Ryłło. Korony poświęcone przez papieża Klemensa XIII przywieziono z Rzymu. Koszta uroczystości zostały pokryte głównie przez rodzinę Rzewuskich i Potockich⁷⁸. Zachowane ryciny Teodora Rakowieckiego z roku 1780 dają wyobrażenie jak one wyglądały, przede wszystkim budowane na ten cel cztery bramy triumfalne, fajerwerki i fasada nowej katedry. Miedzioryty zostały dołączone do wydanej w Berdyczowie historii cudownej ikony pióra Maksymiliana Ryłło⁷⁹. W niej znajdują się również opisy wszystkich uroczystości koronacyjnych, przemówienia duchownych i osób świeckich. Na miedziorytach widoczne są bramy triumfalne, a także uroczysta procesja z ukoronowanym obrazem pod baldachimem na tle miasta Chełma. Na jednej z rycin została przedstawiona dekoracja fasady katedry. W latach 1874–1878 po kasacji unii w zaborze rosyjskim, przeprowadzono remont likwidując całkowicie łacińskie elementy, usuwając między innymi ołtarz główny. W tym czasie ikona znajdowała się w położonej obok klasztoru kaplicy pod wezwaniem św. Mikołaja. Wówczas prawdopodobnie przeprowadzono prace konserwator-

skie, a także nałożono nowy okład⁸⁰. W czasie I wojny światowej cudowna ikona została wywieziona do Moskwy, a następnie do Kijowa i umieszczona w soborze Florowskim. W roku 1943 ikonę przywieziono do Chełma, za sprawą mianowanego wówczas biskupem chełmskim Iwana Ohijenki. Wobec nadchodzących ponownie działań wojennych ikona została wywieziona przez ojca Gawriła Korbczuka. Po wielu latach jego córka przekazała ją w darze do Muzeum w Łucku.

Ikona chełmska była wielokrotnie przemalowywana. Konfrontując miedzioryt Aleksandra Tarasewicza, na którym zauważamy uśmiechnięte twarze Marii i Chrystusa stwierdzamy, że nie odzwierciedla on rzeczywistego wyobrażenia ikony, która znajduje się obecnie w Muzeum w Łucku. Zaś w książce Suszy widnieje następujący opis:

...twarz Panny i Matki Bożej w skromności poważna, w powadze straszna i w strachu jakoś przyjemna, a serca ludzkie *occultis stimulis* przenikająca. Matka i Panna po biodra wymalowana, całego synaczka Jezusa, ciemno czerwoną sukienką zwierzchnią jakoby złotem przetykaną a wewnętrzną ciemnobłękitną [tak jak na

ikonie z Zakynthos – przyp. autora], odzianego. Na około główek samych na wygładzonym srebrze wyrażone jakoby też kształtnie malowane są kwiaty⁸¹.

Być może była to dekoracja okładu. Maksymilian Ryłło przytacza powyższe opisy, ale wspomina również, że «obraz jest czerniawy, czego przyczyną, okrom starodawności niemało było»⁸². Co świadczy o widocznych wówczas silnym jego zanieczyszczeniu. O dekoracji cudownej ikony możemy się dowiedzieć na podstawie kolejnych powtórzeń⁸³. Uważna analiza ikonograficzna również może przynieść wiele spostrzeżeń.

Ważnym ośrodkiem kultu maryjnego stał się klasztor w Poczajowie. Znajdująca się w nim ikona Matki Boskiej należy do najważniejszych przedstawień Bogurodzicy w Kościele Wschodnim. Według tradycji i źródeł literackich Anna z Kosińskich Hojska otrzymała od podróżującego Neofity, metropolity Konstantynopola, niewielką ikonę przedstawiającą Matkę Boską z Dzieciątkiem. Obraz typu *Eleusa* został umieszczony w Poczajowie, tam, gdzie według tradycji ślad stópki na kamieniu wskazywał miejsce wybudowania cerkwi. W roku 1648 z fundacji Ewy z Bereżeckich i Teodora Domaszewskich wzniesiono nową cerkiew, o której wiemy tylko z przekazów ikonograficznych. To właśnie na podstawie rycin można prześledzić historię rozbudowy klasztoru. Widzimy ją na miedziorycie Nikodema Zubrzyckiego, przedstawiającym obronę Poczajowa przed najazdem tureckim w 1675 roku (płyta miedziorytnicza przechowywana jest w Bibliotece Narodowej Akademii Nauk Ukrainy w Kijowie). W połowie XVIII wieku cerkiew wzniesiona przez Domaszewskich stała się za mała dla potrzeb pątniczych i wzrastającego kultu obrazu. Na miejsce starej, w roku 1761 postanowiono wybudować nową świątynię z fundacji Mikołaja Potockiego. W tym celu wykonano trzy projekty, które przypuszczalnie są dziełem różnych architektów, na co wskazuje zarówno inny sposób rozwiązania problemów formalnych i artystycznych. Ostatecznie wybrano do realizacji projekt Gotfryda Hoffmana i w roku 1771 rozpoczęto budowę. Pomocnym był Piotr Polejowski, który przybył do Poczajowa celem konsultacji. Historię cudownego obrazu spisano i wydano w dziele pt.: *Hora Poczajiwskaja (Gyra Poczajowska)*, wydanym po ukraińsku w miejscowej drukarni prowadzonej przez ojców Bazylianów, po raz pierwszy w roku 1742, kiedy prowadzano przygotowania związane z procesem koronacyjnym w Rzymie⁸⁴. Znana jest polska wersja historii cudownej ikony. Późniejsze wznowienia opublikowano w roku 1754 oraz w 1772 roku. Ku czci Matki Boskiej drukowano również zbiory pieśni wydawanych w miejscowej drukarni, między innymi tak zwane *Bohohłasniki*⁸⁵. W roku 1773 cudowny wizerunek został koronowany. Uroczystości te zostały ukazane na miedziorycie Teodora Strzelbickiego. U góry po lewej stronie widzimy widok świątyni, nad którą unosi się wizerunek Bogurodzicy. Po prawej widoczna jest kaplica, gdzie ikona była koronowana i skąd wyruszyła procesja prowadząca przez bramy triumfalne, fundowane przez króla Stanisława Augusta Poniatowskiego (stąd herb Ciołek na zwieńczeniu budowli) oraz Mikołaja Potockiego, wojewody bełskiego i kawalera maltańskiego, który sfinansował całą ceremonię. Według opisów, oprócz tradycyjnych uroczystości odbyły się pokazy fajerwerków 9 i 15 września. Jeden z fajerwerków widoczny jest u dołu po lewej stronie ryciny Strzelbickiego. Przedstawia on konstrukcję w kształcie ołtarza z wizerunkiem cudownego obrazu po

środku. Popularność ikony Matki Boskiej Poczajowskiej, a wraz z nią wzrost pielgrzymów, przyczyniły się do rozpowszechnienia obyczaju sprzedawania obrazków dewocyjnych. Wymieńmy tu drzeworyt z Muzeum Narodowego w Warszawie, który został zapewne opracowany przez Józefa Goczemskiego. Porównując go z innymi sygnowanymi pracami o charakterze luźnym oraz drzeworytami znajdującymi się w wydaniach książkowych (np. w *Służebniku* z 1755 roku) można potwierdzić, że jest on autorstwa tego rytownika. Bardzo ciekawy, ze względu na historię powstania, jest miedzioryt z Biblioteki Narodowej w Warszawie odbity już w XIX wieku ze zużytej płyty, przechowywanej w tej samej kolekcji. Na odwrocie miedzianej tafli został wcześniej wryty portret Bazylego Lupu przez holenderskiego rytownika Willema Hondiusa, podczas jego pobytu w Gdańsku. Nowa kompozycja przedstawiająca Madonnę z Dzieciątkiem została wykonana przez anonimowego rytownika czynnego w Poczajowie w wieku XVIII. Nie była to jedyna płyta pochodząca z Gdańska, bowiem w kolekcji Dymitra Rowińskiego w Moskwie oraz w Muzeum Akademii Duchownej w Kijowie znajdowały się odbitki z oryginalnych matryc. Przedstawiała ona portret króla polskiego Władysława IV, również wykonany przez Hondiusa. Na uwagę zasługuje inna rycina przedstawiająca ikonę Matki Boskiej z Dzieciątkiem w obramieniu z baldachimem podtrzymywanym przez anioły. U dołu widnieje klasztor wybudowany w wieku XVIII, klęczący mnich św. Hiob oraz pasterz. Poniżej widoczna jest skała, a na niej ślad stópki Bogurodzicy. Jest to jedna z trzech znanych obecnie wersji miedziorytniczych odbijanych na jedwabiu. Tak jak i nieco mniejsza kompozycja, znajdują się one w kolekcji Muzeum Narodowego w Warszawie. Trzecia, nieco zmieniona odbijana była również na jedwabiu. Znane są dwa egzemplarze, jeden przechowywany jest w Muzeum Zamkowym w Łańcucie, zaś drugi w Muzeum Narodowym we Lwowie. Według dawnych atrybucji wykonał je Józef Goczemski. Zaś Oleg Sydor sugeruje przypisanie jej innemu rytownikowi czynnemu w Poczajowie – Teodorowi Strzelbickiemu⁸⁶. Prawdopodobnie wszystkie wspomniane kompozycje zostały wykonane przez tego rytownika, przemawia ku temu jednakowy sposób prowadzenia rylca, komponowania pejzażu i stosowania podobnych elementów ornamentu. W kolekcji Muzeum Rosyjskiego w Sankt Petersburgu przechowywanych jest kilka XVIII-wiecznych kopii, wykonanych przez ludowych rytowników rosyjskich. W XIX wieku pojawiały się kolejne wersje przedstawienia Matki Boskiej Poczajowskiej wykonane przez A. N. Morozowa i wydane w formie litografii prace anonimowych rytowników⁸⁷. Wśród popularnych kompozycji poczajowskich trzeba wymienić *Obronę Poczajowa*. W Muzeum Narodowym w Warszawie znajduje się miedzioryt opracowany przez Teodora Strzelbickiego, który skopiował wspomnianą wyżej rycinę Nikodema Zubrzyckiego. Przedstawia ona obronę monasteru przed najazdem tureckim w roku 1675. Zarówno Nikodem Zubrzycki jak i jego naśladowcy ukazali widok klasztoru sprzed przebudowy w wieku XVIII. Ale najważniejszym elementem całości jest oczywiście oblężenie przez wojska tureckie i tatarskie. Atak odpierany jest przez niewielką grupę obrońców wspomaganą przez Archaniola Michała. Nad zabudowaniami klasztorowymi unosi się Matka Boska, która swoim płaszczem osłania świątynię przed zniszczeniem. Po lewej stronie znajduje się święty Hiob i humen Ławry, który prosi Bogurodzicę o

wstawiennictwo. Znana jest jeszcze jedna wersja tematu, a mianowicie miedzioryt Jozefa Goczemskiego. Zawarta kompozycja jest nieco zmieniona w porównaniu do ryciny Teodora Strzelbickiego, bardziej wierna pierwowzorowi Zubrzyckiego. Można domniemywać, że rycina stała się podstawą do sporządzenia kolejnej wersji opracowanej przez Strzelbickiego. Prawdopodobnie, oprócz miedziorytów prezentujących wizerunki Matki Boskiej, był on również autorem drzeworytów ukazujących świętych mnichów, jak na przykład Hioba ihumena poczajowskiego. Bazylianie otaczali go wielką czcią ułożyli ku jego czci pieśni. To właśnie on, przybyły do klasztoru w roku 1604, przyczynił się do rozwoju życia monastycznego. Święty ten był szczególnie czczony w wieku XIX wśród prawosławnych. Poczajów stał się wtedy najdalej wysuniętym ośrodkiem prawosławia na Zachód Imperium Romanowych jako jedna z czterech najważniejszych ławr w Rosji, które «niczym cztery wielkie gwiazdy światłem rozbliły» – tak brzmi fragment modlitwy (służby) ku czci św. Hioba czytanej w dniu 28 sierpnia⁸⁸. Nastąpiła swoista kontaminacja, bowiem święty ten stał się wówczas orędownikiem prawosławia i jednocześnie strażnikiem zachodnich granic ówczesnego państwa rosyjskiego.

Manuel Latorski, to kolejny rytownik czynny w klasztorze poczajowskim. Sporządzał on ilustracje do druków liturgicznych oraz prace o charakterze luźnym (np. wizerunek Matki Boskiej Poczajowskiej znajdujący się w zbiorach Muzeum Narodowego w Warszawie). W Poczajowie wykonywano również antyminsy – dużych formatów prace przedstawiające *Chrystusa w grobie*, odbijane najczęściej na płótnie, w które wszywano relikwie, by po ich poświęceniu mogły służyć one w sprawowaniu liturgii zastępując tzw. portatyl. Na zlecenie Filipa Wołodkowicza, metropolity kijowskiego i galickiego, Adam Goczewski przygotował miedzioryt przedstawiający *Złożenie do grobu*. W inskrypcji pozostawił wolne miejsce na wypełnienie dnia, miesiąca i roku poświęcenia antyminsy. W XIX wieku, kiedy Wołyń wchodził w skład państwa rosyjskiego, monaster w Poczajowie został przejęty przez prawosławnych. Po roku 1831 ponownie wykorzystywano płyty miedziorytnicze, w celu wykonania nowych odbitek. Niektóre z nich poddawane były retuszowaniu, czasami zmieniane były inskrypcje. Niekiedy wykradali je z klasztoru miejscowi handlarze obrazków dewocyjnych, którzy odbijali nowe ryciny. W roku 1836 Ławrenty Aleksandrowicz stanął przed trybunałem za kradzież płyt. Poczajów w tym okresie był miejscem niezwykle rozwiniętego handlu tego typu dewocjonaliami i wykonywanych było w tym celu szereg kopii, również w Rosji, skąd przywożono miedzioryty i litografie. Płyty miedziorytnicze pochodzące z klasztoru poczajowskiego stanowiły również przedmiot handlu. Być może występujące na nich kompozycje były zbyt łacińskie, aby stały się one ważne dla mnichów prawosławnych. Kilka płyt znalazło się w posiadaniu miejscowego marszanda Haima Silbersteina, który sprzedawał odbitki około roku 1840. W okresie późniejszym niektóre matryce znalazły się w posiadaniu kolekcjonerów polskich i znajdują się one obecnie w Bibliotece Narodowej w Warszawie. Kilkanaście klocków drzeworytniczych oraz płyt miedziorytniczych zostało sprzedanych także do Muzeum Cerkiwno Archeologicznego w Kijowie, teraz w Bibliotece Akademii Nauk oraz w Muzeum Ławry Pieczerskiej.

Zaprezentowane ryciny związane z kręgiem Kościoła Wschodniego, należą do

unikalnych prac, których zachowało się bardzo niewiele w Europie Wschodniej. Specyfika nie pozwala też na gromadzenie ich w zbiorach prywatnych, bowiem stanowiły one charakter dewocyjny. Wieszane na ścianach, jako pamiątki z wizyt w miejscu kultu, lub wklejone do modlitewników małe obrazki, ulegały szybkiej destrukcji. Nie były one przedmiotem zainteresowań kolekcjonerów, stąd też nie występują one zbyt licznie w zbiorach muzealnych czy bibliotekach. Powyższa prezentacja zestawia

prace najwybitniejszych rytowników czynnych w Rzeczypospolitej w XVIII wieku, którzy pracowali w wielu ośrodkach graficznych na kresach wielonarodowościowego państwa.

¹ M. Mauquoy-Hendrickx, *Les estampes des Wierix*, t. I, Bruxelles 1978, nr 760, s. 135.

² *Chełmski Matki Bożej... na świat wydano*, Lwów, 1653.

³ M. Ryłło, *Koronacja cudownego obrazu Najświętszej Maryi Panny w Chełmskiej katedrze obrządku greckiego ...*

odprawiona roku 1765, Berdyczów 1780, rozdz. II [E2]. Autor porównuje ikonę do opisanej przez Nicefora Historyka w *Hist. Eccl. C. 23*.

⁴ N. Pietrow, *Album Dostoprimieczatelnostiej Cerkowno-Archieologiczeskiego Muzeja pri Impieratorskoj Kijewskoj Duchownoj Akademii*, t. III, Kijew, 1913, s. 14.

⁵ T. M. Trajdos, *Kult wizerunków maryjnych na ziemiach ruskich Korony i Litwy drugiej połowy XIV i pierwszej połowy XV w. w społecznościach katolickiej i prawosławnej*, «*Studia Claromontana*», V, 1984, s. 127.

⁶ G. Kobrzeniecka-Sikorska, *Ikona, kult, polityka. Rosyjskie ikony maryjne od drugiej połowy XVII wieku*, Olsztyn, 2000, s. 7.

⁷ *Opisanie Kijewopeczerskoj Ławry*, Kiew, 1831, s. 83.

⁸ W. Pucko, *Hrawiurni interpretaciji ukrajinskich ikon Bohorodyci* [w:] *Ukrajina: kulturalna spadszczyzna, nacionalna swidomist, derżawnist* (= Prosfonema. Istoryczni ta fiłołohiczni rozwitky, proswiaczeni 60-riczczu Akademika Jarosława Isajewycza), t. V, Lwiw, 1998, s. 534–536; Idem, *Pieczerska Ikona Uspinnia Bohorodyci: lehenda i dijsnist*, *Rodowid*, t. IX, Kyjiw, 1994, s. 65–72.

⁹ *Ukrajinska ikona triocho stolit*, Kyjiw, 2001, nr 22.

¹⁰ D. Stepowyk, *Iwan Szczyrskyj*, Kyjiw, 1988, s. 74. s. 75–75.

¹¹ N. Pietrow, *Album Dostoprimieczatelnostiej...*, *op.cit.*, il. 24; *Szedewry Ukrajinskoho ikonopysu XII–XIX st.*, Kyjiw, 1999, s. 96, nr 41 il.

¹² Fond 229, nr 30.

¹³ Nr inw. R 34014.

¹⁴ Nr inw. Eż Teką I, nr 146.

¹⁵ Nr inw. G. 65770.

¹⁶ Nr inw. R 34012.

¹⁷ A. J. Bartosz, *Riznicia uspenskocho soboru Kyjewo–Peczerskoj Ławry*, «*Jawrskyj Almanach*», t. III, Kyjiw, 2001, s. 77, il. 1.

¹⁸ A. Naumow, *Wiara i historia. Z dziejów literatury cerkiewnosłowiańskiej na ziemiach polsko–litewskich* [= «*Krakowsko–Wileńskie Studia Sławistyczne*», t. I], Kraków 1996, s. 172–174.

¹⁹ *Paterykon abo żywot SS Ojców Pieczarskich obszernie słowieńskim językiem przez Świętego Nestora Zakonnika i Latopisca Świętego Ruskiego przedtym napisany. Teraz zaś z graeckich, łacińskich, słowiańskich i polskich pisarzów objaśniony, i krócej podany. Przez Wielebnego w Bogu Ojca Silvestra Kossowa, Episkopa Mścislawskiego, Orszańskiego i Mohylewskiego, W Kijowie ... 1635.*

²⁰ W. Pucko, *Kijewskij chudożnik XI wieku Alimpij Pieczerskij (Po skazaniju Polikarpa i i danym archieologiczeskich issliedowanii)*, «Wiener Slawisches Jahrbuch», t. XXV, Wien 1979, s. 63–88.

²¹ Idem, *Pieczerskij ktitorskij portriet*, «Zograf», t. XIII, Beograd 1982, s. 42.

²² L. Milajewa, *Czudotworni ikony Bohorodyci w Kyjewi XVII stolittia ta obraz lubečkoi Bohomateri pendzla Iwana Szczyrśkiego*, «Zapysky Naukowoho Towarystwa imeni T. Szewczenka», t. CCXXVII, Lwiv 1994, s. 132.

²³ *Ibid.*, s. 127.

²⁴ Biblioteka Narodowa w Warszawie, G. 65658.

²⁵ B. Dąb Kalinowska, *Trzy enkolpiony kijowskie w Polsce*, «Biuletyn Historii Sztuki», t. XXXVIII, Warszawa 1976, s. 3–10; Idem, *Ikony i obrazy*, Warszawa 2000, s. 112–124.

²⁶ N. I. Pietrow, *Kupiatickaja ikona Bogorodicy, w swiazi s driewnierusskimi enkoipionami [w:] Trudy IX Archieologiczeskogo siezda w Wilnie. 1892*, t. II, Moskwa 1897, s. 71–78.

²⁷ L. Milajewa, *op.cit.*, s. 128.

²⁸ M. N. Batuszkow, *Pamiatniki russkoj stariny w zapadnych Gubierniach*, t. VIII, St. Pietierburg 1885, s. 406.

²⁹ H. Denisowicz, *Paregon cudów świętych obraza Przczystej Bogarodzice w monastyru kupiatyckim...*, W drukarni Świętocudotwornej Kijowopieczarskiej Ławry 1638.

³⁰ W. Pucko, *Hrawiurni interpretacji ukrajinińskich ikon...*, *op.cit.*, s. 537.

³¹ Cf. A. Łazariewskij, *Dwa dokumenta k istorii czernigowskoj tipografii*, «Kijewskaja Starina», t. XVI, Kijew 1886, s. 575.

³² W. Pucko, *Hrawiurni interpretacji ukrajinińskich ikon...*, *op.cit.*, s. 539.

³³ T. Kucenko, *Nowi estampy Oleksandra Tarasewycza [w:] Bohorodycia i ukrajinska kultura. Tezy dopowidej i powidomleń Miżnarodnoji naukowoji konferenciji 14–15 hrudnia 1995 r.*, Lwiv 1995, s. 35; Idem, *Małowidomi hrawiury na midi czernihwińskoji drukarni kincia XVII–poczatku XVIII stolit'*, «Zapysky Naukowoho Towarystwa imeni Szewczenka», t. CCXXXVI, Lwiv 1998, s. 447–456.

³⁴ M. Gębarowicz, *Mater Misericordiae, Pokrow, Pokrowa w sztuce i legendzie Środkowo–Wschodniej Europy*, Wrocław 1986, s. 157.

³⁵ *Kartiny cerkownoj żyzni Czernigowskoj Jeparchiji iz IX wiekow jeje istorii*, Kijew 1911, s. 78 il.; M. Gębarowicz, *Wawrzyniec Laurenty Kszczonowicz, nieznanany sztycharz drugiej połowy XVII wieku*, «Folia Historiae Atrium», t. XVII, Warszawa 1981, s. 78.

³⁶ Historia tego obrazu została zaprezentowana przez Łazarza Baranowicza w dziele pt. *Wieniec Bożej Matki SS Ojców kwiatki...*, [Czernihów] 1680.

³⁷ M. Gębarowicz, *Mater Misericordiae...*, *op.cit.*, s. 157. W Czernihowie powstała w tym czasie drukarnia. Cf. T.N. Kamieniewa, *Czernigowskaja tipografija, jejo diejatielnost' i izdanija*, «Trudy Gossudarstwiennoj Biblioteki SSSR im. W. Lenina», t. III, Moskwa 1969, s. 274.

³⁸ M. Gębarowicz, *Wawrzyniec Laurenty Kszczonowicz...*, *op.cit.*, s. 79.

³⁹ *Ibid.*, s. 103.

⁴⁰ D. Dawidow, *Srpski barokrezi u Budimskoj Eparchiji [w:] Zbornik Swietozara Radojczicza*, Beograd 1969, s. 58, Il. 3.

⁴¹ *Sztuka iluminacji i grafiki cerkiewnej. Katalog wystawy, październik–listopad 1996, Biblioteka Narodowa, Warszawa 1996, s. 70, nr 105.*

⁴² R. P. Radyszewskij, *Iwan Mazepa w sarmacko–roksolańskomu wymiri wysokoho baroko*, Kyjów 2006, s. 35–437.

⁴³ Nr inw. Gr. Pol. 26225. Według dawnych atrybucji rycina przypisywana była Wawrzyńcowi Kszczonowiczowi. Była ona prezentowana w roku 1996 w Bibliotece Narodowej na wystawie *Sztuka iluminacji i grafiki cerkiewnej*. Cf. *Sztuka iluminacji...*, *op.cit.*, s. 75, nr 125.

⁴⁴ A. A. Gusiewa, I. M. Połonskaja, *Ukrainskije knigi kirilowskoj pieczati XVI–XVIII ww. Katalog izdanij chraniaszczichsia w Gosudarestwiennoj biblioteke SSSR imieni W.I. Lenina*, T. II, Moskwa 1990, nr 2, s. nr 2079 i 2081.

⁴⁵ *Sztuka iluminacji i grafiki cerkiewnej...*, *op.cit.*, s. 75, nr 125.

⁴⁶ M. Gębarowicz, *Mater Misericordiae...*, *op.cit.*, s. 79–178.

⁴⁷ M. Kaszuba, *Bohorodycia u humanistycznej tradycji powahy do żynky w ukrajinskij duchownij kulturi* [w:] *Bohorodycia i ukrajinska kultura. Tezy dopowidej i powidomleń Miżnarodnoji naukowoji konferenciji 14–15 hrudnia 1995 r.*, Lwów 1995, s. 24–26.

⁴⁸ Egzemplarz znajduje się w kolekcji Biblioteki Narodowej w Warszawie, nr inw. G. 2105. Cf. *Grafika z kręgu Cerkwi prawosławnej i Kościoła greckokatolickiego w XVII i XVIII wieku. Katalog wystawy. Muzeum Okręgowe w Chełmie*, opr. W. Deluga, Chełm 1993, s. 36, nr 40.

⁴⁹ L. Milajewa, *op. cit.*, s. 132.

⁵⁰ Biblioteka Narodowa w Warszawie. Nr inw. G 66401.

⁵¹ Sygn. Ież. 57. RNK III 513, nr 1270.

⁵² *Sztuka iluminacji i grafiki cerkiewnej...*, *op.cit.*, s. 79, nr 141; T. Kucenko, *Myłoserdna ludej zachysnycia*, «Desnianska prawda», Czernihów 1997, nr 97.

⁵³ A. Baranowski, *Oprawy uroczystości koronacyjnych wizerunków Marii na Rusi Koronnej w XVIII w.*, «Biuletyn Historii Sztuki», t. LVII, Warszawa 1995, nr 3–4, s. 299.

⁵⁴ Była to pierwsza koronacja cudownego obrazu poza Rzymem. Cf. *ibid.*, *The Coronation of Miraculous Images of the Holly Madonna in Poland, Bohemia and Moravia. A Cultural and artistic phenomenson*, «Biuletyn Historii Sztuki», t. LIV, Warszawa 2002, nr 1–4, s. 200–201.

⁵⁵ K. Sakowicz, *Epanorthosis abo Perpectiva y objaśnienie błędów, herezyjej i zabobonów w Greckoruskiej Cerkwi Dizunickiej, tak a Artykułach Wiary, jako i administrowaniu Sakramentów i inszych obrządkach i ceremoniach znajdujących się...*, w Krakowie... roku 1642, s. 19.

⁵⁶ W. Pucko, *Średniowieczne kamienne ikonki z zachodnich obszarów Rusi*, «Biuletyn Historii Sztuki», t. LV, Warszawa 1982, nr 1, s. 16. Cf. L.A. Koriowa, *Stranicy bieloruskoj mariologii: Żirowickaja, Bielyniczskaja i Ostrobramskaja ikony Bogomatieri*, «Zbornik Kałużskiego Chudożiestwiennego Musieja», t. I, Kaługa 1993, s. 33–39; W. Pucko, *Hrawiurni interpretacji...*, *op.cit.*, s. 540–541.

⁵⁷ M. Nau, *Wizerunek prawdziwy Cerkwie Rzymskiej i Greckiej z różnych tak świeższych, jako i dawniejszych ksiąg, z osobliwą wiernością zebrany...*, Lwów 1697, s. 401, Cf.: I. Nardi, *Relazione istorica dello scoprimento della sacra e miraculosa immagine della Madonna del Pascolo*, Roma 1721.

⁵⁸ H. Wysockaja, *Ikanapis Bielarusi XV–XVIII st.*, Minsk 1992, s. 87.

⁵⁹ Cf. J. Stefański, *Zarys dziejów kultu Obrazu Matki Boskiej Chełmskiej*, «Lubelszczyzna», t. II, Lublin 1996, s. 98–109; K. Mart, *Ikonografia Chełmskiej Hodegetrii* [w:] *Czterechsetlecie*

zawarcia unii brzeskiej 1596–1996. *Materiały sesji naukowej zorganizowanej w Toruniu w dniach 28–29 listopada 1996 r.*, Toruń 1998, s. 157–166; A. Kwasiuk, O. Romaniuk, *Chołmskaja czudotworna ikona Bożej Materi. Powerniennia z nebuttia [w:] Pamiatky sakralnoho mystectwa Wołyni na meži tysiaczolit'. Naukowyj zbirnyk. Materiały VII miżnarodnoji naukowej konferenciji z wołyńskoho ikonopysu*, Łuck 2000, s. 14–18; W. Aleksandrowycz, *Chołmska Ikona Bohorodyci*, Lwów 2001; Idem, «Załyzylaś jedynuju wtichuju Chołma»... *Widnajdena ikona Bohorodyci Chołmskoji*, «Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze, t. XI–XII, Warszawa 2001, s. 124–130.

⁶⁰ N. P. Kondakow, *Ikonografija Bogomatieri*, t. II, Pietrograd 1915, s. 268, il. 147.

⁶¹ *Byzantine and Post-Byzantine Art*, Athens 1985, s. 73, il. 76.

⁶² M. Acheimastou–Potamianou, *Icons of Zakynthos*, Athens 1998, s. 42, nr 1. Historia monasteru kreteńskiego w XII wieku opisana została w manuskrypcie znajdującym się w klasztorze św. Katarzyny na Synaju (kodeks nr 221).

⁶³ N. Pietrow, *op.cit.*, s. 13. Cf. *Pamiętniki literatury driewniej Rusi XIII wiek*, Moskwa 1981, s. 346–347.

⁶⁴ Idem, *Istoriko–topograficzeskije oczerki driewniego Kijewa*, Kijew 1897, s. 122.

⁶⁵ J. Susza, *Phoenix Tertiato redivus abo obraz starożytny chełmski Panny Marii Przenajświętszej*, Zamość 1684, s. 51. Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie, Sd. 7131496; M. Ryłło, *op.cit.*, rozdz. II [E2]. K. Czernicki, *Chelm, przeszłość i pamiątka*, Chelm 1936, s. 39.

⁶⁶ Cf. J. St. Pasierb, M. Janocha, *Polonica artystyczne w zbiorach watykańskich*, Warszawa 2000, s. 190.

⁶⁷ J. Susza, *Phoenix redivivus abo obraz starożytny Chelmski Matki Bożej...*, 1646. Biblioteka Instytutu Badań Literackich w Warszawie; Biblioteka Ossolineum we Wrocławiu, XVII. 3666 III.

⁶⁸ *Ibid.*, *Phoenix iterato redivivus abo obraz starożytny Chelmski Matki Bożej... na świat wydano*, Lwów 1653. Biblioteka Narodowa w Warszawie, XVII 23568. Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie, 4g. 18. 2. 25.

⁶⁹ K. Mart, *op. cit.*, s. 161 il.

⁷⁰ Samuel ze Skrzyzny Twardowski, *Wojna domowa z Kozaki i Tatary*, Kalisz 1681, s. 121. Biblioteka Narodowa w Warszawie, W 546 (Mf 40347).

⁷¹ M. Krasuski, *Regina Poloniae, Augustissima Virgo dei Mater Maria in Regno Polonorum*, Calissiae 1669, s. 9. Biblioteka Narodowa w Warszawie, XVII 1207 (Mf B 1210).

⁷² J. Susza, *Phoenix Tertiato redivus...*, *op.cit.*, s. 136.

⁷³ G. Kobrzeniecka–Sikorska, *op. cit.*, s. 65–76.

⁷⁴ Cf. T. Chrzanowski, «Uniwersytecka» ikona w Kowalowicach [w:] *Ars graeca– ars latina. Studia dedykowane Profesor Annie Różyckiej Bryzek*, Kraków 2001, s. 330–338.

⁷⁵ Pracę na ich temat przygotowuje Mirosław Kruk.

⁷⁶ J. K. Ostrowski, J. T. Petrus, *Podhorce. Dzieje wnętrz pałacowych i galerii obrazów*, Kraków 2001, s. 53, nr A.47, il. 222.

⁷⁷ *Augustissimae Coelorum Terrarumque Reginae Virgini Dei Genitrici Mariae in ettigue sua Cheimensi de Polognia Regno*, Vilnae 1765.

⁷⁸ Cf. A. J. Baranowski, *Rola rodzin magnackich w osiemnastowiecznych uroczystościach koronacyjnych na wschodnich terenach Rzeczypospolitej [w:] Sztuka ziem wschodnich Rzeczypospolitej XVI–XVIII w.*, Lublin 2000, s. 622–623.

⁷⁹ M. Ryłło, *Koronacja cudownego obrazu Najświętszej Maryi Panny w Chełmskiej katedrze obrządku greckiego ... odprawiona roku 1765*, Berdyczów 1780. Muzeum Chełmskie, H-921; Muzeum Narodowe w Warszawie, XVIII 4 SD 7015. Cf. A. Baranowski, *Oprawy uroczystości koronacyjnych ...*, *op.cit.*, s. 307–308.

⁸⁰ J. Stefański, *op.cit.*, s. 104.

⁸¹ J. Susza, *Phoenix iterato redivivus...*, *op.cit.*, rozdz. II [A3]. Cytat ten przytacza M. Ryłło, *op. cit.*, rozdz. III [F2].

⁸² *Ibid.*, rozdz. III [F2].

⁸³ K. Mart, *Sztuka Ziemi Chełmskiej*, Chełm 1992, s. 2.

⁸⁴ *Hora Począjewska stopoju j obrazom czudotwornym pryczystoj Diwy Bohorodicy...*, w obiteli Począjewskoj... 1742.

⁸⁵ *Bohohłasnyk, Piesny Błagostowiejnyja... sodierzyszcz, po silie isprawlien, czerny opriedielien...*, Począjijw... 1790. Cf. J. Miedwiedyk, *Duchowni pisni czudotwornoj ikony Począjijwskoj Bohorodicy u «Blohołasnyku»* [w:] *Bohorodycia i ukrajinska kultura, tezy dopowidej i powidomleń miżnarodnoji naukowoji konferenciji 14–15 hrudnia 1995 r.*, L'wiv 1995, s. 39–42; Idem, «Bohohłasnyk» jak antołohija duchownoiji poeziji XVII–XVIII stolit', «Zapysky Naukowoho Towarystwa imeni Szewczenka», t. CCXXIX, Lwiv 1995, s. 7–15.

⁸⁶ O. Sydor, *Hrawiury Teodora Srilbickoho w zbirkach Nacionalnoho Muzeju u Lwowi*, «Almanach», r. 1994, Lwiv 1995, s. 100–104.

⁸⁷ O. Chromow, *Russkij rieligioznyj jubok w XIX stolietii* [w:] *Kniznoje dzieło*, Moskwa 1993, nr 4, s. 87.

⁸⁸ A. Naumow, *Wiara i historia ...*, *op.cit.*, s. 178.

ХУДОЖНЄ ОФОРМЛЕННЯ ГАРМАТ ЧАСІВ ІВАНА МАЗЕПИ

Часи Руїни з їх ідейно-політичним напруженням, відповідним моральним кліматом, розбурханими почуттями й думками, поступово добігали кінця. Саме в цій атмосфері духовного хвилювання зароджувалися ті ідеологічні та культурні цінності, які сповна розкрилися за умов відносної політичної стабільності часів гетьманування І. Самойловича й особливо І. Мазепи. Такі часи зазвичай об'єднували високопрофесійних майстрів з найрізноманітніших ділянок образотворчого та декоративно-ужиткового мистецтва.

Проте не будемо ідеалізувати умови мазепинської доби. Доби бурхливої, позначеної вогнем і мечем, коли спокій утримувався залізною волею гетьмана, а політична ситуація нагадувала міну уповільненої дії. Однак саме для розвитку гарматного виробництва настала сприятлива година. Тому поєднання доволі розвинутого мистецтва художньої обробки металу й такої вкрай необхідної «державної» зброї, як артилерія, було саме на часі.

Складається враження, що однією з найсуттєвіших причин кількісного збільшення гарматних стволів у козацькому війську останньої чверті XVII століття є певна зміна ставлення старшинської верхівки до гармати як до речі коштовної. Звісно, гармата залишалася гарматою, – ефективною зброєю масового знищення, важливим інструментом воєнних дій. Однак оборонна воєнна доктрина Гетьманщини аж ніяк не спонукала до активного виробництва цього виду озброєння, що застосовувався переважно в облогових битвах та масштабних наступальних операціях. Уряд так і не спромігся створити будь-яку перспективну програму розвитку власної артилерії. В усякому разі, нічого не вказує на її існування. Козацька артилерія живилася приватною ініціативою, гетьманською чи полковницькою, та нестабільними податковими надходженнями. І якщо гетьманські замовлення можна розцінювати як замовлення державні, спрямовані на зміцнення парку Генеральної артилерії, то полкова старшина найчастіше тішила особистими «титульними» гарматами лише власні амбіції.

Певна річ, у такому підході до питання є ризик «поставити воза попереду коней». Не будемо наполягати, що саме логічна послідовність *«потреба козацької старшини в самопрезентації → мистецтво бароко → зростання кількості приватних замовлень на декоровані гармати → активізація гарматного виробництва»* єдино правильна. Але у випадку Лівобережної Гетьманщини останньої чверті XVII століття, із самоусвідомленням козацької

шляхти як суспільної верстви, її амбіційністю і, нарешті, стрімким збагаченням, така гіпотеза має право на існування. У сусідній Росії, наприклад, активне нарощування гарматного виробництва першого десятиріччя XVIII століття було покликане лише воєнною причиною – в умовах експансивної багатовекторної імперської політики зростаюча армія потребувала могутньої та численної артилерії.

Загальновідомо, що потужна й ефективна артилерія могла з'явитися та удосконалюватися лише за умови функціонування добре відлагодженого централізованого державного механізму, такого, який існував, наприклад, у Франції, Швеції чи Австрії, та який Петро I намагався запустити у Росії. Лівобережна Гетьманщина з її гетьманською чехардою, слабкою податковою системою, непрофесійною армією та жадібною козацькою старшиною, ладною заради привілеїв та особистого збагачення будь-якої миті зрадити державні інтереси, не могла утримувати серйозний за вогневим потенціалом артилерійський парк. Однак, як це не парадоксально, за всіх перелічених проблем на українських землях часів «мазепинського бароко» з'явилися не численні, але оригінально декоровані «титкульні» зразки тих гармат-«особистостей», про які мова піде далі.

Періодизація суспільно-економічного розвитку доби Гетьманщини є серйозною науковою проблемою, яку історики (М. Грушевський, А. Жуковський, О. Субтельний, Н. Яковенко, В. Вечерський) вирішували по-різному. Однак усім розглянутим періодизаційним схемам властива певна риса: хронологічне виділення врядування І. Мазепи як певного особливого історичного періоду в історії країни. Згадані вище поважні історики іменують його так: «Мазепа й мазепинці», «доба Мазепи», «мазепинський стиль», «розквіт стилю». Виявляється, що все, створене митцями за часів правління І. Мазепи та його сучасників, позначене якоюсь єдиною творчою стихією. Воно монументальне і синтетичне, наскрізь пронизане цілісністю художньої ідеї, яка жила новим суспільним світоглядом і розкрилася з небаченим раніше творчим розмахом у гравюрі, архітектурі, малярстві, поезії та людвистарстві. Оригінальність і цілісність цього періоду підтверджуються також чудовими зразками глибокого за змістом і прегарного за виразом художнього гарматного литва, що стали головним джерельним матеріалом для нашої роботи.

Невелике історіографічне надбання з цієї теми обмежується кількома роботами П. Жолтовського, В. Модзалевського, В. Палієнка, Д. Степовика¹. Звичайно, в основу нашого дослідження покладено якнайширшу ілюстративність, оскільки щоб характеризувати якесь мистецтво, потрібно не тільки знати, але й бачити.

Традиційно вирізняють чотири головні функції декору: конструктивну, що підтримує тектоніку предмета й впливає на його просторове сприйняття; експлуатаційну, що полегшує користування предметом; репрезентаційну, яка збільшує враження цінності предмета; психологічну, що впливає на людину своїм символізмом і, таким чином, хвилює або заспокоює її.

а

б

в

г

д

е

ж

з

*І. Зображення гербів на гарматних стволах:
а) гетьмана І. Мазепи,
б) полковника П. Герцика,
в) гетьмана
К. Розумовського,
г) полковника М. Бороховича,
д) полковника Г. Галагана,
е) полковника І. Чарниша,
ж) полковника
М. Милорадовича,
з) власника не встановлено.*

Саме репрезентаційна та психологічна функції декору гарматних стволів дозволяє нам дослідити внутрішнє смислове наповнення декорованої поверхні, перетворення її ідеології. І якщо орнаментально система декору могла змінюватися завдяки зовні запозиченим художнім елементам, то трансформація ідейного рівня – цілком внутрішній процес, результати якого були плодом саморозвитку суспільства Лівобережної України другої половини XVII століття.

Представницьку функцію артилерії козацькі можновладці перейняли від українсько-польської магнатерії, що добре зналася на цьому «атракціоні» й активно ним користалася. Інакше й бути не могло, адже суспільний стан, як то кажуть, зобов'язував. Свій шляхетський маєстат доводилося підтверджувати як порохом, так і вишуканим орнаментом. Відомо, що за гетьмана Богдана Хмельницького в Чигирині постійно дислокувався артилерійський підрозділ у тридцять прекрасно оздоблених та якісно відлитих трофейних стволів. Ці гармати, очевидно, рідко вирушали в похід, вони охороняли гетьманську ставку та були гвинтиком у механізмі міжнародної дипломатії Богдана Хмельницького – візуально, стаціонарно й доволі промовисто репрезентували велич козацьких збройних сил.

Після революційних подій середини XVII століття в Україні відбулася зміна соціальної еліти. Місце польської шляхти в Лівобережній Гетьманщині посіла нова верства – козацька старшина, демократична за своїм походженням. Але дуже швидко, із стабілізацією влади, «демократична» старшина перетворилася на кланову, спадкову й структуровану групу «олігархів»², яка стала свідомо прагнути досягти іміджу своєї польської попередниці.

Матеріальна потуга старшинських кланів, зміцнена мережею родинних зв'язків і родового авторитету, робила їхніх представників повновладними господарями держави, з інтересами яких мусили рахуватися гетьмани. Ця пихата старшина, як сказав поет, «розмовляла латиною там, де від неї чекали самопожертви», та вигадувала символи своєї героїчності на гарматах, що повинні були захищати Україну.

Полкова старшина, користуючись трофейними уламками світу переможених, поволі звикала до цілком гедоністичної моди на пишність та яскравість. Мистецька мода, що панувала в часи І. Мазепи, позначалася на всьому, до чого доторкалася верхівка українського суспільства, навіть до такої незграбної речі, як гарматні стволи.

Артилерія у новонародженій козацькій державі поступово перетворювалася на «емблематико-алегоричне видовище», робилася більше «клейнотом і оздобою» Війська Запорозького, ніж проявом його справжньої військової сили. Стосовно культурно-історичної доби «мазепинського бароко» не спрацьовує класичне «*inter arma silent Musae*» [коли говорять гармати, музи мовчать]. Музи заговорили мовою мистецтва декору, перенесеного безпосередньо на гарматні стволи, котре і сформувало репрезентативний образ української артилерії на переломі XVII–XVIII століть.

Не будемо забувати, що суто зовнішні атрибути політичного впливу й соціального становища, які необхідно було не просто продемонструвати, а

2. Гербована гармата українського походження. Майстер та власник не встановлені.

вказати в найбільш разючий для своїх співвітчизників спосіб, важили для можновладців рівня козацької старшини надзвичайно багато. Гарно декоровані «дворові» гармати – майже ідеальний варіант. І головне тут не кількість, а виразність речей. Пишно оздоблені гармати з гербами та символікою не виглядатимуть одноманітно серед десятків артилерійських стволів козацького чи московського війська, а отже, не губитимуться серед інших, здаватимуться гідними уваги й пошани їх господаря.

Такі смислові конотації щодо приватної артилерії були поширені серед шляхти Речі Посполитої й органічно прижилися серед її духовної послідовниці – козацької старшини.

Володіння приватною артилерією – одна з традиційно визнаних міжнародних маніфестацій шляхетності, доведенням якої перед усім світом перманентно переймалася старшина. Приватна артилерія, яку теоретично міг мати будь-хто з козацької старшини, також розцінювалася як «вольність», цілком чужа й неприйнятна, наприклад, для московської влади. І українські полковники замовляли декоровані гарматні стволи з ентузіазмом новонародженої шляхти молодого суспільства.

Сама по собі гармата – шматок оригінально сформованої бронзи, звичайно, була могутньою зброєю. Але гарно декорована гармата, з гербом і присвя-

тами, гармата, за якою проглядала особистість замовника і цілий шерег його героїчних предків, була ще й вагомим політичним інструментом, який міг активно вправляти мізки сучасників, формувати їхню свідомість і головне – впливати на підсвідомість.

Усе вище сказане дозволяє нам вважати, що саме за часів врядування І. Мазепи «артилерія в Україні» перетворилася на «українську артилерію», котра ґрунтувалася на власних економічних, технологічних і художніх засадах, мала свій, виписаний місцевими традиціями образ і виконувала призначену тільки для неї воєнно-політичну роль.

Будь-яка воєнна сила – це, в першу чергу, сила політична, і дальнобійні гармати великого калібру завжди були доволі представницьким інструментом нав'язування опоненту свого світобачення. Тому артилерія, як важіль політичний, повинна була втілювати в собі політичні ознаки тієї особи чи групи осіб, у власності якої вона перебувала й на потреби якої працювала. Це мало виявлятися в особливій символіці, гербах та присвятах.

На перший погляд, програма художнього лиття гармат здається аж занадто широкою. Вона охоплювала старо- й новозавітні мотиви, античну міфологію, східну та візантійську символіку, європейські середньовічні легенди й розмаїття орнаментальних мотивів. Однак, здається, така широта відповідала духовним і суспільно-політичним настроям козацького суспільства Лівобережної Гетьманщини, збігалася з естетичним ідеалом й суспільним становищем військового лицарства.

Важко сказати, коли саме з'явився такий стратегічний мистецько-політичний задум. Хто був автором чи ініціатором цієї художньої ливарної програми? Чи брав участь сам гетьман І. Мазепа в її ідеологічному та мистецькому обґрунтуванні, чи концепція народилася спонтанно, підсвідомо у процесі плідної співпраці доволі обізнаних майстрів-гарматників з грошовитою старшиною? Важко стверджувати щось напевно.

Відомо лише, що реалізувати нову художню програму гарматного литва в козацькому суспільстві довелося порівняно невеликому колу людвисарів, які здолали поєднати свої знання з традиційним українським мистецтвом, успішно боролися з своїм внутрішнім консерватизмом у сприйнятті нових технічних і художніх віянь, мали відповідний досвід металообробки і, можливо, якусь освіту.

Отже, для помпезного представництва особи замовника на гарматному стволі годі було б шукати кращого засобу, ніж геральдика (Мал. №1). Гербоманія XVII століття захопила козацьку старшинську верству тим, що у символічних знаках можна було дати волю метафорам, загадкам та курйозам. Збуджуючи художню уяву митців, це прагнення спричинило безліч цікавих образних вирішень у мистецтві³. Доспіле барокове світобачення й тут відіграло свою вирішальну роль: старшина час від часу нашвидкуруч малювала доволі химерні герби, пам'ятаючи, що гербом «всякому шляхтичу полському захищать и украшать себя надлежить». І тепер сучасним дослідникам іноді важко розібратися в цьому хаотичному нагромадженні «брендів шляхетності».

Ілюстрацією «геральдичної анархії» може бути бронзова гарматка, невелика за розмірами, але струнка за пропорціями, завдовжки 600 мм і калібром 30 мм, що зберігається у Чернігівському музеї ім. Тарновського й віднесена музейними працівниками чомусь до польської артилерії. Ствол має зображення герба на казенній частині: три стріли повернуті у бік серця, перехрещеного шаблею. Навколо герба проставлені слов'янські літери: «А», «Д», «Г» (Мал. №2). У результаті ми бачимо герб, створений на основі польського герба «Пржиятель», головним елементом якого було серце, пробите стрілою. Гербом «Пржиятель» як основою для власних гербів користувалися десятки українських іменитих родин часів Гетьманщини, але хто був власником саме цієї гармати, нам поки що не вдалося з'ясувати.

Отже, зображення гербів на гарматах – це репрезентація особи замовника. В основі майже кожного герба лежить зображення живої істоти, рослини чи неживого предмета, що трактувались як символи і несли значне смислове навантаження. Формування такої символіки завершилося в 90-ті роки XVII – першому десятиріччі XVIII століття, саме в період так званого «мазепинського бароко». Вона узвичаїлася настільки міцно, що не піддалася винищенню і в Петровські, і в Катериненські часи. У такому сенсі зображення козацьких гербів на гарматах отримувало не тільки художній зміст, а й відіграло свою роль у збереженні національної самосвідомості. Прикладом є гармата І. Мазепи, виставлена в Московському Кремлі, котра зберігалася як «гармата Мазепи», навіть у період церковної анафеми на гетьмана.

У спробах зображення гербів на гарматах також проступає гіпербола містичного характеру – наділення герба силою, здатною змінювати перебіг подій. Де ще це так необхідно, як не в бою з ворогом чи не в такому неспокійному суспільстві, як козацьке?! Крім того, українські митці приділяли геральдиці велику увагу, оскільки вона була важливою складовою поетичної системи бароко.

Проаналізуємо відомі нам випадки замовлення «репрезентативних» гармат полковою старшиною, щоб сповна оцінити масовість «проекту».

Стародубщина, яка за щасливих історичних обставин на певний час опинилася на перехресті міграційних і торговельних шляхів, стала одним з перших регіонів Гетьманщини, де активізувалося приватне гарматне виробництво. Майстер-гарматник, котрого спеціально запросив з Литви полковник Петро Іванович Рославець, користувався великими пільгами, наданими йому новим патроном за мистецьке й бездоганне у технічному плані виготовлення гармат для Почепської прикордонної фортеці й для Стародубського полку загалом. Гармати, звичайно, відливалися з полковничим гербом: перекинутий лук, натягнутий стрілою. Над щитом ініціали у два рядки: «П.И.Р.П.В.Е.Ц.П.В.З.Σ.» («Петр Иванович Рославецъ, Полковник Войска Его Царского Пресветлого Величества Запорожского Стародубский»)⁴.

За часів стародубського полковництва Михайла Миклашевського (1689–1706 рр.) згадується «Макаръ, людвисаръ Стародубовский», який був призначений дозорцею гетьманських буд біля с. Дрокова у Мглинській сотні. Цей

3. Герб полковника М. Миклашевського
(Трапезна Видубицького монастиря, м. Київ).

ливарник 1693 року мешкав у Стародубі⁵ й відливав гармати на замовлення полковника, також відомого своїм меценатством, герб якого й дотепер зберігся на стінах зведеного його коштом собору та трапезної Видубицького монастиря (Мал. №3).

Павло Семенович Герцик, син вихрещеного уманського єврея, розпочав свою кар'єру, ставши пасинком генерального обозного Петра Забіли. Завдяки таким вдалим життєвим обставинам його було призначено писарем (1675 р.), а потім і полковником Полтавського полку. Людина багата й амбітна, полтавський полковник підтверджував свій шляхетний стан поважним артилерійським парком, позначеним присвятами та гербами. По смерті П. С. Герцика, після подій 1708–1709 років, відлиті його коштом гармати, які вважалися полковничими «дворовими», нове полкове керівництво викупувало вже у вдови.

Єдина вціліла «герциківська» гармата, виконана 1692 року майстром Йосифом Балашевичем, зберігається у Военно-морському музеї Санкт-Петербурга й має на стволі такий напис: «ЗА ЩАСЛИВОГО РЕГЕМЕНТАРСТВА ЯСНЕВЕЛЬМОЖНОГО ІОАННА МАЗЕПИ ГЕТМАНА ВІЙСКА ЙОГО ЦАРСЬКОГО ВЕЛИЧЕСТВА ЗАПОРОЗЬКОГО, А СТАРАННЯМ ЙОГО МИЛОСТІ ПАНА ПАВЛА СЕМЕНОВИЧА ПОЛКОВНИКА ПОЛТАВСЬКОГО З ТОВАРИСТВОМ ВИЛИТА ЦЯ

4. Фрагменти ствола гармати полковника П. Герцика (1692 р.).

ГАРМАТА У ГЛУХОВІ У ПОЛК ПОЛТАВСЬКИЙ, РОКУ 1692». Довкола герба відлиті ініціали: «Е.Ц.П.В.В.З.П.С.П.П.» («Его Царского Пресветлого Величества Войска Запорожского Павел Семенович Полковник Полтавский») (Мал. № 4).

З погляду репрезентативної функції приватних гарматних стволів цікавими видаються зразки гармат гадяцького полковника (1687–1704 рр.) Михайла Бороховича 1693 і 1697 років лиття. Порівняймо їхнє художнє оформлення.

Торіль і винград бронзової гармати 1693 року виконано у вигляді спрощеної розетки. Запальну частину прикрашено профільованими валиками, над якими відлито п'ятирядковий напис: «ЗА СТАРАНИЕМ ЕГО МИЛОСТИ ПАНА МИХАИЛА БОРОХОВИЧА ПОЛКОВНИКА ГАДЯЦКОГО СПОРАЖЕНА СІЯ АРМАТА ЕГО ВЛАСНЫМ КОШТОМ А НЕ ВОЙСКОВИМ РОКУ 1693». Над написом – восьмикутна, дещо видовжена плакетка з гербом полковника

(хрест над півмісяцем), оточеним абрєвіатурою «Е.Ц.П.В.В.З.П.Г.М.Б.» («Его Царского Пресветлого Величества Войска Запорожского Полковник Гадяцкий Михайло Борохович»). Довкола плакетки викарбувано орнамент у вигляді луски. Над плакеткою – ренесансний рослинний фриз.

Середня частина гармати з дельфінами та парою цапф також прикрашена карбованим лусковим орнаментом.

Ствол вилітної частини гармати восьмигранний, завитий. Унизу вміщено фриз з флористичними мотивами, а над ним – картуш з написом: «ИОСИФ БАЛАШЕВИЧ ДЪЛАТЕЛЬ». Вилітну частину завершено фризом, що складається з двох поясів – нижнього, з обернутих до середини пальмет, і верхнього з трьох розет. Гармату закінчено широким профільованим валиком (Мал. № 5).

5. Гармата полковника М. Бороховича (1693 р.).

Вочевидь, гарно декорована гармата прийшлася до смаку гадяцькому полковнику, оскільки чотири роки по тому М. Борохович замовив майстрові нову гармату з майже ідентичним декоруванням. Поза сумнівом, загальне художнє оформлення ствола було узгоджене з людвисарем і зазнало мінімальних змін, хіба що трохи наситилося декоративними елементами.

Проте між згаданими двома стволами була одна важлива розбіжність, що полягала в символіці: на гарматі 1697 року полковник М. Борохович замовив зображення двох стріл. І це не якісь маленькі непомітні стрілки, що губляться між пишним декоруванням. Стріли викарбувано над картушем уздовж двох верхніх граней гарматного ствола на всю довжину вилітної частини гармати (Мал. № 6).

5. Гармата полковника М. Бороховича (1697 р.).

Отже, за розрахунком й жаданням замовника, цей новий символ мав бути промовистим і помітним здалеку. Вочевидь, і сама гармата замовлялася саме «під» ці символічні стріли, що мали нагадувати всім глядачам про якусь героїчну подію, пов'язану з воєнним буттям М. Бороховича, котра трапилася між 1693 та 1697 роками.

7. Герб полковника Д. Апостола (фрагмент гравюри).

Символ стріли як зброї Небес, спрямованої проти невірних, був доволі популярним у тогочасному середовищі інтелектуалів, звідки він міг легко «перекочувати» до світогляду козацької верхівки. Наприклад, поема «Нирроменес Sarmaski» (1698 р.) Пилипа Орлика, складена з приводу одруження стольника Івана Обидовського з Ганною Кочубей, також пропонує образ каральних стріл. Один з фронтисписів книги, виконаний гравером І. Щирським, зображує орла, що прилетів на південь, опанував вершину гори й кидає звідти «перунові стріли» на татарські укріплення та мечеті з мінаретами. Гравюра прямо ілюструє четвертий розділ поеми, у якому говориться про воєнну діяльність героя проти османських і татарських завойовників. Як відомо, Іван Обидовський брав участь у Кизикерменському та Азовському походах 1695–1696 років⁶.

Подібний сюжет ми впізнаємо на ілюстрації І. Щирського до панегіричного вірша на честь миргородського полковника Данила Апостола (1693 р.). Гравюра зображує, як у розпал двобою між Геркулесом (Д. Апостол) і драконом (мусульмани), Марія («та, що сильніша будь-якого озброєного полку») з-за хмар поцілює в шию страховиська «гербові перунові стріли» й цим вирішує долю поединка. На гербі Д. Апостола, до речі, також зображено дві стріли (Мал. №7).

8. Фрагменти ствола гармати полковника І. Новицького (1692 р.).

Тому гармата гадяцького полковника небесним громом, праведною Божою карою у вигляді стріл мала зійти на ворожі голови, забезпечивши, вочевидь, перемогу православного воїнства. А оскільки приватна гармата завжди асоціювалася з особою замовника, то глядач мав розуміти, що це сам полковник М. Борохович, герой Азовського походу, відважно вдарив каральними блискавками по басурманам. Як бачимо, згідно з принципами бароко, ливарник намагався надати приватній події міжнародного значення.

Інший герой походів 1690-х років проти турків і татарів, лубенський полковник Леонтій Свічка, також був власником приватної артилерії. Згадку про його «дворову» артилерію ми зустрічаємо в реєстрі пирятинських гармат 1698 року: «...арматокъ три малихъ его млти п. Леонтиевыхъ Свеччиныхъ, полковника лубенского, которые тутже застають в городе Пирятине»⁷. Відрізнялись вони від інших міських гармат полковничим гербом й були відлиті, можливо, ще за часів його пирятинського городового отаманства. На гербовому щиті лубенського полковника меч і стріла, звернена у бік андріївського хреста. Довкола щита ініціали: «И.Ц.П.В.В.З.Л.П.Л.С.» («Ихъ Царскаго Пресвѣтлаго Величества Войска Запорожскаго Лубенскій Полковникъ Леонтій Свѣчка»).

У Музеї Війська Польського (Варшава) тепер зберігається гармата 1692 року виготовлення, відлита на замовлення відомого військового діяча часів гетьманування І. Мазепи охотницького полковника Іллі Новицького.

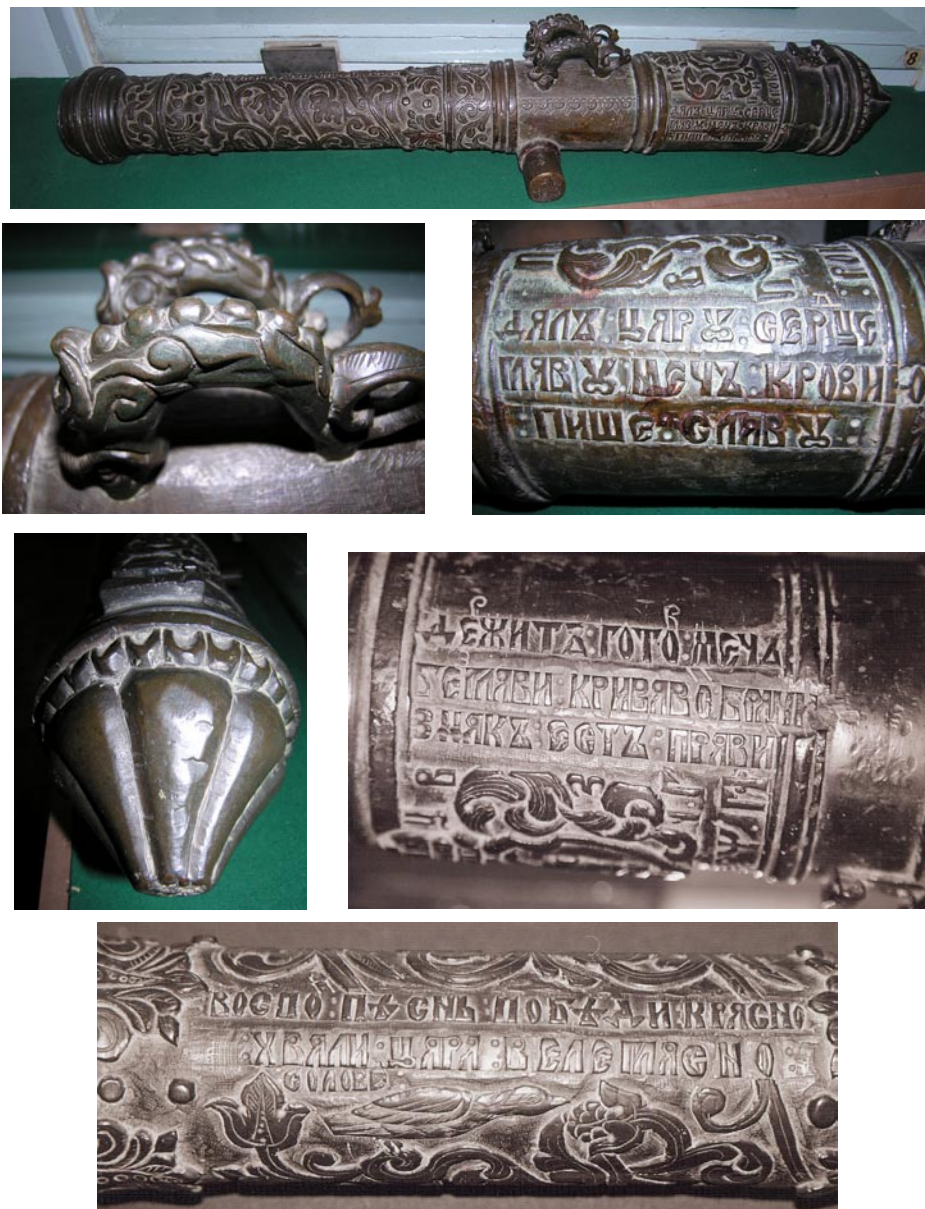

9. Фрагменти ствола гармати полковника М. Милорадовича (1717 р.).

Тильна й запальна частини ствола прикрашені профільованими валиками й шишкою-держакон. Вище запального отвору – п'ятирядковий напис: «ЗА СТАРАНИЕМ ЕГО МИЛОСТИ ПАНА ГЕЛІЯША НОВИЦКАГО ПОЛКОВНИКА ВОЙСКА ИХ ЦАРСКОГО ПРЕСВЕТЛОГО ВЕЛИЧЕСТВА ЗАПОРОЖСКОГО КОМОННОГО СІЯ АРМАТА В ГЛУХОВѢ В ГОРОД СНЕТИН РОКУ 1692». Напис у цьому випадку за відсутності герба власника служить ідентифікатором шляхетності та заможності: гармата відлита коштом полковника для захисту його власного міста Снятина.

Над написом виконаний фриз рослинного орнаменту, вище якого розміщені два дельфіни. За дельфінами розташований ще один орнаментальний фриз, що складається із симетрично укладених есвидних мотивів. Над фризом барочний картуш з написом: «ЛИЛ ІОСИФ ТІМОФѢВИЧ». Вище картуша на правому боці ствола – зображення лева. Вилітний багато профільований кінець гармати оздоблено подвійним фризом, нижня частина якого складається з пальмет, а верхня – з маскаронів у німбах (Мал. № 8).

Цікаві зразки гарматного литва свідчать про фінансову потужність новітньої української магнатерії, котра виринула по сумнозвісних подіях 1708–1709 років. Збереглася бронзова гармата гадяцького полковника, що експонується в Чернігівському історичному музеї й датована 1717 роком. На ній зображено герб Михайла Милорадовича з ініціалами «Е.Ц.П.В.В.З.П.Г.М.М.К.М.» («Его Царского Пресветлого Величества Войска Запорожского Полковник Гадяцкий М(?) Михайло К(?) Милорадович»). Винград і дельфіни – чудової рельєфної роботи, на стволі багато орнаментальних прикрас, карниз і зображення дракона (грифона?), що стрибає. На торілі збереглося ім'я ливарника: «КАРПЪ ЮЗЕФОВИЧЪ МАЙСТЕР» (Мал. № 9).

10. Фрагменти ствола гармати полковника І. Чарниша (1713 р.).

Поряд з цим стволом експозиція музею представляє ще одну цікаву гармату, власником якої був інший гадяцький полковник – Іван Чарниш. Датована 1713 роком, вона містить герб І. Чарниша в картуші (чоловіча постать без голови з піднятою рукою, в якій затиснута шабля) та його ініціали: «Е.Ц.П.В.В.З.П.Г.И.Ч.» («Его Царского Пресветлого Величества Войска Запорожского Полковник Гадяцкий Иван Чарныш») (Мал. № 10).

Доволі неординарний символ несе в собі згаданий герб Чарнишів. У давні часи існувало повір'я, що козак по-справжньому вмирає не від першої, другої чи третьої, але аж від четвертої смертельної рани. Називався такий козак «невмиракою», тобто воїном, який має у запасі кілька смертей. Саме зразок феномена «невмираки» знайшов відображення на гербі полковника І. Чарниша: козацька постать без голови, яка продовжує рубати шаблею. За родинною легендою, коли дідові Івана Чарниша під час облоги Чигирини турецькою армією гарматним ядром відірвало голову, він продовжував і далі з шаблею в руках битися проти ворогів⁸.

У цьому разі ми вже маємо справу з так званим «гербовим клейнотом», у центрі якого весь козацький рід Чарнишів – його історія, слава й подвиги. Крім того, на гарматі І. Чарниша зображено не просто герб, а так званий герб з «коментарем», дуже модний серед козацької старшини. На стволі поряд з гербом відлито напис-«коментар», що розкриває значення герба й натякає на «символічні» прикмети власника:

«ДЕРЖИТЬ ГОТОВ, МЕЧЬ БЕЗГЛАВИЙ,
КРИВАВОЙ БРАНИ ЗНАКЪ ЕСТЬ ПРАВИЙ».

Часом на таких коротеньких композиціях будувався весь сюжет твору людовисаря-гарматника. Звісно, для старшинських гербів майстри найчастіше обирали «коментарі», які ґрунтувалися на військових мотивах, що було актуальним у той неспокійний час. Але були й інші пояснювальні написи, як на тій самій гарматі І. Чарниша:

«ДАЛЬ ЦАРУ СЕРЦЕ, ГЛАВУ,
МЕЧЬ КРОВІЮ ПИШЕ СЛАВУ».

Крім вказівки на оригінальний гербовий символ «невмираки», тут криється ще один важливий підтекст: власник гармати в такий спосіб про всяк випадок підкреслює свою вірність Петру І, оскільки по зраді І. Мазепи та частини козацької старшини минуло зовсім мало часу, а ім'я І. Чарниша фігурувало в доносах полковника І. Іскри⁹.

Але чи не класичним прикладом старшинсько-дворянсько-землевласницької кар'єри та вірнопідданства в Гетьманщині є «життя й діяльність» полковника Гната Галагана (?–1748 рр.). І поява власного парку гербованих гармат символізувала та завершувала дуже важливий момент його утвердження в дворянському стані на теренах Російської імперії.

Гармата з гербом полковницької родини Галаганів зберігається в музеї Полтавської битви. Відсутність прикрас, аскетична манера литва та особливості «мушки» («мушка» виділена бронзовою вставкою на розширенні ствола біля дульного зрізу) вказують на те, що гармату відлито не раніше 20-х років XVII століття, коли пишне барокове декорування поверхні стволів поступово відходило в минуле.

На щитовому полі герба Галаганів зображені дві восьмикутні зірки, під якими знаходиться міфічний кентавр, котрий випускає з лука стрілу в напрямку свого хвоста. Щит увінчаний дворянським шоломом і короною із страусиним пір'ям. Довкола гербового щита зображені знамена, гарматні стволи, ядра та

литаври (Мал. № 1). До речі, гарматних стволів біля герба зображено саме чотири, тобто стільки, скільки виготовив прилуцький ливарник Леонтій, щодо якого зберігся канцелярський запис 1719 року: «Леонтію людвисару, за вилитте армать штукъ чотирохъ» заплачено було Прилуцькою полковою канцелярією 46 карбованців¹⁰.

Серед інших «гербованих» гарматних зразків XVIII сторіччя, які сягають рівня самодостатнього художнього твору, ми можемо згадати лише артилерію Розумовських, що належала вже до «присмерку» Гетьманщини. Стволи зберігаються у фондах Артилерійського музею Санкт-Петербурга¹¹ та в експозиції Краснодарського історико-краєзнавчого музею (Мал. № 1).

Гербовані гармати Кирила Розумовського – це вже репрезентація не вузької провладної аристократичної верстви, а всієї держави в особі гетьмана. Вельми наполегливо ця ідея пропагувалася й у часи гетьманування Івана Мазепи. Не випадково на гетьманських гарматах часто фігурувало зображення лева – символу владної сили. Ратні успіхи гетьмана, справжні чи позірні (майже щороку за його правління козацька армія брала участь у воєнних кампаніях царського уряду), вимагали пропаганди та популяризації, мали бути наочним свідченням слави І. Мазепи та його таланту полководця. Тому декор новітніх гармат Генеральної артилерії, найчастіше замовлених самим гетьманом І. Мазепою, прийнятий героїчним пафосом і романтичним настроєм.

Крім того, на зламі XVII–XVIII століть у суспільній свідомості активно поширювалася ідея спадковості Гетьманщини щодо Княжої держави. Гетьмани трактувалися місцевими інтелектуалами як продовжувачі справ, ледь не спадкоємці Великих князів Київських, послідовники владної традиції, яка налічувала шість сотен років. Це була дуже амбітна ідея, яка мала презентувати козацьких гетьманів, «руських виборних князів», як рівних серед сусідніх правителів. Тим більше, що й пан гетьман І. Мазепа полюбляв майже королівську пишність і витонченість. Вражений цим, 1705 року один з польських шляхтичів писав з табору з-під Крилова: «Apparencyu zaś j.p. hetmana w namiotyach srebrnych, romakach, w wszystkim królewskiej się równać może»¹².

Ідею спадковості влади плекав ще й «комплекс перемоги», пов'язаний з ліквідацією національно-релігійного та соціального гноблення, розвитком освіти та формуванням національної самосвідомості. Гетьманська влада над усією Україною стала стрижнем такого комплексу, одним з проявів якого була розкішно декорована «державна» зброя – гетьманська артилерія, котру могли бачити в столиці та походах як союзники, так і супротивники.

Певна річ, для глухівської гарматної майстерні пріоритетними вважалися гетьманські замовлення. Найкоштовніші, найбільші та найкраще оздоблені гармати, котрі були особистим замовленням І. Мазепи, хоча й поповнювали парк Генеральної артилерії, однак слугували віковим панегіриком саме його особі. Тому на всіх відомих нам гарматних стволах головного калібру Генеральної артилерії були присвяти гетьману І. Мазепі та його герб. На жаль, лише кілька зразків таких гармат збереглися до наших днів.

11. Мортира майстра К. Балашевича (1698 р.).

Узяти хоча б ствол 3-пудової бронзової мортири 1698 року з експозиції Артилерійського музею Санкт-Петербурга. У його дульній частині, прикрашеній рослинним орнаментом, відлитий напис: «В ЦАРСТВА ПРИСВЕТЛЕЙШЕГО И ВЕЛИКОДЕРЖАВНЕЙШЕГО ГОС[У]ДАРЯ ЦАРЯ И ВЕЛИКАГО КНЯЗЯ ПЕТРА АЛЕКСЕЕВИЧА ВСЕЯ ВЕЛИКИЯ И МАЛЫЯ И БЕЛЫЯ РОССИИ САМОДЕРЖЦА СТАРАНИЕМ ЖЕ И КОШТОМЪ ЯСНЕ ВЕЛЬМОЖНАГО ЕГО МИ[ЛОС]ТИ П[А]НА ИОАННА МАЗЕПЫ ГЕТМАНА ВОЙСКОМЪ ЗАПОРОЖСКИМЪ». У середній частині розташовані цапфи, по боках яких вибито «50 пу». На казенній частині – литий рослинний орнамент і напис: «ЛИЛ СЕЙ МОЖЧЕР КАРП ИОСИФОВИЧ ЛЮДВИСАР ГЛУХОВСКИЙ РОКУ 1698» (Мал. № 11).

Інший приклад – ствол 3-гривенної бронзової гармати 1697 року, дульна частина якого прикрашена литою лускою. У середній частині ствола дельфіни виконані у вигляді драконів, є також кілька литих декоративних пасів. Нижче дельфінів відлито напис: «ЗА СЧАСТЛИВОГО РЕ[ГИ]МЕ[Н]ТУ ЯСНОВЕЛЬМОЖНАГО ЕГО МИЛОСТИ ПАНА ИОАННА МАЗЕПЫ ГЕТМАНА ВОЙСКА ЗАПОРОЖСКОГО ВЫЛИТА СΙΑ АРМАТА В ГЛУХОВЕ ДО ГОРОДА КОНОТОПА РОКУ 1697». Під написом висічено «23 пу 30 фу». Казенна частина ствола частково покрита лусковим орнаментом і прикраше-

12. Фрагменти ствола «конопської» гармати майстра К. Балашевича (1697 р.).

на литим фігурним медальйоном, у якому відлито: «КАРП ИОСИФОВИЧ ДЪЛАТЕЛЬ» (Мал. № 12).

І нарешті, довгоствольна гармата «Лев» 1705 року, яка нині експонується у Московському Кремлі, також відлита Карпом Балашевичем.

У середній частині ствола над дельфінами розміщений картуш з чистим гербовим щитом. Під картушем напис: «FIERI FECIT OTTO FRIDERIKUS OE KONIGSEGG MAIOR ARTILERIAE». Нижче дельфінів відлито герб Івана Мазепи також в картуші. Під гербом напис: «ЗА ДЕРЖАВЫ ГОСУДАРЯ ЦАРЯ И ВЕЛИКОГО КНЯЗЯ ПЕТРА АЛЕКСЕЕВИЧА ВСЕЯ ВЕЛИКИЯ И МАЛЫЯ И БЪЛІЯ РОСИИ САМОДЕРЖЦА СТАРАНИЄМЪ ЖЕ И КОШТОМЪ ЯСНЕВЕЛМОЖНІЄ ЕГО МИЛОСТИ ПАНА ИОАНА МАЗЕПИ ГЕТМАНА ВОЙСКА ЕГО ЦАРСКОГО ПРЕСВЕТЛОГО ВЕЛИЧЕСТВА ЗАПОРОЖСКОГО ВЛІТА СІЯ АРМАТА В ГЛУХОВИ РОКУ 1705 МІСЯЦЯ АПРИЛЯ 18» (Мал. № 13).

Звісно, парадно оздоблена гетьманська та старшинська артилерія – це лише один з проявів панегіричного духу, яким пронизана вся епоха бароко в Україні. І хоча панегіричне світобачення митців сягнуло найвищих рівнів розробок, усе

одно не дісталось вершин амбіцій їхніх замовників, які крилися десь аж за хмарами. Майстри невпинно шукають нові «проекти», у яких особі фундатора надавалося щоразу все більшого значення різними художніми методами, залежно від кошторису замовлення, технологічних можливостей, матеріалу та відведеної для зображення площі.

У випадку гарматних стволів доволі обмеженими виглядають всі чинники, за допомогою яких можна створити величний панегірик: невелика площа для нанесення декору, незручний та важкий в обробці матеріал, неможливість вишуканого портретного зображення замовника. Тому першорядного значення поряд з геральдичними мотивами набувають символіка та текстова присвята.

Появу найпростіших символів у гарматному декорі пов'язують зазвичай з народним дереворізом. Репертуар його замикався переважно на євангельських подіях та образах (Христос, Богородиця, ангели, апостоли), з якими народна уява здавна пов'язувала ідею заступництва, добра й справедливості. Аж до середини XVIII століття народні гравюри-ікони можна було побачити в оселях української знаті. Отже, якісь основні ідеї щодо оформлення своїх гармат замовники могли формувати, щоденно кидаючи погляд на друковані іконографічні зразки в своїх помешканнях. Але для освічених замовників гарматного декорування, цього було часом замало: антична міфологія, середньовічні легенди та біблійні образи Старого Заповіту також активно циркулювали у свідомості української еліти і вимагали свого художнього втілення.

З народним дереворізом були споріднені гравюри так званих блокових книг (цілі сторінки друкувались із суцільнорізьбленого дереворитного кліше), що поширювались навіть серед малозаможних верств українського населення. До таких блокових книг, наприклад, належать «Лицева Біблія Іллі» (1645–1649 рр.) – 132 сюжети, «Апокаліпсис Прокопія» (1649–1661 рр.) – 24 ілюстрації, що могли відігравати роль своєрідних «підручників» для декораторів гарматних стволів. За висновками дослідників, українські блокові книги могли видаватись як альбоми типового матеріалу для художників різних галузей мистецтва – малярів, граверів та ін.¹³

При Києво-Печерській Лаврі та її іконописній майстерні також зберігалися так звані «кунштбухи» – альбоми малюнків і гравюр українського та західноєвропейського походження. Значну кількість посібників з образотворчого мистецтва налічувала бібліотека видатного гравера Олександра-Антонія Тарасевича, яка по його смерті перейшла у власність Лаври¹⁴.

Добре відомо, що чимало графічних композицій виникало завдяки використанню вітчизняними майстрами західних зразків – гравюр німецьких і голландських майстрів, передусім Біблії Н. Піскатора і П. Ван дер Борхта з ілюстраціями до текстів Старого та Нового Заповітів. Художня мова у цих виданнях була тісно пов'язана зі смаками та уявленнями, притаманними європейській художній культурі з часів Середньовіччя. Їхні гравюри відтворювали загальноприйнятні морально-філософські норми, втілені за допомогою композиційно-пластичних прийомів і системи символів, що слугували певним еталоном (зокрема на східнослов'янських землях) упродовж століть.

Одним словом, база художніх зразків для наслідування та мистецького переосмислення була доволі обширною і на практиці її використання стає загальноприйнятним методом роботи людвисарів у Гетьманщині.

Коштів на власні художньо оформлені гармати козацька старшина не шкодувала й намагалася залучати лише найкращих майстрів. Традиційно на українських землях було сутужно з професійними ливарниками-декораторами, які б досконально орієнтувалися в особливостях сплавів металу й вправно користувалися своїми знаннями під час виготовлення «тонкого» орнаменту чи складної символіки. Тому для виконання певних замовлень доводилося підряджати людвисарів з «ближнього зарубіжжя».

Розвиток смаків та амбіцій серед старшинських замовників, зростання рівня вимогливості до художнього оформлення гармат, урізноманітнення образів та орнаментики вимагали від ливарників-гарматників певного рівня знань, глибокого відчуття тутешньої історії, мистецьких уподобань і чіткого орієнтування в розстановці суспільних сил. Навряд чи захожий людвисар міг відразу створити образні моделі гармат, що повністю відповідали б смакам старшинських замовників. Приміром, Йосиф Тимофійович Балашевич був з тих гарматників, польський і прибалтійський вплив на художній стиль якого не викликає сумнівів. А от його син і учень Карп Йосифович вже фахово зростав серед зразків українського бароко. Тому нам здається, що ангажовані закордонні людвисарі, які мали на меті передусім ретельно відшліфувати технологічний процес гарматного виробництва, символічні картини на стволах створювали в співпраці з місцевими майстрами-граверами, різьбярками та художниками.

Зауважимо, що професія художника стала престижнішою з появою можливості тиражування малюнків за допомогою граверських матриць. Водночас, професія художника-гравера стала поважною й потрібною українському суспільству. Професійними вміннями цих майстрів, створеними їхніми образами, користувалися й майстри-гарматники, які працювали на замовлення тієї самої козацької старшини. Час «тиражування» безликих гармат ще не настав, й унікальні художньо оформлені гарматні стволи, виготовлені в єдиному примірнику, сприймалися сучасниками як норма.

Процес замовлення гарматного ствола на зламі XVII–XVIII століть мало чим відрізнявся від практики минулих часів. Креслення застосовувалися рідко, оскільки проект фіксувався в іншій формі: відносини між замовником і майстром обумовлювалися письмовим контрактом, у якому задавалися всі основні характеристики майбутньої гармати: тип, вага, розміри, базові елементи декору, символи, написи, герби, терміни виконання й, звісно, вартість робіт. У процесі моделювання «словесний портрет» гармати втілювався у матеріальну форму. При цьому майстер послуговувався якимось «ілюстративним матеріалом», певними «хранителями форм», часто рекомендованими самим замовником: іконографічні зразки, малюнки, відлиті раніше гармати, які повністю чи окремими формами, ба навіть невеличкими деталями подобалися клієнту. Поява того чи іншого сюжету (чи його варіанта) залежала іноді від тематики книжок,

13. Фрагменти ствола гармати «Лев» майстра К. Балашевича (1705 р.).

що зберігалися в бібліотеці замовника. Зрештою, і сам гарматник міг вільно добирати цікаві елементи символіки відповідно до поставленого завдання, узгоджуючи художні форми зразка із замовником.

Власне, це був перевірений часом «середньовічний» комбінаторний метод, який, забезпечував належне взаєморозуміння між замовником і майстром, а також підтримував успадкування попередніх фахових надбань¹⁵. Майстру належало, дотримуючись бажань замовника, видозмінити загальну структуру декору, окремі форми, пропорції, деталі або ж поєднати елементи різних зразків. Успіх цієї найбільш творчої праці залежав від знань і фахової майстерності, а також мистецького таланту всієї «команди» людвисаря.

Однак найчастіше у гарматному литві параметри замовлення встановлювалися за таким самим принципом, як і в інших мистецьких творах, наприклад, у церковній архітектурі: стволи відливалися «за образом і подобою» тих чи інших уже існуючих зразків з певними змінами. Можливо, не точно відтворювали всі елементи, але базові форми, напевно, зберігалися. Так у Східній Європі відбувалося з копіюванням німецької (XVI ст.), а потім французької та голландської артилерії (XVII ст.). Наприклад, відома мортира Карпа Балашевича (1698 р.) візуально дуже нагадує серійні голландські мортири 1697 року, виготовлені в Амстердамі на замовлення російського уряду.

Копіювання чи запозичення елементів презентаційної символіки українськими майстрами могло здійснюватися також з гарматних стволів російського походження, яких у ті часи було предостатньо в українських фортецях. Відомі нам українські гармати на зламі XVII–XVIII століть, наприклад, прикрашені емблемами Солов'я, Єдиногога, Вовка, Лева та Дракона, дуже популярними у російському художньому литві.

У XVII столітті ще доволі сильними залишалися уявлення про артилерію як про зброю магічну, пов'язану з містикою, заклинаннями та чаклунством. На загальну думку, найсильнішими були, певна річ, гармати, що несли на собі магію того чи іншого символу. Уподібнення гармати вовку, леву, єдиногогу, скорпіону, аспиду, солов'ю чи псу, по суті, було створенням перевертнів, віра в існування та могутність яких на східнослов'янських землях поширена й дотепер. Гармата-перевертень, у свідомості людей, з простої зброї перетворювалася на звіра, зображеного на стволі, з усіма притаманними йому бойовими та надприродними якостями. В інвентарних описах цейхгаузів гармати із символічними зображеннями так і називалися канцеляристами: «Єдиноріг», «Лев», «Вовк» чи «Дракон», або ж «під Левом», «під Вовком» (читай – «під захистом Лева», «під захистом Вовка»).

Розглянемо дуже цікавий символ Єдиногога, відомий нам у художньому литві лише за зразком гармати Йосифа Балашевича 1692 року (Мал. №4).

Поширюючись Заходом, християнство несло із собою знання про міфічного єдиногога, у якому невдовзі вгледіли образ Христа й почали активно ним послуговуватись. Філософським і джерельним підґрунтям алегорій з Ісусом слугувало євангельське визначення його місії – «воздвиг ріг спасіння нам». Ріг єдиногога використовували як метафору хреста, він символізував силу Ісуса в протистоянні гріхові. Іноді єдиногогів зображували по обидва боки від Дерева життя як його сторожів. Сюжет з єдиногогом розумівся також у християнській інтерпретації як історія Христа, «духовного єдиногога», який втілювався в лоні Богоматері, був схоплений і приречений на смерть.

Не забуваймо, що бароко виникло на тлі релігійної культури, тому вся його символіка просякнута біблійними мотивами.

Дослідження щодо ролі єдиногога в Біблії здійснив ще святий Василій Великий. Єдинородний Син, який дарує життя світу, приносить Себе в жертву за людські гріхи, названий «агнцем Божим» і «овчатем», добровільно йде на смерть. Але коли Йому потрібно знищити владу, жорстоку звірину силу, що

14. Гербована гармата кийського майстра Якова Маркова (1673 р.).

нависла над родом людським, тоді його називають Сином грізного єдиного рога. Єдиноріг, як відомо з Йова, звір за силою непереможний, людям не покірний (Біблія, Книга Йова 39: 9–11). У тому ж пророцтві багато говориться про любов цього звіра до свободи.

Цікаво, що Святе Письмо двояко використовує цей символ: як з негативом («Спаси мене от пасти льва и от рогов єдиного рога, услышав, избавь меня») (Пс. 21: 22), так і з позитивом («А мой рог Ты возносишь, как рог єдиного рога, и я умащен свежим елеєм; И око мое смотрит на врагов моих, и уши мои слышат о восстающих на меня злодеях») (Пс. 91: 11–12). Загалом, у Біблії символ «ріг» багаторазово трактується у значенні слави, як наприклад: «...рог его вознесется во славе. Нечестивый увидит это и будет досадовать, заскрежещет зубами своими и истает» (Пс. 111: 9); «Он возвысил рог народа Своего, славу всех святых Своих...» (Пс. 148: 9). Або ж у значенні сили: «Бог мой – скала моя; на Него я уповаю; щит мой, рог спасения моего и убежище мое» (Пс. 17: 4). Грунтуючись на цьому, Василій Великий доходить висновку, що оскільки Христос є силою Божою, то Він, який має один ріг, чи то одну силу, силу свого Отця, називається єдиного рога.

Подібне трактування Єдиного рога як Божої сили бачимо в короткому девізі на гарматі П. С. Герцика 1692 року литва:

«ЗА ТЕБЕ, БОЖЕ, ІДУ НА ВОРОГІВ І БОДАЮ РОГАМИ.
І ВІД ІМЕНІ ТВОГО, ВСТАЮЩИХ НА НАС, ПОТОПЧУ НОГАМИ»
(Мал. № 4).

Єдиноріг тут, за задумом автора (чи замовника) напису, символізує Христа – єдиного, хто має праведну каральну Божу силу, здатну перемогти невірних і нечестивих. Не важко помітити, що ця коротенька епіграма є ніби квітесенцією тих біблійних згадок про єдиного рога, які наводились вище. Навіть слова були дібрані ті ж самі.

Однак така складна алегорія, як образ єдиного рога – це рідкісне явище в українському гарматному відливінстві. До нашого часу переважно збереглися зразки артилерії Гетьманщини, що несуть на собі символи більш прямолінійні та однозначні у витлумаченнях. Наприклад, гармата полковника І. Новицького роботи Йосифа Балашевича, гетьманська гармата 1705 року і гармата

полковника М. Милорадовича роботи Карпа Балашевича, були виготовлені під символом Лева, зображеного в момент стрибка (Мал. №8,9,13). Символ доволі зрозумілий, прозорий у поясненнях та універсальний майже для всіх народів світу, яким відомо, хто такий лев і чому він заслужив епітет «цар». Лев – символ сили, є володарем: справедливим чи ні – це інше питання.

В українських гравюрах останньої чверті XVII століття головна воєнна загроза для Гетьманщини та Росії – Османська імперія, традиційно зображувалась у вигляді жахливого монстра чи дракона. Такі зображення відомі, наприклад, у виконанні І. Щирського на гравюрі-ілюстрації «Приборкання монстра» до книги Симеона Яворського «Echo głosu...» (1689 р.), або до вірша Пилипа Орлика на честь Данила Апостола «Prognostyk szczęśliwy» (1693 р.)¹⁶.

З міфічних тварин і персонажів, дракона чи монстра міг подолати хіба що Єдиноріг (гармата П. Герцика 1692 р.) і Геркулес (гравюра І. Щирського на честь Д. Апостола 1693 р.). А хто з реальних звірів мав достатньо сили, щоб протистояти дракону? Звісно, благородний Лев – символ могутності та влади. Тому зображення лева доволі часто зустрічається на стволах українських гармат, призначених передусім для війни зі своїми південними «монстроподібними» сусідами – Кримським ханством та Османською імперією. Певна річ, символ Лева мав прикрашати гармати самого гетьмана І. Мазепи – головного героя України в боротьбі з мусульманською загрозою. Панегірична гармата Карпа Балашевича «Лев» (1705 р.), виконана на замовлення І. Мазепи, є тому свідченням.

Згадаємо ще один, маловідомий гарматний зразок, що з'явився також на теренах України і втілював символ Вовка.

Ствол невеликої гармати, відлитої 1673 року майстром Яковом Марковим, напрочуд гарно декорований як для гармат українського виробництва часів неспокійної Руїни (Мал. № 14). На дульній частині відлите зображення пащі вовка, у середній частині – цапфи з вертлюгою та дельфіни у вигляді морських тварин. На казенній частині – гравірований герб із зображенням лева, що бореться з крилатим драконом. Під гербом напис: «року 1673». По обидва боки від герба вибито ініціали «О.И.В.П.Д.С». Казенна частина також прикрашена рельєфного лиття пальмовим листям, біля якого напис: «Яковъ Марковъ». Торізь відлито у вигляді голови лева.

Небуденна річ для українського гарматного литва: на доволі невеликій площі гарматного ствола розташований повний набір символів – і Лев, і Вовк, і сцена боротьби Лева з крилатим Драконом.

Ще давні римляни сприймали появу вовка перед битвою як символ майбутньої перемоги, оскільки пов'язували його з богом війни Марсом. У традиціях багатьох народів вовк – це приклад безстрашся, у будь-якій сутичці вовк б'ється або до повної перемоги, або до смерті. Вовк не підбирає падалі, а отже, це символ чистоти й воєнної шляхетності.

У християнському символічному світі Вовк виступає насамперед як символ диявола. Лише святим дарована сила переконання, щоб вплинути на дикого звіра, як це вдавалося Франциску Асизькому, Вільгельму Веркельському,

Філіберту та ін. Сама «пекельна пашека» у середньовічному та новочасному мистецтві зображувалась як паща дракона чи вовка. Тому гармата може символізувати пекельну лють прирученого Вовка, господарем якого є власник цього ствола в усій своїй могутності та християнській силі.

Продовжує тему символічних зображень на гарматних стволах пташиний символ – Соловей. В українському художньому литві найбільш виразно символ Солов'я представлено на гарматі 1713 року, виконаній на замовлення Гадяцького полковника Івана Чарниша. Уся поверхня цієї невеличкої гармати прикрашена рослинним орнаментом, а під написом:

«ВОСПОЙ ПЕСНЬ, ПОБЕДИ КРАСНО,
ХВАЛИ ЦАРА ВЕЛЕГЛАСНО. СОЛОВЕЙ».

людвисар розташував зображення солов'я, що причаївся серед гілок (Мал. № 10).

Отже, тут символ органічно поєднаний з віршованою алегорією як засобом асоціативної побудови образу. Символ Солов'я, за задумом автора (замовника), має трактуватися конкретно й точно, оскільки несе основне ідеологічне навантаження всього декору гармати. Це вже не «суха» та «сувора» емблема античності чи готики. Він більш експресивний, химерний, увінчаний пишною декоративністю, крім того, заснований на давній слов'янській традиції: соловей – це пташка, яка солодкоголосо сповіщає про перемогу. Солодкоголосість – функція цього символу мало не в усіх фольклорах світу, де географічно ця пташка мешкала. До того ж соловей заспіває «пісню перемоги» дуже голосно, на весь світ. Не дивно, що у деяких фольклорних варіаціях солов'їний спів прирівнювали до весняного грому.

За певними фольклорними персонажами традиційно закріпилися усталені якості. Соловей завжди асоціювався з радістю та щастям, безтурботністю, особливо, якщо пташка зображена серед гілок. Використання цього символу у гарматному декорі, безумовно, мало надихати глядачів на радість, викликати спогади про ейфорію перемоги.

У воєнній символіці, зокрема на гарматних стволах, система алегоричних образів мала своє акцентування. Відлиті в металі міфічні й реальні тварини з мертвої матерії перетворювалися на живі індивідуальності, наділені грізною, справедливою й до часу прихованою силою, здатною привести їхнього «протезе» прямісінько до перемоги. У цьому вбачається основна пропагандистська риса символіки українських гарматних стволів, особливо тих, що відливалися на замовлення гетьмана: підкреслення покровительства вищих сил тим християнським лицарям, які перемагають у битвах невірних (татарів і турків). Водночас, наприклад, польські панегіристи (ливарники-гарматники зокрема) повсюди наголошували на ролі Бога у своїх воєнних перемогах. Це давало змогу представляти короля Яна Собеського як християнського лицаря, а Польщу – як оплот християнства в усій Європі.

Перемога, на думку творців художніх гарматних символів, – це результат складної взаємодії небесних стихій і вчинків людей. І тут ми бачимо, як автори символіки намагаються довести до глядача мудрість, силу, шляхетність свого

адресата через образи тих чи інших істот. Але іноді роблять це такими далекими манівцями, що для того, щоб побачити їх, потрібні не лише докладні знання символів, а й чимала фантазія. Крім того, деяким елементам гарматного декору епохи бароко властива навіть інтелектуальна витонченість. У них втілені доволі складні алегорії, які важко правильно витлумачити, не володіючи спеціальними знаннями.

Якщо абстрагуватися від інших рис, то бароко в усіх його проявах можна трактувати як доведену до найвищого рівня образність, з якою не сумісні однозначність і прямота¹⁷. Однак, яким доречним виявилось чудернацьке бароко для самоствердження амбітної козацької верхівки часів гетьманування І. Мазепи! Як просто можна було вдалим декоруванням гарматного ствола підкреслити героїзм власної особистості! І ще залишається без відповіді питання, чи розвивалось би так активно гарматобудування на Лівобережній Україні наприкінці XVII – на початку XVIII століття, якби козацьке суспільство та його мистецтво не були наскрізь просякнуті духом новітнього барокового стилю.

Прославлення тієї чи іншої особи шляхом героїзації зображуваних образів стає важливою складовою барокового мистецтва в Лівобережній Гетьманщині. Героїзація образу замовника проходить, так би мовити, «червоною ниткою» через усі види мистецтва на зламі XVII–XVIII століть, не оминаючи художнього гарматного лиття. Тому доволі швидко спеціально декорована артилерія трансформувалася в парадний твір, грізний панегірик, начинений по самі вінця символами, явними та більш тонкими – прихованими, для розшифрування яких нерідко потрібен був певний рівень освіченості.

В останній чверті XVII століття Лівобережна Гетьманщина поступово перетворилася на територію, де вельми активно формувалося своєрідне соціальне середовище, одним з проявів якого була багато декорована артилерія. Її могли бачити в столиці та в походах як союзники, так і супротивники. Навіть втрачена, захоплена ворогом гарно декорована гармата продовжувала відігравати свою представницьку роль. При цьому здається, що стиль декорування гарматних стволів часів гетьмана І. Мазепи був, швидше, результатом багаторічних творчих експериментів, ніж чітко сформульованої теоретичної думки ливарників і замовників, хоча останню також не варто применшувати.

Замальовки з картин та архітектурних деталей, копії гравюр (чи їх елементів), обробка елементів декору були не лише засобами оволодіння формальними прийомами та естетикою бароко, а й служили важливим іконографічним матеріалом під час формування українськими майстрами-гарматниками особистих стилів декорування стволів.

З кожного графічного жанру майстер-гарматник брав найістотніше, підпорядковував його вимогам замовника, загальному задуму й «укладав» у структуру ливарницького панегірика на артилерійському стволі – синтезуючого за своєю природою. Вдале поєднання «герб–напис–символ–орнамент» давало прекрасний візуальний репрезентативний результат, який ми можемо споглядати на гарматах часів «мазепинського бароко».

Однак уже з другої чверті XVIII століття козацькі гармати набирають простих, неорнаментованих форм і згодом перестають бути предметами художнього виробництва. Шаблонні орнаментальні мотиви робилися більш обмеженими, героїчна символіка кудись зникла, погіршилась якість та ретельність кінцевої «доводки» стволів.

Наставали часи, коли українське бароко вступало у фазу свого патетичного занепаду й про декоративність йшлося вже значно менше. Гармати іноді продовжували зберігати репрезентативні функції, але пишне символічне оздоблення не повинно було занадто відверто маніфестувати особистість власника чи підкреслювати українське походження артилерійського ствола. Особливо це не заохочувалося після подій 1708–1709 років і могло навіть викликати певне роздратування російських влад.

Розпочиналася епоха, коли гармати з творів мистецтва перетворювалися на безлику зброю масового знищення, втрачаючи при цьому всі свої зовнішні «національні ознаки».

¹ Жолтовський П. М. Художнє лиття на Україні в XIV–XVIII ст. – К., 1973. – 132 с.; Жолтовський П. М. Художній метал. Історичний нарис. – К., 1972. – 112с.; Модзалевський В. Л. До історії українського ливарництва // Збірник секції мистецтв. – К., 1921. – № 1. – С. 7–14.; Палієнко В. Українська артилерія в музеях Росії // Пам'ятки України. – 1994. – № 1/2. – С. 40–46.

² Маслійчук В. Прагнення «шляхетськості» козацької старшини Слобожанщини (друга половина XVII–XVIII ст.) // Україна у Центрально-Східній Європі. – К. 2004. – Вип. 4. – С. 265.

³ Степовик Д. В. Іван Щирський: Поетичний образ в українській бароковій граверії. – К., 1988. – С. 49.

⁴ Лукомский В. К., Модзалевский В.Л. Малороссийский гербовник с рисунками Егора Нарбута. Репринтное издание. – К., 1993.– С. 153.

⁵ Актовая книга Стародубского городского уряда 1693 г. Под ред. В.Л.Модзалевского. – Чернигов, 1914. – С. 80.

⁶ Степовик Д.В. Іван Щирський: Поетичний образ в українській бароковій граверії. – К., 1988. – С. 113, 116.

⁷ Реестр для пам'яті міської пирятинській старшині, скільки є міських гармат // Киевская старина. – 1899.– Т. LXV. – Июнь. – С. 127.

⁸ Каляндрук Т. Загадки козацьких характерників. – Львів, 2006. – С. 170.

⁹ Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упоряд.: С. О. Павленко. – К., 2007. – С. 399.

¹⁰ Лазаревский А. М. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – К., 1901. – Том III (Полк Прилуцкий).– С. 111.

¹¹ Каталог материальной части отечественной артиллерии / Сост. В. П. Вышенков, Л. К. Маковская, Е. Г. Сидоренко. – Л., 1961. – № 107, 109, 110.

¹² Мицик Ю. А. З листів гетьмана І.Мазепи // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2003. – Випуск 3. – С. 316.

¹³ Шпак О. Українська народна гравюра XVII–XIX століть. – Львів, 2006. – С. 30.

¹⁴ Жолтовський П. М. Малюнки Києво-Лаврської іконописної майстерні. – К., 1982. – С. 5–6.

¹⁵ Вечерський В. Архітектурна і містобудівна спадщина доби Гетьманщини: Формування, дослідження, охорона. – К., 2001. – С. 71.

¹⁶ Степовик Д. В. Іван Щирський: Поетичний образ в українській бароковій гравюрі. – К., 1988. – С. 82, 89.

¹⁷ Степовик Д. В. Система тропів в українському бароко // Українське бароко та європейський контекст. – К., 1991. – С. 185.

III. ПУБЛІКАЦІЯ ДОКУМЕНТІВ

НОВІ ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ ПЕРІОДУ ГЕТЬМАНУВАННЯ І. МАЗЕПИ ТА П. ОРЛИКА

2008 року виповнюється 300 років від початку повстання на чолі з гетьманом Іваном Мазепою. Природно, що посилюється зацікавлення і самим Іваном Мазепою, і його сподвижниками, передусім Пилипом Орликом та Костем Гордієнком, і мазепинською добою загалом, тим більше, що до 1991 р. ця проблематика перебувала під негласною забороною з боку імперської влади. За останні 20 років в українській історичній науці чимало зроблено, видано два томи універсалів Мазепи і том його листування, однак і досі ще залишаються «білі плями», викликані насамперед браком або недослідженістю джерел. Тому автор ставить скромне завдання розширити хоча б трохи джерельну базу мазепознавства і вводить до наукового обігу 11 документів, пов'язаних з іменами Мазепи, Орлика та їхньою добою.

Наведені нижче документи мають різне походження. Перший блок (№№ 1–2, 4–6) становлять польськомовні рукописні газети 1695–1710 рр. («новини», «авізи» тощо, як їх тоді називали). Вони були виявлені нами у Архіві Головному Актів Давніх у Варшаві (далі – АГАД) і вперше вводяться до наукового обігу. Ці газети писалися переважно в українських містах, зазвичай це витяги з інформаційних листів польських шляхтичів, якими компетентні особи у Речі Посполитій ставилися до відома про важливі події військово-політичного характеру. У першій з цих газет розповідається про азовсько-дніпровські походи російської та української армій, зокрема відзначається участь Мазепи у поході проти Кримського ханства 1695 року. У другій стисло повідомляється про російсько-шведське протистояння в Білорусі 1708 року. Наступні три газети стосуються вже бендерського періоду діяльності Пилипа Орлика та шведського короля Карла XII, тут йдеться і про збройні сутички у Північному Причорномор'ї, які вели між собою війська ворогуючих коаліцій. Цікавою є звістка про те, що новий великий візир Османської імперії (Ахмед Болтаджи паша), був черкеського походження, він «був узятий в полон малим хлопцем з Черкесії».

Бендерського періоду діяльності Пилипа Орлика стосуються ще три документи (№№ 8–9, 11), які зберігаються у козацькому відділі фонду «Архів коронний у Варшаві» АГАД. Вони вже друкувались нами в польськомовному оригіналі¹, але враховуючи їх значення і те, що вони побачили світло у

¹ Мицик Ю.А. «Козацький відділ» фонду «архів коронний у Варшаві» АГАД // Історія і особистість історика. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 55–96.

малодоступному виданні, ми подаємо тут переклад цих текстів українською мовою. Це – два листи самого Орлика і лист кримського хана Девлет-Гірея.

Ще два документи (№№ 3, 10) були передані у вигляді ксерокопій з ЦДІА України у Києві до Музею гетьманства (Київ) і там були нами скопійовані. Один з них (лист кошового отамана К. Гордієнка до Карла XII) стосується передодня Полтавської битви, контактів Гордієнка з Орликом, висвітлює і малознані події боротьби за Царичанку (сотенне містечко Полтавського полку на березі р. Орелі) і Соколку. Другий є оборонним універсалом П. Орлика шляхтичу Роговському на маєтність Іваньківці.

Четвертий блок становить лише один документ, який походить зі збірника копій документів XVI–XVIII ст. Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві¹. Цей збірник непогано описаний², нами видано ряд документів з його складу³ і взагалі ми плануємо видати 2008 року весь його зміст. Цього разу ми подаємо лише один документ (судове рішення), щодо греблі в с. Боденьки Козелецької сотні Київського полку. Документ важливий тим, що висвітлює роль матері гетьмана Мазепи і його племінниці Мар'яни Вітославської у судових процесах довкола низки спірних маєтностей. Він завершує собою серію документів з вищезгаданого збірника, які згадують матір Мазепи і його племінницю, котрі в чернецтві мали однакове ім'я (Марія-Магдалина) і керували одними й тими ж жіночими монастирями (Києво-Печерським та Флорівським у Києві)⁴. Цей документ чітко засвідчує, що 1712 року матері Мазепи вже не було в живих, хоча й досі залишається відкритим питання про рік її смерті.

¹ Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. – Інститут рукописів. – № 535 П. /1763.

² Сохань С. В. «Книга-архів» як джерело вивчення документальної спадщини київських монастирів: археографічний та книгознавчий аспекти // Рукописна і книжкова спадщина. – К., 2007. – Вип. 12. – С. 210–220.

³ Див. наприклад: Мицик Ю. А. Деякі універсали польських королів середини XVII ст. у зібранні Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського // Рукописна і книжкова спадщина. – К., 2007. – Вип. 12. – С. 265–276; Мицик Ю. А. Універсали гетьмана Івана Мазепи Свято-Михайлівському Золотоверхому монастирю у Києві // Сіверянський літопис. – 2002. – № – С. 18–31.

⁴ Мицик Ю. З документів до історії Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві XVII–XVIII ст. // Сіверянський літопис. – 2007. – № 5. – С. 28–43.

* * *

№ 1

1695, травня 17. – Варшава. – Газета – «новина».

«W Warszawie d. 17 maij 1695.

Tydzień terazniejszy jest insignis, tą wiadomością, że rezydent carów moskiewskich oddał k. j. mci hramote wczora, w której kontenta są takie, że posyłają z hetmanami swemi mnogie wojska na odbieranie Ozowa, forticy tureckiej, nad Dnieprem, a drugie z Szeremetem i Mazepą, hetmanem kozackim, na Krym; potrzebują oraz, aby w ten że czas k. mci przeciwko Białogrodzkiej ordzie i wojskom tureckim przemishi czynić, tudzież cesarza jeo mści i Rzeczpospolitą Wenecko zagradał, żeby w ten że czas wedle traktatów powinności swojej przeciwko nieprzyjacielowi spolnemu czynili dywersią. Prosił tenże rezydent i o rozgwor, jakoż zaraz po audientiej w Wilanowie był naznaczony, na którym ledwie nie słowe w słowo jeden repetyt, co w hramocie wzięto ad referendum króla j. mci, który interym będąc się w takich conjuncturach Rzptej naszej, co odpisać carom, ponieważ pro conditione przydali, a żeby k. j. mc. dawał znać, gdzie i kiedy i na jaką impreze wojska swoje wyprowadzać będzie, trzeba by tu teraz, żeby ci poradzili, którzy na sejmie żadnego postanowienia dobrego widzieć nie chcieli. Biskupstwo Chełmińskie podpisane tandem j. mc. biskupowi chełmińskiemu. Ze Lwowa piszą, że j. mc. pan Brant trzydzieści turków koło Kamieńca zarwawszy, posłał do j. mci pana hetmana, a ztamtąd do k. j. mci. ksdza b[isku]pa płockiego już tu in momemta wyglądają, bo się odezwał przed kilka dni z Berlina d. 7 prtivis k. ich mści, zdrowie z łaski Bożej rezydują Wilanowie, królewicz na sejmie jeszcze na zamku dla słabości zdrowia swego, które się już znacznie poprawuje».

(АГАД. – Ф. «Архів Радзивилів». – Відділ II. – Суплементум. – № 670).

№ 2

1708, вересня 12. – Львів. – Газета – «новина».

«Z Lwowa d. 12 7bris 1708.

[...]. Na Podolu wielka szarańca companis, przeciężko szkody tak wiekszej nie poczyniła, kontentując się też trawą. Car moskiewski w obozie pod Horkami wygląda generała Baura we 30 (000) nadciągającego. Król j. mśc szwedzki w Mohyłowie, czeka także na generała Lewenhaupta...»

(АГАД. – Ф. «Архів Радзивилів». – Відділ XXIV. – № 238)

№ 3

1709, квітня 15(4) (?). – Нові Санжари. – Лист кошового отамана Костя Гордієнка до шведського короля Карла XII.

«Наяснійший велможный король шведский, нам велце п[а]не м[и]л[о]стивий.

Прибувши до нас, атамана кошового, и всего Войска Запорожского Низового, от ясне велможного добродія н[а]шого, от м[и]л[о]сти пана гетмана п[а]н Филип Орлик, писар енералный войсковый, предложил словесно от вашего королевского пресвітлого в[е]л[и]ч[е]ства милостивое слово и

високопочтеннійший совіт, яким бы способом могли зломислящую москву общего неприятеля н[а]шого враждебнійшого, под Соколкою будучую, зносити и громити, чи переправу оной попустивши чрез Ворскло на сюю сторону, или на том боку Ворскла баталію з нею учинити такое прето выбъравши мы словесне от п[а]на писара енерального предложенье, а певне відаючи, что тая москва, погребши труп збитих людей своїх под Соколкою, рушила во свої слободские місца, минувши и Царичанку. О том вашему королевскому пресвітлому в[е]л[и]ч[е]ству ознаймуем. Да он же п[а]н писар енеральный войсковый предложил нам, атаманови кошовому, и всему Войску Запорожскому, от вашого королевского пресвітлого в[е]л[и]ч[е]ства премошнійший указ, жебысмо нашего Войска Запорожского пехотного з тысячу прислали под Полтаву в назначоное время тое з охотою учинити по висоце почтеннійшим вашего королевского в[е]л[и]ч[е]ства повелению готови будучи навсегда вашего королевского пресвітлого в[е]л[и]ч[е]ства Костянтин Гордієнко, атаман кошовий Войска Запорожского Низового з товариством.

З Нового Санжарова априля 4 (?) д. року 1709».

№ 4

1710, серпня 16–18. – Могилів. – Газета – «новина».

«Z Mohylowa d. 18 augu. 1710 anno.

W niebytności j. m. pana gubernatora odpisuje litere moje do w. m. m. pana i oznajmuje, że król szwedzki siana wszystkie, co był narobił, poprzedał, o ruszeniu się onego tak słyhać, że ma bydź wrętece. Z Dołu zaś to słyhać, że kozaków tysiąc przeszło na tę stronę i ten pódpułkownik, który u nas stoi, posłał kapitana i dragonów 50 i pp. polakom przykazał, aby szli na pomoc. Co dałej od nich będzie, zawiadomić oznajmić w. m. m. panu nie omieszkam. Trwoga tu w wojsku zawsze jest[...]

Relacja powieści z Benderu powracających de d. 16 augusti 1710 anno.

Król szwedzki [...], szwedów przy nim nie masz nad pięćset i to barzo nęznych, zdartych kozaków może być ze dwa tysiące. Rotmistrzów wołoskich jest przy nim czterech, to jest jeden Konstanty Brihuca, drugi – Łukawiecki, trzeci – Gałujcen, czwarty – Curą. Komende ma nad nimi pan Rowenacki...».

(АГАД. – Ф. «Архів Радзивилів». – Відділ XXIV. – № 66. – С–2)

№ 5

1710, серпня 7–12. – Могилів-Подільський та ін. – Газета – «новина».

«Ekscept listu pewnego z Podola pisanego d. 7 augusti 1710 do j[а]śnie] o[с]ві[е]onego] j[ego] m[о]ści] pana krakowskiego, h[et]mana] w[iel]kiego] kor[onnego].

Do Benderu i Selinowki posłałem, był razem dla wiadomości, ten z Sekinowki widział się z żydem, który z Benderu wyjechał 29 july i powiadał, że j. m. p. w[o]jewo]da kijowski i p. Poniatowski nie powrócili z Stambułu, że szwedzi barzo się ukrzątają koło budynków i pokazują przez to pilne budowanie, że będą zimować na dawnym miejscu. Wojska tureckie stoją, jak przed tym. Han tatarski tatarów swoich

rozpuścił i kazał im siana robić, kupka swywolnych kozaków, którzy pod protekcją Sieczy i tatarów, zrabowali wioskę wyżej Jaorlika po tej stronie Dniestru.

Copia listu pewnego z Mohylowa d. 8 aug. 1710 pisanego do jeo m. pana k[a]sz[te]l[la]na krakowskiego, h[etmana] w[ielkieg]o koronn[ego].

Oznajmuje w. m. m. panu, iż tu, do Mohylowa, kozaka zaporozca przyprowadzono do j. mć. pana pódpułkownika moskiewskiego, który tu stoi, w Mohylowie. Kozacy zaporowscy z tatarami, których było koni pułtorasta, uderzyli w nocy na pułkownika braclawskiego Iwanenka d. 3tia pr[ae]sentis, co tam nie wskurali, ale poprawiwszy się, pan pódpułkownik rozgromił onych, żywcem człeka ze trzydzieści wziął, a drugich pokłóli, porąbali, mało co ich uszło. D. 4ta eius d. kozacy zaporowscy z szwedzką wołoszą uderzyli na Jaorlik, gdzie tam straż moskiewską i kozaków rozbili. Wachmistrza, który miał kommande, zabili i dragonów dwóch i kozaków czterech, sotnika kozackiego wzięto.

O ruszeniu króla szwedzkiego tuszą. Z Ukrainy donoszą od granic kozackich de data ultimis july, iż kiowanie zostają w wielkim utrapieniu, od wojny miasto było w zamknięciu i do tego czasu jest, żadnego do niego nie dopuszczają, ani z Polski, ani z Ukrainy, nawet kupcy wszyscy musieli się niżej Kijowa przeprawić, nie wiedzieć, co do nich upatrzył. Książę j. mć. tameczny gubernator czy zdradę jaką, czy za to, że oni go oskarżyli, czyli też chcąc ich znieść, a moskwe na ich miejscu osadzić, różnie udawają i ksze j. mć. chciał od nich summę wielką pieniędzy, który nie mógli wystarczyć. Za co ustawiczne były eksekucye, wody im nie dawano, ani bydeł ich, którego także nie puszczano z miasta, warty stanowią ponad Dnieprem, broniąc im wody, przez co wszystkie im bydła wyzdychały, ludzie pozachorowali i, powiadają teraz, że powietrze u nich. Ksze j. mć. dawno wyjechał z miasta z pewną dywizją ludzi, tenże powiadają, że siła pieniędzy praetendował od wojta tamecznego, który miewa dochodu miejskiego więcej, niż sto tysięcy rublów, za co trzymają go w ścisłym więzieniu, doskonałych rzeczy trudno wiedzieć.

Ekscept listu kscia j. m. Wołkońskiego z Miłowki d. 12 aug. 1710 pisanego do do j. o. j. m. pana krakowskiego, h[etmana] w[ielkieg]o koronn[eg]o.

Donosze w. m., m. m. panu, z Benderu, że kozacy zaporowscy iz tatarami kilkunastu, napadli na nas, na karahuł pod Jahorlikiem, gdzie zabito kilku naszych, wzięto żywcem sotnika, na którego także napadli hultajstwo kozacy i tatarzy na pułkownika braclawskiego, który pułkownik hultajstwo rozbił i innych pozabijał, a ze dwudziestu człeka żywcem wziął. Król szwedzki jeszcze w Benderze subsistit i to dalsze fertur, że babka króla szwedzkiego tegoż dnia, jak wzięto Rygę, umarła i flotę szwedzka, idącą morzem z sukursem pieniężnym od króla francuskiego, colligaci zabrali...»

(АГАД. – Ф. «Архив Радзивилів». – Відділ II. – № 101)

№ 6

1710, жовтня 8–19. – Ясси, Животів (?) і табір коронного війська під Кормильчем.

«Z Jas d. 8 8bris 1710 anno.

Dnia dzisiejszegowdani (?) wyrażonego umyślny człowiek wyszedł z Jass, gdzie takie były wiadomości. Weyzyrem jest Achmet Boltady Basza, czerkies natione, wzięty w haracz małym chłopcem z Czerkies. Do Benderu prochu przyprowadzono w 50 wozów, a na każdym po 17 beczek.

Wisternik z Mułtańskiej ziemi 380 kies. przywiozł i miał ich być dać królowi szwedzkiemu, ale jak Rygę wzięła Moskwa, tak nie dano mu nic i te pieniądze do zamku złożono w Benderze.

Hospodar wołoski posłał w upominku kulbakę z dyndykiem, buzdygan, rząd i szablę złotą królowi szwedzkiemu.

O hanie wiadomość, że ma się powrócić do Benderu. Ludzie pana w[ojewo]dy kijowskiego barzo umierają i p. Sołtyk barzo chory.

Od Porty rozkazano po wszystkich fortecach nad Dunajem poformować magazyny, do których zboża z prowianty różne z Wołoch i Mułtan będą zwozone.

Z obozu pod Zawotowem d. 11 8bris 1710.

Król szwedzki już myśli na miejscu dawnym w Benderze zimować rezydo ruszenia jego nie masz z wojska tureckiego, które około Benderu stało, szpajowie poszli za Dunaj, a janczarowie jeszcze subscitunt. Ordy żadnej nie masz, tylko ta, która na Budziaku mieszka, ale i ci na wojne nie sposobią się. W Stambule wezyr świeżo zrucony Koperliottu znowu, tuszą, że propter sedandos motus, które między pospolstwem i starszyzną byli, powstały dla zrzucenia jego, miał być znowu na swój urząd przywrocony, czego czekam od szpiegów moich, przyjacioł, confirmatjej. Ludzie j. m. pana w[ojewo]dy kijowskiego, którzy byli pod Jasami nad Bahłujem rzeką z kozakami szwedzkimi, przyszli do Soczawy. Od Benderu powiadają, że im coś pieniędzy tamże przywieziono, nie dla jakiej imprezy, jednak tam przyszli, ale dla drożyzny wielkiej, którą causavit dwojaka szarańcza w tamtym kraju. O j. m. panu wojewodzie kijowskim fertur, jakoby miał być do Izmiru zaślany in ca vierum, w czym expectatur confirmatio.

Z obozu pod Kormilczem d. 19 8bris.

Z divizyi j. m. pana w[ojewo]dy kijowskiego zpod znaku pana Zygwowskiego przyszło tu, do nas, temi dniami 19 koni, którzy referunt, że król szwedzki napiera się zimować w Benderze. Pana w[ojewo]dy kijowskiego neq speratur praezentia owszem fama fert, jakoby go turcy gdzieś w dalekie mieli odesłać kraje».

(АГАД. – Ф. «Архив Радзивилів». – Відділ II. – № 97)

№ 7

1712, липня 5 (червня 24). – Глухів. – Рішення Генерального Військового суду у справі греблі на р. Видриці під с. Боденьки.

«Року тысяча семьсотного второгонадыят мсца июня двадцят четверто[го] дня.

Позлеценюего ц[а]рского пр[е]світлого в[е]л[и]ч[е]ства Войска Запорожского обоих сторон Днепра гетмана ясневелможного его милости пана Иоанна Иллїча Скоропадского перед судом его ж ц[а]рского пр[е]світлого величества Войска Запорожского енералним в заводі межи Тимофієм Лопатином, полку Киевского сотні Козелецкой войсковым ч[о]л[о]віком, и межи законницами м[о]настира

дівичого Флоровского киевского о греблі на реці Видриці под селом Боденками лежачой, точилася справа таковым способом.

Тимофій Лопатин, жител козелецкий, много кротне скаржил ясне велможному его милости пану гетманови, прекладаючи, же міет он под селом Боденками на реці Видриці на греблі тамошной под бором дідовские дві містца, до строения млинов угодние; з которих на одном містцу покойний дід жони его Исай, построивши млын, лекговал оный дочкам своим и Кузмі Панченкови, жителеви острицкому, скаржачого Тимофія дядкові; тот прето дядко, помененный Кузма, любо продал свою часть млына Ивану Коростишовцеву за талярей двадцят одыан (?) часты ему, Тимофіеву, в том же млыні належные, якобы не были нікому проданны. А когда Иван Коростышовец, чрез немалое время владіючи тым своїм от Кузми Панченка купленным млыном, продал покойному пану Костантию Солонині за талярей сто, до яких талярей ста еще пан Солонина дал в заміну Коростышовцеву млын лодейный свой; в тот час покойний дід Тимофіев, хотячи знову тот же оный проданный млын одькупити, упоминался о привернене оногo, прето покойный пан Солонина, обыходячися лагодне з помененным Тимофіевым дідом до своей смерти, з того ж млына од Коростышевца купленого, веліл Исаеву, дідову Тимофіевому, давати на прокормлене з розмировых пожитков борошна. По смерти зас пана Солонины, кгда тот же млын леггациею достался пану Ивану Пироцкому от паней Агафії Солониной; а тым часом матка бывшего гетмана Мазепи завладіла всіма селами пана Солонины, в полку Киевском будучими, в тое время достался тот млын от пана Пироцкого помененной г[о]сп[о]жі игумении печерской, матце бывшего гетмана Мазепи, купленным способом з иньними, при том же млыні будучими угодиями, за полтори тысячи золотых; и так всю греблю Боденковскую законници м[о]настира печерского бывшие, а н[и]нішня флоровские, завладівши, не допустили будто ему, Тимофіеву Лопатину, на его дідовских частех строїти млына по сее время, в чом он, узнаючи кривду, упросил был у ясне велможного его милости пана гетмана лист, позволяющий построити на тои ж греблі млын, за яким рейментарским листом кгда отвітуючая сторона, превелебная г[о]сп[о]жа Мариа Магдалина Мокіевская, бывшая печерская, а теперешная флоровская игумения, присилала перед суд войсковій енералный своих законниц: г[о]сп[о]жу Мамелфу, намістницу м[о]настира Флоровского киевского, з иньшими для учинення очевистого о млыні оном Боденковском; против занесенной Тимофіевой скарги отвіту был чинен розиск, то есть: презентовалы были перед судом енералним купчие листы, первый от Кузмы Панченка, данный на млыновое містце на реці Выдриці з огородами, з сіножатми, з садовиною, з озером и зо всіми до того млынового містца належными околичностями, Ивану Коростишовцу, жителю острицкому, за золотих шестьдесят, в року тысяча шесть сот семьдесят пятом, в м[і]с[я]цю июню 29, з якогo купчого листу довелося, же Иван Коростишовец купленным млыновым містцем и млыном владіл літ двадцят; в якое время Тимофій не иміл жадного до тог[о] млына интересу, ані до жадного суду не чинил в том одозву. Потом Коростишовец продал покойной панюй Агафії

Костантиновой Солониной тот же млын в року тысяча шестсот девяност пятьом, в м[і]с[я]цю июню двадцят первом дню, не за талярей сто, як Тимофій в своей суплице выразил, леч за тысячу золотых; которим млином покойная пані Солониновая владіючи спокійне, чрез килка літ лекговала тот млын на реці Выдриці под селом Боденками о двох колех мучных, а третом ступном построенный з иными своїми добрами пану Ивану Пироцкому, сотникови польковому ніжинскому, а пан Пироцкий в року тысяча шестьсот девяност девятю в м[і]с[я]цю июню пятнадцатом дня продал тот лекгований собі од пані Солониновой млин з иними своїми кгрунтами (якие обширне выражены суть в записі, выданном з уряду полкового ніжинског[о] и з майстрату тамошнего ж) покойной г[о]сп[о]жи Маріи Магдалыні Мазепиной, бывшой игумениі м[о]н[а]стыря дівичого Печерского киевского за сумму польтори тысячи золотых, в якое время вышмененный Тимофій Лопатин о своем дідовском на той же Відрицкой греблі млыновом містцу не упоминалься и на очевистой перед судом войсковым енералным ставці жадного не показал такого права, по яком бы могл приступ имыти до тоей Выдрицкой греблі.

Зачим суд его ц[а]рского прсвітлого в[е]л[и]чества Войска Запорожского енералный по выслуханю обоіх сторон, скаржачой и отвітуючей, обширных контроверсий и по вычитаню всіх трох купчих листов подписом рук урядовых особ, и притисненнем печатей утвержденных, стосуючися до права посполитого в статуті кн[я]зства Литовского в розділе четвертом, в артикулі девяност первом, так описанных, уставуем, иж хто бы о иміние лежачое или стоячое давностью земскую чрез десять літ перемовчал, не позывал, ані листами упоминательными не отзивалься, таковой вечисто вже о тое молчати міет. Разсуждает: поневаж Тимофій Лопатин, ані в тіе время, когда его дядко Кузма Панченко, Ивану Коростишовцу не одал млын, не упоминалься о своем містцу млыновом, ані боронил продати Ивану Коростишевцу, когда покойная пані Солониновая у него тот же млын купила, такъже жадного не учиныл одозву, як в той час, кгда тот же млын досталься подлуг лекгаціі пану Пироцкому, так и потом, когда пан Пироцкий продал г[о]сп[о]жі игумениі печерской киевской, жадной не чиныл взмінки, леч в тридцяти семи годах ощутившиися, стал упоминатися.

Теды суд войсковый енералный купчие листи оные, урядовне спораженные, важными и мочными чинит, а заховавши ненарушне вовсе, причестной г[о]сп[о]жі Маріи Магдалині Мокіевской, игумении бывшой печерской, тепершной флоровской киевской, з всіми м[о]н[а]стира дівичого законницами, млын на реці Выдриці, на греблі под бором близко села Боденков з иньшими купленными кгрунтами будучии, дает власть всякие з оног млына розміровие пожитки ку вспартію м[о]настырского господарства спокійне отбирати, а Тимофій Лопатина, от ного млына учинивши чужьдым, варует, абы жадного не міл вперед до тоей греблі, ані до млынов выдрицких интересу под виною на суд войсковый енералный тысяча золотих. Моцью сего декрету, котрый за волю звірхнійшою самого ясне велможного его милости п[а]на гетмана стороні потребуемой з подписом рук и з притисненнем звиклой суду войскового енералного печати, есть выдан в Глухові року м[і]с[я]ця и дня вышей выраженных.

Великого г[о]с[у]д[а]ря нашог[о] его ц[а]рського пресвітлог[о] в[е]л[и]ч[е]ства
Войска Запорозкого судия енералный Алексій Михайлович Турянский, рукою
власною.

Петро Михайлович Булавнин, писар судов войсковых енералных».

(Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. – Інститут рукопису. – № 525 П./1763. – Арк. 304–306 зв. – Копія XVIII ст.)

№ 8

1713, лютого 6. – Каушани. – Лист кримського хана Девлет-Гірея до охочокомонних полковників Війська Запорізького Низового.

«Нам ласкаві пани полковники охочокомонні з товариством.

То неслухно в. м. учинили, що Тишка до нас не прислали, від якого ми могли б мати точні дані про всі ворожі дії, а будучи ознайомлені з ними, ми знали б яким чином почати воєнні дії. Отже, якщо Господь Бог ще дасть в. мостям дістати язика з московського боку, то не до Січі, але до свого запорозького гетьмана і до нашої ханської величності якнайшвидше присилайте. Тепер же ми вельми жадасмо від в. мостей, щоб ви перебували у всілякій обережності і негайно, без тяганини, у дві чи три сторони до Дніпра відправили від себе роз'їзди задля язика, а як дістанете його, то до свого пана гетьмана і до нас присилайте. І якщо підтвердиться, що дійсно ворог намірився переходити на цей бік Дніпра для остаточного зруйнування України (Україну), тоді будьте в. мості певні, що ми, кримський хан, зі своїми ордами, які стоять напоготові, при Божій допомозі дамо вам допомогу і над ворогами воєнний промисл. Ви ж, в. мості, тільки не будьте пасивними, але активно старайтеся взяти язика і роздобути точні відомості про ворожі дії, для чого вже ми нашим ханським іменем наказали нашим військам бути у повній готовності до воєнного походу. Повідомивши це, зичимо в. мостям доброго здоров'я і завжди щасливих успіхів.

З Каушан.

В. мостям ласкавий Девлет Гірей хан».

(АГАД. – АКВ. – КВ. – № 105. – Польськокомонний оригінал. Адреса: «Нам ласкавим панам полковникам Війська Запорізького охочокомонним, які на Україні залишаються з товариством».)

№ 9

1713, лютого 6. – Каушани. – Лист гетьмана Пилипа Орлика до своїх охочокомонних полковників.

«Мої ласкаві приятелі панове охочокомонні полковники з товариством!

Дуже неслухно в. м. вчинили, коли не прислали Тишка сюди до найяснішого хана й. м. і до нас, гетьмана. Від цього (Тишка) ми могли б ґрунтовно дізнатися про ворожі дії та про їхні ворожі замисли, а маючи таку інформацію, ми б знали, яким порядком почати реалізацію військового плану. Отже, якщо Господь Бог допоможе в. м. дістати якого язика з ворожої московської сторони, то тоді не до Січі, а сюди, до найяснішого хана й. м. і до нас, гетьмана, якнайшвидше присилайте. Тепер суворо наказуємо в. м., аби ви знаходилися у великій

пильності та зараз же без жодної тяганини відправили заради язика роз'їзди на дві чи на три сторони до Дніпра. Коли (язика) дістанете, то сюди, до нас, присилайте. А якщо виявиться, що ворог рішуче намірився на цей бік Дніпра переправлятися або переходити для остаточного зруйнування України, тоді будьте в. м. певні, що найяснійший хан й. м. дасть в. м. допомогу сильними ордами і над ворогом вчинить воєнний промисл. Тільки не будьте в. м. пасивними, але неодмінно старайтеся (роздобути) язика та про певнішу відомість про ворожі дії. Це в. м. суворо і суворо наказавши, зичимо цим (листом) від Бога доброго здоров'я та щасливих успіхів.

З Баушан, дня 6 лютого 1713.

В. мостям всього добра зичливий Пилип Орлик, гетьман Військ Запорізьких.

Р. С. Для ліпшого там, в Україні, між в. мостями порядку обіцяємо прислати до в. мостей від нашого боку яку-небудь особу, та й самі можемо туди до в. мостей з Божою поміччю незабаром прибути».

(АГАД. – АКВ. – КВ. – № 105/3. – Польськокомовна копія. Адреса: «Моїм ласкавим п.п. полковникам охочекомонним Війська Запорізького на Україні з цього боку (Дніпра) зостаючим і всьому товариству»).

№ 10

1713, березня 6 (лютого 23). – Бендери. – Оборонний універсал П. Орлика

«Филипп Орлик, гетман Войск Запорожских.

Паном полковником, сотником, атаманом и всему старшому и меншому Войска Запорозского, так комонному, яко и піхотному товариству, сим універсалним писанем н[а]шим ознаймуем, иж стосуючися мы до волі наяснійшого хана его м[и]л[о]сти, которую принявши так особу самого его м[и]л[о]сти пана Рокговского, полковника Річи Посполитой полской, яко и добра его, а именно Иванъковці з приналежитостями в свою оборону, всяким безпеченством обваровал, казалисмо и мы сей н[а]ш оборонный выдати універсал, через который пилно міти хочем, абы никто з старших и менших Войска Запорозского людей в мененых его м[и]л[о]сти добрах провіянтов выбырати, консистенций міти, и жадным наименшым способом утяжати, кривдити и шkodити не сміл и не важился.

Дан в Бендері февруар[ия] 23 року 1713.

Звыш менованьний гетман рукою власною».

№ 11

1713, березня 30. – Бендери. – Лист гетьмана Пилипа Орлика до своїх охочекомонних полковників.

«Мої ласкаві приятелі панове полковники охочекомонні!

Не дивуюся тому, що велике множество душ невинних християнських на цьому боці Дніпра України татари забрали до неволі, бо вони від початку своєї проклятої бусурманської віри є ворогами всьому християнству і прагнуть ні до

чого іншого, як дощенту викоренити християнський народ, Я більше дивуюся тому, що двічі писав до в. мостей, аби ви ретельно вберігали з милості та християнського обов'язку народ, з цього боку України будучий, аби були пильними для того, щоб орда зненацька на них не напавши, не вчинила згідно з своїм звичаєм шкоди людям і худобі їхній ; але не знаю чому в. м. з якихось причин забули про цей мій наказ і не перестерегли бідних людей. Я однак знаю те, що Господь Бог сам месник тим, хто є причиною такої великої людської згуби і не забариться з карою, але тим не менш незмірно мені жаль, що деякі бездушники з Війська Запорізького, забувши про Божий страх і не маючи (на собі) християнського імені, не тільки допомагали й привод чинили татарам до взяття до неволі людей, своїх єдинокровних братів, а ще й самі, набравши своїх людей до неволі, міняли на коні й віддавали цим же татарам. Зачим одно наказую в. мостям і зобов'язую вас християнською совістю, аби ви вчинили між собою уважну ревізію, а знайшовши цих бездушників, котрі наважилися на такі богопротивні справи, без жадної милості наказали стратити для постраху іншим. Бо то без сумніву має бути правдою, що ці бездушники міняли християнські душі за коні, бо й самі татари тут, у мурзи переді мною, виправдовуючись, казали. І другий раз тоді наказую в. мостям і палко нагадую, аби ви цих бездушників і людей, які не гідні християнського імені, карали смертю, щоб Господь Бог через одного такого чоловіка не скарав ціле Військо, бо Господь Бог не буде безконечно терпіти, чуючи плач та зойки бідних та убогих (людей). Оце в. мостям до уваги подавши, доручаю вас самих в опіку Господу Богу.

У Бендерах, 30 березня року 1713.

В. мостям зичливий приятель Пилип Орлик, гетьман Війська Запорізького».

(АГАД. – Ф. «Архів коронний у Варшаві». – «Козацький відділ». – № 105/2.

– Польськомовна копія. Адреса: «Моїм ласкавим приятелям п. п. полковникам Війська Запорізького охочекомонним, зостаючим тепер в Україні».)

ЩОДЕННИК ШВЕДСЬКОГО ФЕНРИКА* РОБЕРТА ПЕТРЕ ЯК ВАЖЛИВЕ ДЖЕРЕЛО ІНФОРМАЦІЇ ПРО ПЕРЕБІГ ПОДІЙ ВЕЛИКОЇ ПІВНІЧНОЇ ВІЙНИ В УКРАЇНІ.

Незважаючи на зусилля істориків відтворити справжній перебіг подій одного з найбільш яскравих військових конфліктів XVIII ст. – Великої Північної війни 1700–1721 рр. та її вирішальної битви, яка сталася поблизу Полтави 27 червня 1709 р., ще залишається багато білих плям, що створюють прихильникам історичної фантастики простір для міфотворення.

Однією з причин, які призвели до такої ситуації, можна вважати обмежений доступ науковців до архівів, бібліотек та музеїв країн Західної Європи, де зберігаються унікальні документи, здатні пролити світло на події тих далеких років. За радянських часів матеріали закордонних архівів, зокрема Національного Архіву Швеції (Riksarkivet), Військового архіву Швеції (Krigsarkivet), Бібліотеки університету в м. Упсала (Uppsala universitetsbibliotek), Слов'янського відділу Бібліотеки університету Гельсінкі (Slavica), Музею історії шведської армії у Стокгольмі (Armémuseet), використовувалися Є. Тарле, В. Артамоновим, Є. Колосовим. Серед українських істориків, що працювали з фондами згаданих установ, слід згадати І. Борщака, Б. Кентржинського, О. Субтельного, Т. Мацьківа.

До історичних матеріалів, які викликали неабиякий інтерес дослідників, перш за все належали щоденники каролінських вояків, які велися не лише офіцерами, але й рядовими піхотинцями та кавалеристами, оскільки рівень освіченості тогочасної шведської армії був дуже високим. Одним із таких щоденників є щоденник шведського фенріка Роберта Петре. Він знайдений на початку XX ст. в архіві університету м. Упсала професором Августом

* **Фенрік** – найнижчий офіцерський чин у шведській армії. За часів Карла XII фенрік, як правило, командував взводом та допомагав командирі роти. У 1930 році це звання було замінено на звання другого лейтенанта.

****Август Вільгельм Квінерштедт**, зоолог, історик Карла XII. Народився 3 липня 1837р. у селі Рюдахольм (земля Йончопінг). Навчався в Університеті м. Лунд, доктор філософії (1862), доцент зоології (1865) і професор цього ж університету (1880–1902). Брав участь у першій шведській полярній експедиції Торела і Норденшельда до Шпіцбергена (1858) і пізніше в експедиції через Північний Льодовитий океан до острову Ян-Майєн (1863). Упродовж кількох років Август Квінерштедт з особливим інтересом присвятив себе написанню і виданню книг, присвячених Карлу XII і його часу, а також надрукував 12-томне видання «Щоденники воїнів Карла XII».

Квінерштедтом** (1837–1926). Починаючи з 1903 року, дослідник опрацював і видав 12 томів щоденників воїнів Карла XII, які можна розглядати як важливе джерело інформації щодо перебігу подій Великої Північної війни.

На жаль, перші й останні сторінки щоденника були втрачені. Однак це незавадило встановити його авторство, засвідчене родичами Роберта Петре, який використовував в тексті свій власний стиль скорочень, що дозволяли йому робити компактні записи в щоденнику. Справжнє ім'я автора – Роберт Бергх. Народився він 1682 року у невеликому шведському містечку Арбога. Його прізвище в перекладі зі старо-шведської мови означає «камінь». У віці 17 років він почав працювати помічником юриста. Під час навчання в університеті Роберт змінив своє прізвище латинським аналогом, що було тоді досить модно. 1701 року у зв'язку зі скрутним матеріальним становищем своєї родини він перервав навчання та вступив на військову службу до полку Хелсін'є* (Helsinges regiment) за контрактом. У складі свого полку Роберт Петре брав участь у битвах Великої Північної війни на узбережжі Балтійського моря, а також поблизу Лісної та під Полтавою. Свій щоденник він почав вести 1702 року, коли служив у Лїфляндії під командуванням генерала Левенгаупта. У квітні–червні 1709 року він перебував із своїм взводом в облогових траншеях поблизу Полтавської фортеці. Під час вирішальної битви 27 червня 1709 р. він потрапив у полон і пізніше був направлений до Сольвичегорська, розташованого біля витоків Північної Двіни. До Швеції він повернувся лише у травні 1722 року. Помер Роберт Петре 1725 року. Всі його папери, враховуючи щоденник, були передані до архіву, оскільки ніхто з його родичів не висунув своїх прав на них. З часом вони якимось чином опинилися в архіві університету у м. Упсала, де їх знайшов Август Квінерштедт.

Щоденник Роберта Петре представляє інтерес для історичної науки з кількох причин.

По-перше, тому, що автор знаходився в корпусі генерала Левенгаупта і дав нам достатньо повну картину того, що відбувалося з цим корпусом, починаючи з 1702 року і закінчуючи його цілковитою поразкою у битві поблизу Лісної. Ферік Петре брав участь в цьому марші. Під Лісною він був поранений, однак продовжив свій шлях до Полтави, хоча вже у складі Далекарлійського полку. Під Полтавою він брав активну участь у проведенні важких і небезпечних робіт в облогових траншеях навколо міста, ніс вартову службу.

По-друге, у своєму щоденнику Роберт Петре детально змалював будні шведської армії з безліччю цікавих деталей. Він декілька разів бував у штаб-квартирі Карла XII у Будищах, часто зустрічався з королем і навіть розмовляв з

* Полк Хелсін'є був сформований у 1685 році після поділу великого Нормандського полку, чисельність якого становила близько 3000 вояків, на три, один з яких отримав назву полк Хелсін'є. Полк приймав участь у битвах під Нарвою (1700) та Лісною (1708). В останній зазнав великих втрат. Під час Полтавської битви декілька рот цього полку, що залишилися, були передані Далекарлійському полку для підсилення.

ним, коли той відвідував облогові траншеї. Крім того, він був свідком зустрічей короля з гетьманом Мазепою, на власні очі бачив «у справі» козаків-мазепинців тощо.

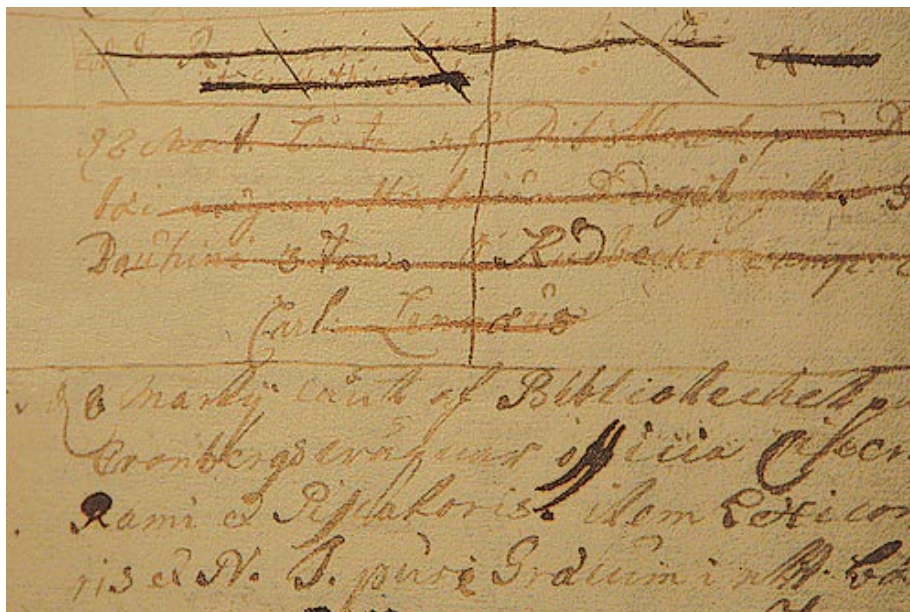
По-третє, щоденник можна вважати достовірним джерелом, яке, однак, вимагає критичного підходу при використанні. Записи у щоденнику не дозволяють зробити висновок щодо того, чи бачив автор описувані ним події, чи лише чув про них. В останньому випадку постає нове запитання: а чи не перекручував він часом почуту інформацію у власних інтересах, що було властивим щоденникам представників вищого командного складу армії, від тих чи інших дій яких, залежав результат військової операції. Цілком зрозуміло, що автори щоденників намагалися виправдати свою поведінку у різних ситуаціях. Натомість автору щоденника не було ніякої потреби приховувати що-небудь від майбутніх читачів. Він просто день за днем заносив до нього свої думки та враження від побаченого, що вирізняє його з-поміж інших.

Відомий шведський історик, автор книги «Полтава. Історія загибелі однієї армії» Пітер Енглунд 1998 року видав збірку щоденників деяких учасників Великої Північної війни, до якої він також включив щоденник Роберта Петре. Щоденники були опубліковані старошведською мовою, яка є важкою для прочитання навіть шведам. Переклад цього щоденника на російську мову має на меті дати українським і російським історикам масу цікавих відомостей про облогу фортеці Полтава, участь українських козаків у військових діях того часу, зустрічі шведського короля з українським гетьманом тощо. Перекладена частина щоденника стосується лише часу облоги Полтавської фортеці армією Карла XII. У тексті щоденника максимально збережено авторський стиль, хоча іноді це було доволі складно здійснити, оскільки старошведська мова вирізнялася значним відсотком слів латинського походження, а також надзвичайною довжиною речень, які інколи не вміщувались на одній сторінці. Дати в тексті щоденника подані за шведським стилем, який випереджав тогочасний російський календар на 1 добу. Місця щоденника, що були пошкоджені, позначені крапками.

* * *

7 апреля. Его Величество приказал 150 солдатам лейб-гвардии следовать к городу Полтаве, расположенному в 4 милях от Будыщ. В Полтаве русские имели сильный гарнизон для охраны оружия, боеприпасов и униформы. Отряд получил задание сжечь город.

16 апреля. Мы получили сообщение о том, что враг утром совершил вылазку из Полтавы, в которой участвовало 300 солдат и 200 местных жителей. Они атаковали шанец, в котором находился капитан Оллера и 150 солдат из лейб-гвардии. Они отважно защищались и после короткого боя вынудили противника отступить в город, оставив убитыми 40–50 человек. Днем король со свитой посетил место боя. Это случилось за два дня до Пасхи. В тот же день Его Величество вернулся в свою штаб-квартиру в Будыщах.

Фрагмент одного з щоденників воїнів Карла XII.
Військовий архів Швеції (Krigsarkivet)

25 апреля. Ранним утром мы покинули Будыщи и вечером прибыли в Жуки. По дороге мы проехали Петровку (она была слева от нас).

26 апреля. Утром мы покинули Жуки и около полудня прибыли к крепости Полтава, которую Его Величество имел намерение атаковать с ходу. С 24 солдатами я был послан охранять мост, и это был третий случай, когда я имел честь разговаривать с Его Королевским Величеством. Он приказал мне не пропускать никого по мосту, проложенному по болоту и докладывать ему о всех замеченных группах и отдельных солдатах противника. Я исполнил приказание короля, и уже вскоре мой дозорный, находившийся недалеко на холме, доложил о замеченных им всадниках и нескольких пешех, которые несли бревна. Я послал унтер-офицера с докладом к полковнику Сигроту (командир Далекарлийского полка – О. Б.). Позже Его Королевское Величество и полковник Сигрут подошли ко мне и спросили о замеченном передвижении. Я показал им то место, где были замечены люди. Король направил офицера выяснить, кто были они, и через полчаса ему доложили, что это были шведы, которые разбирали мост через Ворсклу. Офицер, которого направил король для выяснения личностей людей, переносивших бревна, был подчиненным генерал-майора Стаккелбери. Он прибыл для подготовки места для штаба фельдмаршала Реншильда и генерал-майора Стаккелбери. Штаб был устроен в двух фермерских постройках недалеко от места, где я находился в дозоре. Вскоре король покинул нас. Генерал-майор Стаккелбери приказал моим солдатам вычистить покинутые хаты и отремонтировать окна, разбитые хозяевами. Он был очень добр ко мне и пообещал, повесить меня в звании, так как слышал, что меня

давно не продвигали по службе. Он спросил меня о причине задержки и успокоил, что скоро у нас будет хороший командир полка, справедливый ко всем. Будь терпелив, сказал генерал-майора Стаккелбери, скоро будут перемены. Он сказал, что мне не стоит переходить в другой полк из-за того, что меня не продвигают по службе, и что скоро я буду лейтенантом.

27 апреля. В 4 часа утра лейтенант Яков Варгер пришел ко мне с 30 солдатами для усиления охраны моста через болото, так как раннее утро – это наиболее удобное время для вражеских вылазок. Эти солдаты облегчили мое дежурство, однако я находился на посту до 8 часов утра, когда майор разрешил мне идти отдыхать. Это стало постоянной процедурой до тех пор, пока запорожцы не прибыли и не заняли позиции перед нами.

29 апреля. Я снова нахожусь на посту с 16 солдатами. Мне поручили пост, на котором я прежде службу не нес. Пост находится напротив крепости и на такой же высоте. Между мною и крепостью была только одна глубокая равнина. Справа от меня была Ворскла и большое болотистое поле. Полковник Сигрот лично направил меня туда. Когда я добрался до этого места, я увидел Его Величество Короля, Реншильда, Левенгаупта и Стаккелбери. Я выслал дозорных и враг начал по ним стрелять из самой высокой батареи крепости. Слава Богу – они стреляли выше нас. Король спросил, на дежурстве ли я сейчас и отдал мне приказ переместиться назад в прекрасный вишневый сад. Он разрешил солдатам положить их мушкеты на землю и отдыхать, пока противник опять не начнет стрелять из крепости. Я выполнил приказ. После этого король покинул нас, приказав напоследок внимательно наблюдать за всем, что происходит внутри и снаружи крепости, и докладывать ему. Если враг начнет атаковать, я не должен отступать, как бы трудно мне не было, сказал он. Более того, я даже получил приказ контратаковать. Я ответил, что с Божьей помощью, сделаю все, что в моих силах. В этот день батальон гренадеров под командой майора Гилленштерна и капитана Маннерсверда прибыли к крепости и заняли позиции с другой стороны Полтавы, там, где находится монастырь.

30 апреля. В 4 часа утра Король и Реншильд прибыли на мой пост и спросили, нет ли новостей. Я ответил, что ничего нового нет. На другом берегу Ворсклы я видел несколько костров и слышал звуки рубки леса. Реншильд посмотрел на это место в подзорную трубу, а затем подал солдатам команду «вольно» и даже разрешил им сесть. Около 10 часов утра я увидел две лодки, которые плыли через болото к городу. Болото было очень широким, и остановить их было невозможно. Около 2 часов дня двое всадников поскакали от болота к городу. Возможно, их лошади были перевезены на больших лодках или спрятаны на берегу болота заранее. На одном из них была черная форма, на другом – серая. Король послал генерал-адъютанта Гилленклоу ко мне узнать о направлении их движения. Я все ему рассказал, и он отпустил меня. Вскоре и сам Король прибыл узнать о подробностях, и я повторил свой рассказ ему. Я сказал ему, что если бы здесь были шведские кавалеристы, я бы смог уничтожить этих всадников. Я не осмелился покинуть пост и атаковать их со своими пехотинцами, так как их было бы легко захватить в плен. У подножья холма,

Загальний вигляд Полтавської фортеці в XVII ст. Малюнок невідомого автора

на котором расположена крепость, может быть много русских, спрятавшихся в покинутых домах. Король приказал генерал-адъютанту прислать к холму 60 солдат и ночью сжечь все дома возле подножья крепости. Позднее прибыли Реншильд и Левенгаупт и я доложил им о замеченных всадниках. После сумерек меня и моих людей сменил лейтенант Маннерберг, таким образом, я пробыл на дежурстве полтора дня. После смены я увидел полковника Сигрута с 50 кавалеристами, которые направлялись к подножью холма. С ними были капитан, лейтенант и корнет. Кавалеристы должны были сменяться каждый вечер. В этот же день прибыло еще несколько полков. Это была колонна генерал-майора Спарре, с которой прибыло 4000 запорожцев, которые недавно стали нашими союзниками. Дивизия Спарре разместилась возле города, а часть ее разместилась возле леса на север от Полтавы. Вишни начали краснеть, и я их попробовал в последний день апреля.

2 мая. Начали копать траншеи. 600 рабочих взяли от полков, которые прибыли вместе со Спарре и еще 400 от запорожских казаков. Для их защиты было взято 400 человек из Далекарлийского и Хельсиньорского полков. Все они находились под командой подполковника Гертена. Еще были взяты люди из лейб-гвардии, но я не знаю, сколько и под чьим командованием. В ночь с 1 на 2 мая мы были потревожены противником, который стрелял ядрами из пушек, бросал зажженные связки хвороста, пропитанные смолой. Все это предпринималось, чтобы отпугнуть нас. Прапорщик из роты Овансье (Далекарлийский полк), который находился на посту возле палисада (близко от крепости) решил отползти назад и спросить лейтенанта Маска, оставаться ли ему далее возле палисада или отступить назад. Все вокруг было освещено и хорошо видно. Однако лейтенанта на месте не оказалось, и прапорщик пошел дальше искать его. Когда рабочие в траншее увидели его, они запаниковали и отступили. Позже они были остановлены и вернулись назад. Прапорщика арестовали и приговорили к смертной казни. Позднее король простил его и приговорил его к 6 месяцам солдатской службы.

Враг пытался сделать вылазку в Опошне, переправив 15000 солдат через Ворсклу. Генерал-майор Роос с его полком, Калмарский полк и два драгунских полка (Дюкертский и Таубенский) защищали Опошню. Враг имел намерение заставить короля изменить свой план относительно Полтавы и снять осаду с крепости. Король взял только 8 рот из состава двух батальонов лейб-гвардии, которые находились в Петровке и направлялись в Полтаву. С этими частями он пошел на Опошню. Он также приказал четырем пехотным полкам (4000 человек) и трем кавалерийским полкам (3000 человек) идти на Опошню. Когда враг увидел приближающегося шведского короля, он отвел все свои войска через мост и больше ничего не предпринимал. Шведы атаковали тыловое прикрытие русских и убили 200 человек. Во время обороны Опошни потери шведов были мне неизвестны. Мы потеряли 2 пушки и флаг драгунской роты.

Майор Лодхе был во время нападения русских на посту. Его подразделение было отброшено назад, а сам майор попал в плен. Капитаны Шлиппенбах, Хаммархельм и лейтенант Брун были убиты. Причиной этих потерь было то, что майор Беер из Вермландского полка, которым командовал генерал-майор Розенс, был сменен майором Лодхе и находился далеко от передовой позиции. Когда началось наступление русских, его позвали на помощь, но он отказался и из-за этого майор Лодхе был захвачен в плен. Майор Беер был арестован и полевой суд под командованием Левенгаупта перевел его в солдаты сроком на 6 месяцев. Король его не простил и сказал, чтобы он больше не хочет его видеть, так как он не пришел на помощь товарищу. Майор Беер считал, что майор не может приказывать майору, а от подполковника приказа он не получал. Поэтому он и пошел отдыхать.

8 мая. Около полудня подполковник лейб-гвардии Юлленкрук прибыл в мое расположение и приказал сползть к дозорным и сказать, чтобы не стреляли в отдельных особей перед ними, поскольку там может быть Король, который осматривает крепость Полтава. Я дополз до них и противник меня не заметил. Однако, когда я начал разговаривать с дозорными, противник начал стрелять, поскольку ночь была тихая, и нас услышали. Русские направили на нас пушки, так как заметили нас в траве и кустах. Если бы Бог не защитил меня, и если бы я не прыгнул быстро в траншею, меня, наверное, убили бы, так как они видели меня бегущим. Русские стреляли и бросали горящие связки хвороста в смоле. Затем они перестали стрелять, так как были, наверное, уверены, что убили всех в траншее. До самого утра мы боялись даже пошевелинуться, и только утром мне удалось выбраться оттуда.

9 мая. После полудня лейтенант князь Карл Поссе с 50 гренадерами получил приказ захватить палисад, к которому мы вплотную подошли своими траншеями. С Божьей помощью ему удалось это сделать, он потерял 6 человек убитыми, и 10 было ранено. Враг отступил от палисада в крепость. Младший брат этого лейтенанта – Арвид, который находился на дежурстве в осадной траншее, попросил у Короля разрешение помочь брату с 30-ю его гренадерами, которые страстно желали атаковать. Король разрешил ему помочь брату. Благодаря своей отваге, через 3 часа 15 минут враг оставил палисад и он пере-

шел к шведам. Во время этой атаки я получил приказ от полковника Сигурта взять с собой 6 человек, идти к артиллеристам, взять у них 200 гранат и доставить их сюда. По дороге я встретил Короля, который спросил меня, куда я направляюсь. Я сказал, что меня послали за гранатами. Он отправил меня назад, сказав, что гранаты сейчас бесполезны. Я доложил об этом полковнику Сигурту и оставался на дежурстве еще 2 часа, пока меня не сменили.

11 мая. После обеда Мазепа прибыл к Королю. Он пробыл у него два часа и затем убыл в свою штаб-квартиру в Жуках. В тот же вечер я снова заступил на дежурство в осадных траншеях. Во время этого дежурства было убито два солдата и три запорожца. Двое первых находились в карауле на передовой, а трое запорожцев прибыли на передовую по собственному желанию, и их убили русские с передовых позиций. Каждый день запорожцы убивали несколько русских, так как они были очень искусными стрелками.

12 мая. Я пришел на дежурство вечером, но был вынужден всю ночь быть начеку, так как мы получили предупреждение, что враг концентрирует свои силы вокруг нас. Это не было необычным, поскольку мы каждую ночь были готовы к атаке противника.

13 мая. Вечером я снова был на дежурстве. За ночь ничего не произошло, однако днем мы потеряли 14 человек, которые были застрелены во время выполнения работ в траншеях. Пятеро из них были шведы, остальные – запорожцы. Во время осады не было ни одного дня, чтобы мы не несли потери.

15 мая. Я был на дежурстве, когда полковник Бинау открыл огонь из пушек по крепости. Мортиры вели огонь раскаленными ядрами. Всего вели огонь две батареи. (примерно 6 пушек или 2–4 мортиры – О. Б.). Король не разрешил ему продолжать стрельбу. Они прекратили огонь в 11 часов вечера, что было против воли полковника. Я слышал, как полковник просил разрешения у Короля продолжить огонь еще на 6 часов, для того, чтобы уничтожить крепость. Король похлопал по плечу полковника, назвал его «дедушкой» и попросил не злиться. Король сказал, что мы все равно возьмем врага, так что не надо больше стрелять сегодня. Я делаю из этого вывод, что Король не имел желания брать крепость, иначе он не остановил бы Бинау. Похоже, что в намерение Короля только входило проверить, действительно ли осажденные намерены защищать крепость. После Головчина у нас не было ни одной битвы в открытом поле.

17 мая. Утром мы заметили, что враг работает (рубит лес и еще что-то делает) на другом берегу Ворсклы. Мы сделали вывод, что он хочет сделать проход по болоту к городу. Король приказал полковнику Юлленкруку сделать укрепление на восток от крепости для противодействия русским. Там должен был расположиться сильный отряд (рота) для его обороны. Редут был сделан в форме звезды. Подполковник Сильверспарре занял этот редут с 200 солдатами. В тот же день к нам прибыло 2000 запорожцев. Вечером я снова был на дежурстве в осадных траншеях, где мы сменили наряд от лейб-гвардии, и разместили своих наблюдателей. Самая дальняя часть осадных траншей охранялась солдатами Йончепинского, Калмарского и Крунобергского полков. Каждый день подразделения Далекарлийского и Хельсиньорского полков были на охране осадных

траншей в количестве 540 солдат и капралов, 2 капитанов, 14 лейтенантов и фенриков, всего около 560 человек. Я находился внутри захваченного палисада в тот момент, когда шведы начали копать подкопы под недавно возведенные земляные стены крепости. Это было очень опасное место расположенное очень близко от крепости. Жители города кидали в нас мертвых кошек, камни, бревна и гнилые овощи. Они даже два или три раза попадали в Короля, когда он находился недалеко от меня. Майор Врангель часто посещал меня ночью для того, чтобы услышать мой доклад. Лейб-гвардию, которая ранее охраняла этот участок, теперь перевели к той части крепости, которая ближе к монастырю, чтобы они противодействовали планам врага. Это более удобно для них, поскольку они находились в долине возле монастыря, совсем близко от их лагеря. Их предыдущая позиция находилась на расстоянии 7 километров от их лагеря. Они не могли идти прямо по долине, так как их могли обстрелять.

19 мая. Рано утром калмыки атаковали нас, переправившись через Ворсклу. Они украли 300 офицерских и других коней лейб-гвардии. Как только кони начали пастись, их захватили и ни одного мы не вернули. Вечером того же дня я был на дежурстве на гауптвахте возле штаб-квартиры Короля. Ходили слухи, что враг имеет намерение переправиться через Ворсклу и проникнуть в город. Далекарлийский и Хельсиньорский полки двинулись к монастырю, где они соединились с полком лейб-гвардии и другими полками, которые собирались с разных сел, расположенных вокруг монастыря. Два флага этих полков были принесены фенриками на гауптвахту. В моем распоряжении было 2 прапорщика и 36 солдат. Полковник Сигрот приказал мне охранять флаги и, если что-то случится, немедленно доложить генерал-майору Спарре, чей лагерь находился недалеко от штаб-квартиры Короля. Генерал-майор Спарре приказал мне охранять бригадира Головина, который был пленником. Я приказал прапорщику сделать пост и взять под охрану как дом, так и внутреннее помещения. Офицер находился в доме вместе с Головиным. Караул менялся каждый час. Около часа ночи враг начал обстреливать монастырь с батареей на другом берегу реки. Они стреляли до 5 часов утра, но не атаковали. В 7 часов утра полки покинули место и уже к 9 часам утра они были в своих лагерях, поскольку никакого наступления не было.

20 мая. Меня сменил лейтенант Фалкенвилге, в подчинении которого было столько же солдат, сколько и у меня. Во время его дежурства бригадир Головин предложил деньги шведскому солдату и пообещал ему должность офицера за организацию побега, но солдат отказался и доложил лейтенанту, тот – полковнику. После этого Король приказал, чтобы офицер охраны жил вместе с бригадиром (Головиным – О. Б.) в его бараке. Головину разрешили принимать пищу вместе с полковником, но под охраной. Солдат получил вознаграждение в сумме 30 монет (дукатов). Это был тот же солдат, который год назад получил такую же сумму вознаграждения за то, что смог вернуть назад захваченный русскими флаг в Малатице (Роос был в лагере и его атаковали, но Далекарлийский полк пришел на помощь; тогда погибло много шведов. Это произошло в 1708 году после битвы при Лесной, когда шведская армия двигалась на Украину.

21 мая. Вечером меня направили в караул на новое место, левее того, где я находился ранее. Это новая траншея, которая находится возле укреплений крепости, к которых мы приблизились. Полковник Сигрут направил меня туда. В моем распоряжении было 32 гренадера, финский капрал с 4 солдатами и прапорщик с 12 солдатами. Мы стали зажигать палисад, и я командовал этим по приказу полковника Сигрута. Мне поручили держать фитиль тлеющим день и ночь, а мушкетеры имели постоянно присоединенные штыки, поскольку это было очень опасное место. Я следовал за теми, кто копал подкопы, и охранял их. Между нами было 150 солдат во главе с майором, капитаном, 2 лейтенантами и 2 фенриками. Около 10 часов вечера Король прибыл и спросил меня, когда я заступил на дежурство. Я ответил, что только что заступил по приказу полковника Сигрута. Король спросил меня, из какого я полка. Я ответил, что служу в Хельсингборском полку. Затем Король сказал, что этот полк соединен с Далекарлийским полком, и я ответил да. Потом Король спросил меня, почему мы здесь, ведь ранее мы находились правее. Я ответил, что не знаю причины. Солдат Далекарлийского полка ответил Королю, что он знает причину: солдатам из других полков не доверяют так, как нам и поэтому мы должны быть там, где опаснее. Король переспросил меня о том, что сказал солдат, и я повторил его слова. Король улыбнулся. Далее Король спросил меня, какое у меня звание и я ответил, что я – фенрик. С какого времени, спросил Король? Я ответил, что уже 7 лет. Затем он спросил, участвовал ли я под командованием Левенгаупта в сражениях в Курляндии, и я ответил да. Затем подошли полковник Сигрут с Юлленкруком и Король пошел с ними к рабочим, которые копали впереди меня. Это было около 12 часов ночи, а в 2 часа Король отправился в лагерь.

22 мая. Враг начал стрелять из пушек в том месте, где я находился. В нас бросили около 30 гранат, а также бревна и камни. Враг был очень близко, и мы начали кидать камни друг в друга. Гранаты никого не убили, но я потерял 5 солдат из-за русских снайперов. Все они были убиты выстрелами в лоб, когда стояли впереди. 7 запорожцев были убиты. Они были нашими снайперами. Таким образом, мы потеряли в этот день 12 человек.

(Прицельная дальность ружья с нарезкой была 30–40 метров, его ствол был длиннее мушкета, на зарядание требовалось больше времени. Снайпер мог убить на расстоянии 100 метров. На зарядание мушкета уходило 1–2 минуты – О. Б.).

Я закрыл место, где мы находились большим камнем от мельницы. Мы вели наблюдение через отверстие в камне, и это нас защищало.

В 10 часов утра Король прибыл на нашу позицию и увидел кровь и мозги на земле. Трупы в это время уже увезли. Он приказал нам покинуть это место и не охранять его днем, так как можно услышать, если враг сделает вылазку. Я выполнил приказ. В 2 часа дня Король вернулся и передал полковнику Юлленкруку куклу с лицом, сделанным из дерева, шляпой, одеждой и оружием. Его Величество приказал установить эту куклу перед противником, чтобы он стрелял по ней. Каждый раз, когда я поднимал куклу над траншеей, русские стреляли в нее 2–3 раза. Я делал это в течение полутора часов, и затем король

спросил меня, не устал ли я. Я ответил, что нет. Затем Король сам несколько раз поднял куклу. В куклу летело 20 ядер и 30 пуль. В ее голове было много отверстий. Король, Левенгаупт и Стаккелбери развлекались с этой куклой достаточно долго. Потом в них полетело 3–4 мертвых кошки, собаки и гнилые овощи. В Короля попали мертвой кошкой. Потом в нас бросили 8–9 ручных гранат. Затем Король приказал мне попробовать перебросить через стену 2–3 гранаты. Это было очень трудно сделать, находясь в узкой траншее. Кроме того, мы находились ниже русских. Первая граната перелетела палисад, но не перелетела стену. 2-я и 3-я гранаты долетели до того места, где находились защитники крепости. Остаток дня они больше нас ничего не кидали. Король покинул нас, и я больше не кидал гранат в крепость. Меня сменили, как обычно, вечером.

23 мая. Утром враг выпустил 3 бомбы из мортир, расположенных за рекой. Взрывов не было, т. е. эти бомбы содержали приказы или указания. Этим же вечером три бомбы запустили из города. Одна из них не долетела до врага и упала возле нашей позиции. Мы нашли в ней рапорт полковника Келина о ситуации в крепости, карту укреплений, построенных в крепости после начала осады и карту шведских позиций возле крепости. Все было написано по-французски. Поскольку противник продолжал работы на болоте, мы со своей стороны тоже возвели небольшие редуты в качестве контрмер. Мы продолжали строить их день за днем. Этим же вечером, я заступил на дежурство на свою прежнюю позицию. Ночь прошла очень тихо, и мы продолжали нашу работу. Наша линия траншей уже проходит возле бревенчатой сторожевой башни.

24 мая. Около 4 часов вечера капитан минеров Кронстедт доложил, что враг делает контрподкопы, и они уже находятся в трех метрах от шведских подкопов. Он попросил полковника Кроннмана, который находился на дежурстве в траншее, разрешить ему подорвать порох, заложенный в лазе под главной стеной крепости. Но Короля на месте не было, и полковник Кроннман не решился разрешить взорвать мину в подземном ходе. Затем капитан Кронстедт спросил разрешение у Реншильда и Левенгаупта, но они тоже не разрешили делать это до возвращения Короля. В результате враг в 6 часов вечера прокопал проход к шведскому лазу и забрал весь порох. Все оказалось напрасно. Я был сменин как обычно фенриком Титтгеном.

25 мая. Я был свободен от дежурства весь день, и мне нечего было докладывать, кроме того, что враг сделал вылазку в нашу траншею и убил сержанта Якоба Лейона из Хельсиньорского полка, который был там с 12 солдатами. Сержант находился в подземном ходе. После того, как его проткнули штыком, он намертво схватил его и так и умер, не отдав штык врагу. Двое русских тоже погибли в подземном ходе. Когда Король прибыл в траншею, еще до того как вывезли убитых, он увидел сержанта со штыком в теле и сказал, что тот был смелый человек. Если бы он выжил, сказал Король, он его бы повесил в звании. Во время осады крепости не было ни дня, чтобы мы не несли потерь. В Хельсиньорской роте и роте Овансьё (Далекарлийский полк) мы потеряли 5 лучших солдат.

26 мая. Вечером я заступил на пост на старое место в осадной траншее. Мы стали готовиться к тому, чтобы сжечь палисад и бревенчатую сторожевую башню. Фенрик Стокман из Остерготтского полка был использован для этого, так как полковник Апельгрэн рекомендовал наказать его за дуэль тремя годами тюрьмы. Он мог искупить свою вину, если бы он смог зажечь башню и палисад. Смола, хворост, солома и факел были приготовлены заранее. Пока я находился там. Они еще не начали зажигать. На следующую ночь им удалось зажечь только палисад, так как фенрик Стокман был застрелен. Вечером этого дня подполковник Старенфлюкт, который находился на дежурстве вместе с полковником Буквалдтом и майором Пистолем, приказал мне выводить моих людей из этой траншеи во вторую линию, если нас будут атаковать. Я ответил, что будет лучше, если нам придут на помощь, чем показать спину врагу. Моя идея не понравилась подполковнику, и он потребовал выполнять приказ. Но в это время прибыло двое полковников: Сигрут и Буквальдт, которые поддержали меня. Они говорили между собой по-французски, и я не понимал их.

28 мая. Вечером я сменился, но всю ночь не мог спать, так как было очень много врагов вокруг нас.

29 мая. Было нападение русских из крепости на наших рабочих в осадных траншеях. Лейтенант Руда и прапорщик Изерхельм находились среди работающих и были убиты. Вечером я заступил на дежурство и сменил фенрика Титгрена.

30 мая. В 10 часов утра Король прибыл на мою позицию и, когда заметил тлеющий фитиль, спросил, для чего он нужен. Я ответил, что это был приказ, так как надо было все время иметь под рукой огонь для зажигания ручных гранат. У нас всегда есть огонь, с самого начала моего дежурства, т.е. с того времени как нас здесь разместили, сказал я. Король сказал, что в этом нет необходимости, так как фитилей не хватает и их надо беречь. Если есть кремень, то всегда можно быстро добыть огонь. Он приказал потушить фитиль и больше не поддерживать его тлеющим. Король спросил меня о военных действиях в Курляндии и других местах, особенно он интересовался событиями у Лесной. Я честно рассказал ему все, что знал об этом. Мой рассказ и его обсуждение продолжалось до 11:30, после чего он поехал обедать в свою штаб-квартиру. В полдень мы переместились ближе к рабочим. Когда я попробовал обустроить новый безопасный пост для караула, русские начали бросать гранаты (12 штук), но не причинили нам вреда. В 15:00 Король вернулся и спросил, не произошло ли чего. Я ответил, что нет, однако русские бросили в меня 12 гранат, но, слава Богу, все обошлось. Король сказал, что ручная граната или бомба никогда не причинят вреда, если только не попадут прямо в тело. Я ответил, что это не совсем так, так как видел, как гранаты отрывали солдатам руки, ноги и головы. Такой же эффект имеет и бомба. На своем правом плече я все еще это чувствую с 1705 года, когда во время осады Митау меня ранило осколком бомбы. Генерал адъютант Шульц согласился со мной.

Шульц был захвачен в плен нашими казаками (казаками гетмана Мазепы – О. Б.). Это случилось во время перехода Десны, когда мы только вошли в

Украину. Шульц и русский бригадир Мюлленфельтц присягнули на верность Королю и получили возможность находится при Короле, возле его штаб-квартиры. (Возможно Король любил с ними поговорить...). Мюлленфельтц никогда бы не позволил себе вернуться к Петру I, так как именно он под Гродно пытался помочь шведам захватить в плен Петра I. Генерал-адъютант Шульц, кто хорошо знал менталитет Петра I, тоже не ожидал от него ничего хорошего, поскольку письма Петра I Августу II попали в руки шведов и раскрыли планы Петра I и Августа II после захвата Шульца в плен. Хотя Шульц и был невиновен, но он не ждал ничего хорошего от Петра I.

Король сказал, что все же гранаты и бомбы вещи бесполезные. На этом дискуссию закончили. Немного позднее прибыл генерал-лейтенант Мюллер и говорил наедине с Королем. После этого они покинули траншею вдвоем. Я сменился с дежурства как обычно.

31 мая. В 9 часов утра я был на своем холме, где была моя вторая позиция, и где я показал Королю место, где два всадника пересекли ручей и проехали в город (я уже об этом писал). На этом месте у нас сейчас находится пост с отрядом под командой лейтенанта. Я хотел увидеть, как далеко продвинулся противник со своими работами на болоте. Я хотел также увидеть наши редуты и фортификационные сооружения. Там я увидел Короля, Левенгаупта, Стаккелбери, полковника Сигрута, Таубе и Буквальдта. В 9:30 русские начали стрелять из 72 ушек с другой стороны болота, где в лагере находилась большая часть армии неприятеля. Полковник Сигрут посчитал пушки и я тоже их посчитал. Они стреляли, сообщая какой-то сигнал тремя выстрелами (всего было сделано 216 выстрелов). Это было похое на салют и мы это обсудили. Некоторые подумали, что, наверное, русский царь прибыл в армию. Другие думали, что, может быть, это день рождения Петра I или церковный праздник русских. Король спросил бригадира Мюлленфельтца, зачем этот салют, но он не знал, поскольку уже долго не служил в армии Петра I. Король спросил Неубаура, кто только недавно попал к нам, и кто служил слугой у сына Петра I Алексея. Сейчас он был с нами, так как он не любил стиль жизни русских. Король спросил его, не праздник ли это. Вечером я снова был на дежурстве.

1 июня. Вечером меня сменили и ничего интересного, о чем стоило бы написать, в этот день не произошло.

2 июня. Я был на дежурстве в траншеях. Снова ничего интересного не произошло.

4 июня. Я был свободен от дежурства, но мой полк получил команду смениться вечером к болоту и находиться нам наготове к отражению атаки врага на наши редуты, которые мы уже построили напротив их укреплений. Но противник не начал атаку в этот раз, и поэтому генерал-майор Стаккелбери приказал полку вернуться назад 5 июня в 1 час дня. Когда мы покинули траншею, враг начал стрелять по нас из крепости, и мы двигались один за другим, чтобы избежать больших потерь. Враг уже стрелял по нас из пушек, но так как мы были хорошо спрятаны в большом вишневом саду, расположенном между

городом и редутом. Они не видели нас, пока мы не начали возвращаться. В 2 часа дня мы прибыли в лагерь без потерь.

5 июня. Вечером, когда я получил суточный пароль, мне приказали охранять коней моего полка (пехотные части имели много коней для офицеров и обоза – О. Б.). В 3 часа утра, когда я прибыл на место, где возле штаб-квартиры Короля собирались все пикеты, я нашел там около 50 человек. Там уже было много ездовых лошадей других рот, и они ожидали прибытие еще лошадей из двух рот. Чтобы поторопить их, я поскакал к ним и сказал лейтенанту, который был заместителем командира роты, что я жду его лошадей на условленном месте. В этот же момент я заметил Короля, который, стоя на коленях, молился под большим деревом (это была утренняя молитва). Он так страстно молился, что когда я это увидел, то на моем лице появились слезы. Затем я вернулся к пикетам и проверил своих людей, все ли на месте. Затем я разрешил им сесть на лошадей и разделил всех лошадей на 3 части, после чего отправил их пастись. Майор Свинхувуд приказал мне не заходить далеко от лагеря, а найти хорошую траву как можно ближе от лагеря. Такое место мы нашли в 7–8 километрах от лагеря. Воду мы нашли в другой стороне от лагеря, на расстоянии примерно 2–3 километра. После прибытия на поле, где была трава, я приказал всем вместе помолиться и отпустить коней пастись под охраной. Их надо было держать вместе и охранять. В полдень, когда я повел коней на водопой, я заметил в лесу несколько калмыков, но они нас не атаковали, а ускакали прочь. После водопоя я не стал ехать назад по той же дороге, а поехал пастись на другое место. Таким образом, я избежал атаки. В 9 часов вечера я прибыл в лагерь с конями и доставил их в свои роты в целости. Полковник Сигрут и подполковник Драке видели, как я возвращался и спросили меня, как далеко я был. Они заметили, что лошади накормлены лучше, чем прежде. Я ответил, что был в 10 километрах отсюда. Они удивились, что я настолько смелый, чтобы пасти лошадей так далеко. Но я ответил, что ближе не было травы, все уже съедено. Они спросили, видел ли я противника, и я ответил, что видел только 30–40 калмыков, которые исчезли недалеко от водопоя. Затем я поскакал к майору Свинхувуду на доклад и затем вернулся в лагерь. Следующую ночь мы должны быть настороже.

7 июня. Вечером я опять был на посту в траншеях.

8 июня. В полдень меня отвели за линию рабочих, после того как капитан Екман и лейтенант Перман из инженерного подразделения были ранены. В 6 часов вечера, накануне моей смены, начался страшный ливень, которого не видели даже ветераны. Уровень воды в траншеях был выше колена. Мертвых лошадей унесло водой вниз по течению Ворсклы. Почти сухие ручьи превратились в большие реки глубиной в пику (4 метра – О. Б.). Когда я вернулся в лагерь в долине, окруженной холмами, я обнаружил палатки полные воды. Мой чемодан уплыл бы, если бы он был пустой. Мы делали небольшие каналы для отвода воды. В эту ночь было очень шумно из-за множества лягушек, которые нас беспокоили. В палатке было много мух, которые там спасались от дождя. Во время всей осады у нас было мало возможности отдыхать и спать ночью.

Даже если мы не находились на дежурстве, мы всегда были начеку. Днем, когда мы себя чувствовали более безопасно, мы не могли спать из-за страшной жары. Я с уверенностью должен сказать, что после очень холодной зимы, которая принесла нам много вреда, настало необычно жаркое лето, которое было как катастрофа. Мы находились на открытом месте без источников питьевой воды, которая была только в деревнях и городах. Кроме городов и сел, не было никакой тени, чтобы там спрятаться.

9 июня. Вечером я находился в траншеях. Мой деверь (муж сестры – О. Б.) Петер Ахльстрем пришел ко мне в тот момент, когда я уже направлялся в траншею. У меня не было возможности поговорить с ним, и не было возможности его накормить (угостить вином и едой, как гостя). Он сказал, что сейчас он – квартирмейстер в полку лейб-гвардии. Я покинул его, так как Король находился рядом и видел меня. Мне нельзя было взять брата с собой, так как Король этого не любил.

10 июня. В полдень Король был на моем посту. Как правило, после ужина и до 24:00–2:00 он был в траншеях. Король спросил меня, как часто я бываю на посту. Я ответил, что у меня один вечер на службе, один – свободен. Потом он спросил, так ли часто ходят в наряд солдаты. Я ответил, что да. Потом один из моих солдат начал ругать вражеских солдат и назвал их «Петр на болоте». Он обвинял их в том, что те никогда не принимали бой в открытом месте. Они стреляли по шведам из болот и затем исчезали. Они боялись битвы в открытом поле. Король слышал, что говорили солдаты, но он спросил меня, слышал ли это я. Когда я ответил, он положил левую руку на мое правое плечо и спросил, кого они называют «Петр на болоте». Когда я ответил, он отошел и приказал, чтобы у солдат в траншеях была теплая пища. Но он ничего не сказал об офицерах и фенриках. Нас ничего не спросили, есть ли что у нас кушать.

11 июня. Перед самым полуднем похоронили капитана фортификаций Экмана, лейтенантов Пермана и Линдроса. Их похоронили недалеко от могилы майора Хочмута, который был смертельно ранен три недели назад.

.....

11 июня. Вечером меня сменили. За день не произошло ничего интересного.

13 июня. В 3 часа утра враг начал обстреливать бомбами из-за болота позицию, где находился пост Далекарлийского полка под командой фортификационного капитана Мёрлинга. Потерь не было. В тот же день капитан Мёрлинг был ранен и позднее он умер. Вечером я снова был на дежурстве.

14 июня. Вскоре после полудня, капрал драбантов Бомэн пришел на мой пост и спросил, нет ли здесь Короля. Я ответил, что Король находится ближе к врагу, там, где сейчас копают траншею. На пересечении траншей мы встретили Короля. Он взялся за пуговицу на моей груди и спросил, откуда я пришел и есть ли у меня новости, так как ему кажется, что меня послал к нему с докладом полковник Сигурт. Я сказал, что я просто нахожусь на дежурстве, и он отпустил меня. Вечером меня сменили.

15 июня. Мы получили донесение о том, что генерал-лейтенант Хейнске переправился через Ворсклу с 14 полками (6 кавалерийских полков и 8 – пехотных, но также верхом на лошадях). С ними также были казаки и калмыки. На следующее утро они атаковали части генерал-майора Крузе, который был послан в Старые Сенжары с 4 полками. Им было приказано охранять русских, взятых в плен под Веприком и в других населенных пунктах. Среди пленных был 1 полковник, 1 подполковник, 2 майора, 16 других офицеров, 1570 прапорщиков и солдат. Эта атака началась в 3 часа утра и достигла города в 6 часов, когда враг начал штурмовать Старые Сенжары, окруженные палисадом и сухим рвом. Они освободили пленных, убили много наших, взяли в плен 1 майора, 1 капитана, 2 лейтенантов, 1 корнета, 25 прапорщиков и солдат. Число убитых шведов мы не знаем. Враг докладывал, что их потери составили: 1 фенрик, 1 прапорщик, 58 солдат, 39 лошадей. Были ранены: 1 майор кавалерии, 5 капитанов, 5 секунд капитанов, 7 фенриков, 7 унтер-офицеров, 159 солдат и 40 лошадей. Это уже второй случай, который произошел с генерал-майором Крузе за последнее время. Я думаю, что он был не очень осторожным и внимательным, так как у него в Старых Сенжарах был только Рижский дворянский полк (160 человек) и несколько запорожцев. Им пришлось защищать себя как от врагов, так и от пленных, которые дрались палками, чтобы освободиться. Крузе был за городом с 3 другими полками и не смог прийти на помощь, так как враг имел несколько полков между ним и городом. В этом городе, как и в Новых Сенжарах, мы покупали пшеницу для армии (выпечка хлеба). Подполковник Сильфверхельм с 600 солдатами из кавалерийских полков охранял запасы зерна. Этим же вечером после смены, когда старый наряд шел в лагерь, Король приказал капитану Вийкштену из Далекарлийского полка с 50 солдатами переместиться к подножью холма и расположиться между крепостью и болотистой местностью. Может быть, это сделали для провокации вылазок из крепости. Так и случилось. В вылазке участвовало много врагов, и все происходило очень быстро. Капитану было трудно обороняться, пока он не получил подкрепление из наших редутов. После одного часа боя русские отступили в крепость через ворота. Лейтенант Белке атаковал их возле ворот. Король видел Белке и сказал, что он – храбрый воин. Король любит смелых воинов. Я тоже все это видел, так как был на расстоянии четверти дистанции огня мушкета (примерно 25 метров) от Короля. Был ранен генерал-лейтенант Мёллер, два унтерофицера и 10–12 солдат из моего полка. Сколько человек было убито и ранено в других полках, я не знаю. В тот же вечер я получил приказ на следующий день охранять лошадей.

16 июня. В 3 часа утра я прибыл на место сбора. Со мною было 50 человек и 2 прапорщика. Лошадей я пас там же, где и ранее. До этого там никого кроме меня не было. Но в этот день враг был очень активным; 3 курьера от полковника Сигурта прискакали ко мне и сказали, что надо быть очень внимательным. Король приказал пехотным полком, расположенным далеко, подойти поближе. Я не видел врагов, кроме казака, который скакал ко мне, когда я проверял охрану. Я убил его лошадь своим пистолетом и взял его в плен. Вечером я вернулся

в лагерь. По дороге назад, я получил предупреждение от полковника Сигрута, чтобы не спутать лошадей с другими полковыми лошадьми. Я пошел по другой дороге через лагерь запорожцев и не потерял ни одной лошади. Я доставил людей и лошадей в лагерь и доложил майору Свинхувуду. Пленного казака я доставил в караульное помещение и доложил полковнику Сигруту. Было решено, что на следующий день мы не будем пасти лошадей. В место этого, в 10 часов вечера солдаты были посланы в лес собирать листья и корм для лошадей на следующий день. Они работали всю ночь.

17 июня. Около 3 часов утра мой полк получил приказ двигаться вниз к болотистой местности под крепостью, для того, чтобы остановить врага, который ночью построил мост через Ворсклу, справа от наших редутов. Эта переправа была сделана широкой (16 человек могут идти по ней плечом к плечу). По краям переправы были насыпаны два вала земли. Шесть наших пушек, расположенные на холме, не смогли поразить людей закрытых такими валами. Мушкеты – тоже, поскольку высота бруствера была в рост человека. Враг имел намерение сделать охраняемый проход в крепость и стрелял по нам из пушек, мушкетов и гранатами. Они надеялись, что мы им не помешаем, однако наши мушкетеры и 6 пушек под командой подполковника Поста стреляли по ним эффективно, и нам показалось, что русские попробуют переправиться не здесь, а ближе к монастырю (севернее). Капитан Гюнтерфельдт из полка Лейб-гвардии драгунского полка доложил Королю о необходимости помощи (по всей видимости, русские пытались переправиться еще где-то – О. Б.). Король решил усилить его одним батальоном из состава Далекарлийского и Хельсиньорского полка, в котором я служил (примерно 600 человек). В 6 часов утра мы быстро побежали к новому месту, где русские пытались переправиться (наверное, это были Нижние Млыны – О. Б.). Мы прибежали около 8 часов утра и обнаружили, что 1200–1500 человек уже переправились через Ворсклу. Они захватили небольшой остров, и им осталось преодолеть последний рукав реки, чтобы окончить переправу. Для батальона там было мало места, и мы ждали в лесу, однако враг начал стрелять по нам с острова. Король дал команду, и 16–20 человек стали возле забора у дороги и начали стрелять по врагу. В этот момент Король был ранен в левую ногу пулей из мушкета. Это случилось в 8:30 утра, в день его рождения. Король не подал виду, что он ранен, ускакал в мою роту и отдал приказ 24 солдатам моей роты прикрывать прибывших запорожцев, которые должны расположиться на позиции и начать вести огонь по врагу. Запорожцы подошли к лесу и начали стрелять из своих великолепных мушкетов. Я получил задачу от полковника Сигрута и сказал своим солдатам, что надо говорить нашим, что казаки – это наши союзники. Казаками командовал сын сестры гетмана Мазепы – Венеровский (Войнаровский – О. Б.). Король спросил меня, куда я иду, и я сказал ему о полученном приказе. Он разрешил нам ехать дальше, и я поскакал к запорожцам. Я заметил по лицу Короля, что он ранен, так как он выглядел не очень хорошо. Фенрик Тетгрэнс, который находился на дежурстве в лагере, недалеко от штаб-квартиры Короля, сказал мне позднее, что Король не поехал отдыхать или лечить рану, а поехал прямо в рас-

положение подполковника Драке для того, чтобы разобраться с ситуацией возле моста через болото. Враг смог бы достичь крепости по мосту, если бы Драке не защищался смело и не сделал бы укрепление с несколькими пушками, что позволило отбросить врага назад. Через час Король прибыл в свою штаб-квартиру. Полковник Сигрут вернул свой батальон из Нижних Млынов к крепости на помощь Драке, так как запорожцы, которых я прикрывал, нанесли страшный урон врагу и русские отступили с острова, оставив 100 или более убитых. У нас было ранено только 2 человека. Когда мы оставили Нижние Млыны, мы встретили драгунский полк лейб-гвардии и полк драгун полковника Веннерштедта, которые направлялись наблюдать за врагом в Нижние Млыны. Мы понимали, что атака врага через болото захлебнулась, и мы поехали в лагерь. Драке со вторым батальоном Далекарлийского полка остался защищать (подступы к мосту через болото – О. Б.). Этим же утром Реншильд вывел основную часть шведской армии в поле между селами Жуки и Петровка. Мазепа был с ними. Это было недалеко от того места, где враг сделал укрепление на нашей стороне реки. Но ни русские, ни мы не атаковали друг друга возле деревни Петровки. Реншильд доложил Королю через Дугласа (адъютант Короля – О. Б.), что Петр I перешел через реку и он (Реншильд – О. Б.) хотел бы знать, что ему следует делать. Однако Дуглас вернулся и сказал, что Король ранен и он (Реншильд) должен принимать решение сам. Реншильд решил отвести войска назад.

18 июня. Ночью русские пытались силой прорваться в Полтаву с востока по дороге через болото. Но наш полк и 3 других полка были готовы к этому, так как мы находились в наших укреплениях и были начеку. Мы открыли огонь, и русские больше не пытались приблизиться к нам. Они отступили, оставив около 100 убитых. На следующее утро батареи и редуты на восточном берегу реки были пусты. Возможно, атака прикрывала переход русских на север. Польские валахи подожгли русский лагерь и доставили несколько пьяных русских, которые спали в лагере и были захвачены. Они не могли ничего нам сказать, так как были очень пьяны.

19 июня. Наша рота сделала Королю носилки для двух лошадей. Вечером я вернулся в траншею и сменил тех, кто пробыл там два дня и две ночи.

20 июня. Вечером фенрик Титгрэн сменил меня, и более ничего интересного в этот день не произошло.

21 июня. Титгрэн был на дежурстве еще один день, и полк приготовился к сражению.

22 июня. Наш пост был снят, а траншеи были заняты солдатами Сёдерманландского полка под командованием полковника Вейденхейма и под командой полковника Кронмана. Эти два полка заняли наш лагерь, и все что мы там построили. Мы вышли на поле, где уже стояла в боевом порядке основная часть нашей армии. Мы получили сообщение, что враг хочет дать нам битву в открытом поле. Мы ждали врага с 8 часов утра и до 15:00–16:00. Далее стало ясно, что враг не имеет намерения покидать свой лагерь возле деревни Петровка, хотя у них было превосходство. Нас было меньше, чем русских. Наш полк был очень ослаблен, так как он понес большие потери, начиная с зимы

(марши, голод, холод, битвы, штурм Веприка). Вся армия в 15:45 направилась на другую сторону города. Вся пехота расположилась возле монастыря, где во время осады располагалась лейб-гвардия. Лейб-гвардия тоже вернулась к монастырю. Наш полк расположился возле большого вишневого сада и виноградника. Кавалерия находилась левее нас. Возле нас находились только драгуны полковника Шрейтенфельца, которые использовались для охраны пехоты. В этот же день к Королю прибыл посланник Станислава Лещинского. Мы не знали, что он должен сообщить Королю, однако, пока мы находились в боевых порядках, пошел слух, что Лещинский с большой армией находится в 100 км. от нас.

Заключна частина щоденника, на жаль, була частково пошкоджена, а частково втрачена, що унеможливило відновлення записів про події останнього тижня напередодні Полтавської битви. Тим не менше повний переклад щоденника може становити неабиякий інтерес для дослідників Великої Північної війни.

КОРОТКО ПРО АВТОРІВ

Александрович Володимир Степанович – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту українознавства імені І. Крип'якевича НАН України (м. Львів, Україна).

Безверхній Олег Віленович – викладач Полтавської державної аграрної академії (м. Полтава, Україна).

Бовгиря Андрій Маркович – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту історії України НАН України (м. Київ, Україна).

Делуга Вальдемар – доктор габілітований, професор Університету кардинала Стефана Вишинського (м. Варшава, Польща)

Демиденко Ольга Олександрівна – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту історії України НАН України (м. Київ, Україна).

Іваннікова Людмила Володимирівна – кандидат філологічних наук, науковий співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського НАН України (м. Київ, Україна)

Ковалевська Ольга Олегівна – кандидат історичних наук, доцент, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України (м. Київ, Україна)

Корнієнко Олег Миколайович – здобувач Інституту історії України НАН України (м. Суми, Україна).

Кресін Олексій Веніамінович – кандидат юридичних наук, доцент, старший науковий співробітник Інституту держави і права ім. В. М. Корецького (м. Київ, Україна)

Мальченко Олег Євгенович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України (м. Київ, Україна).

Мицик Юрій Андрійович – доктор історичних наук, професор Національного університету «Києво-Могилянська академія» (м. Київ, Україна).

Павленко Сергій Олегович – історик, заслужений журналіст України (м. Чернігів, Україна).

Ракутіс Валдас – доктор історичних наук, директор Центру військової історії Університету Вітовта Великого (м. Каунас, Литва)

Ситий Ігор Михайлович – кандидат історичних наук, головний зберігач фондів Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського (м. Чернігів, Україна)

Ситий Юрій Миколайович – археолог, заступник директора Інституту археології та стародавньої історії Північного Лівобережжя Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка (м. Чернігів, Україна).

Сокирко Олексій Григорович – кандидат історичних наук, доцент Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка (м. Київ, Україна).

Станіславський В'ячеслав Володимирович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України (м. Київ, Україна).

Струкевич Олексій Карпович – доктор історичних наук, професор Вінницького державного педагогічного університету ім. Ю. Коцюбинського (м. Вінниця, Україна)

Тайрова-Яковлева Тетяна Генадіївна – доктор історичних наук, директор Центру з вивчення історії України Санкт-Петербурзького державного університету (м. Санкт-Петербург, Російська Федерація).

Травкіна Ольга Іванівна – кандидат історичних наук, головний зберігач Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів Стародавній» (м. Чернігів, Україна).

Чухліб Тарас Васильович – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України, директор Науково-дослідного Інституту козацтва при Інституті історії України НАН України (м. Київ, Україна)

Ясь Олексій Васильович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України (м. Київ, Україна).

Наукове видання

**ГЕТЬМАН ІВАН МАЗЕПА:
ПОСТАТЬ, ОТОЧЕННЯ, ЕПОХА
ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ**

Комп'ютерна верстка
Світлана Блащук

Літературний редактор
Агнєшка Стец (Варшава)

Коректор
Наталія Чекмарьова (Київ)

Підписано до друку 2008 р. Формат 70x100/16
Ум.друк.арк. Обл.вид.арк.
Наклад 300 прим. Зам. 2008 р.
Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України.
Київ-1, вул. М. Грушевського, 4.

